

બિહારની કૌમી આગમાં

મનુજીવેન ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત શાસ્ત્રાભાષી દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

સર્વે હક પ્રકાશક સરવાને આધીન

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી મનુષ્યદેવ ગાંધી પૂ. ગાંધીજીનાં અંતેવાસી તરીકે ૧૯૪૬ના ડિસેમ્બરમાં જોડાયાં અને એમના દેહાંત સુધી, એટલે કે ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી સુધી તેમની જોડે હતાં. આ બધા સમયની તે રોજ ગાયરી રાખતાં; ગાંધીજી તે જોઈ જતા. એ રીતે આ તેમની ગાયરી ગાંધીજીના આ વખતના કામકામની અતિ મહત્વની નોંધ બને છે. આથી તેને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાનું કામ ઉપાડવામાં આવ્યું છે. તે શ્રી મનુષ્યદેવે નવજીવનને સોંપ્યું છે તેને માટે તેમનો આભાર માનું છું.

આ કામ અંગે અત્યાર અગાઉ નીચેની ચોપડીઓ રૂપે આ ગાયરીનાં પાનાં બહાર પડ્યાં છે :—

૧. ‘એકલો જાને રે’—આમાં ગાંધીજીની નોઆખાડીની ધર્મયાત્રાની ગાયરી તા. ૧૯-૧૨-’૪૬ થી તા. ૪-૩-’૪૭ સુધીની આવે છે.

૨. ‘કલકત્તાનો ચમત્કાર’—આમાં તા. ૧-૮-’૪૭ થી તા. ૭-૯-’૪૭ સુધીની ગાયરી આવે છે.

આ ત્રીજું પુસ્તક ‘બિહારની કોમી આગમાં’ હવે બહાર પડે છે. એમાં તા. ૫-૩-’૪૭ થી તા. ૨૪-૫-’૪૭ સુધીની ગાયરી આવે છે. ત્યાર પછીની તા. ૨૫-૫-’૪૭ થી તા. ૩૧-૭-’૪૭ની ગાયરીનું પુસ્તક હવે પછી તૈયાર થશે. આમ, ઉપર નોંધેલાં અગાઉનાં બે પુસ્તકો વચ્ચેના ગાળાની ગાયરી આવી જાય, તે પછી તા. ૮-૯-’૪૭ થી તા. ૩૦-૧-’૪૮ સુધીની ગાંધીજીના દિલ્હી-નિવાસની ગાયરી બાકી રહે છે. આ છેલ્લા દિવસોની ગાયરી હપતે હપતે વાચકોને ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ વાટે અપાતી રહી છે. તે પણ પુસ્તકાકારે બહાર પડશે, એટલે ગાયરીના પ્રકાશનનું આ કામ પૂરું થશે. તે હવે બનતી ત્વરાએ પૂરું કરવાની ધારણા છે. અગાઉનાં પુસ્તકો પેઠે આ ચોપડી વાચકોને ગમશે એવી આશા છે.

આમુખ

આ પુસ્તકને આમુખની જરૂર છે એવું હું નથી માનતો. છતાં ચિ. મનુષ્યહેનના આગ્રહને વશ થઈને કાંઈક લખવા પ્રેરાયો છું. ગાંધીજીના જીવનનો આખરી કાળ કેમી આગને દારવામાં ગયો અને એમનું મૃત્યુ પણ એ જ કાર્યમાં થયું. આ કરુણ વાત આપણને સૌને અને દુનિયાભરનાં એમના જીવનમાંથી પ્રેરણા લેનારાં લાઈમહેનોને જગત કરવાને પૂરતી છે. ગાંધીજીનું પાર્થિવ જીવન સમાપ્ત થયું હોવા છતાં, એમણે દેશ અને દુનિયાના હિત માટે પોતાના દીર્ઘ જીવન દરમિયાન જે પુરુષાર્થ કર્યો છે, તે એમના કાર્ય મારફતે અને અક્ષરદેહ મારફતે જીવંત રહેશે.

વાચક જોશે કે, આ દળદાર પુસ્તકમાં બિહાર માત્રા દરમિયાનના માત્ર બે માસ અને વીસ દિવસની ડાયરીનો સમાવેશ થયો છે. આટલી મોટી ઉંમરે પણ ગાંધીજી વહેલી સવારથી રાત સુધી અનેક ઝંઝાવાતોમાં પોતાના દૈનિક જીવનની નિયમિતતા જાળવી રહ્યા હતા. શિસ્ત અને સંયમ કેળવીને માણસ અનેક મોટાં કાર્યો પાર પાડી શકે એના દાખલા દુનિયાના ઇતિહાસમાં ઓછા નથી. માણસ સ્વાર્થપરાયણ થઈને, પોતાના અહમને પોષવાને અનેક દિશામાં મહેનત કરે છે. પરંતુ ગાંધીજીએ માનવસેવાના ઊંચા આદર્શવાળું ઉત્કટ જીવન જીવી બતાવ્યું છે, એનો જોટો ક્યાંય જડે એમ નથી. જેટલે અંશે આપણે એમના જીવનના આદર્શોનો આપણા જીવનમાં અમલ કરી શકીએ, તેટલે અંશે પોતાને અને જગતને વધારે સુખી કરી શકીએ, એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

જગતના અનેક પેગમ્બરોએ માનવસમાજને પોતપોતાના દેશ-કાળને અનુરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તેમના અનુયાયીઓએ એ ધર્મનો સંપ્રદાય બનાવ્યો અને પેગમ્બરોને ઈશ્વર તરીકે પૂજ્યા. પછી પાછળથી ક્યાંક ક્યાંક ધર્મઝનૂત કેળવાયું અને ધર્મને નામે ખુનામરફી પણ થઈ. ગાંધીજીએ બધા ધર્મોનો અભ્યાસ કરી, ધર્મના તત્ત્વ રૂપે સત્ય

અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરીને પોતાના જીવનને સપ્રદાયોદયી
 પર કર્યું એટલું જ નહીં, પરંતુ ધર્મ અને ગાંધીકારણનો અમન્યય
 કરીને જગતના બધા ક્ષેત્રોને આપરી લે એવો માનવધર્મ કે નીતિધર્મનો
 પ્રચાર કર્યો એમના આદેશોનો સાદ કે સપ્રદાય ટોર્ષ મનાવે એ
 એમને પસંદ નહોતું એટલે જ આજે જગતને ખૂણે ખૂણેથી લોકો
 જગતને શાંતિને રસ્તે વાળના માટે એમના જીવનની ખોજ કરવા
 પ્રેરાયા છે જેટલે અશે આપણે આપણને મળેલા અમૂલ્ય વારસાનો
 આપણા દેશના પ્રજોના ઉકેલ માટે ઉપયોગ કરીશું, તેટલે અશે જગતના
 બીજા દેશો માટે પણ દાખના રૂપ બનીશ આ દૃષ્ટિએ આપણે કયા
 છીએ અને આપણી જવામતારી કેવડી મોળી છે એનો ખ્યાલ કરવા
 હું વાચકોને વિનંતી કરું છું

ગાંધીજીને વિશ્વવિભૂતિ તરીકે સ્વીકારવા છતાં કેટલાક લોકો
 એમને ધૂની ગણી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરકે છે, એમની વાતો સાચી
 અને સાદી હોવા છતાં તેનો અમલ થયો અધરો છે એવું માની તે
 તરફ ઉપેક્ષા સેવે છે કોઈ પણ પ્રશ્ન વિષે એમનું વલણ વિદ્વાન કે
 અણુપદ બધાને સમજાય એવું તદ્દન સાદું અને સરળ હતું એઓ
 આપણને પ્રથમ નિર્ભય બનવાનું શીખવે છે નિર્ભય બની પ્રશ્નો
 વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરી નિર્ભય ઉત્તર આપીને તેનો સમગ્ર
 માનવ સમાજનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને અમલ કરવો આ વૈજ્ઞાનિક
 પદ્ધતિ બધે અખત્યાર કરવામાં આવે, તો આપણે અનેક વાદો તથા
 સપ્રદાયોના ઝડપમાંથી જીગરી જઈ શકીએ એ મનુષ્યને ખૂબ ચીવટથી
 ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોની નોંધ રાખી છે અને તેને સાચવીને લોકોને
 ઉપયોગી થાય એ રીતે તૈયાર કરી છે, એ મન હું એમને અભિનંદન
 આપુ એ કદાચ એમને નહીં ગમે એમની મહેનત સૌ વાચકોને
 આશીર્વાદ રૂપ મનો એવી મારી પ્રાર્થના છે

કોસલી

મુબર્ક-૬

૨૮-૪-૫૬

મોરારજી દેસાઈ

૫-૩-૪૭, બુધવાર
કલકત્તાથી પટણા તરફ જતી ટ્રેનમાં

ગાતના લગભગ ઉગ્તગરો જ થયો હતો. પૂ. આપુણ તો બિંદી જતા હતા. નિર્મળદા અને હું તો જત્યાં જ હતાં શૈલેનભાઈ પણ જાગતા હતા. રાતે જ મેં ફૂંડ ગણી નાખ્યું. હુનરભાઈએ ફૂંડ ગણવામાં મદદ કરી હતી. હાવરા સ્ટેશન પરનું કુલ રૂ. ૭૦૦-૬-૬ થયું. અને ત્યાર પછીના સ્ટેશન પરનું તો બધું ભેગું જ થઈ ગયું. સવારે આપુણને જોટલું ગણાયું તેનો હિસાબ આપ્યો હાવરા સ્ટેશનમાં અર્ધા કલાકમા આપુણએ સાતસો રૂપિયા એકઠા કર્યા. મેં વિનોદમાં દાતણ કરતાં આપુણને કહ્યું, “આપે હાવરા સ્ટેશન પર જોટલાં લોકોને લૂંટ્યાં, તેટલાં અમે ચાર ચાર જણાં હરિજન ફૂંડ માટે દરેક સ્ટેશને દર્શનાર્થીઓ પાસે પૈસા માગતાં હતાં છતાંય એટલા પૈસા નથી થયા.” આપુણ કહે, “મને તો દરેક સ્ટેશને બિઠવું ગમે અને પૈસા લેવાય ગમે, પણ તો તબિયત બીજાં કાર્યો માટે ન ટકે, એટલે એ મોહ જતો કર્યો જ છૂટકો.”

૩-૪૫ રોજ પ્રભાતે બિરોને દાતણપાણી કરી પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પછી આપુણએ મીઠું, લીંબુ અને ગરમ પાણી લીધું. પછી અંગાળી પાઠ વાંચતાં વાંચતાં આપુણ કરી સૂઈ ગયા. ૫-૧૫ આપુણને રસ આપ્યો. અને મેં ડાયરી લખી. આટલી ડાયરી સવારે ટ્રેનમાં લખી હતી. બાકીની આ રાતે લખું છું.

પટણાથી ૧૮ માર્ચ દૂર ૫-૩૦ વાગ્યે (સવારે) ફતવા સ્ટેશન પર અમારી ગાડી બીબી મ્હી સ્ટેશન પર બિહારના વડા પ્રધાન શ્રીકૃષ્ણ સિંહા, ખિલ્તવણી પ્રધાન ડૉ. સૈયદ મહમદ, નાણાપ્રધાન અનુબહનારાયણ સિંહા, કોંગ્રેસ કાર્યકર્તા ભાઈઓ, સ્વયંસેવકો, અખદલ બારી સાહેબ વગેરે ઘણા આપુણનો સત્કાર કરવા આવેલા.

પટણા જક્ષન પગ બીડ થાય તેથી આ નાની ફાટક પગ ઉતારી લેનાનું ગોઠવ્યું હતું

હું જોઈતો સામાન લઈને જાપુછ સાથે જ ઉતરી ગઈ મદુલામહેન પણ સાથે જ ઉતર્યા માખીનો ચામાન લઈ નિર્મળદા, દેવભાઈ, દુનરભાઈ, વગેરે પટણા જક્ષન ગયા

અને જેના ઉતર્યા કે જાપુછએ ડો સૈમદ મહમદ સાહેબ, અને બારી આદેમ સાથે વિનોદ ડ્યો, “શું હજી તમે તો છવો છો ના ?”

મવા પ્રધાનોએ સૂતરના દારો પહેરાયા અહીં પણ કેમેરાનાળા પહોંચી ગયા હતા, જોઈ શહેરમાં જાપુછ કયા ઉતરવાના છે તેની મિલકુલ જાણ ન થાય તેની સાચેતી તો રખાઈ હતી, પણ જાપુછના શબ્દોમાં “ખમરપત્રીઓ અને ફોટોગ્રાફરોને તો ભગવાનેય ન પહોંચે”

એ જ્ઞાન સાન સાચું પડ્યું અને બધા વીટળાઈ ગયા

શ્રીમૃણુમાણીની મોટરમાં જ મીઠા અમે ડો સૈમદ મહમદ સાહેબના મગને આજ્યા અહીં પણ સ્વયંસેન્જો, સેવિકાઓ અને નાનકડો જનસમુદાય એકઠો થઈ ગયો હતો - ૩૦ વાગ્યે ઘેરે પહોંચ્યા બધાને મળીને પગ ધોઈને જાપુછ અદર ખેડા ટુરત જ રાજેન્દ્રમાસુ આજ્યા અને પ્રધાનમંડળ પણ આ યુ કઈ રીતે ૧મ નરવુ અને શું બનવા પામ્યું છે, તેના ત્રિચારોની આપને જરી હું તો ધગ સાક્ષકે જરવામાં, સામાન મેળવવામાં, અને જાપુછ માટે પાણીની, ગાડાભાઈની બચસ્થા કરનામાં રોજાઈ

જાપુછ જાપુછના કામમાં હતા હું મારા ૧મમાં હતી તેનામાં એકાએક જાપુછએ મને બોલાવી હું ગઈ મને કહે, ‘તું બેગમસાહિબા અને મહેતાને મળી આવ, પત્રી ધમ મરજો સૂની સાથે દોરતી જરી આવ’ ડોમર સાહેબના દીપ્ત દમીનભાઈ તો મેંસાગ્રામ આશ્રમ માં રહેના, એટલે એમને હું આજખતી હતી બીજા કોઈને નહોતી આજખતી તેઓ મને તેમના માતૃશ્રી, બહેનો પામે લઈ ગયા

આવી જાપુછની વ્યવહારિકતા છે હું તો એવી કામમાં ફૂળી ગઈ હતી કે, મેં કોઈને પૂછ્યુંય ન હતું કે ડો મર સાહેબનું કુલ કયા છે એ લોમે પડો ગમે, એમને જાપુછ એ ના પોતે ત્યારે જ મગાય

પણ પ્રવાન મહાની મીટિંગ આવતી હતી એ પણ કામમા પડ્યા હતા, તેમા બાપુજીએ મને બોલાવી અને મળી આવવાની સૂચના કરી ! મને તરત જ મારી ભૂથ અમળર્થ જેમા આપણે મહેમાન મળીએ, ત્યાં અજાણ્યા હોઈએ તોપણ મહુની સાથે જોળખાણ કરી તે કુટુંબમાના એક મતી જવ આરા અડસમાતે જ જે પાંગ્રે મળે છે તે છત્રત થની જાય છે અને બાપુજી પામે કાણે કાણે ન ધારેયુ ન પેયુ છતાં જન ઉપરોગી છત્રત ફેરના જાય તેવુ મૂક્ષમ જ્ઞાન મળે છે એ જ એમના સાનિધ્યમા રહેવાની મળા છે ખૂમી ઇ

એમમઆદિયાને મળી તેમની આથે થોડો નાસ્તો કરી દૂધ પીતે મારા પામે નગી મુદ્દલામહેને પણ ખૂમ જ મદદ આપી બાપુજી પ્રભાવતી હિન આથે કર્યા દુધરી નહી પ્રભાવતીમહેને નોઆખાલીના પત્ની વાતો કરી (પ્રભાવતીમહેન જમપ્રકાશ નારાયણના પત્ની)

બાપુજીએ મિદારમા મિરાન નીમના પામત ખૂમ જ ભાર મ ચો ૧૦ નાગ્યે બાપુજીને માવિશ કર્યુ આનાદિથી પગવાગતા ૧૫ થઈ ગયા માવિશમા ૨૦ મિનિટ બાપુજી સૂઈ ગયા થા- પણ સાગી પે છે બોજનમા શાઠ, દૂધ અને એ- ખાખરો લીધો બા- વાગ્યે બાપુજી આરામ કરના સૂતા પ્રભાવતીમહેને બાપુજીના પગે ઘી રસ્યુ પ્રમાગડેન છે એગ્લે મને મુ નિરાત છે અને સ્વભાવના પડુ મહુ જ મી । છે મને તો કહે, ‘તને કોઈ ગમે તેવુ કહે પણ બાપુ જીને છોડવાના જ નથી’ આગાખાન મહેનમાથી છૂટા પડ્યા માફ પહેતી જ નાગ અહી આગ્યા એગ્લે નરાજૂતી ધગી રાતો થઈ

અહી પાણીનો ત્રાસ છે મે તો પોગના ગાડીના અને બીજા ખૂમ કપડા ધોવાના પનાગ્યા હતા પણ પાણીના અભાવે મદાર ધોવા પડ્યા બે વાગ્યે પરનારી અને બાપુજી બે નાગ્યે અમદુન અગ્રી- આહેમ જેઓ પોતાને ઘેરે ખૂમ માદા છે, ત્યાં મળના જવાના હતા એટલે નાહીને ગીધી બાપુજી સાથે ત્યાં ગઈ હમીમભાઈ સાથે હતા ૧૦ ગોઝ સાહેમ ઉપર નગના ગયા તેઓ નકવા અને દ-યોગથી પીડાય છે ૨-૩૦ નાગ્યે નરામ ઇસ્માઈન આહેમને ત્યાં ગયા ત્યાંથી ૧૨ નાગ્યે પાછા કર્યા મને તો - રીને બૂખ પણ લાગી હતી અને

કાલ રાતનો સાવ ઉમ્મગરો હતો એટલે યાદી હતી. ડોક્ટર સાહેબને ત્યાં
 ૩ વાગ્યે લગ્ન લેવાય છે. જોકે બાપુજીને આ ખબર નહોતી. મોટરમાં
 વળતાં મને પૂછ્યું, “તેં શું ખાધું?” મેં કહ્યું, ‘હજી હવે જમવું છે.’
 બહુ નારાજ થયા. પણ બધી વિગત જાણી અને પહેલો જ દિવસ
 હોઈ થોડીક મુનારદિત પણ નીવડી. પણ “કાલથી આવું નહીં ચાલે.”
 એ ચેતવણી આપી દીધી.

આવીને બાપુને માટી આપી હું જમવા જતી હતી ત્યાં જાપા-
 વાળા ખમરપત્રીઓ આંટા મારતા હતા. તેઓને નોઆખાલીમાં તો
 સુખ હતું કે તંબૂ તાણીને રહેતા. અહીં તો ખાનગી મકાન હોઈ ક્યા
 રહે ?-વળી શહેર પણ દૂર પડે છે. એં પીં આર્ધં ના ખમરપત્રીઓ
 જે કંઈ સગવડ થાય તો કરાવી આપવાનું કહ્યું. હું બાપુજીને પૂછવા
 ગઈ. બાપુજી કહે, “એના મેનેજરને કહે કે, મારે જાપાવાળાઓનું
 કે ફોટોગ્રાફોનું કશું જ કામ નથી. એ લોકો જે મારાથી દૂર જાય
 તો હિંદુસ્તાની મોરો ઉપર મોટી કૃપા થયેલી માનીશ. અને તારે એ
 પણ જાણવી દેવાનું કે, બાપુને લીધે ડોક્ટર સાહેબ ઉપર આટલો
 બોલો પડે એ સહન ન થઈ શકે, એટલે તમે તમારું ફોટો લો.”

આંખ ઉપર પણ માટી મૂકી છે. આ વાગ્યે હુનરભાઈનો
 પત્રોત્તર સાંભળ્યો. એમનું પૂરું થયા પછી નિર્મળદાસનો પત્રોત્તર
 સાંભળ્યો.

મૃદુલાબહેને તો બાપુજીનું પોણું કામ શાંતિ અને અહીંની
 રાજદ્વારી વાતોને અંગેનું ઉપાડી લીધું. જેઈએ તેટલું જ બાપુજીને
 પૂછવા આવે છે. મુવાકાતો એ જ ગોઠવજે એથી એમણે મારી પાસેથી
 બાપુજીને આરામ અને સ્નાનાદિ અને બોજનનો વખત હોય છે એમ
 જાણી લીધું. આ બહુ સરળ રહેશે. અને બાપુજીને ફીક રાહત પણ રહેશે.

આ વાગ્યે માટી કાઢી, દ્રાક્ષ, અર્ધું સફરજન અને ૮ ઓંસ
 દૂધ લીધું. અહીં ગરમી બહુ જ લાગે છે. બાપુજીનો ખોરાક પહેલે જ
 દસડે એણે ચર્ચ મયો.

રાજેન્દ્રબાણજી આવ્યા, દિલ્હીની અને . . . અહીંના વાતાવરણની
 વાતો કરી. બપોરે તો પ્રભાતહેન આવ્યાં ગયાં હતાં. આંજો પ્રાર્થના

સમયે આવ્યાં. સાત વાગ્યે આંક્રીપુર મેદાનમાં પ્રાર્થનાસભા ગોઠવાઈ હતી, ત્યાં બીડને લીધે મોટરમાં જવા નીકળ્યાં. લાખોની બીડ હતી અને મોટરમાં જતાં તો દમ નીકળી ગયો. એક તરફ ‘ગાંધીજીની જય’ ‘જય હિંદ’ વગેરે અનેક જાતના જયધ્વનિથી કાન ફૂટી જતા હતા. ખીણ બાજુ લોકો આપુજીને ચરણસ્પર્શ અને હાથ અડાડી પાવન થવામાં સદ્ભાગ્ય સમજતાં હોઈ તે માટે હાથ અડાડવા તલપાપડ થતાં હતાં. અને ત્રીજી તરફ દર્શન કરવા અસહ્ય ધસારો આવતો હતો.

નોઆખાલીના આટલા શાંતિમય ઇવન પછી આ અનુભવમાં ઘડવાનું આકરું હતું. બિહારની પ્રજા આપુજીની પરમ ભક્ત છે એ પણ કારણ હતું.

પ્રાર્થનાના મંચ પર માંડ માંડ પહોંચી શક્યા. શરૂઆતમાં આપુજીએ રામધૂન બોલવા કહ્યું, એટલે મેં રામધૂન શરૂ કરી. પછી આખી પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થનામાં ખૂબ શાંતિ જળવાઈ રહી એ બહુ સારું થયું. આટલી જળવાશે તેવી કલ્પના જ ન હતી.

આજનું પૂ. આપુજીનું પ્રાર્થનાસભામાંનું ભાષણ એમનાં જિંદા હૃદયના ઉદ્ગાર હતા. એમના અવાજમાં અસહ્ય દુઃખ અને વેદના ભરી હોય એટલું ગાંભીર્ય હતું. આપુજીએ શરૂઆતમાં પ્રાર્થનાની ખૂબી ખતાવતાં કહ્યું કે, “જો સાચા હૃદયથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના થાય તો તેની જે અસર પડે છે, એનું વર્ણન જ નથી થઈ શકતું. જો ઈશ્વર જેવી કોઈ શક્તિ દુનિયામાં કામ કરી રહી છે, (જોકે મારા મનમાં તો ને માટે લેશમાત્ર પણ શંકા છે જ નહીં) તો સમાજમાં પ્રાર્થના અવરય થવી જ જોઈએ. જેમ કે હિંદુઓ મંદિરોમાં પ્રાર્થના કરે છે, ખ્રિસ્તીઓ ગિરજાધરમાં, મુસલમાનો મસ્જિદોમાં કરે છે. તે તો સારી વાત જ છે, પણ સહુ મળીને પોતપોતાની પ્રાર્થના સાથે જ કરે તે તો એનાથી પણ ઉત્તમ વાત થઈ ના? બધાનું રહસ્ય તો એક જ છે. માત્ર નામો જુદાં જુદાં છે.”

બિહારની મુશ્કેલ સંબંધે ચોખ્ખા કરતાં આપુજીએ કહ્યું, “બિહારે હિંદુસ્તાનનું નામ કુઆડ્યું. નોઆખાલી જેવાં નંગલી કૃષીયોનું

અનુકરણ ન કરવાનું શીખવું, તેમ જ બદલાનો વિચાર ક્યાં મિત્રાય
મૃત્યુને બેઠીને માનવસદજી રીતથી જગતીપણાનો સામનો કરવો એ જ
નોઆખાજીનો બદલો લેવાનો યોગ્ય રસ્તો છે જો હિંદીઓ ખરેખર જ
હિંદની આઝાદી ચાહતા હોય, તો તેમણે જગતી રીતોનું અનુકરણ
કરવાની રીત છોડી દેવી જોઈએ જેઓ આવી રીતનો આવશ્યક નથી
ગણા છે તેમને જણાશે કે, તેઓ હિંદની મુક્તિનો દિન પાછો રેવી
ગણા છે 'જય હિંદ'નો જયધ્વનિ પોકારવો અને કામ હિંદને
ખુતમ કરવાનું કાનું? આથી હિંદનો જય કદીય ન થાય જો હિંદનો
જય કરવો છે તો કામ એ પ્રમાણે કરવું પડશે દગ્ગર પોપપને જો
પદાવશે તો તેઓ પણ સીતારામ ડહેશે કે જય હિંદ ડહેશે પણ એમ
સીતારામ ડહેથી થોડું જ સ્વર્ગે પહોંચી જવાશે?

“૬ મિહારમા કણા વર્ષો પછી આવ્યો છું સાચું કહું તો
મિહાર થકી જ હું આવેલો બદાગ પડ્યો ત્યાર પહેલાં તો હું વીશ
વર્ષ આશિકા ગયો પણ જ્યારથી ચપારણુમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી
આખું હિંદુસ્તાન જાગી ઊઠ્યું અને આજે વર્ષો પછી પણ હું અહીં
આવ્યો છું તો એવું લાગે છે કે, જાણે કોઈ પરિચિત વ્યક્તિને ઘણે
વર્ષે જોઈને આનંદ થાય મિહારને મેં મારું મિહાર માન્યું છે એમ્ને
હું માનતો હતો કે, મિહારની મુલાકાત લેવાનું કંઈ કારણ નથી ત્યાંના
લોકોને અહીં (નોઆખાજી) બેઠા સમજાવી રાહીશ પણ મારે
અહીં આવવાની ફરજ થઈ પડી કેમ કે પરિસ્થિતિમા જોઈએ તેવો
સુધારો ન હતો એના ખમર મળ્યા, એટલે અહીં આવ્યો અહીં તો
મુશ્કેલમાન મુઠીબર છે એની સાથે જે વર્તાવ થયો જ તેવો દર્શિ
હાસમા કચારેય નથી થયો, એમ કેટલાકની માન્યતા પણ છે ૬ તો
એમા એટલું બધું નથી માનતો, પણ એ જુદા જ વાત છે ઔરાર્કનો
મુકામયો જ ન હોઈ શકે હેવાનિયતની સામે હેવાનિયત કરીએ તેમા
કોઈનોય જય નથી, કોઈનીય ઉન્નતિ નથી મારી પાસે એવી પડ
વાત આની છે કે, આમા કોંગ્રેસીઓનો પણ હાથ હતો જો કે ૧૯૪૭
આજે જ આવ્યો હોવાથી પૂરી હકીકતથી માહિતગાર નથી થયો.”

જય કાય મુખીમા કહી ગયોશ

“પણ એટલું તો સાચું જ કે, મિહાર ઉપર ઝાળી ટીથી તો લાગી જ છે ધારો કે એમ પણ બને કે જે અહીં હેરાનિયત મની ગઈ તેમા એક પણ કોંગ્રેસી ન હતો તોપણ રીડ વાત નથી એથી કોંગ્રેસીઓ જવામદારીમાથી મુક્ત નથી જ થતા મેં તો લડનમા એ દાવો કર્યો હતો કે, કોંગ્રેસ તો મનાની મેના જ કરે છે, અને હિંદુ સ્તાનની સાચી પ્રતિનિધિ સસ્થા એક જ છે જે પુખ્તોના કર્યોમા કોંગ્રેસનો હિસ્સો હોય તો પાપમા તો આપોઆપ હોય જ આથી મંથી કેમો અને ગોના દુષ્ટ્યો અમે કોંગ્રેસે પોતાની જવામદારી જ લેવી પડે આ ધેનઝાયુક્ત આદોલનમા એ- પણ કોંગ્રેસી મડોનાયો ન હતો એમ કહેવું એ નસતુન ખોટું જ છે

“આખા હિંદુસ્તાને એકીબનાવે એમ કહેવું તેજ એ અમાગમાથી જે ડઈ તમને શીખના જેવું લાગે તે તમે લો નવીતર અમારું જીવ્યુ વ્યર્થ છે શુ આપણે એમમોમનો મુમમનો કરીશુ ? શુ આપણે હેરાનિયતનો મુનમયો લવુ પણ નહીં આપણી હેરાનિયત દેખાડીને કરીશુ ?

‘ હિંદુસ્તાને તો દુનિયાની સામે એ- મુર લગ્ય પવિત્ર ચીજ ‘અહિસા’ની મૂળી છે અને જે જ રસ્તે આપણે અગત્ય તાસન કરી શકીશુ

“મુસનમાનો સમજે કે અમે હિંદુને મિટારી દર્શી, અને હિંદુઓ સમજે કે અમે મુસનમાનોને મિટારી દર્શી, પણ એમ કરીને રો શુ ?

“મુસનમાન હિંદુઓને મિટારી ધર્યામ ધર્મને બંધો દરગિજ નદી વાવી શકે, ન હિંદુ મુસ્લિમને મિટારી હિંદુ ધર્મને બંધો લારી શકે આ તો એક વફાની જુદી જુદી ઝાળી છે, અને પાદશ છે એમલુ મમલ શમે તો બમ છે શાસ્ત્રોમા પણ કહ્યું છે કે, જેઓ ખીબજોના ધર્મની નિદા કરે છે તે પોતાના જ ધર્મની નિદા કરે છે

‘મેં તો બધા ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો છે એથી જ હું કહું છું

“પણ જે થયું તે ન થયું નથી થાનુ અચેહમા એક કહેવત છે કે ‘જેલો મોગે ગુનેગાર દશે, તેલો જ તે સત બનશે એટલે

હવે જો બિહાર સાચા હૃદયથી પ્રાપચિત કરશે તો પોતાનું નામ હવે તે કરતાં બિહારના રાજ્યને ધૈર્ય આપવાને સહુબુદ્ધિ આપે હમણા જ આ છોકરીએ ગાયુ, 'ધૈર્ય અ નાહ તેને નામ સમગ્ર સન્મતિ દે ભગવાન' "

પાછા વળતા આપુલે આનીને જ જવાનું પસંદ કર્યું મારણ કે મોટરમાં તો બિનમનુ ગમરાઈ જવાનું હતું આપુલની એક તરફ હુ હતી અને બીજી તરફ પ્રભાતીમહેન હતા પણ આપુલના ચરણસ્પર્શ કરવા મેંદની ડાપડી અને મોડન તૂટી ગઈ હતી એક વાર પડી અને થોડી કચરાઈ ગઈ આપુલ માડ માડ મગી શક્યા પોલીસોની કોર્ડન પણ તૂટી ગઈ પોલીસના ખૂર તો એના વાચ્યા કે ચામડી જ ઉતરાર્થ ગઈ મારું એક ચપન ઊડી ગયું, અને બીજી પગમાંથી ચાલુ ગયું મિચારા પ્રભાતીમહેનના તો મારા કરતાં ખરામ હાલ થયા ઘરથી માછીપુરનું મેદાન આખો બે મિનિટનો રસ્તો છે તે મપતા આ મેંદનીમાંથી નીમગતા અર્ધો મનામ ગયો મિચારા પોલીસ ઓફિસરો તો રસ્તેવાથી રેમએમ થઈ ગયા હતા આનીને મે આપુલના પગ ધોયા

પ્રભાતીમહેન ગયા દાદાનાના મહારાણી અને તેમના કુમાર આચ્યા કુમારે ગીત ના મનોકો સભળાચ્યા આપુલે ઉચ્ચારમાં બૂલો બતાવી નાનમ્ડા-એક વર્તના જ કુમાર હતા

પછી દુધ કાઢીને (ગરમ દુધમાં લીબુનો નસ નિયોરીને) તે રીધુ આપુલને ખૂમ જ ચાલુ લાગે ? એથી પછા પગ આગળના આગળની નોંધ ગજ્યામીલને લખાવી

રાતે ૧૦૧ વાગે આપુલ સૂતા જતા પડેના થોડું ક્યા ફગી રખતે બેગમચાદિયા અને તેમની બે દીમરીઓ તથા મોમરસાદેય આચ્યા આપુલની તો એક ન ન જોય પણ આખો દિવસ આપુલને માખુમોએ પેલાં હતા એમને અચાર મગના આયા આપુલ ૧૧ રાત્રે પથારીમાં પડ્યા આપુલના પગ દયાની, માથામાં તેન ધમી મમગદાની નખ ફગી ચરી આવી (પરથી સૂતાની જગ્યા થોડી દુર) આપુલના મમગે સુખા મકયા ચરત માટે બોલ મોખી બા

કાગળો તૈયાર રાખ્યા. ડાયરી લખી. હવે સાડાગાર થયા છે. આંખો બંધ ખૂબ ભરાઈ છે. આમ આજે પટણનો પટેલો દિવસ આજે કાર્યોમાં પૂરો થયો.

૬-૩-૧૯૭૩, શુક્રવાર
પટણ

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામાં દેવભાઈ, હનુમાઈ, નિવારણ અને સ્વયંસેવકો હતા. પ્રાર્થના પછી બાપુજી અંદર ગોરડામાં ગયા, ગરમ પાણી અને મધ લઈ બંગાળી પાક કર્યો. મેં બાપુજીની પચાસી ઉપાડી અને બીજું સવારનું કામ આટોપ્યું. પાંચેક મિનિટ બાપુજી બંધી ગયા. બીજીને પત્રવ્યવહારનું કાર્ય શરૂ થયું. થોડી વારમાં મને બાપુજી આવ્યા. નવ વાગ્યા સુધી બિહારની પરિસ્થિતિ અંગે વિચારોની આપલે કરવા રહ્યા. એટલે બાપુજી ફરી શક્યા નહીં.

માલિશમાં અર્ધો કલાક સતા. બીજીને મારી સાથે. પૂ. મોટીબાની દક્ષિણ આફ્રિકાની ટેલેવીઝ વાતો કરી. ૧૦૧ વાગ્યે બાપુજી નાર્દાન પરવાર્યા. અરવિંદ બોલ પછુ આવીને બેઠા હતા તે બાપુજીને મળ્યા. નેતાજી વિષે વાતો કરી ગયા. . . . ૧૨૧ વાગ્યે અહીંના ડોક્ટર બાપુજીને મળવા આવ્યા. બ્લડપ્રેશર તપાસી ગયા અને બાપુજીની ડાયરીમાં રિપોર્ટ આપી ગયા. હમણાં આરામ લેવાની સૂચના કરી.

બોજનમાં બે બાખરા, ૭ ઓંસ દૂધ અને ગોળપાપડીની એક નાનકડી ચોસલી લીધી. ફળમાં બે સંતરડાં. બાપુજી બોજન કરતા હતા તેવામાં પ્રભાવતીબહેન આવી ગયાં. એટલે એમને પંખો આપી દૂ નાહવા ધોવા ગઈ. જ્યપકાશજી પછુ થોડી વાર પછી આવ્યા. ૧૨૧ સુધી વાતો ચાલી. ૦૧ કલાક આરામ લઈ એક વાગ્યે બાપુજી બેઠ્યા. નિર્મળદા સાથે કાંતતાં પત્રોત્તર લખાવ્યા અને બે વાગ્યાથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. લીગના ભાઈઓ બંધર ઈમામ, મઝહર ઈમામ, યુનસ સાહેબ અને જાંપરાના હિંદુઓ સાથે ૪ વાગ્યા સુધી મુલાકાતો ચાલી. લીગના ભાઈઓની વાતો મને તો કંઈક અતિશયોક્તિભરેલી પછુ સાગી. છતાં બાપુજીએ તો અહીં પછુ ગામડાનો પ્રવાસ જાતે કરીને મેં પછી જ અભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું છે.

હવે આજની પ્રાર્થનાની ગોઠવણી જુની રીતે કરવાની સૂચના મળી છે એ
 કે “ મને માત્રુ દેવોની દાઢ આગળના ભાગમાં કરી એથી
 ભાર્થઓની નીચે મળે ઉપર ને નીચે પડે ”

આરી ગોઠવણી ઉપરાંત અગ્રદમાણુ પણ આગળથી ગયા અને
 શાંતિ જાળવવા અનુરોધ મેં દત્તે આથી જતા આવા અગ્રી ગાનિ
 નહીં પ્રાર્થના કરી ગમવન પણ અગ્રી રીતે નાન માપીને
 ઝિનાઈ હતી

પ્રાર્થનામળાના ભાગ્યમા માપુએ આજની સ્વચ્છ નાતિ
 અને પ્રાર્થનામા ગમવન વખતે માગે આરી રીતે ભાગ રીધો હતો
 તે મન ધયા ગાથો પરી આવતી મને લેણી દેવાથી તે કરી
 રીતે બિજાની એવી રાત પર ગાવા માપુ મો પાડે “ એ જમાનો
 એવો હતો કે હિંદુ મુસ્લિમ એ મીળના તદેનાગેમા, સ્વદેનાગેમા
 ગોઠના પ્રમગે આનંદના પ્રસંગે એમીજની મદદમા મહાનુભૂતિ
 દાખવતા આજે એવું બને નથી રહ્યું તોપણ આવા પ્રમગોએ એ
 મીળ પ્રમે વેગી તરી ને નર્મતુ ખેડે

નોઆખારીમા પિગમા દુ જેની હિંદુઓ પાસેથી રાતો
 આલગતો હતો તેની જ અડી મુસનમાનો પાસેથી આલગ હુ આથી
 મને ખૂબ જ ગમ આવે છે તો એની સનાહ આપુ છું કે તમે
 માણસથી ડરવાનું ડાડી દો અને ક્રિશ્ચ પગ શ્રદ્ધા રાખી તમે તમારો
 પુરુષાર્થ આગળ ધપાવો

નિદાર જેના પ્રાતમા મુસનમાનો નહીં શકે ? તે સંયત્ મહમૂદ
 જેના ડોંગ્રેસના અને મુસ્લિમ મેનકો પગલા છે, તેનો આ રીતે કાચ ખરીશું ?
 ભાઈના હાથે ભાઈ પર આજે જુલમ થાય છે આ આપણા સદની
 નામોશી છે આવી સ્થિતિનું પરિણામ મેં જ આવશે કે હિંદુસ્તાન
 લોહીના સાગરમા ડૂબી જશે પણ મારો દહ અભિપ્રાય છે કે આપણે
 હજુ પણ એવી જઈ આવું ન થવા દેવાનો નિશ્ચય રીએ તો હજુ
 પણ આપણે ભાવિ ઉજ્જવળ છે અને આમા સ્ત્રીઓ ઉપર દુ
 મ આધાર રાખુ છું અત આશા રાખુ છું કે મને જો આ

કાર્યમાં મદદ આપતી થઈ જાય તો ખૂબ ઉપયોગી થશે. હું માનું છું કે, સ્ત્રી અદિસાની અને ત્યાગની જીવંત મૂર્તિ છે. એથી આપણે સહુ મળીને હોળી એવી રીતે જગ્યાએ કે, અહીંના એક એક મુસલમાનને થઈ જાય કે, ના, હિંદુઓને અમારા તરફ હતો તેવો પ્રેમ છે જ. અને એની અસર આપોઆપ તોઆખાલીમાં પડશે જ. આવતી કાલનો ઉત્સવ ખરેખર મિત્રતાથી જગવાય તો હું માનીશ કે, હોળીનો ઉત્સવ ધાર્મિક પવિત્ર વિધિથી જ જગવાયો અને મારું અહીં આવ્યું પણ સાર્થક થયું. મારી પાસે એવી પણ વાતો આવી છે કે, હજુ પણ મુસલમાન સ્ત્રીઓને હિંદુનાં ઘરોમાં ગોંધી રાખવામાં આવી છે. આ વાત સાચી હોય તો હું વિનાંતિપૂર્વક કહું છું કે, આવું ન કરો અને તે બહેનોને સહુ સહુને ઘેરે પહોંચાડી પ્રાયશ્ચિત્ત કરો. જે એટલું કરતાં કદાચ તમને ડર લાગતો હોય તો હું કહું છું કે, કોઈ જાતનો ડર ગાખ્યા વગર તમે તે તે બહેનોને મારી પાસે કે રાજેન્દ્રબાબુને પહોંચાડી દો અને આ પવિત્ર તહેવારને દિવસે તમારા હૃદયને શુદ્ધ કરી નાખો. અને બહેનોને મારી ખાસ પ્રાર્થના છે કે, તમે મુસ્લિમ બહેનોને તમારી સગી બહેનની જેમ અપનાવજો.”

પ્રાર્થનામાંથી આવીને રોજ પ્રમાણે આપુજના પગ ધોયા. એવામાં શ્રી કૃષ્ણબાબુ અને અનુગ્રહબાબુ આવ્યા. તેમની સાથે વાતો પતી ગયા પછી પ્રાર્થનાપ્રવચન સુધાર્યું. ૮૧ વાગ્યે રાજેન્દ્રબાબુ આવ્યા. એ દિવડી જાય છે એથી રજા લેવા જ આવ્યા હતા.

આજથી આપુજએ પ્રાર્થના સમયે મુસ્લિમ ભાદત કંઈ ઉધગાવવું શરૂ કર્યું છે.

આપુજ વોટન સાહેબ સાથે વાતો કરતા હતા, ત્યારે મેં આ આ કંઈ ગણ્યું. ૩. ૩૯૬-૪-૮ થયું.

રાતે ૧૦૧૧ વાગ્યે ફર્યા. અને ફરતાં ફરતાં શૈલેનભાઈ સાથે વાતો કરી.

છેક ૧૧૧૧ પછી આપુજ પથારીમાં પડ્યા. હું પણ આપુજને તેજ ઘસી, પગ દ્યાવી તરત જ સુઈ ગઈ.

ગજ પ્રમાણે પ્રાર્થના શાનુ જા નાએ વિધિ મનહુપાદી
મ્મી પ્રાર્થના નોઆખાલીમા દુ સ્વારના દિદી ને ગુન્દાતી ભજને
પ્રાર્થનામા ગાતી અને આગના તો બગાળી ન ગાતી અની તે
માનના બગાળી ન ગવાય, કેમ કે પ્રાર્થનાના મોટા ભાગના લોકો દિદી
ન જનમુનારા ગદા એમ્મે દુ બગાળી ભજન જૂની ન જનઉ તે ખાત
માપુજીએ આળે સૂચના આપી કે, “તારે સવાગની પ્રાર્થનામા બગાળી
ભજનો ન ગાના અને જોડના નવા શિખાય તે ના” શીખવા ”

પ્રાર્થના પછી અદર આની બગાળી પાઠ થો અને ગુજરાતીને
ગાળીમા તરજુમો લખ્યો

પછી એકના સતગના રસને મલ્લે અદર કાળી દ્રાક્ષનો રા
મેળીને લીધો રસ પીતી વખતે મારી ડામરી મે સભમાની અ
બાપુજીએ સદી કરી આપી ત્યાર માદ ને કાગળ લખાવતા હતા
તેમામા ડો સંપદ મદમ્મ સાહેબ આવ્યા (દુ તેમને અખ્યાળન કુ
હુ) એમની સાથે વાતો કરી તેમણે આળે કહ્યું કે, પરમ દલાડાની
પ્રાર્થનામા ઘણી છુરખાવાળી મસ્તિમ બડેનો આવી હતી અને લગભગ
રાજ આવે છે ”

બાપુજી કહે “તો હુ એ બહુ સારી નિશાની ગણુ મારો
તો મોંથી દાવો છે - કારણ કે હુ સ્ત્રીઓના હૃદયને બાણુ હુ
-કે સ્ત્રીઓ મારી પાસે નિર્ભય છે અને તેનો તાળો દાખલો આ
છોકરી છે એને મે કેટલી નિર્ભય થતા શીખની છે એ કેટલી નિર્ભય
થઈ છે, અને નોઆખાલીમા શુ શુ બધુ તે બધુ એને પૂછજો હુ
ચોક્કસ માનુ છુ કે ફક્ત જો સ્ત્રીઓ નિર્ભય બની જાય તો એમ
અદ્ભુત શક્તિ રહેતી છે પણ તે શક્તિ અધ્યારે સૂતી છે કદાચ પૂર
શક્તિને દોરનાર કોઈ નથી એ પણ કારણ હોય એથી ન મને થઈ
કે મારા આ થરામા એ તરફ મારે પડુ લક્ષ આપવું ન જોઈએ ”

કરતા કરતા થોડીક હિસામ અગિની મને વાતો કરી અને
મુસ્તિમ રાહત દડ માટે અહી બેઠમા ખાતુ ખોલાવી લેવા મ્મ

જમિયનના કાઝી અહમદુલ્લેન સાહેબ, મૌલાના અબ્દુલ નસીર સાહેબ, અબ્દુલ ઐસ સાહેબ, મૌલાના તાજુલ્લીન સાહેબ આવ્યા બધા સલામ કરવા પૂરતા અને બાપુજી બિહાર આવ્યા તેને માટે ખુશાલી બતાવવા આવ્યા હતા. બાપુજી કહે, “પણ તમારે નોઆબાલી જોઈને એસવું પડશે અને જો કંઈ થશે તો હું અહીં મરીશ. હીક ના?” આમ વિનોદમાં બાપુજીએ કેટલીય ગંભીર ચેતવણી આપી દીધી અને પેલા ભાઈઓને ખાંધી દીધા. ક્યારેક તો સાચે જ લાગે છે કે બાપુજી ખરેખર ‘વાણિયા’ છે.

આ ભાઈઓને હુદ્દામાં ઠીક ઠીક નુકસાન થયું છે.

ફરીને પાછા વળતા ત્યાં એક અંધ ભિખારી બેઠો હતો. તે બાપુજીને જોઈ નહોતો શકતો, પણ તેને બાપુજીને પગે હાથ અડાડી અવિત્ર બનવું હતું. આખા ગામમાંથી જે ડોઈએ પાઈ પૈસો આપ્યાં હશે તે એકઠા થયેલા ચાર આના બાપુજીને મુસ્લિમ રાહત ફંડ માટે તેણે આપ્યા. જનનો હિંદુ હતો.

બાપુજીને ચરણે હજારો રૂપિયા ધરાયા હશે તેના આનંદ કરતાં અનેકાનેક ગણો આનંદ આ હિંદુ ભિખારીએ બચાવેલા ચાર આના લેવામાં થયો. એમનો ચહેરો હાસ્યના અને આનંદના ઉલ્લાસથી ઝગમગી ઊઠ્યો. અને પેલા ભિખારીનો વાંસો ચાખડ્યો, અને બીજા માગરાનું આજ્ઞથી છોડી દેવાનું અને અંધ માણસ પણ ઘણું કામ કરી શકે છે, કાંતી શકે છે, એમ કહી મને તે ભાઈને તકલી આપવાનું કર્યું તથા સદાકત આશ્રમમાં તેનો સદુપયોગ થાય તે જાતનું કાર્ય આપવા એક સ્વયંસેવક ભાઈને સૂચના કરી

આ ભિખારી ઘણા આનંદમાં હતો, કેમ કે તેની પીઠ પર બાપુજીનો પ્રેમાળ હાથ રહ્યો હતો. એના જીવનનો ઉદાર થઈ ગયો. મને થયું, બાપુજીનો પ્રેમ ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે? અથવા તો ક્યાં નહીં પહોંચ્યો હોય?

પગ ધોતાં બાપુજી મને કહે, “જસ તેં જોયું ના કે, આવા ભિખારી જેવાએ પણ પોતાના પેટમાં આ પૈસા ન નાખતાં ખાસ નામ પાડીને મુસ્લિમ રાહત ફંડ માટે આપ્યા છે? તેની સરખામણી

મારી દૃષ્ટિએ તો ૪ કરોડ કરતાં વધારે છે. આનું નામ સાચું દાન, આ છે ગિદારની પ્રજા. ગિદારમાં પણ મૂકવાને હજી આજે ત્રીજો દહાડો છે ત્યાંજ આ નાનકડું દરમ જે બની ગયું તેની માગ મન ઉપર બહુ અદ્ભુત અસર થઈ છે. અને અહીં સુધી ઈશ્વરે મારે અચાજ પહોંચાડ્યો છે એ એની મહાન કૃપા છે. આપણે જેટલાં સાચાં હોઈશું, નિર્મળ હોઈશું, તેનું પ્રતિબિંબ ઈશ્વર બતાવે જ છે. આજના આ પ્રસંગને તું વિચારજે.”

માલિશમા ૨૦ મિનિટ આપુછ સૂતા. માલિશ પંચી સ્નાનાદિનું પતાવી બોજન, બોજનમાં ગાક અને દૂધ લીધાં.

નિર્મળદાએ હિંદુમાં આવેલું દેવગણ હક્કનું ભાપણ આપુછને વાંચી સંલગ્નવ્યુ.

આજે પ્રભાવતીબહેન નહોતાં આવ્યાં. ગરમી પણ પડવા લાગી છે. જમીને આગમ લેવા સૂતા ત્યાં માથા પર માટી મુકાવી. આંખ બહુ બજતી હતી અર્ધો કલાક આપુછ સૂતા તે દરમિયાન એ નાદવા ધોવાનું અને મારું બીજું કામકાજ પતાવ્યું બહીને આપુછએ કાંત્યુ. કાંતતાં પ્યારેલાલછને તથા કિંશોરલાલકાકાને પત્રો લખાવ્યા. ૨-૩૦થી મુલાકાતો શરૂ થઈ મુલાકાતેન તો અહીં અથાગ પરિશ્રમ કરે છે એમનું કામ પણ બહુ બ્યવસ્થિત છે. ન છૂટકે જ આપુછને પૂછવા આવે. બાકી ઘણાખરું આરોગ્યર પતાવી દે છે મને તો નાની બહેન કરતાં વિશેષ પ્રેમથી સાચવે છે.

મુલાકાતો બધી જ એમની મારફતે ગોઠવાય છે. ૨-૩૦થી ૪-૩૦ સુધી એક પંચી એક મુલાકાતીઓ ચાલુ થયા. તે આ પ્રમાણે છે. ૨-૩૦થી ૨-૪૦ અમીર ઉલદુસેન સાહેબ, ૨-૪૫થી ૩-૧૫ રેઝા હિર રહમાન સાહેબ, સેક્રેટરી જમિયત ઉલ્લમા અને મૌલેનીન, ૩-૨૦ થી ૪-૩૦ મૌલાના મખ્દુમ શાહ, એનુરી, અને એની સાથે મૌલાના અબ્દુલ સતાર, નાયાબ સતાર અને કૌદાર ડિરિજ્ટરના ભાઈઓ. પંચી આપુછના સાંજના બોજનનો સમય હતો, તેટલી વાર મુલાકાતો બંધ રહી એક ખાખરો, એ એમણે કૂટ છોલીને તેને

બે અદમ, બે કાલુ, એક ચોસલું ગોળપાપડીનું લીધું. આને સવારે ખાસ કંઈ જ નહોતું લીધું. સાંજે દૂધ છોડ્યું.

ફરી પાંચ વાગ્યે મુલાકાતનો મિયોડો ચાલુ થયો. ખાદીભંડારના કાર્યકર્તાભાઈઓ આવ્યા. આપુછનું મગજ કંઈ વસ્તુમાં કામ નથી કરતું એ જ નથી સમજાતું. અર્ધા કલાક પહેલાં આવેલા મુસલમાન ભાઈઓને હુગનશરીફનાં મદાવાદ્યો સંભળાવ્યાં. પછી ‘મુસ્લિમ સ્ટુડન્ટ ફેડરેશનના’ લુવાનિયાઓને પ્રેક્ષાદન મળે તેવું કામ કરવાની નિશા અતાવી દે, તેઓએ હિંદુ વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોને પોતાનાં માની સાથે લેસન કરવું, સાથે ગમતો વગેરે. પછી આવ્યા ખાદી કાર્યકર્તા ભાઈઓ. એમને ખાદીકામમાં પછી મુરકેલીનો માર્ગ ગ્રેસ્ટ ગળે ઊતરે તેવો બતાવ્યો, અને જેવટ સાથે જ વાગ્યે પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામાં ગતાં બહેનોની બંને બાજુ દાગ કરવાથી આપુછને જવા આવવા માટે કેટલો સરળ રસ્તો થઈ ગયો, તે પરથી સ્ત્રીઓથી કેવાં કામો થઈ શકે છે, તે બાબત મારી સાથે વાત કરી.

આને એક એવો તાર આવ્યો છે કે, “બિદાગના હિંદુઓને તમારે જરાયે હપકો ન આપવો, અને તેમણે જે ક્યું છે તે ફગાવવાની છે.”

આ તાર પર આપુછ બોલ્યા કે, “મને કહેતાં જરા પણ સંકેત નથી થતો કે, આવી જાનના તારથી કે પ્રચારથી નથી તેણે હિંદુની સેવા કરી, નથી હિંદુસ્તાનની સેવા કરી. મને મારા પોતાના ધર્મમાં અચાગ વિશ્વાસ છે. અને શ્રદ્ધા સાથે હું મને પોતાને સનાતની હિંદુ ગણું છું તે દાવે જ આ વાત કહું છું. હું જેવો સારો હિંદુ છું, તેવો જ મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તીનો પણ મારો દાવો છે. આપણે અહીં પ્રમુખ નામ લેવાને ખાતર એકાં ધયાં છીએ, અને તે પછી હું તમને બે શબ્દો કહું છું તે પણ પ્રમુખ નામ લેવાનો એક ભાગ જ છે. કોઈ પણ ભક્ષાઈ કે પુણ્ય આપણે કંઈ કોઈને માટે આપ્યું જ કરીએ છીએ? એક અંગ્રેજ વિદ્વાને ક્યું છે કે, જે માણસ સારું કાર્ય કરે છે તે પોતાની કરજ અદા કરે છે.

“હું અહીં ચાગ દલાડથી આવ્યો છું, છતાં આજે રાજે સાલગ્રુ
 કે હલુય કયાક લૂટકા ચાયા જ કરે છે આ સાલગ્રીને મને શરમ
 તો આવે જ છે પણ હું કોઈ દેવી કિસ્સો કે ચમત્કારિક માણુ
 નથી કે મારી શક્તિ અપાર હોય હું તો કામ કરી રહ્યો છું. માનુ
 હવે તમારી પાસે ખોલુ છું અસર થવાની હશે તો થશે, ખાકી તો
 ખાનુને પાળનારો એ પગમેશ્વર જ છે એના ઉપર જ સાચો ભગેમો
 રાખો

“હું માનુ છું કે તમે (મિદ્દારના દિદુઓએ) અહીં જે ધર્મ
 છે તે ખોલુ કર્યું છે તે મતાવી, તમારી આખ ઉધાડવામા હું મેવા
 કરી રહ્યો છું આજે પન્નમમા જે મરણી થઈ રહી છે તે વાતો
 સાલગ્રી અહીં તમારે ન ઉરેરાવુ જોઈએ હવે આપણે સ્વતત્ર થઈ
 જવાની અણી પર છીએ તેવે સમયે તમારે તમારી જવાનદારીનું
 ભાન રાખવું જ પડશે દિદુસ્તાનમા કોઈ પણ ભાગેમા ખોટા કામો
 થતા હોય તો આપણે એની નકલ ન જ કરવાની હોય સહુમાથી
 સારા ગુણો લઈ ગુણુઆહી મનીએ ”

પછી નિયમ મુજબ ફડ ઉપરાન્તુ ફડના પૈસા માપુજના હાથમા
 દેવાની પડપડી થતી હતી એકનુ પરચરણ ખૂમ જ આવ્યું છે
 નોટો મડુ ઓછી છે

પ્રાર્થનામાથી આવ્યા માદ શૈલેનભાઈએ ખમર આપ્યા કે,
 અમૃતસરને ખાળ્યું છે પન્નમમા રમખાણુ ચાલી રહ્યું છે

ક્રિષ્ન અને ખાનસાહેમની થોડીક ખમરો મળી ખાનસાહેમ
 (સરહદના ગાંધી) અહીં આવશે એમ લાગે છે

રાતે પ્રવચન તપાસ્યા માદ ફર્મો બેગમસાહિમા અને બહેનો
 આવી હતી અહીં ગગાને કિનારે ફરવાની અને સૂતાની મડુ સરસ
 સગડ છે ૧૦ વાગ્યે ખાપુજ પથારીમા પડ્યા ખાપુજને સુવડાવીને
 મે ફડ ગણ્યુ ૩ ૧૬૫-૨-૦ થયુ ત્રણ વખત ગણ્યુ પડ્યું એક
 પૈસાની ભૂન થઈ જાય તો હોરાન થઈ જવાય એટલે મે ગણી લીધા
 માદ હુનરભાઈને તપાસવા આવ્યું તેમા ૪ આનાની ભૂલ પડી એટલે
 ત્રીજા ભાઈને આવ્યું આમા ૧૨૧ વાગી ગયા ખાપુજની સમારની

એકેક ઠીક કરી. પત્રોના નકલા કરા. આપુજની ગપરીની એ દહાડાની નકલ કરી અને મારી ગપરી લખી. બગાચર એકનો ટકોરો થાય છે. હું સવા જાઉં છું.

૮-૩-૧૯૩૩, શનિવાર

પદ્મજી

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના થઈ ...ભાઈ પ્રાર્થનામાં ન આવ્યા હોવાથી આપુજને તે ન ગમ્યું હોય તેવું લાગ્યું, કંઈક અંશે આપુજ દુઃખી થયા. મને કહે, “હું એટલી ગુદ્ધતાથી પ્રાર્થના નથી કરતો અથવા હું ન જાણતો હોઉં અને અજાણતાં મન બીજે ભમતુ હોય. ગમે તેમ, પણ એટલી એકાગ્રતા મારામાં નહીં હોય, નહીંતર એની અસર મારી સાથે રહેનારામાં કેમ ન પડે? અને એક દિવસ પણ મારી સાથે રહેનાર પ્રાર્થના સમયે જાગીને પ્રાર્થના કરવા સારુ શા માટે જાગી ન શકે? ...ને એટલું કામ પણ નથી રહેતું. તું જોશે કે, નિર્માળજાઓ પ્રાર્થનામાં ભલે નથી માનતા પણ સમયસર આવ્યા વગર એક દહાડોય નથી રહ્યા. પરંતુ એ તો રહ્યા પ્રોફેસર. પણ મારી લગત ...ના કરતાં મારા મન સાથે વધુ છે. એટલે આજના પ્રસંગથી મારે મારા મનમાં જાણે અજાણ્યે કંઈક ખામી છે, એમ ચેતવું જોઈએ.”

ગરમ પાણી પીનાં મારી ગપરી સાંભળી ટુરત જ સહી કરી. કિશોરલાલકાકાનો કાગળ સંભળાવ્યો. હમણાં તે ન મોકલવા કહ્યું. મને ગીનાજીના એ સ્લોકો કરાવી રજા આપી. આજથી રોજ સવારે ૧૦ મિનિટ આ સ્લોકો દ્વારા આપુજ મને સંસ્કૃત શીખવશે.

હું રસ કાઢવા ગઈ. દરમિયાન આપુજએ જાને જ ...ને પત્રો લખ્યા. થોડી વાર આપુજએ આરામ કર્યો. પછી રસ લીધો. ફરતી વખતે (જા વાગ્યે) ડોક્ટર સૈયદ મહમૂદ (અબ્બાજનન) સાથે એમના વિષે વાતો કરી. અને એમને ...એમનો ધર્મ સમજાવ્યો.

ફરીને યુનસસાહેબ સાથે વાતો કરી. પછી માલિશ માટે લગભગ ૯ વાગી ગયા હતા.

માલિશમાં મને કેદલીક કૌટુંબિક વાતો પૂછી. (એક મને અં પ્રશ્ન પૂછ્યો અને એનો જવાબ આપુજએ લેખિત આપવા

પ્રશ્ન જોકે અગત છે, પણ પૂ માપુછના એ પ્રશ્નમાના શબ્દો અહીં એટલા માટે ટાકુ છું કે, એમની નાણી કેટલી માની પડી તે સમજવ)
 નુમની નાતો પૂછતા પૂછતા પૂ માપુછ મને ને, 'તને એક પ્રશ્ન પૂછુ ? એનો લેખિત જવાબ આપી શકે તો હું વધુ રાજ થઈશ
 મારી હમાતી મુઠી તું આખજદમ મુઠી તો મારી સેના કરવા હજી
 છે, તે સિવાય તારો ઝોઈ વિચાર નથી આ વિચારને તું પૂરી રીતે
 વળગીશ જ એની મારા મનમા જગાયે સમ નથી યતુ મારી તો
 ખાતરી ન છે કે, મારી આખર સરી તું મેના મરી શકીશ મે
 આ વખતે તને કસવામા નરાયે બાળ નથી રાખી એ પરથી હું
 કહી શકુ છું મારી પામે તો તને મેના માથે જાન મળ્યા જ કરે છે
 અને હું જોઈ શક્યો છું કે તને તેમા પૂરો સતોષ છે જ્યમુખનાયને
 તો હોય જ પરતુ ધાર કે તુ મારી પાછળ રહી જાય તો તુ કઈ
 રીતે જીવન ગાળાયા હજી છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લેખિત હોય તો
 સાદુ અથવા વિચાર ની દિન ખોલી મો મ્હીશ તોપણ વાધો
 નથી પણ લેખિત વધુ સાદુ આ રીતે તને તારા બાવિ જાનમા
 કઈક પ્રકાશ પાડી શકીશ કેમ કે હવે તારી તાલ્યવચ્ચ સમાજની
 દષ્ટિએ પૂરી થશે મારી દષ્ટિએ તો તું બાળક જ છે

આ વાત માલિશમા અને નાહતા મ્હી મે કહ્યું, હું લેખિત
 આપીશ માપુછને બોજન કરાવ્યું બોજનમા એ આખગ, કાનુ
 જાક અને આમ ઓસ દૂધ અને સૂઈ બીકીને ફળો સેનાનુ છું

પગે લી ઘસાધી માપુછ ૧૨ના વાગે આરામ લેતા હતા ત્યારે
 ઉપરના પ્રશ્નનો મે લેખિત જવાબ આપ્યો બાપુછ બીક્યા ત્યારે મે
 તેમના હાથમા આ જવાબ મૂક્યો આ જવાબ મારી ડાયરીમા જ
 લખવાનું મ્હું હતું “કે જ્યેથી એ સચનાઈ રહે” આથી મે ડાયરીમા
 જ લખ્યો માપુછના હાથમા મૂકીને હું માપુછ માટે સતરા ડોલના
 ગઈ એ નતરા લીધા બાપુછ પામે બીજા મુનામતીઓ આવી જતા
 મારો મગજ ન જોઈ શક્યા વચ્ચે કેટલાક પગે લખાવ્યા — રાજજી,
 મનુજી, અને લોહિયાને ૩ વાગે કાતના કાતના ભાવનપુરના મુસત
 માનમાઈઓ સાથે નાતો કરી એઓએ મ્હુ કે મારવાટી લોખેએ

મુસલમાનોને ખૂબ હેરાન કર્યા છે. તેમનું નામ સૈયદ મહબૂબ અહમદ. ૩ થી ૩-૧૫ કર્નાલ મહબૂબ અહમદ, આઝાદ હિંદ ફોજના. ૩-૨૦ થી ૩-૩૫ શિમા ઉપરેશનમાં નવાબ મુબારકઅલી, નવાબ અબ્બાસઅલી. ૩-૪૦ થી ૩-૫૫ એસ અહમદ, સોડા વોટર અને આઈસક્રીમ ફક્ટરી પટના ૫ થી ૫-૨૦ ડો. અગ્નિવાનંદ સિંહા ૫-૨૫ થી ૫-૩૦ મનિક અબ્દુલ હસીમ, જહનાબાદ મદ્રેસા કેમ્પ પટણા સિટી. વચ્ચે એક વખત ગરમ પાણી અને મધ લીધું. ૫-૩૦ થી ૫-૪૫ મહમદ મંજુમ દસન, સૈયદ અબ્દુલ અઝીઝ, પટણાને એક કાગળ લખ્યો. અને તેમને તેમની તબિયત માટે નૈસર્ગિક ઉપચાર ગતાવ્યો. તેમને મોકલવા માટે માટી તૈયાર કરવાની આપુલ્યે મને સૂચના આપી હતી. અને પ્રાર્થનામાં જવાને દસેક મિનિટની વાર હતી ત્યાં અનુગ્રહનારાયણ સિંહા આવ્યા. તેમની સાથે અલીના ચાલતા ગોટાળાઓ વિશે વાતો કરી.

પ્રાર્થનામાં એકતા ઉપર જ ભાર મૂક્યો. ટુંટું પ્રવચન હતું. આજે મુલાકાતીઓનો ધચ્ચારો એટલો અધો હતો કે આપુલ ખૂબ જ થાકી ગયા હતા. અને ગરમી પણ પડવા લાગી છે. સાંજે કશું જ ખાવાનું ન લીધું. પ્રાર્થના પછી ફરતાં બેગમસાહિબા અને બંને દીકરીઓ આવ્યાં. મહેબૂબભાઈ (ડો. સૈયદ મહમૂદ સાહેબના મોટા પુત્ર)નાં લગ્ન થવાનાં હોવાથી પાટી કરવી કે નહીં તે વિષે આપુલને પૂછ્યું. આપુલએ કહ્યું, “મારી દ્રષ્ટિએ આપણે આ અંગારમાં છીએ ત્યારે પાટી ન જ આપવી જોઈએ. પણ હું કહું છું માટે મન દુભાવતાં અથવા ખુશ રહું તે ખાતર પાટી અધ ન રાખવી, પણ સમજાવવાં કરશે તો જ ડાંગી નીકળશે.” બેગમસાહિબા તો તુરત જ માની ગયાં. અને કહ્યું કે, “અમે કશું જ નહીં કરીએ આપની વાત મને સાવ ગમે જતરે છે. અમે સાદામંથી જ અધો ત્રિધિ પનાવીશું” વગેરે વાતો કરી.

ફરીને આવીને ફક્ત થોડીક અંગુર લીધી. આજે ખાતસાહેબ પણ આવ્યા. તેઓ અમારી સાથે જ રહેશે. અને તેમની ખાવાપીવાની વગેરેની દેખરેખ જો હું પહોંચી શકું તો આપુલ્યે મને મોકલવા

ધચ્છા બતાવી મારે તો તેમની સેના કરવાની તક જોઈતી જ હતી એટલે બીજો વિચાર કરવાપણુ શુ હોય જ? મેં બાપુજીને વિનોદમાં કહ્યું, “બાપુજી! બને ગાંધી (એક સરહદના ગાંધી તરીકે પ્રખ્યાત છે, બીજા મહાત્મા ગાંધી) બને છુટ્ટા, બને નેતા અને મને ફકીર એ બનેલી વચ્ચે મને સેના કરવાનો લક્ષ્યો મળે, તેમાં કેની મળ પડે છે તે તો આપ ન અનુભવો ત્યાં સુધી શી ખબર પડે?” બાપુજી કહે, “હા, વાત સાચી છે તને ખાનસાહેબ પાસેથી ખૂબ જ જાણવાનું શીખવાનું મળશે હું તારા જેવડો હતો ત્યારે આવી તક નહોતી આપડી એટલે તારી વાત મને ગળે જોતરે છે ખરી પણ જોને પહોંચી વળે તો જ ઝામ ઉપાડજો, નતીતર નહીં,” આટલી ચેતનશી સૂતા સૂતા હું તેન ધસતી હતી ત્યારે બાપુજીએ મને આપી

આજનું દરિજન ફંડ રૂ ૧૩૨-૧૧-૩ ઓટોગ્રાફના ૧૫ રૂપિયા અને મુસ્લિમ રાહત ફંડના ૪૩ રૂપિયા થયા બધું જુદું રાખી જમા મરી જુદા જુદા ડાંગમાં ભર્યું મારા કામકાજથી પરવારી એક વાગ્યે સૂતી હતું બાપુજીએ મારી ડામરી આજે નથી તપાસી કેમ કે બહુ જ થાકી ગયા છે ૯-૨૦ વાગ્યે સૂતા ફંડ ગણતારમાં મને ખૂબ જ મોઝ થાય છે છુટ્ટા પૈસા જ એટલા બધા આ-આ કે તેનો જુદો જુદો દગલો કરી ગણતા ગણતા આજે તો ખરેખરી ખબર પડી ચાર વખત ગણતું પડતું, મરણ કે બધીય રખતે બપોળે ત્રણ ત્રણ રૂપિયાનો ફરમ આ-આ કર્યો મનારે આટલી મોડી સૂતી છું તેની ખબર પડતા બાપુજી નાગજ ન થાય તો સારું જે થાય તે ખરું શરદી પણ રખત થઈ છે

૯-૩-૪૭, રવિવાર
પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના રખતે બાપુજીએ મને બેએક રાહ પાડ્યા દમે હું તરત જાગી ન શકી રાતના મોડી સૂતી હતી અને બેએક દિવસથી થોડી શરદી થઈ હતી ગતે તાર દમે જોમે મને તો કર્મ તાર જેવું નહોતું લાગતું પરંતુ બાપુજીએ મને રોજ એક અસાનથી જાગી હતી મેં મને આજે ૧૫મે અસાન થઈ પડતા ન જાગી મજા ગઈ

મારા કપાળ પર હાથ મૂકી મને હલાવી અને જોયું કે મારું શરીર તપે છે પણ હું તો નિયમ મુજબ જાગી જીવી દાંતણું કરતા મને ઝમ્પરેચર લેવા કહ્યું હું આશ્ચર્ય પામી કે જાણુ આમ કેમ જલે છે મને ખીણ વાર કહે, “અસ કહ્યું એટલે થયું જ નોઈએ તું જો તો ખરી, તારું શરીર કેવું તપી રહ્યું છે। કેટલા વાગ્યે સૂતી હતી ?” મેં જોયું તો ૧૦૦ ફ° હતું પણ પ્રાર્થના પછી ગરમ પાણી અને રસ આપીને મારો વાડ, હોઈ છાનીમાની સૂઈ ગઈ ની સાથે પણ મારી જેમ થયું ને કહ્યું “તમારો ધર્મ નઈ તાલીમને જોભાવનાનો છે ફક્ત કારકુનની જેમ મારું લખનાનું કે ટપાવ જોવાનું જ નથી મૌલિક કામ કરવાનો છે બધાનો પ્રેમ સપાદન કરવાનો છે હું તમારા ચારમા જો એકતા નહીં જોઉં તો આ મહાભારત ઝામમા સફળતા નથી જ પામવાનો માટે દરેક રીતે બધું વિચારવું”

આ વાતો થતી હતી ત્યાં હું રસ લઈને આવી એટલે આ જ વાત ફરી મને સંભળાવતા જલે, “તું ચાકી હોય તો તું સૂઈ શકે છે મેં તો તને અભયદાન આપ્યું છે કે, તું મને ઘોડી શકે છે, હું તને નહીં છોકું મારા કામ પાછળ તમિયત ન સાચવે એમા હું પાપ જોઉં છું જેને સેના કરવી છે તેણે પોતાની પહેલી સેના કરવી જોઈએ સ્વકવ્યાણુમા જ મારું કવ્યાણુ સમાયેયું છે મારી સેવા કરના ખાના પીનાનો વખત મેળનીને નથી ખાતી એને હું સદ્ધર્મ રીતે અહભાન જહું ખરો જેટલું ન થઈ શકે તે મને કહી દેવું પણ ખાના પીનાનું, અને સૂનાનું ઘોડીને મારું કામ કરવું એ કાઈ સારી નસ્તુ નથી”

માકીનું રોજ પ્રમાણે બગાળી પાંચ વગેરે ચાલુ કરતી વખતે ખાનસાહેબ સાથે હતા સરહદની વાતો ચાલી માનિશમા જાણુ ૨૦ મિનિટ બેઠી ગયા સ્નાન બોજન વગેરે રોજ પ્રમાણે બોજનમા બે ખાખરા, શાક, દૂધ લીધું જાણુને બોજન કરાવવા રહી તેમા હું નાહી ન શખી અને જાણુના પગ ધમી, ખાનસાહેબને જમાડી પછી નાટી અને જમીને ચાની ત્યાં એક વાગી ગયો જાણુ આ વખતે તો ફરીથી સખત નારાજ થયા, પણ પોતાની કાયમી પોને જ વખ્યું કે,

“મનુકીને એનો ધર્મ સૂક્ષ્મ ગીતે બતાવ્યો તેણે બધું નિયમમર
મરતા શીખવું હતું એને જ્યાં સુધી જીવું હતું ત્યાં સુધીમા કદી નહીં
ઠાકું જે મેં એને શ્રીરામપુરમા અભયવચન આપ્યું છે પણ એ મને
ઠાકી રાકે છે તે મારા કામ પાછળ તબિયતનું ધ્યાન ન રાખે એમા
પાપ ભેડે છે જેને સેવા મરવી છે એણે શરીર પહેલું સાચવવું ભેઈએ
રાતના ફડ ગણવામા એ વાગ્યો છતાંય બચોગના જંગમે ન સૂતી, એ
મને ખૂચતા એને રડાવતી પળ’

મારો આંતરે આખો દિવસ ખૂન જ ઉઠામીનતામા ગયો એ
જનનતી છૂન બે વખત ધર્મ અને ખીજી વખત માણુજી કૃપા આપતા
હતા ત્યારે મારી આખમા આમુ આવી ગયા એવી માણુજી પાણુ
દુખી થયા અં! તે દુખ આ રીતે પોતાની ગાયત્રીમા માન થુ

૧૨-૫૦ રાગે રાકગજી આ પા તેને વાત કરી કે મને તાર તાર
શરદી થયા મરે છે તો નૈસર્ગિક ઉપચાર કરવો એમણે મને એ ગીતે
આખા દિવસમા થુ થુ ફીંગ્મેન્ટ લેતી તે રખી આપ્યું એમા ધારી
વખત ગરમ માથ મસ્તિશન અને માગીતા પ્રયોગો કરવાના હોવાથી મે
તો એમની આગાહ લેતાની માણુજીને ના મંદી મગજ કે નૈ નાદનામાથી
જ પરવારું નહીં

“વોલ્ટન સાહેબ અને જલ્દી મહેન સહાર્થ આપ્યા, તોપણ મેં પરના ન કરી કેમ કે મને એમ હતું કે મિત્રારમા મારું -ઈક ચાલે” તો હું અહીં બેઠો બેઠો ત્યાંનું કામ સલામીશ પણ એવું જ્યારે હો દર સાહેબનો કાગળ વાંચીને મુસ્તક સાહેબ આ યા ત્યાં મેં તુલન જ અહીં આવનાનો મારો ધર્મ માન્યો, કેમ કે હો મૈમદ મદમ સાહેબ સાથે મારો મુલાકાત સમય છે હવે અહીં આપ્યો છું તો મારે કરવું છે અથવા મરવું છે તમને (મર્મ -રનાગઓને) સમજાવી શકું તોય મારું અહીં આપ્યું માર્થક થશે

“મારા હૃદયમાં જે ભર્યું છે તે તમારી આગળ દાનવું છું માનું છું અને અનુમત્યુ ઈ કે, તોઆખાલીમાં ખૂબ દુઆકાંડ થયો છે ખૂબ ગુણઓ ભર્યા છે પણ તેનો મદલો અહીં શા માટે હોય? ખગમ નસ્ટુમા હરીકાઈ કરવાની હોય? મારા સાલગનામા આવે છે, અને નિવસમા કેળવાય મુમયમાનભાઈઓ આવે છે તેઓ હું છે કે પ્રધાને બના તો છે, પણ આપસ આપસમાં મેં નથી કોએમ ધર્મ જ નરતી નથી કા તો આ વાત આગી નથી અને જો તેમાં કાઈ પણ તથ્ય હોય તો આપણે સુરવું ઘટે હું તો સાબજેની વાતો તમને સલામીવું હું મીઠી તરફ ઝીણાસાહેબનો આપણી ઉપર આરોપ છે કે મુસનમાનો માટે કોએસ નથી એને તમે આ રીતે સિદ્ધ કરી મતાન્યુ ના? પણ તમે જુઓ હો કે કોએમમાં બની જ કોમના માણસો કે ખાનઆહેમ જેવા રત્નો પડેલા છે પણ આજે અહીં જ એમના જેવા મેન નડીમનામત નથી રાણ મુસ્લિમ છે માટે આ આપણા મારા જેવું શરમજનક ક્લક કહેવાય? પણ તમે મર્મકર્તાઓ જ ન્યા મુધી સુધી નથી બને, ત્યાં મુધી પ્રજા શુદ્ધ થવાની જ નથી તમે જો પોતાને કોએસના કાર્યકર તરીકે ઓળખાવના માગતા હો તો તમારે સાથે સાથે તમારી જવામદારીનું લાન પણ ગણવું ઘટે હું એન પડુ માલગું છું કે મર્મકર્તાઓ લાયરુશવતમા કસાઈ પડે છે આ બધું ધણું જ રુપ અને દુખ છે ગજેન્દ્રમાધુના મિદારમાં તો આવું હોવું જ ન જોઈએ તમે મર્મકર થઈને લાયરુશવતમા કસાઈ તો આમ પ્રજામાથી કે અમનદારોમાથી આ મદી ઈ રીતે કાઢી શકો? અને

કાળાં બેઝાર કોઈ દહાડો નાબૂદ નહીં થાય. અને તમે વર્ષોથી કરેલી મેવા પર સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આળે તમારાં દ્વાર ખખડાવી રહ્યું છે ત્યારે, તે દ્વાર તમારે હાથે બંધ કરી પાણી ન ફેરવો.

“હું તો અહીં કરીશ અથવા મરીશ. આળે મને સેવાગ્રામ કે દિવ્વી મરવાનું પસંદ નહીં પડે, પણ બિહાર કે નોઆખાલીમાં જ મરીશ.

“મારી પાસેથી કોઈ હુકમ નહોતો. એક દહાડો હું હુકમ આપનાર હતો અને તમે માનનાર હતા. પણ બહુ જ બડાદુરીપૂર્વક સ્વચ્છતાથી કામ કરો તો તમે મારા કામમાં ખૂબ મદદગાર થશો. મેં કહ્યું છે જે મનમાં બધું હતું તે. જે કોઈ પોતાને સેવક ગણે છે તે પોતાની છાતી પર હાથ મૂકી તપાસે અને જરા પણ મારી વાતમાં તથ્ય હોય તો એક અનુભવી સુદ્ધો કહી રહ્યો છે તેની વાત માની પોતે જ પોતાને નુધારે અને તે દારા પટ્ટાને, બિહારને અને હિંદુસ્તાનને સુધારે.”

૪-વાગ્દે આ સભા પૂરી થઈ. ૪-૩૦ વિશ્વનાથ સહાય આગ્યા. પછી આનંદમોહન સહાય અને તેના પછી ડૉ. દેવેન્દ્ર મુખરજી, મિરજા સુબેદાર, એસ. એમ. અહમદ. અને તે પછી રાધેલાલજીનો અળસીનો ઉદ્યોગ અમે જોયો. ખૂબ સરસ હતો. એક દુવાલ અને એક બ્લૉકેટ બાપુજીને આપી ગયા. કપડું ધોવાતાં પણ તેવું ને તેવું જ રહે છે. બાપુજી કહે, “આ ઉદ્યોગને ખીલવી શકાય તો બહુ બારે કામ થાય.” નેપાળના મહારાજાએ એક શાલ આપી છે.*

આજના પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં બાપુજીએ લખાવ્યો હતો તે જ સંદેશો વંચાવ્યો. આજના સંદેશામાં હતું કે, “સારું છે કે દરેક હપતામાં એક દિવસ મારો મૌનનો હોય છે. જે બધાં જ - આખો દિવસ બસે નહીં પણ સમગ્ર મુગ્ધ - અમુક કલાક કે અમુક મિનિટ પણ મૌન લઈ

* આ બંને શેઠાક દિવસો બાપુજીએ વાપર્યા હતાં અને પટ્ટામાં માડું એન્ટિસેપ્સ ઓપરેશન થયું તે માંદગી દરમિયાન બાપુજીની વાપરેલી શાલો પ્રસાદિયાં તરીકે મને બાપુજીએ આપાઈ હતી. અને આ અળસીના દુવાલની તો લગભગ ૧૦ મિટિના વાપર્યા પછી પેલી શાલના અનુસંધાનમાં એક એન્ટિસેપ્સ પ્રકારી તરીકે મેં બાપુજી પાસે માગવી કરી હતી. અને તે બાપુજીએ - - - - - ગાંધી એટલે જ નિયતિમાં આ ખવિત ચીતે છે.

શકે અને અંતરધ્યાન થઈ આત્મમંથન કે ॥ કેળવવા સારો સ્થાન ૧૧૧
 બની શકીએ. અને આવા ગુના થાય જ નહીં પણ મરી મોખન
 મારા વિચારો પ્રકટ કરવાનો આ અમમ નથી જાણે તે જોઈએ
 દત્તાકાંડમાં મિલકે. લાગ કયામ નથી લીધો તેઓનો નિમિત્તભાગે
 ધર્મ છે તે બતાવવા માગું છું

“પહેલી વાત તો એ છે કે આપણે આપણા વિચારોને ના જીવે
 ન્યા સુધી વિચારશુદ્ધિ નહીં થાય ત્યા સુધી આચારશુદ્ધિ અશક્ય
 જ માનું છું. દેખાદેખીથી આચાર શુદ્ધ નથી થતો. જેની વિચાર-
 શુદ્ધિ થઈ ગઈ તેનો ધર્મ થઈ જાય છે કે તેના પાડોશીઓને પોતા
 દ્વારા મુદારે વિચારશુદ્ધિની એટલી બધી જરૂર છે- આચારશુદ્ધિ
 તો આપોઆપ જ થઈ જશે

“સ્વયંસેવકોનો ધર્મ હવે એ થાય છે કે જેણે ગુનો કર્યો હોય
 તેની બચકરના બનાવવામાં કોઈને લાભ નથી. હવેપનટો કાયદાથી કડી
 જ નથી થતો પણ પ્રેમપૂર્વક પોતાના નહિ વિચારો અમનવવાથી કાય
 છે ॥ હવેપનટો થઈ જાય તો મારી દૃષ્ટિએ કાયદા બંતૂન બેકાગ છે ”

પત્રી પીડિત લાઈમનેનો માટેનું ૬૩ એકલું કૃત્ય

પ્રાર્થનામાંથી આનીને આપુણએ એક સ્ત્રીમ કહેલું સફળતા
 અને દુઃખ ૮ ઔસ લીધા. થોડાકે કાગજો તપાસ્યા

આજનું ૬૬ ૩ ૨૩૭-૧૫-૩ થયું ઓટોઆફના ૧૦ ૩ થયા
 આપુણ હા વાગ્યે સૂતા આજે મે પ્રાર્થનામાંથી આનીને તુરત જ પ્રેમ
 વાળા ભાઈઓએ અને મુએ દાઘોદાઘ ગળી વીધું અને તુરત જ
 હા વાગ્યે સુઈ ગઈ આપુણ આ જોઈને ખૂબ ખુશ થયા મને કાપવીમા
 સૂતા સૂતા લખ્યું. “મમ્, રોજ આમ કરે તો મને ખબર મેં મપોગની
 ગીત જીતરી કે નહીં ?” (આપુણ હસતા હસતા બખત હતા) મે કહ્યું.
 હા, થોડીકે જીતરી ગઈ છે ” એટલે જોગથી નાન બેની દમારી દીધી
 અને નખ્યું, “તારી બૂન હતીને ?” મે કહ્યું “હા” “તો હવે પૂરી ગીત
 ઉતારી નાખ અને મારી અથેના મિત્રા છોડીને નવનનાટ જીંઘી જા ”
 હ અને આપુણ દમી પડયા આમ દાદા અને નીચરી સચેની મિત્રા
 નોટી દસના દમના અને જણા ગગાના મિત્રા ૫૫ જીંઘી ગયા

૧૪ નિમન મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી નગાળી પા
નગાળી પાઠ લખીને માપુલએ ગરમ પાણી ચી મધ લેતા મે
સોફે વખા દતા તે તપાસ્યા પછી હું ગમ કાઢ્યા ગઈ ગમિયાન
૧૦ ૧૧ ૧૨ એક મગગ ૨૨-૨-૪૭ નો ગોઆખાવી થઈ
બહી આજે મળ્યો એથી તેના ઉપર માપુલએ પોને જ નખ્યુ
મળ્યો તા ૧૦-૨-૪૭ આ મગગ તથા જવામ ૧ને મને
મોખ્યા મનેની નકન કરવાનુ સૂચ્યુ તે આ પ્રમાણે દતા

૨૨ ૧-૪૭

હજ્ય પાપુની સેવામા

આપે પચગનીમા મન પાસે બેસારીને જે રાખ્દો સભળાન્યા દતા
તે મારા મનમા તો પડયા હતા રાખ કયો શુ વળે? હવે તો માત્ર
રડવાનુ બળ રહ્યુ છે એટલે રડી રડીને યાકીશ ત્યા સુધી રહીશ

આપ માણસોને તો એક ભલે જે ભલ યાચ છે મારે તો જીજે
જલે ત્રીજે ભલ અનુભવનો દિવસ આવ્યો ને હોડયા પછી સાગી
પડીશ એમ માન્યુ હતુ પણ કાગી ન પડ્યો ને તે દિવસનો ખડમાકડી
માફક આગળના જે પગ આપના પર ટેમ્વીને પાછળના જે પગ ઉપાડયા
હતા આજે આપને હોડુ છુ ત્યારે આગના પગ ઠેરવવાનુ સ્થાન દેખાવુ
નથી એટલે કાગી પડવાનો વધારે ભય છે છતા ને મધુ હતુ તેમ જ
આપને કહુ છુ કે મારી જૂલ સમજશે ત્યારે એ જ ખોળામા આગોટવા
પાછો આવીશ અને આપને આપની જૂલ સમજશે ત્યારે આપ મને
ત્રાલાવીને એકરાર કરશે મે થી ને હોડયા ત્યારથી એમને જે
ગીખવ્યુ તેને વધારે નીવટથી વળગી રહો છુ તેમ જ આજે આપને
હોડુ છુ ત્યારે પણ આપે જે આપ્યુ છે તેને વધારે નીવટથી વળગી
ગહેવાનો વિચાર કરી જ છા છુ મારા દિવસુ દસ આપ સમજ રામરે

ધિ આજ્ઞાકિત હોડુ ના સા પ્રધામ

આજે માપુલએ ત્યા ૧ આ પો ૨

ધિ

તમારો કટુણ કાગળ હમાલા જ મળ્યો સાડુ છે આજે મોન છે
તમે રડો શાને? લાવાનો ધર્મ છે ર ન હગમ હોગ ભેઈએ જેમ
ગજ્યા છે તે તમે જૂઓ મે તો સચવુ છે કે રડુ પૂજના નથી

દુઃખી થાય છે. દુઃખ શાને ? અધર્મને ધર્મ માની બેઠો છું, તો મારો ત્યાગ કરે. જરાયે શંકાને સ્થાન હોય તો તેનો મને લાભ આપી નેચા કરો શું થાય છે તે. હું મોટો નથી, તમે નાના નથી. બધાય એક જ ક્ષેત્રના સાથી છીએ ... મારા વિચારો તો હઠ યતા નય છે. એ કુમતિ છે કે સુમતિ એ કેમ બાળું ? મારે મન તો સુમતિ છે. પણ એ તો 'રક્ત શીવમહ માત્ર જિમિ' વાળો ન્યાય થયો.

છેવટમાં આટલું જ; દુઃખી ન થાઓ. નિરાશાને સ્થાન ન આપતાં તમારે કામ કર્યાં કરો. મારો ત્યાગ સુખેથી કરો. હું તો અત્યારે અગ્નિ-કુંડમાં પડ્યો છું. હાં બળીશ હાં તરીશ. દર પડ્યાં પણ પ્રાર્થના કરજો કે મને ઈશ્વર સન્મતિ આપે. બધાં કુશળ રહેજો.

આપુના આશીર્વાદ

આજના પત્રોત્તરથી તો પૂ. આપુણની ઉદારતા, નિરભિમાનતા, વિવેક અને હતાંયે કરેલા નિશ્ચયને અગ્ર રીતે વળગવાની શક્તિ ઉપર તો, જે મહાદેવકાકા હોત તો, એક નાનકડી પુસ્તિકા છપાય તેટલું વિવેચન લખન. અને જાણના કાગળ — અને તેમાંય આપુણના પત્રમાંનું છેવટનું વાક્ય કે “પ્રાર્થના કરજો કે ઈશ્વર મને સન્મતિ આપે,” — એવા છે કે, આવાં લખાણોમાં પૂ. મહાદેવકાકા યાદ આવી જ જાય. પણ આજે તો પૂ. મહાદેવકાકાને યાદ કરીને એ કાર્તિક કરી મારા ખગ્નનામાં મૂક્યો છે.

જીજ્ઞ પણ કેટલાકે પત્રો લખી આપુણ થોડી વાર લાંબા થયા. ૧૫ મિનિટ આપુણ સૂતા. કિડીને ગંગાના કિનારે જ્યાં નાનકડી સ્ટીમર પડી છે ત્યાં એકે પર ફરવા ગયા. સામેથી એક સ્ટીમર જતી હતી. મહાત્મા ગાંધી ડ્રા જય, અને દર્શન કરવા લોકો સામે કોઠેથી તલપાપડ ચતાં હતાં. આપુણએ પણ અર્ધાની સામે હાથ જોડી દસતે મુખે વંદના ઝીલી. ખાન સાહેબ પણ સાથે જ ફરવા આવ્યા હતા. આવીને આપુણના પગ ધોયા. આપુણએ પોતાનું થોડું લખવાનું કામ કર્યું. તેવામાં મેં મસાજ, સ્નાન માટે ગરમ પાણી મૂકવાની તૈયારી કરી. આપુણને શરદી ધર્મ હોવાથી શંકરનજીએ સ્ટીમ આપી. સ્નાનાદિથી પરવારતાં ૧૦૧ થયા. બોજનમાં ૬ ઓંસ દૂધ, અને બે સંતરાં લીધાં. બીજું બેડયું. સાડી, કાંનવાનું વગેરે નિયમ

મુગ્ધ આદ્ય. મૌન છે એટલે મુનાકાતો જાડુ ન હતી આવ્યા હતા તે ફક્ત દર્શન માટે જ આવ્યા હતા ઘણાખરો સમય લખનામા જ ગાળ્યો મપોરના લગભગ બે એક કનાક દૂગ દૂટા ધિયા હશે એથી ટંક આરામ લાગે છે

પોણા ચાર વાગ્યે એક દર્દીને મળવા ગયા હતા, ત્યાં રોજનીરાં માપુજીએ સાથે જ લીધી પરમ દહાડે મને પૂછેના મારા અગત પ્રશ્નો ઉત્તર હજી બાપુજીએ જોયો ન હતો ગસ્તામા મોટરમા એ વાચી ગયા અને માપુજીએ લખ્યું

બાપુ તારી આરાને ઇસ્મા ફોએ એવા મારા આશીર્વાદ ૧૦-૩-'૪૭, સોમવાર, મોટરમા જતા, પછા

આ આશીર્વાદ મેગનીને હું તો ખૂબ જ આનંદિત અને સતુષ્ટ મની મને તો ડર હતો કે, મને જે પ્રશ્ન પુછાયો છે તેનો જવાબ હું મારી રીતે આપી શકાશ કે નહીં. પરીક્ષામા બેરવા વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ જે દહાડે પરિણામ સલજાનવાનું હોય અને જેની થાય તેવી સ્થિતિ આજે મોટરમા મારી હતી

૪૫ વાગ્યે આવીને માપુજીએ ગરમ પાણી અને મધ લીધું મને એક કાપનીમા લખ્યું,

“જેમ તારા વિચારો ને તારી નીડરતાને ધન શક્યો છું તેમ તારુ શરીર ધન શકુ તો મને સતોષ થાય”

હજુ મને અને બાપુજીને બંનેને શરદી છે તે પરથી લખ્યું અો ગરમ પાણી મને પણ પીવા કહ્યું બાપુજી સાંજે ભોજનમા કશું જ લેનાલા ન હતા મને થોડો વખત હતો એટલે મે ફટખીજનોને ટપાન લખી પ્રાર્થના સમયે બાપુજીનું મૌન ખૂબ બાપુજીનું મૌન હોઈ બધું જ નાતાવરણ સાન સનું સનું લાગે છે

આજે પ્રાર્થનામા ખૂબ જ આનંદ હતો બાપુજીએ શરૂઆતમા કહ્યું કે, “તમે સહુ આ પ્રાર્થનાસભામા તમાશો જોવાને નહીં પણ સાચા દિલથી ઈશ્વરનું નામ લેવાને સારુ, અને ઈશ્વરનું કામ કરવાને માટે બંધી એના થયા છો

“ મારી ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે, હું અહીં પ્રાર્થના માટે આવું છું અને પ્રાર્થનાને બહાને રાજદ્વારી વાતોનો પ્રચાર કરું છું. જેને ગાળો દેવી હોય કે કંઈક બંધી રીતે જોવું હોય તેના તો શો ઉપાય ? પણ હું કહું છું કે, ધારો કે કદાચ હું રાજનૈતિક વાતો કરું પણ છું જો તો તે ધાર્મિક ભાવનાથી જ. જે માણસ ધાર્મિક જીવન જીવી રહ્યો હોય, આધ્યાત્મિક રીતે રહેતો હોય, તેની જિંદગી આમ જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચાયેલી નથી હોતી. એક વેપારી પોતાના વેપારમાં દગો કરી પૈસો એકઠો કરે અને પછી તેમાંથી ધર્મોદ્ધો કરે, તો ભગવાન રિજાર્ડ નથી જતો. ભગવાન એવો ભોળો નથી. આ આખા જગતને એકસૂત્રે પોરેલી રાખનાર કાનૂન અને તે કાનૂનનો અનાવનારો એ બંને અલગ પાડી શકતા જ નથી. એવો માણસ જે ભાષા વાપરે છે તે વાપરીને હું એટલે સુધી કહી શકું છું કે ખુદ ઈશ્વર પણ પોતે પ્રવર્તાવેલા પોતાના નિયમના ચક્રને વશ રહીને જ ચાલે છે. ધાસનું એક તણખણ પણ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ફરકી નથી શકતું.

“ આપણે આપણો ધર્મ ઝોળખીએ અને તે પ્રમાણે ચાલીએ. હેવાનિયત ક્યેં નહીં પાકિસ્તાનનું ભકું થાય, નહીં હિંદુસ્તાનનું ભકું થાય. આ બંધી લૂંટકાટ, મારફૂટ કેના માટે થાય છે ? એમ કરીને શું કરશો ? અને હજી તો આપણે સહુ મુસ્લામીમાં તો પડ્યા છીએ ના ? ”

આને પૂ. બાપુજીએ પોતે જ બેસીને ફંડ એકઠું કર્યું. એક દલાક બેણ. અને નોટાનો, પરચૂરણ પૈસાનો જેતજેતામાં દગલો થઈ ગયો. લોકો બાપુજીને હાથોહાથ આપતાં હતાં. બહેનોએ એ જ વખતે રાહત ફંડમાં પોતાનાં નાક-કાન-હાથમાંથી દાગીના ઉતારીને આપ્યા. ખાનસાહેબ પણ મને આ બધું બેગું કરાવવામાં મદદ કરતા હતા.

પ્રાર્થનામાંથી આવીને ગરમી બહુ હોઈ બાપુજી બહાર બેઠા. પ્રેસવાળા ભાઈઓ સાથે થોડીક વાર વાતો કરી, પ્રવચન જોયું. પગ ધોઈને સ્ટીમ લીધી સાંજે મુલાકાતીઓ પણ આવ્યા હતા. પ્રધાનો પણ આવ્યા.

મે ૬૭ ગણુ આજના કડમા ૩ ૧,૮૫૪-૧૫-૦ થયા ઉપરાત
દાગીનામા ૮ વીંગી (સોનાની), ૧ મોટિટ (માણે મોતીતુ), ૧ મોનાની
અગડી, ૨ આદીની મગડી, ૫૦૦ ૩ નો એમ એમ અને ૧૦૦ ૩ ની
એ નોટ બાપી મધુ ૦/ પરચૂરણ હતું

પ્રાર્થનામાથી આતીને પ્રધાનમડાની મીટિંગમા ન બેસતા મે
૬૦ ગણી લીધું બીજા હાપાઓના અમગપત્રીઓ પણ ગણાવના બે
હતા ૧૦ વાગ્યે માપુડને સૂતાનો અખત થયો ત્યારે ૬ પણ ૬૩નો
દિમામ અખી તયાન થઈ ગઈ

માપુડ આ જોઈને ગઈ થયા હો 'સમ્ય તેટલું કામ કરીએ
તો કામને પણ કાયદો થાય અને બાપણને પણ કાયદો થાય

માપુડ ૧૦ વાગ્યે સૂતા માખીન કામકાજ મી મારી રોજ
નીશી અખી ૧૦૧ વાગ્યે સૂતી

૧૧-૩-૪૭, મગળવાર

પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી ગરમ પાણી પીતા કેટલાક
જવાળો મને લખાયા

એમ લખાણમા

તારો લાભો કાગળ આપોય સામળી ગયો અને મન્યો હતા
ખટમ્થો પોતે પોતાના પ્રત્યે મુક અને તીખા રહીએ બીજા પ્રત્યે
કહા રહીએ એ ત્રણેય દોષિત છે, એમ ગાનીએ નહી દોષ વિના
કોઈ નથી, ત્યા કોણ કોનો દોષ કાઢે? જે દોષો હ કાઢે છે તે વિષે
નેવોને ૮ લખુ? તારો ધર્મ છે કે તે તે વ્યક્તિઓ પાસે વિનય
મખીને વાતો કરવી જોઈએ હ તને પોતાને તપાસને સાધકને જ્યા
અભિમાન થાય છે ત્યારે તેની પ્રગતિ અટકે છે એવી મીમ મને તારા
મગળની ૧૧ ૧૭ હાટા હાટરને મે મને ૮૫જે હાત તો આટલું જ

બીજા જવાળમા પૂ મોગી ૧૧ વિષે થોડું પણ મનોહ લખાણુ

તારો પ્રમથ પત્ર (પત્ર) મગળુ જેટલો પ્રેમ લેડ ૩
તેટલું જ ને જ્ઞાન જોત તો વધારે રાહ થાત બા (૫ કસ્ટરબા)ની
સુમાઈ દેહની જ ન હતી નારે નત તો બા આજે પત્ર છરતી છે
મારી થાને છે હ જે કરતો હતો તે બા જ્ઞાનની હતી બાને જેને
અમ ન જલ્દ તેટલે અરો મીન કોઈ ન નરે

અનારમ દિંદુ યુનિવર્સિટીમાં લખતા એક કોલેગિય.
 લાંબો પત્ર હતો. તેણે આપુણ સાથે નિકટનો પરિચય કરાવતા.
 ત્યાં લખતી એક આગાની ફરિયાદ લખી હતી. તે ભાર્તિએ જેટલું
 લખ્યું હતું કે, આ ફરિયાદથી આપને કંઈ માહું તો નહીં લાગેને? વગેરે.
 તેનો ઉત્તર આપુણે વાળ્યો :

તુમ્હારા સત મિલા । સહી હકીકત દેનેમેં બુરા કયા લગના
 યા ? બોર કુણ જાનતે હો તો લિખો...

એક ખીજ લખાણમાં હિંદુસ્તાની વિષે :

મેં તો યહાસે જલદી નિકલ સકૂ એમા નહીં દેલના । કરના
 હૈ યા મરના હૈ ।

હિંદુસ્તાનીકા કયા કર રહે હો ? મેરી રમ્મીદ હૈ કિ
 હમ વાતમેં સરકારી નીતિ સ્પષ્ટ કી જાયગી । બાજ હમ ગિર
 રહે હૈ । હમ હાલતમેં કોઈ તો કૂઠ રહે.....

એક ખીજ જગ્યામાં :

હું તો નિત્ય એ જ જંખું છું કે અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ લય.
 એ જ ભાવ 'Kindly Light' માં છેના? સંગીત કામ કર્યા કરો. આંખને
 દોને ભગવતે. અમવાયની ચોખ્ખીઓ વાંચતો. ભણો છો ના ?
 ... ને લખ્યું :

તમારો કામગ મગ્યો. પંચગનીની ફિકર તો દોને તમારે અને
 શાંતિવાદે કરવી રહી. હું તો અહીંથી જટ છટું એવું જોતો નથી.
 કરીશ કે મરીશ. છેવટનું ભગવાન ભણે. સંગીતનું સમગ્યો. આમ દશોગનું
 તો ભાઈ કુમારપા સાથે વિચારતો.

આને સવારમાં જ આપુણે હીક હીક પત્રો લખાવ્યા અને
 લખ્યા. જ્યાંમાં વિવિધતા છે અને સાથે ભરપૂર જ્ઞાન મળે છે. પત્રો
 લખાયા પછી કશોતો રસ લીધો. રસ પીતાં મને સંસ્કૃતનો પાઠ
 આપ્યો. અક્ષર-અર્થનાં રૂપો અને સંધિના નિયમો જતાવ્યા. અને મારી
 આ નોટશુક પૂરી થાય છે તે મહુવા મોકલવાની આપુણ સાથે વાન
 કરી. આપુણ કહે, "હું છઠ્ઠું છું કે આ રોગનીથી તું પડેલાં નોઆ-
 ખાલી પ્યારેલાલજને મોકલ, કેમ કે આમાં લખાયેલી નોંધો ઘણી જ
 અદ્યતની છે, એટલે તે એક વાર જાણી લે તો સારું. એને પંખુ

તને પત્ની એ સીધી ભવે જ્યમુખનાલને મોકલી આપે
 સચવાઈ રહેશે રજિસ્ટરથી મોકલને નેથી ગેરવત્સે
 ખીક ન રહે કદાચ તારી આ રોજનીશીની અગત્ય તને આને
 સમજાય, પણ મારી દૃષ્ટિએ તેમા કીમતી માહિતીઓનો અં
 નાનાનો ઇતિહાસ ભરેલો છે જોકે તારી ભાષા હજુ જોઈએ તેવ
 ઘડાઈ નથી પણ એ તો ધીમે ધીમે થઈ રહેશે એટલે આ ચીજ
 કચામ ગુમાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખજે અને તુ ન કરી શકે તે
 નિર્મળમાણુ કે દેવને કહેજે એ તને કેટની ટિપ્પિટ ચોડવી અં
 રજિસ્ટર કરવાની શી પ્રિથિ હોય છે તે ખતાવશે”

અમારી વાતો ચાલતી હતી, તેવામા નિર્મળદા ટપાલ લઈને
 આવ્યા થોડીક ટપાન સાલળી તેવામા ૭-૩૦ થયા એટલે ફરવા
 ઊપડયા ખાનસાહેબને આજથી રોજ સવારે સોનામુખીની પત્ની રાતે
 પનાળી સવારે આપવાનું બાપુજીએ સૂચ યુ હતું તે પ્રમાણે ફરવા જતા
 પહેલાં આપ્યું તે ઉપરથી હસતા હસતા બાપુજીએ તેમને પૂછી લીધું
 કે, હું તેમની મરામત સેવા કરું છું કે ભૂખ્યા રાખુ છું? ફરતા ફરતા
 તેમની સાથે મિહારના ગામડાઓમા પ્રવાસ કરવા નિધે વાતો થી
 ફરી આની બાપુજીને અર્ધી ચમચી ધસપગોળ આપ્યો અને
 વિનોદાનંદ જા, લોકન સેફ ગર્ભમેટના વાસુદેવપ્રસાદજી અને તેમની
 મહુળી આવી

માનિશ સ્નાન બાદ ભોજનમા એક ખાખરો, એક સફરજન
 ૮ ઓસ દૂધ લીધું આને જમતી વેળાએ ડોમ્ટર સાહેબના દીધરીઓ
 અને બેગમસાહિબા આવ્યા હતા

ભોજન પત્ની ના કલાક આરામ કર્યો મે પગે લી ધસ્યુ
 બપોરના ૬ નથી સૂતી તે બાપુજીને નથી ગમતું એટલે પગ ધરીને
 પગ પાસે બધું જ જમકાળ પડતું મૂકીને ઊઘી જવાનો હુકમ બાપુજીએ
 કર્યો એટલે તે પ્રમાણે આને કર્યું ૧૨૧૧ વાગ્યે બાપુજી ઊઠ્યા ત્યારે
 મને હાડી

ખાનસાહેબે ૧૨૧૧ વાગે તેમને માટે દૂધીનો હનવો ફરેલો તે
 લીધો, બે રાટની અને બાફેલું તથા કાચુ શાક અને ૮ ઓસ દહી

લીધું. એમને ૧૦૧ વાગ્યામાં ભોજન કરવું નથી કાવતું એટલે આજથી ૧૨૧ વાગ્યે રોજ ભોજન કરશે.

ખાનસાહેબને ભોજન કરાવ્યા પછી હું નાહી, બાપુજીનાં તથા મારાં કપડાં ધોયાં અને જમી. બાપુજીનું સૂતર દરડ્યું. માટીનો પાટો તૈયાર કર્યો અને રેટિયો તૈયાર કર્યો, તેવામાં સહેજે છ વાગી ગયા. સમય તો ક્યાં જમ છે તેની ખબર જ નથી પડતી. મુસલમાન ભાઈઓ સાથે બાપુજી વાતો કરતા હતા. આ ભાઈઓનાં નામ મહમદ જુમેદ, મોલવી હસન. પછી મહાસભાના નવલકિશોરપ્રસાદ અને તેમની મંડળી. તે પછી મોલવી સૈયદ ઇઝા ઉઝીન, જૈમત ઉસ્મા, ૩૧ થી ૪ જાલેશ્વરપ્રસાદ, શમ્સુદ્દીન સાહેબ અને લીગના માણસો. લીગના ભાઈઓને બાપુજીએ સાફ સંભળાવ્યું કે, “જો તમારે તમારું દિત ધરવું હોય તો તમે અતિશયોક્તિ ન કરો. અહીં જે થયું છે તે ખરાબ થયું છે તે હું કબૂલું છું. પણ નોઆબાલીમાં હજુમ ૩૨ નથી ગયો. તમારામાંથી સ્વયંસેવકોએ જઈને ત્યાં ધૂણી ધખાવી બેસવું જોઈએ અને લોકોને સમજાવવા જોઈએ કે, હજુ તો સંપૂર્ણ આઝાદી નથી મળી ત્યાં તમે ભાઈઓ ભાઈઓ શા માટે લડો છો? અને હિંદુઓને કહો કે, તમે તો શું, પણ તમારી નાનનડી બાલિકા કે બાલક પણ અમારાં જ દીકરી દીકરા છે. તમે બેદિર રહો. જો આટલું તમે કરશો તો અહીં કે પંજાબમાં તો આપોઆપ શાંતિ સ્થપાઈ જશે. અને દુનિયામાં તમારું નામ ઉજાવળ રહેશે. ભૂલ તો સહુ ડોઈથી ધઈ જામ, પણ તે ભૂલ જો સમયસર ખરા હૃદયથી સુધારવામાં આવે તો એક ક્ષણમાં આ ભૂલને લોકો વીસરી જશે.”

૪ વાગ્યે બાપુજીને માટી આપીને હું બાપુજી માટે તથા ખાનસાહેબ માટે સાંજનું ખાવાનું, અને આવતી કાલ માટે ખાખગ કરવા આવી ગઈ.

બાપુજી જે પ્રવચનો પ્રાર્થના પછી કરે છે તે સદેશાઓ ગામડાંમાં પહોંચ્યાડવા માટે વિહાર સમાચાર નામનું એક-પત્ર નીકળશે. અને દરરોજ એરોપ્લેન દ્વારા સરકાર તરફથી ગામડાંઓમાં જોપાનિયા રૂપે કેંકવામાં આવશે તેમ શ્રીઆમુખે નક્કી કર્યું. આવતી

કાલથી આનો અમલ થશે. અને અમારો પ્રવાસ પણ આવતી કાલથી શરૂ થશે. એટલે આસપાસનાં ગામડાંમાં પ્રાર્થના થશે અને રાત તો પકડેરે જ ગાળવાની. આગળ ઉપર પછી દૂર દૂરનાં ગામડાંમાં પણ રહેવા ખાતર જવાનું થશે.

સાંઝની પ્રાર્થનાસભા આજે તો નિયમ મુજબ ખાંડીપુર મેદાનમાં જ થઈ. પ્રાર્થના પહેલાં બાપુજીએ કહ્યું જ ખાવાનું ન લીધું. આવીને એક સફરજન (આફેલું) અને ૮ ઔંસ દૂધ લીધું.

આજના પ્રવચનમાં બાપુજીએ કહ્યું : “આજે અહીં મારી આ છેલ્લી પ્રાર્થના છે. કેમ કે આવતી કાલથી હું અંદરનાં ગામડાંઓના પ્રવાસે જવાનો છું. હું રાતવાસો અહીં જ રાખીને ગામડાંમાં ફરીશ. છતાં પણ તમે જે એક ખૂનસૂરત કામ કરી રહ્યા છો અને જે લાગણીથી કાલે મુસલમાન રાહત ફેડ આપવામાં તમે મદદ કરી છે તે ચાલુ જ રાખશો એવી આશા હું રાખું છું. કાલનો કાળો લગભગ એ દહાસર જેટલો થયો. અને બહેનોએ દાગીનાઓ પણ આપ્યા. બહેનોને ઘરેણાં કેટલાં વદાલાં હોય છે તે હું સારી યેટ જાણું છું. એટલે જ એક ભવ્ય મદદ તમે મને આપી રહ્યા છો. જોકે સ્ત્રીઓનો સાચો શત્રુગાર તો ચોખ્ખું અને પવિત્ર હાથ જ છે. અને તેનું સ્થાન તો શરીર પર કોઈ પણ ક્રીમની ઘરેણા કરતાં અનેક ગણું વધારે ક્રીમતી છે.

“દમજાં એક ચિટ્ટી મળી છે તેનો જવાબ આપું કે, કોઈ માણસ મને ગાળ દે તો મારાથી તે સમયે ગાળ ન દેવાય. તેમ કરવાથી તો હાલતું વલતાવરણ બગડે છે. દિંસા તો અહિંઆથી જ શમે છે. જોકે અપ્રતિકારની ભાવનાના આચાર્યને કિંઈ ઘણી ગેરસમજ છે. પણ સાચો અર્થ એ છે કે, દિંસાના જવાબમાં સમી દિંસા ન આવરવા છતાં તે તેની ગેરવાજ્જી અથવા અન્યાયની માગણી માટે કલિય તાલે નહીં થાય. મરખનું જોખમ ખેડીને પણ તેને નમનું નહીં આપે. દા. ત. કોઈ માણસ મને બગાડવાની કહે કે, પાકિસ્તાનના માં દાવાનો ફીકાગ કર. તો તે ધમકાની આમે હું સીધું દિંસામક નહીં બરતાં નમતાથી, વિવેકથી પૂણું કે તમારા દાવાનો મોં અંધ છે.”

જો મારું સમાધાન થાય તો હું તેને સ્વીકારું અને મને લાગે કે એ કેવળ જગરદસ્તી જ છે તો હું તેની સામે અપ્રતિકારની લાવના રાખું. ભલે તે મને મારી પણ નાખે. અહિંસાના વ્રતવાળો માણસ હિંસાનો જવાબ હિંસાથી ન વાળે. પણ પોતાનો હાથ રોકી લઈ સાથે સાથે સામાની માગણીને તાળે ન થતાં તેની હિંસાને શમાવી દે, અને તેને નકામી કરી મૂકે. જગતનો વહેવાર આગળ ચલાવવાનો આ જ એક સુમાર્ગ છે. એટલે જોઈએ જોવાં મહા સંહારક સાધનોના ઉપયોગથી કોનું ભલું થવાનું છે? એટલે હિંસાની સામે હિંસા જ કરશે તો આપોઆપ આ ભયંકર શસ્ત્રનો ઉપયોગ થશે, અને જગતનો વિનાશ થશે.

“હિંસક લઙ્કામાં જે જાતની બહાદુરી અને શરાતનની જરૂર પડે છે તેના કરતાં મેં અહીં કહેલા અહિંસક પ્રતિકારમાં વધારે ચડિયાતા શરાતનની જરૂર પડે છે. સંસ્કૃત સૂત્ર છે કે ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્ । ક્ષમા એ સાચે જ વીરનું ભૂષણ છે, નામદંતું નહીં.

“અહિંસાનો ઉપદેશ દરેક ધર્મમાં કરવામાં આવ્યો છે. પણ હિંદની ભૂમિ પર અનેકાનેક ઋષિમુનિઓ અને સાધુસંતોએ અહિંસાનું શાસ્ત્ર રચી, કઠોર તપ કરી પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધાના દાખલાઓ આપણને જોવા મળે છે. તેથી કવિઓએ હિમાલય વિષે કહ્યું છે કે, હિમાલય પણ પોતાના ત્યાગથી પોતાની અશુદ્ધિઓને ધોઈને હિમના શ્વેત આચ્છાદનથી શોભાયમાન બન્યો છે. પણ આજે તો અહિંસાના આ બધા આચારનું કેવળ નામ જ રહી ગયું છે. એટલે દ્વેષનો પ્રેમથી, અને હિંસાનો અહિંસાથી જવાબ વાળવાના સનાતન નિયમનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા અત્યારે ઊભી થઈ છે. અને એ સનાતન નિયમની પુનઃસ્થાપના જનકવિઠેલી અને સિમાવર રામ-ચંદ્રજીની આ પુણ્યભૂમિમાં નહીં થાય તો ખીજે ક્યાં થવાની હતી?”

આજે પ્રવચન કરતાં પૂરો એક કલાક થયો. પણ હિંસા-અહિંસાનો જે તાત્ત્વિક ભેદ આપણે સમજાવ્યો તે અદ્ભુત હતો. પ્રાર્થના પછી ગર્ભ કાલની જેમ ઉધરાણું કર્યું. પછી દૂધ અને સફરજન લીધું. આપણે પ્રવચન તપાસ્યું, અને પ્રધાનોને મળ્યા. પરમિયાન મેં ખાનસાહેબને જમાડ્યા. અત્યારે શાક, રોટલી, થોડીક દાળ અને દહીં

લીધું અને બે સતરા તેવામાં ટાપ થઈ ગયા બાપુજીની પથારી -
અને થોડુંક પરચૂરણ કામકાજ પતાવ્યું ત્યાં નવ થયા બાપુજી ફર્યા
ભિયા ૨૦ મિનિટ ફર્યા ફરીને પગ ધોઈ ટાપ વાગ્યે પથારીમાં ગયા
મે તેન ધરણી પગ દમારીને ફડ ગણવાનું આદ્યું આજે ૧૦૧ વાગ્યે
ફડ ગણના બેડી એટલે કોઈ મદદગાર ન હતું

આજનું ફડ તો સાવ ગરીમ પ્રજાનું હોય તેમ લાગે છે કારણ
કે રૂપિયાની નોટ ફક્ત ૫૦ જ હતી માફી પાઈ, પૈસા, આના, બે
આના, ૪ આના વધુ હતા એક પછી ૧૦૦ ની નોટ ન હતી, પાંચ
૧૦ ની નોટ, અને પાંચ પાંચની ૨૦ નોટ હતી કુલ ફડ પૂરું ૧૦૦૦
૩ થયું અને દાગીનાઓમાં પગમાં પહેરવાના ચાદીના સામ્રાજી અને
વળિયા હતા લોકવર્ણ હાથે પહેરે તેના ચાદીના પાંચ પ્રકાર હતા,
ત્રણ સોનાની ચૂક હતી, એક જોડ મીનાકારી એરિંગ અને બે વીટી
ફડ ગણતા એકનો ટકોરો ઘડિયાળમાં વાગે છે અને મારું બધું કામ
પૂરું કરી સૂતા જાઉં છું

આડીની સેન્ટ્રલ બેંકમાં રૂ ૩,૩૫૭-૧૧-૬ આજે દેવભાઈ જમા
કરારથી આજાર હતા

૧૨-૩-૪૭, બુધવાર
પટણા

રાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી હું ક્યારે સતી તે વિષે
બાપુજીએ પૂછ્યું મેં કહ્યું, લગભગ એક વાગ્યો હતો બાપુજી કહે,
' તારી ઉપર હવે કદાચ જીનમ કરી રહ્યો છું બાર વાગ્યે હું
'યુરિનન' લેવા પથારીમાંથી જીક્યો, ત્યારે તારી મચ્છરદાની બોલીને
જોયું તો તું ન હતી મને તારી ઉપર ગુસ્સોય આવ્યો કે હવે આ
છોપરીનું શું કરવું ? આસપાસ જોયું કોઈ ન હતું, એટલે ફરી સૂતો
જીધ ન આવતા હાથમાં માળા લીધી પછી ક્યારે જીધી ગયો તેની
ખબર ન પડી ફરી તને ડા વાગે ઉગડવાનું મન નહોતું થતું, પછી
પ્રાર્થના છોડવાની બરાબર ન લાગતા ઉગડી પછી હવે આ જીધ તું
બપોરના પૂરી કરીશ ત્યારે જ મને સતોષ થશે તે ધ્યાનમાં રાખજો "

ગઈ રાતનું ફંડ ૧૦૦૦ રૂ. થયું. આમાં મુખ્યત્વે પરચૂરણ જ હતું. તોટા ઘણી જ ઓછી હતી તે ગણવામાં હું એકલી જ હતી. જોકે પ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ ૦૧ કલાક ગણાવ્યું હતું. પણ ખૂલ પડતાં ફરી વાર ગણવું પડ્યું.

૬૧ બાપુજીએ મારો ગીતાપાઠ તપાસ્યો. તારાબહેનનો ખૂબ લાંબો કાગળ આવેલો એટલે ફરવા સુધીના સમયમાં તે કાગળ વાંચ્યો. ૬-૨૦ કલકત્તાથી ફરજનગર આવ્યા. તેઓને અઝીઝ સાહેબ, જેઓ લકવાથી પીડાઈ રહેલા છે તેમની સારવાર માટે, ખાસ બાપુજીએ તાર કરીને તેડાવ્યા હતા. તેમની સાથે વાતોમાં ઠીક ઠીક વખત ગયો. મને પણ તપાસવાનું કહ્યું.

બહાર ધુમ્મસ હોવાને કારણે મલિશ અંદર કર્યું. ખાનસાહેબ સાથે નિરાશ્રિનો વિષે વાતો કરી. સરહદમાં પણ આગ ફેલાવાનો ડર છે.

મલિશમાં ખાનસાહેબ માટે બાપુજી મને કહે, “તેં જોયુંને કે મેં વાત કરી કે દારવવા જઈશું તો અહીંનું બગડશે, પણ જો આપણું ઘર કે જ્યાંથી આ ચિનગારી શરૂ થઈ છે તેને જ દારશું તો આગળ બળવા નહીં પામે પણ બળેલું દરશે. એમણે આની સામે જરા પણ દલીલ જ ન કરી. એમનો તો હંમેશાં આવો જ સૂર રહેલો છે કે, ‘હુકમ આપો’. હુકમના તાબેદાર છે. પાંચ જ મિનિટમાં પતી ગયું.”

મલિશમાં બાપુજી ૦૧ કલાક બેસી ગયા. ભોજનમાં બે ખાખરા, શાક, દૂધ, બે ટ્રેર્ષપ ફૂટ તથા બે લીમી લીધાં. શૈલનભાઈ જમતી વેળાએ છાપાં સંલગાવવા આવ્યા. બાપુજી હાંન છાપું ખાસ વંચાવે છે. મેં કહ્યું, વિરોધી છાપું શું વાંચવું? એકલી આપને અને કોંગ્રેસને ગાળો જ આપે છે, તે સિવાય બીજું કશું જ આ છાપામાં નથી.

બાપુજી કહે, “ત્યાં જ આપણે ભૂલીએ છીએ. કેટલીક વાર આપણા વિરોધી થકી જ આપણે ઉપર ચડીએ છીએ. આપણા ગુણગાન ગાતાં છાપાં વાંચવાથી આપણી પ્રગતિ થાય જ નહીં. વિરોધી છાપાં વાંચી તેમાં કશુંય તથ્ય હોય તો આપણે સુધરવું. અને જો સાવ જુદાણું હોય તો તેનો રદિયો આપવો, બહાર નિવેદન કરવું. રામાયણનાં પાત્રોમાં જો કેકેપીનું પાત્ર ન હોત તો એ ગ્રંથની બહુ કિંમત ન... ” પણ

લીધું અને જે સંતરાં. તેવામાં ૮૫ થઈ ગયા. આપુછની પથારી કરી અને થોડુંક પરચૂરણ કામકાજ પતાવ્યું ત્યાં નવ થયા. આપુછ ફરવા જીક્યા. ૨૦ મિનિટ ફર્યા. ફરીને પગ ઘોઈ દાઝા વાગ્યે પથારીમાં ગયા મેં તેણે ધસી પગ દલાવીને ફંડ ગણવાનું આદ્યું. આજે ૧૦૧ વાગ્યે ફંડ ગણવા બેડી એટલે ઠોઈ મદદગાર ન હતું.

આજનું ફંડ તો સાવ ગરીબ પ્રજાનું હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે રૂપિયાની નોટ ફક્ત ૫૦ જ હતી. બાકી પાઈ, પૈસા, આના, જે આના, ૪ આના વધુ હતા. એક પણ ૧૦૦ ની નોટ ન હતી, પાંચ ૧૦ ની નોટ, અને પાંચ પાંચની ૨૦ નોટ હતી. કુલ ફંડ પૂરું ૧૦૦૦ રૂ. થયું. અને દાગીનાઓમાં પગમાં પહેરવાનાં ચાંદીનાં સાંકળાં અને વળિયાં હતાં. લોકવર્ણુ હાથે પહેરે તેવા ચાંદીના પાંચ કરડા હતા, ત્રણ સોનાની ચૂંક હતી, એક જોડ મીનાકારી એરિંગ અને જે વીંટી. ફંડ ગણતાં એકનો ટોકોરો ઘડિયાળમાં વાગે છે અને મારું બધું કામ પૂરું કરી સૂતા જાઉં છું.

આહીની સેન્ટ્રલ બેંકમાં રૂ. ૩,૩૫૭-૧૧-૬ આજે દેવભાઈ જમા કરાવી આવ્યા હતા.

૧૨-૩-'૪૭, બુધવાર
પટણુ

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પંઝી હું ક્યારે સૂતી તે વિષે આપુછએ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, લગભગ એક વાગ્યો હતો. આપુછ કહે, “તારી ઉપર હવે કદાચ જીલમ કરી રહ્યો છું. બાર વાગ્યે હું ‘યુરિનલ’ લેવા પથારીમાંથી જીલ્લો, ત્યારે તારી મચ્છરદાની ખોલીને જોયું તો તું ન હતી. મને તારી ઉપર ગુસ્સોય આવ્યો કે હવે આ છોકરીનું શું કરવું? આસપાસ જોયું કોઈ ન હતું, એટલે ફરી સૂતો. જિંદ ન આવતા હાથમાં માળા લીધી. પંઝી ક્યારે જાંઘી ગયો તેની ખબર ન પડી ફરી તને ડાઝ વાગ્યે ઉઠાડવાનું મન નહોતું થતું, પણ પ્રાર્થના છોડતી જરાજર ન લાગતાં ઉઠાડી. પણ હવે આ જિંદ તું ખપોરના પૂરી કરીશ ત્યારે જ મને સંતોષ થશે તે ખ્યાનમાં રાખજે.”

ગર્ભ રાતનું ફંડ ૧૦૦૦ રૂ. થયું. આમાં મુખ્યત્વે પરચૂરણ જ હતું. નોટો ઘણી જ ઓછી હતી તે ગણવામાં હું એકલી જ હતી. જોકે પ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ ૦૧ કલાક ગણાવ્યું હતું. પણ ભૂલ પડતાં ફરી વાર ગણવું પડ્યું.

૬૧ આપુણે મારે ગીતાપાઠ તપાસ્યો. તારાબહેનનો ખૂબ સાંભો કાગળ આવેલો એટલે ફરવા સુધીના સમયમાં તે કાગળ વાંચ્યો. ૬-૨૦ કલકત્તાથી ફ્લારન્ઝનખાણુ આવ્યા. તેઓને અઝીઝ સાહેબ, જેઓ લકવાથી પીડાઈ રહેલા છે તેમની સારવાર માટે, ખાસ આપુણે તાર કરીને તેડાવ્યા હતા. તેમની સાથે વાતોમાં ઠીક ઠીક વખત ગયો. મને પણ તપાસવાનું કહ્યું.

બહાર ધુમ્મસ હોવાને કારણે માલિશ અંદર કર્યું. ખાનસાહેબ સાથે નિરાશ્રિનો વિષે વાતો કરી. સરહદમાં પણ આગ ફેલાવાનો ડર છે.

માલિશમાં ખાનસાહેબ માટે આપુણ મને કહે, “તેં જોયુંને કે મેં વાત કરી કે દારવવા જઈશું તો અહીંનું બગડશે, પણ જો આપણું ઘર કે બપોંથી આ ચિનગારી શરૂ થઈ છે તેને જ દારશું તો આગળ બળવા નહીં પામે પણ બળેલું દરશે. એમણે આની સામે જરા પણ દલીલ જ ન કરી. એમનો તો હંમેશાં આવો જ સૂર રહેલો છે કે, ‘હુકમ આપો’. હુકમના તાબેદાર છે. પાંચ જ મિનિટમાં પતી ગયું.”

માલિશમાં આપુણ ૦૧ કલાક બિંધી ગયા. બોજનમાં બે આખરા, શાક, દૂધ, બે ગ્રેપ્સ ફૂટ તથા બે લીચી લીધાં. શૈલનભાઈ જમતી વેળાએ છાપાં સંભળાવવા આવ્યા. આપુણ ડૉન છાપું ખાસ વંચાવે છે. મેં કહ્યું, વિરોધી છાપું શું વાંચવું? એકલી આપને અને કોંગ્રેસને ગાળો જ આપે છે, તે સિવાય બીજું કશું જ આ છાપામાં નથી.

આપુણ કહે, “ત્યાં જ આપણે ભૂલીએ છીએ. કેટલીક વાર આપણા વિરોધી થકી જ આપણે ઉપર ચડીએ છીએ. આપણા ગુણગાન ગાતાં છાપાં વાંચવાથી આપણી પ્રગતિ થાય જ નહીં. વિરોધી છાપાં વાંચી તેમાં કશુંય તથ્ય હોય તો આપણે સુધરવું. અને જો સાવ જુદાણું હોય તો તેનો રદિયો આપવો, જાહેર નિવેદન કરવું. રામાયણનાં પાત્રોમાં જો કેકેયીનું પાત્ર ન હોત તો એ ગ્રંથની બહુ કિંમત ન રહેત. પણ

લીધું અને બે સંતરાં. તેવામાં ૮૫ થઈ ગયા. આપુછતી પથારી કરી અને થોડુંક પરચૂરણ કામકાજ પતાવ્યું ત્યાં નવ થયા. આપુછ ફરણ જીક્યા. ૨૦ મિનિટ ફર્યા. ફરીને પગ ધોઈ દાઝા વાગ્યે પથારીમાં ગયા મેં તેવ ધસી પગ દમાવીને ફંડ ગણવાનું આદ્યું. આજે ૧૦૧ વાગ્યે ફંડ ગણવા બેડી એટલે કોઈ મદદગાર ન હતો.

આજનું ફંડ તો સાવ ગરીબ પ્રજાનું હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે રૂપિયાની નોટ ફક્ત ૫૦ જ હતી. બાકી પાઈ, પૈસા, આના, બે આના, ૪ આના વધુ હતા. એક પણુ ૧૦૦ ની નોટ ન હતી, પાંચ ૧૦ ની નોટ, અને પાંચ પાંચની ૨૦ નોટ હતી. કુલ ફંડ પૂરું ૧૦૦૦ રૂ. થયું. અને દાગીનાઓમાં પગમાં પહેરવાનાં ચાંદીનાં સાંકળાં અને વળિયાં હતાં. લોકવર્ણુ દાઢે પહેરે તેવા ચાંદીના પાંચ કરડા હતા, ત્રણ સોનાની ચૂંક હતી, એક જોડ મીનાકારી એરિંગ અને બે વીંટી. ફંડ ગણતાં એકનો ટોકરો ઘડિયાળમાં વાગે છે અને મારું બધુ કામ પૂરું કરી સૂા જઈ છું.

અહીંની સેન્ડલ બેંકમાં રૂ. ૩,૩૫૭-૧૧-૬ આજે દેવભાઈ જમા કરાવી આવ્યા હતા.

૧૨-૩-૪૭, બુધવાર
પટણા

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પંજી હું ક્યારે સૂતી તે વિષે આપુછએ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, લગભગ એક વાગ્યો હતો. આપુછ કહે, “તારી ઉપર હવે કદાચ લુપ્ત કરી રહ્યો છું. બાર વાગ્યે હું ‘યુરિનલ’ લેવા પથારીમાંથી જીક્યો, ત્યારે તારી મચ્છરદાની ખોલીને જોયું તો તું ન હતી. મને તારી ઉપર શસ્સોય આવ્યો કે હવે આ છોકરીનું શું કરવું? આમપાસ જોયું કોઈ ન હતું, એટલે ફરી સૂતો. જિંઘ ન આવના હાથમાં માળા લીધી. પંજી ક્યારે જાંઘી ગયો તેની ખબર ન પડી ફરી તને ડા વાગ્યે ઉઠાડવાનું મન નહોતુ થતું, પણ પ્રાર્થના ઊગ્રવતી બરાબર ન લાગતાં ઉઠાડી. પણ હવે આ જિંઘ તું અપોરતા પૂરી કરીશ ત્યારે જ મને સંતોષ થશે તે ધ્યાનમાં રાખજો.”

પહેલાં એક ગ્રેમ્પ કૂટ લીધું. આને પ્રાર્થનામાં કુમરાહટમાં મંગલેશના તળાવ પર જવાનું છે અને આજથી બિહારનો પ્રવાસ શરૂ થાય છે.

.૪-૨૦ ઊપડ્યા. અમારી સાથે પ્રધાનોમાંથી અનુગ્રહ્યાણુ હતા. અને મદુલાગહેન, ખાનસાહેબ, હું અને આપુણ પાછળની સીટ પર હતાં. આપુણ ૧૫ મિનિટ મોટરમાં મારા ખોળામાં માથું રાખીને સૂતા. રસ્તામાં મદુલાગહેને કહ્યું, “૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચની ઘાંડીફૂચ યાદ આવે છે.” ખાનસાહેબ ખૂબ પ્રેમથી આપુણના પગ ચાંપતા હતા. ખાનસાહેબની નમ્રતા તો અદ્ભુત છે અને ભાષા પણ ઘણી જ મીઠી લાગે. જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ. અતિ સાદાર્થ છે. આમ બે મહાત્માઓની વચ્ચે વસવાની મને અતોખી જ લાહણ મળી છે.

રસ્તામાં મહમદ મુસ્તફાખાનનું ઘર જોયું. બધું પાડેલું હતું. ખારીખારણું લઈ ગયા હતા. મસ્જિદ ભરમીભૂત થયેલી પણ જોઈ.

પ્રાર્થનામાં પુષ્કળ બીડ હતી. મુસલમાન બહેનો પણ ઘણી હતી. પહેલાં તો રામધૂન શરૂ કરી ત્યારે જ કાંઈક શાંતિ રહી. પછી આખી પ્રાર્થના અને પ્રવચનમાં કુમરાહટમાં જોયું હતું તેનું વર્ણન બહુ દ્રવિત હૃદયે આપતાં આપુણએ કહ્યું,

“એક આત્મા કુટુંબની ધરવખરી અને સરસામાન ખતમ થઈ ગયો. કુટુંબ આખું તારાજ થઈ ગયું. તમે સૌ જાણો છો તેમ હવે અંગ્રેજો તો જવાની તૈયારીમાં છે. તે વખતે આપણી શા કરજ દોષ શકે તે વિચારવું જોઈએ. ફટકાના બદલામાં બીજા ફટકા મારવાની નીતિને અપનાવીને શું આપણે કાયમી ગુલામી વહોરવા માગીએ છીએ ? અને તેમ કરી હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન, બ્રાહ્મણિસ્તાન, અહ્મતિસ્તાન વગેરે પાડી આપણે આપણી માતાના કટકા કરીશું તો આપણી ઉપર દુનિયા ચૂંકશે. ધારો કે દોષ એકાદ માણસે મંદિરમાં જઈ પાગલપણું કરી મૂર્તિને ભાંગવાનું કામ કર્યું, તો શું આપણે મસ્જિદ તોડવી ? તેથી કોઈ રીતે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ થતું જ નથી તમે કબૂલ કરો કે ન કરો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે, આપણે સહુ એક યા બીજી રીતે મૂર્તિપૂજક જ છીએ. મારી તો હિંદુમુસ્લિમ બધી કોમને સલાહ છે કે, જ્યાં કોઈ સ્થળે જગરદસ્તી જુઓ ત્યાં બિલકુલ તાબે ન થતાં નમ્રતાથી તેનો

રોમણ કેવા એકવચની* અને ત્યાગી હતા તે બતાવવા તેની એ માતાને કહી. આવા તો ધણાય દાખલા પડ્યા છે. એટલે દૂકમાં હું તને એ કહેવા માગું છું કે, ગુણગાન ગવાતાં હોય તે ઓછું સાંભળવું, અને સંભળાયું હોય તો આ મારાથી થયું છે તેથી કુલાર્થ ન જવું, પણ ઈશ્વરની કૃપા માનવી અને વિરોધી વાતો સાંભળી, તેમાં તથ્ય હોય તો સુધરવું. ગુસ્સો તો યાય જ નહીં. આથી માણસ ખૂબ હિંમે ચઢે છે.”

પૂ. આપુણ આવી નાની વાતોમાંથી પણ તેના સિદ્ધાંત સમજાવે છે. એટલું જ નહીં, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં—આચરણમાં મૂકી બતાવે છે. ત્યારે ગીતાના કર્મધોગનો જાણે કે સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને મારા પ્રશ્ન પર ખરેખર આજે તો ખૂબ શરમ આવી. પણ સાથે જ જીવન ઊગળું કરવાના અમૂલ્ય સિદ્ધાંતના પાઠો અકસ્માત મળી જતાં સાચા આપુનાં દર્શન થતાં ખૂબ સંતોષ અને આનંદ થાય છે.

દોહનમાર્ગ જાપાં સંભળાવવા લાગ્યા એટલે આપુણએ મને નાહી કપડાં ધોઈ પરંવારી જવા કહ્યું. હું પરવારીને આવી ત્યારે આપુણએ જમવાનું પૂરું કર્યું. એટલે હું ઘી ઘસવા લાગી. એક પગ ઘસ્યો ત્યારે આપુણએ મને પૂછ્યું, “તું જમી આવી ?” મેં કહ્યું, ના. હું ઘી ઘસીને જઈશ. આપુણએ ઘી ઘસવાનું બંધ કરાવ્યું, અને “ખીજો પગ આવીને ઘસજે; પહેલાં જમી આવ” એમ કહ્યું માટે ખીજો પગ મૂકીને જમવા જવું જ પડ્યું. દરેક વાતમાં તેમની આટલી બધી કાળજી છે.

જમીને આવી ત્યારે આપુણ તો ઊંઘી ગયા હતા. પણ ધીમેથી પગ લઈને ઘસ્યો. પગ ઘસીને ખાનસાહેબને જમવાનું આપ્યું. તેમની પાસે બેમીને મારી ડામરી લખી. ખાનસાહેબને જમાડીને આવી ત્યાં આપુણ ઊઠ્યા. ગરમ પાણી આપી રેંટિયો તૈયાર કરી આપુણનાં વાસણ માંડ્યાં અને ગાં કલાક હું પણ સૂતી. રાત્રિ વાગે ઊઠી. આપુણને માટી મૂકી થોડીક ગોળપાપડી બનાવી. આપુણ માટી લેતાં લેતાં ૧૫ મિનિટ સૂઈ ગયા ઊઠ્યા ત્યારે રામાનંદ મિશ્ર આવ્યા હતા. ૩-૪૦ મહમૂદીન, સરદાર જ્ઞાનસિંદજી ૪ રામમુકરજી, શ્રીમતી મુંદરીદેવી, એસ. એમ. શેર અને તેમની મંડળી, પછી અનુગ્રહજી હતા. પ્રાર્થનામાં જતાં

પહેલાં એક ગ્રેન્ડિય ફૂટ લીધું. આજે પ્રાર્થનામાં કુમરાદટમાં મંગલેશના તથાવ પર જવાનું છે અને આજથી બિદારનો પ્રવાસ શરૂ થાય છે. ૪-૨૦ ઊપડ્યા. અમારી સાથે પ્રધાનોમાંથી અનુગ્રહગ્રાણી હતા. અને મૃદુલાગહેન, ખાનસાહેબ, હું અને આપુછ પાળગની રીટ પર હતાં. આપુછ ૧૫ મિનિટ મોટરમાં મારા બેગમાં માથું રાખીને સૂતા. રસ્તામાં મૃદુલાગહેને કહ્યું, “૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચની ઘાંડીકૂચ પાદ આવે છે.” ખાનસાહેબ ખૂબ પ્રેમથી આપુછના પગ ચાંપતા હતા. ખાનસાહેબની નસ્રતા તો અદ્ભુત છે અને ભાષા પણ ઘણી જ મીઠી લાગે. જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ. અતિ સદાઈ છે. આમ બે મહાત્માઓની વચ્ચે વસવાની મને અનોખી જ લાગણ મળી છે.

રસ્તામાં મહમદ મુસ્તફાખાનનું ઘર જોયું. બહુ પાડેલું હતું. બારીબારણાં લઈ ગયા હતા. મસ્જિદ લસમીમૂત થયેલી પણ બેઝ.

પ્રાર્થનામાં પુષ્કળ બીડ હતી. મુસલમાન બહેનો પણ ઘણી હતી. પહેલાં તો રામધૂન શરૂ કરી ત્યારે જ કાંઈક શાંતિ રહી. પછી આખી પ્રાર્થના અને પ્રવચનમાં કુમરાદટમાં જોયું હતું તેનું વર્ણન બહુ દ્રવિત હૃદયે આપતાં આપુછએ કહ્યું.

“એક આઝાદ કુટુંબની ધરવખરી અને સરસામાન ખતમ થઈ ગયો. કુટુંબ આખું તારાજ થઈ ગયું. તમે સૌ જાણો છો તેમ હવે અંગ્રેજો તો જવાની તૈયારીમાં છે. તે વખતે આપણી શી ફરજ હોઈ શકે તે વિચારવું જોઈએ. ફટકાના અદલામાં બીજા ફટકા મારવાની નીતિને અપનાવીને શું આપણે કામગીરી શરૂ કરી શકીએ છીએ ? અને તેમ કરી હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન, શાહાલિસ્તાન, અફઘનિસ્તાન વગેરે પાડી આપણે આપણી માતાના કટકા કરીશું તો આપણી ઉપર દુનિયા ચૂંકે. ધારો કે કોઈ એકાદ માણસે મંદિરમાં જઈ પાગલપણું કરી મૂર્તિને ભાંગવાનું કામ કર્યું, તો શું આપણે મસ્જિદ તોડવી ? તેથી કોઈ રીતે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ થવું જ નથી તમે કશું કરો કે ન કરો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે, આપણે સદા એક યા બીજી રીતે મૂર્તિપૂજક જ છીએ. મારી તો હિંદુમુસ્લિમ બધી કોમને સલામ છે કે, ત્યાં કોઈ સ્થળે જરૂરેલી લુચ્છા ત્યાં બિલકુલ તાબે ન થતાં નસ્રતાથી તેને

સામનો કરજો હું પોતે જે મારી ઇશ્વરને પૂજવાની રીતે— ભલે આડીધેની હોય તોપણ કોઈ તેના પર અકુશ મૂકવા આવે તો મારી મૂર્તિના રક્ષણ કાળે મારા પ્રાણ આપવાનું બહેતર માનું તો જ આપણે ખરા ભક્ત છીએ

“અહીં ખાનસાહેબ છે, તેમની જ વાત કહું કે તેઓ હિસાબ રસ્તાથી કટાણી કંઈ રીતે અહિસક રસ્તે વળ્યા તેમનો જન્મ એવા કુટુંબમાં થયો છે કે કટકાની સામે કટકાથી જ વાત કરાય તેવું ઝનૂની એમનું કુટુંબ હતું અને જાપે દીકરાને માર્યાના દાખના હતા આ વેર મટતું જ ન હતું આથી બાદશાહ ખાનસાહેબને યયુ કે, આ હિસાથી તો વેર લ માય છે, એથી તેમણે અહિસાનો રાહ લીધો અને પદાણોમાં એવું પરિવર્તન આવ્યું કે તે આશ્ચર્ય પમાડે છે અને તેઓ ગ્રેમથી, સેવાથી સહુ કોઈના દિલને વશ કરે છે તેથી તેમને સહુ કોઈ કડીર કડીને બોનાવે છે તેઓ તો દિનપ્રતિદિન સત્ય અહિસાની વધુ ને વધુ નજીક પહોંચી ગયા છે કેમ કે અહિસા, સત્યનો મર્મ તેઓ સમજી ગયા છે અહીં એકાં થયેના સહુ કોઈ આના બહાદુરીભરેલા રસ્તે ચાલેા અને દુનિયાને તેવું અનુકરણ કરાવેા

“અહીં આવતા જે તારાજ થયેલું બધું જોયું અને જગાળમા પણ કરુણ ઘટનાઓ જોઈ તેથી મારું હૃદય ચિરાઈ રહ્યું છે આઝાદી આપણા પગ આગળ આજોગી રહી છે ત્યારે આપણે શું કરી રહ્યા છીએ તેનો જરાક તો વિચાર કરીએ ?

બાપુજીનું પ્રવચન પૂરું થયા બાદ બહેનોમાં જઈને મે ઉવરાલું શરૂ કર્યું બહેનો મને પમ્ડી પકડીને ફડ મારે પૈસા આપતી હતી કેટલીય ગરીબ બહેનોના દાગીનાઓ આદીના આન્યા અન્યવસ્થા બહુ થઈ ગઈ હતી ખતા ફડ ફીક ફીક પ્રમાણમાં બેગુ થયું

ઘેરે પદોચના જરામર ૮-૩૦ થયા દેશભાઈને શીગસ જેવું નીખ્યું હોવાથી પ્રાર્થનામાં નહોતા આન્યા એટલે ઘેરે આંત્રીને તુરત જ મે મારી નોખુકમાં પ્રવચન લખ્યું હતું તેને સાફ અક્ષરમાં લખીને માપુજીને આપ્યું અને તે પરથી અંગ્રેજી મ્યુ, એને તેમાં જ ૧૦ વાગી ગયા પડી બાપુજી થોડુંક ર્ધા અને ૧૦ના વાગે પધારીમાં

સૂતા. સાંજે કશું જ ખાવાનું નહોતું લીધું શાહનવાઝ સાહેબ પણ આવ્યા તેઓ પણ હવે અમારી સાથે રહેશે. તેઓએ રાતે મને ૬૭ ગળુવામાં થોડીક મદદ આપતા નેતાજીની વાતો કરી. ૧૮૩૪ ૩ ૧૫ આ. સેન્ટ્રલ બેંકમાં જમા કરાવ્યા.

બાપુજીના સૂતરના તાર ૧૦૫ થયા હું પણ ૧૧૧ વાગ્યે વહેલી જ સૂતા હવે જાઉં છું. એમ નક્કી થયું છે કે, ત્રણ દહાડા બાબુબાબુનાં ગામડાંમાં પ્રાર્થના યોજાય અને એક દહાડો બાકીપુરના અહીંના મેદાનમાં. બાપુજી ખૂબ થાકેલા છે. ગરમી પણ અત્યારથી સખત પડવા લાગી છે રસ્તામાં ઠીક ઠીક હડદોલા લાગતા હતા બહુ સારો રસ્તો તો ન હતો જ ખાનસાહેબે સાંજે ફક્ત દહીં જ લીધું એ પણ થાક્યા છે.

૧૩-૩-'૪૭, ગુરુવાર
પદ્મજી

અમે રોજ પ્રભાતે ગગાના ઘાટ પર સૂતા હતાં પણ રાતે એટલો તો સખત પન આવ્યો કે અમારી મચ્છરદાની હાથ જ ન રહી અને ઓઢાના પણ ઊડ્યા લાગ્યાં. છેવટે અસહ્ય પનથી હું અને બાપુજી એક વાગ્યે અદર આવી ગયા ત્રણ વાગ્યે દેવભાઈએ ફરીથી પ્રાર્થનાનો વખત થયાનું સમજી ઉડાડ્યા બાપુજીએ ઘડિયાળમાં જોયું તો હજી ત્રણ જ વાગ્યા હતા. એટલે ફરી બધા સૂઈ ગયાં આમ રાતે બાપુજીની ઊઘ બગડી હોવાથી દિવસમાં સહેજ થાક જેવું જણાતું હતું.

પ્રાર્થના પછી ગરમ ખાણી પીતા નિયમ મુજબ મને ગીતાનો પાઠ કરાવ્યો અને મેં લખેના શ્લોકોમાં સહી કરી પરમ દહાડે એટલે તો. ૧૫મીએ સવારે બાપુજી મને શ્લોકો મોઢે લખવાનું કહેશે (શ્લોકોની પરીક્ષા લેશે) એટલે તેની તૈયારી કરવામાં ૧૫ મિનિટ મને આપી

પછી મારી ડાપરી તપાસી બાપુજીએ કહ્યું કે, “હવે તને શું લખવું અને કઈ રીતે લખવું તે ઠીક ઠીક આવડી ગયું છે તેથી તેનો વખત બચાવીને શ્લોકોના ઉચ્ચારમાં અને ખાસ કરીને અર્થો સમજાવવામાં વખત આપવો છે.”

ખીજી દમ મિનિટમા બાપુજીએ પોતાનો બગાળી પાઠ કર્યા પછી ફળનો રસ લીધો. કુનરજનમાથુએ બાપુજીને તપાસ્યા આરામ લેવાનું ખાસ કહ્યું ખાનસાહેબને પણ તપાસ્યા છેલ્લો મારો વારો આવ્યો મને બાપુજીએ પોતાની દેખરેખ નીચે તપાસાવી, પછી ફરવા ગયા.

ફરતા ખાનસાહેબ સાથે તેમની તમિમત અગે વાતો કરી ફરીને આવીને પગ ધોઈ મીઠા માનિશમા ગયા મ લિશમા બાપુજીએ મને જ્યારે કુનરજનમાથુ તપાસતા હતા, ત્યારે પોતે શા માટે હાજર રહ્યા તેનો ઉત્તરેષ કગતા રહ્યું,

‘ જ્યારે કુનરજનમાથુ તને તપાસતા હતા ત્યારે તે તો મને ના કહી, કારણ કે હું મારું કઈક વધુ કામ કરી રાહ એમ તારા મનમા હશે પણ જેનું મહત્વનું મારું ખીજી કામ છે, તેટલું જ મહત્વનું તારી દેખરેખ રાખવાનું મારું કામ છે હું નો એક મા તરીકેની ફરજ પર અત્યારે હું એટલે એ મુડલાને કે કોઈને તારા કેસ ન સોંપ્યા તારા નાકમાથી વગર ગરમીએ અસાધારણ લોહી પડે છે અને એથી તને જે નુકસાન થઈ રહ્યું છે તે તુ વગર સકોચે તેને કહી શકે એવી મને હતું ખાતરી નથી તારે તારું શરમાળપણ અને સકોચ છાડવા જ જોઈએ મારાથી તો કશું છુપાવવાપણું હોય જ નહીં ને ?

બાપુજી હળુ આ વાતો કહેતા હતા તેવામા જ મારા નાકમાથી એકદમ લોહીની સેર ફૂટી બાપુજીએ તુરત જ મને ત્યાં બેસાડી દીધી પ્રેમથી વાસો થામડચો બાપુજીની સેવા મારે લેવી પડે એથી મને ખૂબ જ દુઃખ થયું મારી આખમા પાણી આવી ગયા બાપુજીએ મને ખૂબ જ વાત્સલ્યથી સાત્વન આપ્યું કે,

‘ હું કઈ કહું તેની પણ મગજ ઉપર તુ અસર કરી રહી હોય એમ લાગે છે તુ ખૂબ જ સેન્સિટિવ છે અને એથી મગજના દબા છૂને અગે પગ લોટી વહે આ મારો નિયમ તને કંઈ છુ શારીરિક રોગમાત્ર માનસિક સ્થિતિના આધાર પર છે એટલું સૂત સમજ્યા, ગોખીરા અને મગજમા ઉતારીરા તો આ નસકોરી કૂટવાનો રોગ આપા આપ જતો રહેશે એમા મને જરાયે શકા નથી પણ તને હું જે કહું છું તેથી તુ ગંભીરત પૂક અને કઈક બેભાનપે મગજને ચકાસતી હોય એમ તારા અહેવા પરથી લાગે છે કેમ કે હું તને કઈ પણ કહું છું

ત્યારે તું ગંભીર બની નય છે. અલબત્ત, ગંભીરતાથી પીઠપણું આવશે. ગંભીરતા ક્યારે હોવી જોઈએ અને ક્યારે નહીં તેનો વિચાર કરતી થઈ ન. ક્યારેક તને એટલી ગંભીર જોઈ, છું કે તું ૧૭ વર્ષની હોવા છતાં ૭૦ વર્ષની લાગે છે. એ દશ્ય મને જરાયે જોડુ ન ગમે. આ હમરે તો હસવું, ફૂલવું, ખેલવું, ખાઈ-પીને કમર ફરીને કામ કરવું. આમે કામ તો તું ખૂબ કરે છે. બીજાના કામમાં આજસુ નથી. પણ તારા પોતાના પ્રત્યે આજસુ સેવે છે, એ જરાયે સારું નથી. ગાંભીર્યની મર્યાદા જોળખતી થઈ ન. વિવેકપૂર્વકનું વ્યવહારુ ગાંભીર્ય આવશે ત્યારે ગમે તેવા જટિલ પ્રશ્નો હોય તોય ચહેરો અને મન સ્મિતપૂર્વક એનો જવાબ આપી જ દે. આવવા સ્મિતના બે અર્થો થાય છે. એક તો નફ્ટાર્થનું સ્મિત, અને બીજું પોતે પોતાની બૂલ સમજી જવાથી અને ફરી એવી બૂલ નહીં કરવાના આનંદનું હાર્ય. " પછી મને પ્રેમથી ચાંપીને કહે, " હવે તું જો તારા મનને મક્કમ કરશે તો આ નસકોરીની લોહીની ધાર આ છેલ્લી જ થઈ જશે. અને સાથે શમરટણ હૃદયપૂર્વકનું હોવું, જોઈએ. આ મુખ્ય શરત મનની પ્રકૃતિવતતાની સાથે હોવી જ જોઈએ."

પાંચેક મિનિટના આરામ બાદ આપુજીની અધૂરી રહેલી મસાજ પૂરી કરી. પીઠ અને માથું ચોળવાનાં હતાં તે ઝડપથી આપુજીએ ચોળાવ્યાં. આથમાં આપુજીનાં આજનાં કપડાં હુનરભાઈને ધોવા આપવાનું આપુજીએ કહ્યું. એમણે તો સહર્ષ એ કામને વધાવી લીધું.

ભોજન રોજ પ્રમાણે. ભોજન સમયે દોહનભાઈએ છાપાં સંભળાવ્યાં. જમ્યા પછી મુનશી અને બીજાઓને પત્રો લખ્યા. ૧૨૧૧ ખાનસાહેબને જમાડીને આપુજીના પગે ઘી ઘસ્યું. ૨-૩૦ વાગ્યાથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. ૨-૩૦ દારકનાથ તિવારી, પછી શીખ પાર્ટી, પછી ૨-૪૦ શાહનવાઝ સાહેબ, એસ. એમ. મઝમુદાર, મહામાયાપ્રસાદજી, અનુગ્રહબાબુ, ભાલચંદ્ર શર્મા વગેરે આવ્યા. પ્રાર્થનામાં જતા પહેલાં બે ટ્રેપ ફૂટ લીધાં. પછી પ્રાર્થનામાં જવા બેસ્યા. રસ્તામાં સિપારા ગામના માણસે એ અમારી મોટર રોકીને રૂપિયાની થેલી આપી. આ થેલી મેં રસ્તામાં જ ખોલી, તો તેમાંથી એક કાગળ મળ્યો, જેમાં લખ્યું હતું કે.

“અમે કરેલા અપરાધની હવે ક્ષમા આપશો! અને અમારા હાથે જે મુસ્લિમોના જનમાલની હાનિ થઈ છે તેની અમને બારે દારમ છે, અને તેના બદલામાં ચત્કચિત્ આ રૂપિયાની થેલી અમે આપને અર્પણ કરીએ છીએ, જેનો ઉપયોગ પીડિત ભાઈબહેનો માટે છે. અમે માફી માગીએ છીએ. અને હવે પછી આવું કદીય નહીં કરીએ.”

પારસા ગામમાં બાળેલાં મકાનો જોયા પાકાં મકાનો ખંડિયેર કરી નાખ્યા હતા.

પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ કહ્યું “મિહારીઓ મોટે ભાગે શાત પ્રકૃતિના છે. પરંતુ થોડા વખતને માટે ફેલાયેલી અરાજકતાને પરિણામે આજે મેં રસ્તામાં મુસ્લિમોના તારાજ થઈ ગયેલા ઘરો જોયા મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, આવા શાત પ્રકૃતિના ગણ્યાતા લોકોમાં આવું પાગલપણ શી રીતે આવ્યું હશે? જો કોઈ એમ માનતા હોય કે, બિહારે નોઆખાવીનું વેર લીધું છે, તો તે સહુને હું કહું છું કે વેર લેવાનો પણ એ સાચો રસ્તો નથી હિંદુસ્તાનના જ એક ભાગના લોકોએ પોતાના જ દેશના બીજા ભાગના લોકો કે જેઓ ભાઈઓ સમાન છે તેઓને દુરમન ગણવા એ વૃત્તિ આત્મઘાતક છે અને એ વૃત્તિને પરિણામે હિંદુસ્તાનની યુવામી દશાની મુદત લગભગ અને બીજી કશુંય નહીં થાય તોય આખરે એ વૃત્તિ માણસને એવી તો સાઠડી મનોવૃત્તિ તરફ ઘસડી જશે કે પોતાના જિલ્લા કરતાય પોતાના ગામની આઝાદીને તે વધુ કીમતી ગણશે પણ એમ કોઈ એક ગામ થોડું જ સ્વતંત્ર થઈ શકે? હું તો એ માગું છું કે, દરેક હિંદી-હિંદનાસી એવી લાગણી કેળવે કે તેને એવું લાગે હોય કે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં-કોઈ પણ ખૂણે-જો કંઈ ખોટું કામ થાય તો તેની સાથે મારો સંબંધ છે અને તેની જવાબદારી બીજાના નેટથી જ મારી છે અને તેથી અન્યાય દૂર કરવામાં દરેકે શક્ય તેટલી સેવા કરી છૂટી જ નેઈએ મિહારના મામલાને પ્રજાના આગેવાનોને સોંપી મારે પળાય જવું એવા સંદેશાઓ મારા પર આવ્યા કરે છે પણ બધેય સ્થળે સેવા આપવાને હું સમર્થ છું. એવું માની બેસવા નેટસો ફૂલણું નથી મને પોતાને હું કેવળ ઈશ્વરના હાથનું એક સાધન સમજું છું મિહાર-બગાજની

સગી બહેનો જેવી બે કોમો વચ્ચે સુલેહશાંતિ થાય અને તેમ કરવામાં કાં તો હું કરું અથવા મરું. એ સિવાય મારાથી બીજો ન દોડાય. એટલે મને બીજો મોકલવો હોય તો આ સ્નેહ સંબંધ ફરીથી સ્થપાય તે માટે સહુ મહેનત કરો. અને મને ખાતરી થાય કે, હવે અહીં મારી કંઈ જ જરૂર નથી, તો હું આજે જ પંખખ દોડી જાઉં.

“ગ્રામવાસીઓને હું વિનંતી કરું છું કે, તેઓ મુસ્લિમોના ધરમાંથી જે માલમિલકત લાવ્યા હોય તે મને કે સરકારને સુપરત કરે. ઉપરાંત જે દુષ્કૃત્યને પરિણામે કચરાનો અને કાટમાળનો જે દગ પડ્યો છે તે સાફ કરી તમારા બાંધવો ફરીથી તેઓને ઘેર આવી શકે તેવું વાતાવરણ ફેલાવો. સહુ ગ્રામવાસીઓ સ્વેચ્છાથી સ્વયંસેવકો બની જાઓ. તમારા રસ્તાઓ સીધા અને સરખા કરો. ખાણો પૂરી કાઢો અને તેમને ઠેકાણે ગામના રહેવાસીઓના મનોરંજન માટે અગીયો બનાવો. ટ્રંકમાં તમારા ઉકરડા જેવા ગામને સુલેહશાંતિનું ને મુખનું ધામ બનાવો. મારી તો તમને સલાહ છે કે, કંઈ નહીં તો તમારા આંધળા અને બેવફૂરીબરેલા રોપમાં જે ગામોને તમે ખેદાનખેદાન કરી મૂક્યાં છે, ત્યાંથી જ મેં બતાવેલા તમારા કામની શરૂઆત કરો.”

પ્રાર્થના પછી આવીને અંગૂર, દૂધ અને એક ખાખરો સાંજે લીધો. પ્રાર્થના ગામડે કરવા જઈએ છીએ અને પાછાં આવીએ છીએ તેમાં પાંચ છ કલાક તો સહેજે નીકળી જાય છે. હા પછી પ્રવચન તપાસ્યું. આપુજી બહુ થાકી ગયા છે. પછી આંખ બંધ કરીને આંસુ માર્યાં. ૧૦૧ પછી આપુજી સૂતા. સૂતા પહેલાં આપુજીની ફાઈલમાંથી એક કાગળ ગોટે ચડ્યો તે શોધતાં વાર લાગી અને તે કાગળ... ભાઈએ લીધો હતો. પણ આપુજી મને કહે,

“એ કાગળ આ ફાઈલમાંથી આડોઅવળો ગયો તે બલે... એ લીધો, પણ તે બૂલ તો હું તારી જ અણવાનો છું. જેટલી બૂલ હું તારી જેઈશ એટલી કોઈનીય નથી જોવાનો. ઓફિસ કામમાં. અંગત કામમાં કે ધરગથ્થુ કામમાં, અથવા વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કોઈનીય બૂલ હશે તો તારી જ ગણીશ. તારે તો એમ જ માનવાનું છે કે, હું નોઆખાવીની જેમ અહીં પણ એકલી જ છું. ત્યાં કોઈ દિવસ આવી બૂલ થતી, કારણ કે તારે એકલીએ જ સંભાળવાનું હતું. પણ

કસોડી થાય તેના કરતાં સમૂહમાં વધુ આકરી કસોડી થાય છે. એ સમૂહમાં રહેવામાં ધર્મી વખત ખૂબ જ અનુદય લાભ મળે છે. જ્ય સમૂહમાં રહેતા છતાં જો તું મફત અને નમત હશે તો પાવર થઈ જઈશ.”

સુતા સુતા આપુજીએ મને મારી જવાબદારીનું ભીન કરાવ્યું આજનું ફંડ આપુજી ઉધરાવતા રોકાયા ન હતા, છતાં

૩. ૩૪૬-૧૫-૬ થયું.

નાથજી અને સ્વામી આનંદ આવવાના ખમર આગ્યા. હ પરવારી. ૧૧૧૧ હવે થયા, સુતા જાઉં છું.

૧૪-૩-૪૭, શુક્રવા

૫૮૭

પ્રાર્થના પછી રોજ પ્રમાણે ગરમ પાણી પીતાં બંગાળી પા અને મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. કાલે તો આપુજી પરીક્ષા લેવાના છે થાય તે ખરું. ત્રિવસના વાંચવાનો વખત નથી રહેતો. આપુજી કહે “તારામાં ભુદ્ધિ છે. અને હું શીખવું છું એ પછી પણ જો એ પાઠો વાંચતા પાછળ કલાકો ગુમાવતા પડે તો હું તો મને શિક્ષક તરીકે નાલાયક સમજું. એટલે કાલે તારી પરીક્ષા નથી થવાની, પણ મારી થવાની છે. કાં તો હું તને એટલું સારું નથી શીખવતો કે તને અત્યારે જ મગજમાં એવું ઊતરી જાય કે ક્યારેય ભૂલ થાય જ નહીં. અને જો શિક્ષક તરીકેની શીખવવાની મારામાં કળા હોય તો પાછળથી વાંચવાની જરૂર જ સાની પડે? એટલે મારી આવડતનું કાલે પ્રદર્શન છે ના?” એમ કહી ખૂબ હસ્યા.

રસ પીને નેઆખાલીમાં સતીશઆણુ, પ્યારેલાલજી, અમતુસ્સલામ-બહેન, મુશીયાબહેન પેને કાગળો લખ્યા. પછી રાજજી અને પેરીનબહેન ક્રેપ્ટને કાગળ લખ્યા. ફરવાનું, માલિશ, સ્નાન નિયમ મુજબ આણ્યું. સ્નાન બાદ જમ્યા. ત્યાં સુધી ખાનગીમાં... ની સાથે વાતો ચાલી. તે લોકોની બોજનની વ્યવસ્થા કરવાનું આપુજીએ મને સોંપ્યું મેં કહ્યું... ને હું કેદીય મળી નથી અને... મને જાણ છે, પણ સામું

જોતા નથી, જાણે કે મેં જ બધું બગાડ્યું ન હોય? મારી ... નો પૂર્વગ્રહ હોય એમ મને લાગ્યું. છતાં આપ કહો છો તો હું બધું જોઈશ. પણ તે કામ નિર્મળદા કે દેવભાઈને સોંપો તો સારું. બાપુજીને મારી વાત ગળે ઊતરી અને તે કામ દેવભાઈને સોંપતાં છતાં મને કહે, "જેણે સેવા કરવી છે તેણે કોઈનું મોઢું કાઢના પ્રત્યે કેમ છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા જ ન રાખવી જોઈએ."

બાપુજી થોડીક વાર આંખ બંધ કરી પડ્યા રહ્યા. જિંઘ્યા નહીં. સવા વાગ્યે ઊઠ્યા. કાંતલી વખતે એક મુસ્લિમ બહેન આવ્યાં. પછી કે. કે. રામસદમભાઈ શર્મા, પછી લીગના બસહુરુદ્દીન અહમદ આવ્યા. એમણે બહુ ડાહી ડાહી વાતો કરી હતી. ૩ થી ૩૫ માટી લેતાં છાપાં સાંભળ્યાં. ૪ વાગ્યે પ્રાર્થનાસભામાં ગામડે જવા રવાના થયા. મોટરમાં બાપુજીએ ... ના વિષે વાતો કરતાં કહ્યું કે,

"... એ તો ... ના પયના છે. અને એ પંથનાં માણસો કોઈ સ્ત્રીને સ્પર્શ સુધ્ધાં ન કરી શકે. સ્ત્રીએ જો એ દીક્ષા લીધી હોય તો પોતાના સગા પાંચ વર્ષના પુત્રને તો શું, પણ પૌત્રનેય ન અડી શકે. પણ મારો બ્રહ્મચર્યનો સિદ્ધાંત જુદો છે કે, મનમાં કામ ક્રોધ ભર્યા હોય તો એ દીક્ષા લીધા છતાં તે વ્યભચારી, અને એમાં મહાપાપ જોઈ શકાય છે."

આજ તો સવારના ૪ વાગ્યાથી બાપુજી કામે ચડ્યા છે. સાંજના ચાર સુધીમાં જરાયે આરામ નહોતો લીધો. રસ્તામાં મોટરમાં મારા બોળામાં માથું રાખ્યું અને ખાનસાહેબના બોળામાં પગ રાખ્યા. ખાનસાહેબ બહુ પ્રેમથી બાપુજીના પગ ચાપતા હતા. ખુશરપુર (પ્રાર્થના સ્થાને) જતાં રસ્તામાં જટલી અને શરીપુર રોકાયા હતા. શરીપુરમાં દરોગા જોઈ અને બે બાબેલાં મકાનો જોયાં. અહીંના ફવામાં બહેનોનાં કપડાં તરતાં હતાં. ખૂનના ડાઘાઓ પડ્યા હતા. આ દશ્ય ઘણું જ ક્રુર હતું. બાપુજી અત્યંત ગંભીર બની ગયા. ખુશરપુર એક નાનો કસબો છે. પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં બાપુજીએ કહ્યું,

"મારી ઇચ્છા બિહારી હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે પહેલાં જે લાગણીનો સંબંધ હતો તે લાગણી ફરી પેદા કરવાની છે. આજે અહીં જે દુઃખદ દશ્ય મેં જોયું તેનું વર્ણન આપવાનું મને મુશ્કેલી ભરેલું લાગે"

‘ મારી પાસે હવે એટલું જ માગુ છું કે, બનેલી બીનાઓ બૂલી નામે
તને હવે પછી તમારી શી ફરજ છે તે જ નાણીને તે પ્રમાણે ચાલે।

“દેશની આગળ બે જ રસ્તા પડેલા છે એક બે હાલમા પન્નતે
લીવેરો છે તે—ફટકાના બદલામા સામે ફટકો મારવો મીલે તમ
અહિંસાનો રસ્તો। હિંસાને રસ્તે કદાચ બળબળીથી અમુક પ્રકારની
શાંતિ સ્થાપી શકાય ૧૮૫૭નું પુનરાવર્તન ફરી નહીં થાય તેની ખાતરી
આજે તો નથી આની જ ધટના સિપાઈ યુદ્ધને વખતે થઈ હતી તેને
વધારે અડિયાતા રાજોથી દાબી દેવામા આવી હતી તો કે બહારથી બધું
ઠાઠું પડી ગયેલું દેખાતું હતું પણ અંદરથી બળબળીથી લાદવામા
આવેલા રાજ્યઅમન વિષેનો તિરસ્કાર ઊઠો રહી ગયો અને એ
વખતના વચાચે તા બીજાના માઠા ફળ આજેય આપણે ચાખીએ છીએ
હિંસાથી—ક્યારેય પ્રતિહિંસા કરવાથી—અત નથી જ આવવાનો
તેની મને ઘણા અનુભવો પછી ખાતરી થઈ છે તેથી એ અનુભવના
દાવે હું આ કહું છું અને તેની ખાતરી પહેલી જ આ જ બિહારમા
અપારણ્ણની લડત સમયે થઈ તમારે નિખાવસ દેલે હવે વિચારીને
કહેવાનું છે કે હિંસાને રસ્તે જવું છે કે અહિંસાને? સાચી વાત
સામળવાથી મારું દિલ નથી દુભાવાનું પણ અહિંસા આ રીતે પરાજય
પામે તે દિવસ જોવાને હું જીવતો રહેવા નથી માગતો મારા હૃદયમા
રહેલી મારી હમેદને પાર પાડવામા મારો દેહ કયા પડશે તેની મને
પરવા નથી કેમ કે હિંદુસ્તાનના ગમે તે ભાગમા મારા હાડકા પડશે
તોય મારે મન તો મારું હિંદુસ્તાન જ હશે આમ છતાં હું હનુય એવી
આશાને વળગી રહ્યો છું કે આખરે ચોક્કસપણે અહિંસાનો જ વિજય
થશે

પુરાણપુરથી આજે છેક સવા આઠ વાગ્યે અમે આગ્યા મે
આવીને બાપુજી માટે દૂધ ગરમ થઈ અને બાપુજી પોતાના કામે
લાગ્યા બાપુજીએ દૂધ ૮ ઓસ અને ૮ પેશી ખજૂરની લીધી દૂધ
પીના ખાનસાહેબ અને મૃદુલામહેન સાથે વાતો કરી

ડૉક્ટર સાહેબના દોકરા મહેબૂબભાઈના લગ્ન આવતી કાલે
થવાના છે રાતે જાન જવાની છે બાપુજીને પ્રણામ કરવા આવ્યા
મે એમને બહેન તરીકે તિનક કંઈ એમણે મને ૧૦૦ રૂની નોં
ભાઈ તરીકે પરાણે આપી બાપુજીના દાયના સૂતરની વરકડ્યા માટે
બે આગીઓ આપી એ તો વરરાજાને બાપુજીએ જ પહેરાવી મે

૧૦૦ રૂની નોટ મુસ્લિમ રાહત ફંડમાં આ
 “હા, પમીનો પાડીને કમાતી તો નથી, પણ
 કેમ?”

હસતાં હસતાં રોશ્નર સાહેબને કહે, “એક કહેવત છે,
 ભાઈને વા પાણી એ આનું નામ. અને છોકરીને તમે મહેતનું
 પુણ્ય કરાવ્યું ના?”

થોડી વાર આમ વિનોદ ચાલ્યો. આજનું ફંડ ૩૦૫ રૂ. થયું.
 ૧૦૦૦નો એક એક લુદો આવ્યો છે.

આપુછ લગભગ ૧૦૧૧ વાગ્યે સૂતા ગયા. હું પણ ૧૧૧ વાગ્યે
 સૂતા ગઈ.

૧૫-૩-૪૭, શનિવાર
 પટણ

પ્રાર્થના પછી રોજ પ્રમાણે ક્રમ ચાલ્યો. આજે મારી પરીક્ષા
 લીધી. ૧થી ૩ અધ્યાયમાંથી કોઈ પણ શ્લોકમાંથી લખવાનું હતું. અને
 ૧થી ૫ અધ્યાયમાંના શ્લોકમાંથી મૌખિક પરીક્ષા થવાની હતી. મૌખિક
 પરીક્ષા ૧૦ મિનિટ ચાલી. અકાગ્નત, ઈકારાન્તના રૂપો પૂછ્યાં. ત્રીજા
 અધ્યાયમાંથી ૧થી ૧૦ સુધીના શ્લોકો મોઢે જોત્તાવ્યા અને તેમાંથી
 અર્થો પૂછ્યા તથા બીજા અધ્યાયમાંથી ૧ થી ૧૦ શ્લોકો લખવા
 આપ્યા. લખવા માટે પણ દસ ૮ મિનિટનો વખત આપેલો.
 મૌખિકમાં તો ખાસ જૂલો નહોતી પડી, પણ લેખનમાં ત્રીજા શ્લોક
 પછી “અર્જુન સ્વાચ” તથા આઠમા શ્લોક પછી “મજય સ્વાચ” એ
 નહોતુ લખ્યું. એટલે એ જ જૂલો પૂ. આપુછએ મુધારી અને સ્મી કરી
 આપી. પણ એકંદરે બધું ખરું પડ્યું એટલે એવો તો જોરથી ધમ્મે
 માર્યો કે વાંસો ચમચમી ગયો અને હુ પાસ થઈ તેના ઇનામ તરીકે
 ગોરખપુરની અર્થોવાળી મોટી ગીતાછ બેટ આપી અને ગીતાછના
 પહેલા પાના પર લખી આવ્યું:

ચિ. મનુને

તા. ૧૫-૩-૪૭, પટના, બાપુના આશીર્વાદ

જાપુજીની સવારની પ્રાર્થનામાં ગીતાપાઠનો ક્રમ આ પ્રમાણે હતો —

શુક્રવાર અં ૧-૨, શનિવાર અં ૩-૪-૫, રવિવાર અં ૬-૭-૮, સોમવાર અં ૯-૧૦-૧૧-૧૨, મંગળવાર અં ૧૩-૧૪-૧૫, બુધવાર અં ૧૬-૧૭ શુરવાર અં ૧૮ આ રીતે દર અઢવાડિયે ગીતાપારામણ્ય પૂરું થતું

જાપુજી કહે - “ તારા કરતા તો મને સતોષ થયો કે હું સફળ થયો ”

મે કહ્યું “ વાચનાની મહેનત મે કરી અને અતે મશ આપ લો ડો ”

જાપુજી હસતા હસતા કહે “ પણ મારી તૈયારી ‘ અપમશ ’ લેવાની પણ હતી ના ? તારી એ તૈયારી નહોતી ને ? ”

આમ આજનો પ્રાત કાળ ખૂબ આનંદ-વિનોદમાં ગયો. જાપુજી પણ જ્યારે લખાવવા બેસે છે ત્યારે બરાબર શાળાના શિક્ષકની જેમ લખાવવા લાગી જાય છે અને ઘડીમર જૂની જગ્યાએ છે કે જાપુજી ‘ જાપુ ’ છે મારું પતાનીને ઘુરત જ ગગાળી પાઠ લખના બેસી ગયા અને પાઠ લખીને નિર્મળદાને બતાવ્યો ઘડીક પહેલાના જાપુજી ‘ પરીક્ષક ’ હતા અને ઘડીક પછી પોતે વિદ્યાર્થી બની ગયા. આરુ મજાનું વાતાવરણ સવારનું હતું

ફરવા જતા પહેલા જાપુજીએ પોતાની પિયારમાળા લખ રાતે ની સાથે વાતો કરી હતી તેનો ઉલ્લેખ હતો કે,

“ . . . ની સાથે એક કલાક વાતો કરી . . . તો કાગળ બહુ પ્રેમાળ છતાં મને હલાવી કેમ ન શક્યો એ સમજવવામાં સમય લીધો તેથી ૧૧ વાગ્યે સૂઈ શક્યો. ૨૧ વાગ્યે પેશાબ કરવા ઊઠ્યો. તેમને કેમ મારી વાત સમજાવુ એના વિચારમાં પહોંચીને વખત ગયો. એમ છતાં થાક નથી લાગતો.”

આ લખીને નિર્મળદ સાથે વાતો. પછી . . . ની સાથે જા સુધી વાતો. કરતી વખતે શાહનવાઝ સાહેબ અને ખાનસાહેબ હતા. તેમને આજે તો મારી જ વાતો કરી અને હું બાપુજીને શું સંપણમાં થાઉં તથા મારા દાદાથી માંડીને છેક અત્યાર સુધીનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ, અને અત્યારે આવી રહેલ વાતાવરણથી પૂરી રીતે માહિતગાર કર્યા.

માલિશમાં મને બાપુજીએ કહ્યું કે, “ખાનસાહેબ અને શાહનવાઝને દરેક બાબતથી માહિતગાર કરવા તે મારો ધર્મ છે. પણ તેં જોયું ના, કે એ તો મદાશ્રદ્ધાળુ માણસ છે. મારી એમ જ જોવા નથી માગતા. પણ તું એમની સાથે વખતોવખત વાતો કરતી રહેજે. તને પણ ઘણું ઘણું જાણવાનું મળશે. અત્યંત શ્રદ્ધાળુ માણસ હોય, તેના કરતાં મારી એમ જોનાર માણસો મને વધુ ગમે છે. કેમ કે એમાં મારી રક્ષા રહે છે કે, હું કોઈ ભૂલેલા પંથ પર તો નથીને?”

બાપુજીની નમ્રતાની તો હદ છે. ક્યાંય ‘હું’ પદ જ નહીં અને એક નાના બાળકની વાત પણ સમજવા જેવી હોય તે પૂરતા ધ્યાનથી સાંભળે.

મેં કહ્યું, “આપ રાતનાં ૨૧ વાગ્યાના જંગો છો એટલે દમણી સૂઈ જાયો તો સારું ને? મેં તો આજના આપના લખાણ પરથી જ જાણ્યું કે આપ ૨૧ વાગ્યાના જંગો છો અને પાંદું ‘બધું’ જ મને સમજાવવાની તકલીફ લો છો. આ બધું પાપ મારી ઉપર છે. એટલે આપ થોડી વાર સૂઈ જાયો તો મને સંતોષ વળે.”

બાપુજી માની ગયા અને ૨૦ મિનિટ સૂતા. ઊઠીને કહે, “જો તારી સલાહ માની તો હું ખરેખર તાજો થઈ ગયો. (વિનોદમાં) હું કેવો કલ્પાગરો છું, બોલ!”

બાથમાં બાપુજીએ . . . ની સાથેની વાતો કહેતાં કહેતાં પોતાના મનમાં આવી રહેલા સૈદ્ધાંતિક વિચારો કલા. અને મેં જે

કહ્યું હતું કે મને સમજાવનામા આપને આ બધી પડતી તકનીકની નિમિત્ત હું બનું છું તે પરથી વાતો કહેતા બોલ્યા કે,

“તારા મનમા હું બે છે તે સાવ ખોટું છે તું ‘મનુ’ છે, પણ એ બી સી કોઈ પણ નિમિત્ત તો બને જ છે એટલે તારે ‘તને’ ભૂલવી જોઈએ આ યજ્ઞમા, મારા બધા જ આદર્શો અને એકાદશ પ્રતો છે તેના તાદરા દર્શન મારે કરવા જ જોઈએ એમા તું નિમિત્ત થઈ. મે તને એટલે જ આ મહાયજ્ઞની બાગીદાર બનાવી તારે તો એમા જરાયે હું બલગાડવાયણ હોઈ જ ન શકે પરંતુ એમાથી જોઈશ્વરને કરવું હશે તો કર્ષક નવો ફણગો ફૂટશે મને ઊડવા તૈયાર થયા છે - એ તો મારો ત્યાગ કર્યો છતાંય મારું મન જરાયે હિચકિચાહટ નથી પામતું એમા જરૂર કર્ષક ઈશ્વરી સંકેત છે નવી નવી શક્તિઓ, હિમત અત કરણમાથી મળતી જ નય છે અને મારી સામે જેમ જેમ પ્રહારો થાય છે તેમ તેમ મારું મન દૃઢ થતું જાય છે કે ના, આ બધામા હું સાચો છું અને આ લોકો જેડે વાતો કરવામા મારું મન હળવું ફૂલ જેવું થતું જાય છે જેમ લડાઈમા લોકોના બખ્તરો હોય અને બચાય છે તેમ જાણે કે રામજી (ઈશ્વર) મને આ લોકોના પ્રહારો સામે બખ્તર ન આપતા હોય એમ અનુભવ હું હું નહોતો જાણતો કે મારામા આટલી શક્તિ છે અને આ લોકો સામે હું ટકી શકીશ કે મને ઊડશે તો મારાથી આમ આનંદ પૂર્વક નક્કારો એ બધો પ્રતાપ રામનામનો બાકી આશ્વસન મળે છે ગુરુદેવના ‘એકલા ચલો’ના બલનમા અને પેના ‘થાકે ન થાકે છતાં રે હો માનવી ન લેજો વિસામો’ તેમા એક કડી તો બહુ બારે છે કે

આખા જગતમા એકનો પ્રકારાને,
આવે અધાર તેને એકલો વિદારને,
ઊને આ આયજી હણાયે,
હો માનવી ન લેજો વિસામો ! *

* બાપુજીએ એ પ્રિય ગીત શ્રી વેળીભાઈ પુરોહિતજી હાથે તું છે આજી
ગીત નીચે આપ્યું છે

થાકે ન થાકે છતાંયે, હો માનવી,
ન લેજો વિસામો,
ને જૂઝળે એકડ બાયે
હો માનવી ન લેજો વિસામો

એટલે તારે તો ચિંતા કરવાની જ નહીં. કારણ કે આ યજ્ઞમાં હું સાક્ષાત્ સત્ય, અહિંસાનાં દર્શન કરવા માગું છું. અને તે દર્શન આ એકાદશ મંત્રના પાલનથી જ થાય.”

આથમાંથી નીકળ્યા બાદ ભોજન. ભોજનમાં આજે. ખાખરા નહોતા લીધા. દૂધ, શાક, ગોળપાપડીનું એક નાનું ચોસણું, ત્રણ બદામ અને ત્રણ કાજુ.

જમતાં નિર્મળદાએ ટપાલ સંભળાવી. ૧૨૧ બાપુજી આરામ કરવા જરા વાર સૂતા. ૨૦ મિનિટ બાદ. બીડીને સંતરાનો રસ લીધો. ૧-૫૫ થી મુલાકાતો શરૂ થઈ. પંચામનસાલ દાસ, સુનિલ મુકરજી, મસૂડીના મુસલમાન ભાઈઓ, જગતનારાયણસિંહ, રામલક્ષ્મણ શર્મા અને સરસ્વતીદેવી. ૪-૨૫ મુસલમાન ભાઈઓ, સ્ટુડન્ટ્સ ફેડરેશન, ઝૈયદ અઝીઝ સાહેબ અને તેની મંડળી

તારે ઉલ્લસવાના મારગ બુલામણા,
તારે ઉદ્ધારવાનાં જીવન દયામણાં.

હિંમત મ હારજે તુ કયાયે,
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

જીવનને પય જતા તાપયાક લાગશે,
વધતી વિટબણા સહતા તુ થાકશે.

સહતા સકટ એ બધાયે,
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

જાળે વટાવી તુજ આશ્વતનો ટેકરો,
આગે આગે હશે વણખેડયાં ખેતરો.

ખતે ખેડે એ બધાયે
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

ઝાખા જગતમાં એકલો પ્રકારજે,
આવે અધાર તેને એકયો વિદારજે.

છાને આ આયખું હણાયે,
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

લેજે વિસામો ન કયાયે, હો માનવી, દેજે વિસામો,
તારી હંચા-વરખડીને છાયે, હો માનવી, દેજે વિસામો.

મુસ્લિમ લીગ રિલીફ કમિટીએ થોડાક સવાલો પૂછ્યા :

સવાલ — આજની આવી પરિસ્થિતિમાં આપ મુસલમાનોને શું કે સલાહ આપશો કે તેઓ પોતાના ગામમાં પાછા જાય ?

આપુજી — હા, જો તમારામાં એટલી હિંમત હોય અને ખુદા ઉપર ભરોસો હોય તો જરૂર સૂચવીશ કે સહુ પોતપોતાના સ્થળે પાછા જાયો.

સવાલ — બહુમતીનું દિલ ન બદલાય તો લઘુમતી શું કરે ? કંઈક કોલકરાર કરે કે હંમેશાને માટે ગ્રાંતની બહાર ચાલ્યા જવું ?

આપુજી — જો તમે પાછાં ન જાઓ તો, અહીં બૂચ દિંદુઓએ કરી છે તો સરકારે તમને રક્ષણ તો આપવું જ પડશે. પણ જો તમે એમ કહો કે સરકાર ક્યાંય જીજો જમીન આપે તો એ વાતને હું સમજી નથી શકતો. હા, આપસ આપસમાં હુળીમળીને જમીનની અદલાબદલી કરો તો તમને કોણ રોકી શકે તેમ છે ? પણ સરકાર એમ ન કરી શકે. જે ગામોમાં મુસલમાન વંસ્તી વધારે છે તે લોકો તમને નિભાવવા બોલાવે, તો ત્યાં જ્યાં તમને કોણ રોકી શકે ? હું તો મારા તરફથી તમને મિત્ર તરીકે અને તેટલી સેવા આપું. પછી પણ તમે જ્યાં માગો તો તમને કોઈ રોકી ન શકે. હા, અમેરિકામાં એવો રિવાજ છે કે, પોતાના દેશમાંથી કોઈને બહાર વસવાટ કરવો હોય, તો સરકારની રજા લેવી પડે છે. પરંતુ હું તે વિચારને મળતો નથી.

સવાલ — જે ગુનેગારો છે, જેમણે ખૂન કર્યો છે અને ધણાં ખરાબ કામ કર્યાં છે તેઓને સજા કરવી ઘટે કે નહીં ? તેઓને કેદ કરીને ચોગ્ગ સજા કરવી જોઈએ કે નહીં ? અને જો આપ તેમ સમજો તો બિહાર સરકારને શી સલાહ આપો ?

આપુજી — અલગત, જેઓએ હેવાનિયતનું કામ કર્યું છે, તેઓને સજા તો થશે જ. બિહાર સરકાર કોઈ એવી સરકાર તો નથી જ કે સજામાં વિશ્વાસ ન કરતી હોય. એવી હકૂમત તો આજે દુનિયામાં ક્યાંય નથી. અને જ્યારે એવું હશે ત્યારે જરૂર એ વાતો સાંભળવા

તૈયાર રહીશ. પરંતુ જે સરકાર અપરાધ અને સજામાં વિશ્વાસ કરે છે અને છતાંય ગુનેગારને જે સજા ન કરે તો સરકાર હુકમત કહેવાને લાયક જ નહીં હોય.

સવાલ — શું બિહાર સરકારે નિર્વાસિતોનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ? અને કોઈ પાર્ટી જે નિર્વાસિતોને મદદ કરે તો આપ બિહાર સરકારને શી સલાહ આપશો?

આપુછ — નિર્વાસિતોની જવાબદારી તો હુકમત પર આવે છે. જો કોઈ પાર્ટી પોતાની રીતે કામ કરવા માગે અને તોપણ સરકારની મદદની આશા રાખે, તે તો ફીક નથી જ. આ કામ તો સરકારની રક્ષા અથવા હુકમતની રીતે જ બની શકે. કોઈ પાર્ટી કહે તે રીતે જ અને સરકારી મદદ માગે તે ન બની શકે.

સવાલ — બહુમતીના પાગલપણાથી સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને માર્મિક નુકસાન થયું છે તે કઈ રીતે ભરપાઈ થશે?

આપુછ — આ એક બહુ જ કડુષ ઘટના બની છે. આવી પ્રતિ દુનિયામાં પહેલાં પણ બની છે અને બનશે જ — જ્યાં સુધી આપણે માણસાઈમાં નહીં આવીએ, જ્યાં સુધી આપણે એટલું પણ નથી સમજવા કોશિશ કરતા કે, ધર્મનો સંબંધ તો એક જ ઈશ્વર કે ખુદાની સાથે છે. ફક્ત માનવીઓ તેને જુદાં જુદાં નામોથી બજે છે. જે આવી સાદી સીધી વાત સમજી જઈશું તો તો દુનિયા આજે જ બદલી જશે. અને જ્યાં સુધી દુનિયામાં આવી હેવાનિયત થશે તો એથી યતું નુકસાન પણ એટલું જ થશે. એવાં નુકસાનો ભરપાઈ નથી થઈ શકતાં.

સવાલ — જે ઓફિસરોએ આ દંગામાં ખુદનો ભાગ ભજવી એકતરફી વર્તવ રાખ્યો છે તેઓને માટે શું?

આપુછ — જેઓને માટે એવું સાબિત થાય તેઓને માટે સરકારમાં સ્થાન નથી.

સવાલ — જ્યાં હુદ્દાડથી મુસ્લમાનોને નુકસાન થયું છે, ત્યાં ફરીથી એ પુનરાવર્તન ન થાય, તે માટે તમે શું કરવા ઇચ્છો છો?

બાપુજી—એવું ફરીથી ન થાય તે માટે હું પૂરે પ્રયત્નશીલ છું જ ન્યા સુધી એ પ્રયત્નમાં સફળ નહીં થાઉં ત્યા સુધી અગી જ પડ્યો રહીશ અને મેં તો એ કહી દીધું છે કે કરીશ અથવા મરીશ કા તો ઈશ્વર મને સફળતા આપશે અથવા હારની લેશે મારા વિચાર પ્રમાણે આ કાર્ય માટે હૃદયની સફાર્થ જ હોવી જોઈએ ફોજ પોલીસની મદદથી એ નથી થઈ શકવાનું તમે મહાદુર બની જાઓ અને એક પુત્રનો ભરોસો કરો.

સત્યાલ—અમારી ઉપર અહીં જાનરદસ્તી થઈ છે એટલે આપનું અગી રહેવું ઘણું જ જરૂરી છે ત્યાં મંધી આપ અહીં રહી શકશો ?

બાપુજી—એની તમે ફિક્ક ન કરો મને જ્યાં સુધી અહીંના હિંદુ મસ્જિદ ભાઈઓ મળીને એમ નહીં કહે કે, હવે અમે અહીં ભાઈ ભાઈની જેમ જ રહીશું, તમે જાઓ, ત્યાં સુધી હું અહીં જ છું.

સત્યાલ—જેઓ કોંગ્રેસી હોવાનું કહે કે અને તેઓએ જ આ હુદનડમાં ભાગ લેજો છે, તેઓને આપ કોંગ્રેસી ગણશો ? અને નહીં તો તેની નિરુદ્ધ શો પ્રચાર કરશો ?

બાપુજી—જેઓએ મિનમુનેગારો, નિર્દોષોને મારવામાં સહાય કરી છે તેઓને કોંગ્રેસી તો કેમ જ કહેવાય ? અને તેઓની નિરુદ્ધ કઈ કહેતા પહેલાં મારે તેઓની સાતો પછી સાલગવી સમજવી જોઈએ, કેમ કે હું તો સત્યનો પૂજારી છું તેને માટે મરીશ એમ્પક્ષી વાતો સાલગીને તો કઈ પરિણામ ન જ મળતી શકે.

આ મીટિંગ પૂરી થઈ કે તુરંત જ બાપુજી પાંચ સાગ્યે ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં ગવર્નરને મળવા ગયા નિર્મળદા અથે ગયા નહોતી ગઈ મરણ કે પ્રાર્થનાનો સમય થઈ જાય તો પ્રાર્થના કરવા જવું પડે.

બાપુજી પ્રાર્થનાનો વખત થઈ ગયો ત્યાં સુધીમાં નહોતાં આવી શક્યા, એટલે હું પ્રાર્થના રથજે ગઈ આજે તો પ્રાર્થના અગી બાપીપુર મેદાનમાં જ હતી રૂનાવાસ્ય નો મોકલ ઉપાડ્યો ત્યારે બાપુજી પહોંચી ગયા પાંચ મિનિટ જ મોડા પડ્યા પ્રાર્થનામાં પુરબ્બા બીડ હતી.

પ્રવચનમાં આપુજીએ કહ્યું,

“અત્યારે અહીં આવતા પહેલાં હું અહીંના ગવર્નરની મુલાકાતે જઈ આવ્યો. અને ત્યાંથી સીધો જ અહીં આવ્યો. પાંચ મિનિટ મને મોડું થયું છે તો માફી માગું છું.”

“હું ગવર્નર પાસે શા માટે ગયો હોઈશ તે જાણવાની સહુની ઇચ્છા હશે. આ મુલાકાત વિવેક પૂરતી હતી. હવે કંઈ પહેલાંની જેમ આપણે તેમની મહેરબાની માગવા કે સેવાની અપેક્ષા રાખવાની તો રહી જ નથી. હવે તો જવાબદાર સરકારનો વહીવટ ચાલે છે અને પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારા એ સરકારના પ્રધાનો પાસે જ મહેરબાની માગવાની રહે છે. ગવર્નર પાસે લઘુમતી કામના હિતના રક્ષણને લગતી સત્તા હતી છે જ. પરંતુ તે હવે મર્યાદિત છે.

“જે લોકો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાને માટે પ્રજાને જવાબદાર છે, તેમણે પ્રજાની પાસે જે કંઈ કરાવવું હોય તેમાં પોતે જહેલ કરતી જોઈએ. પોતપોતાના અગત્ય જીવનમાં આ પ્રકારે પહેલ ન કરે અને પ્રમાણમાં પોતાનો જીવનવ્યવહાર સંપૂર્ણ ન બનાવે તો એ લોકો, એટલે કે પ્રધાનો, સાચા સુધારકો અથવા પોતાની પ્રજાના સાચા સેવકો નહીં બની શકે.

“વળી આપણા લોકોએ અંગેને પાસેથી કોઈ સત્તા પડાવી લીધી છે, એમ આપણે ન માનીએ. અહિંસક અસહકારમાં એવી રીતે વિચારવાનું કે માનવાનું ન હોય. આપણે કેવળ આપની ફરજ અદા કરી છે. તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું કે, તે લોકોએ સ્વેચ્છાથી પોતાની સત્તા છોડી છે. એટલે આપણે હવે પ્રજાના હિતને માટે પ્રજાની સત્તાને સ્થાપવા માગતા હોઈએ, તો આપણે માથે આવતી ફરજ અહિંસાને રરને અદા કરવાની રહે છે.

“મુસ્લિમ બાઈઓને રાહત આપવાને મેં શરૂ કરેલ ફંડમાં ગ્રામડાંની પ્રજાએ અપૂર્વ દોરા બતાવી છે. અને એ આના, ચાર આના, વગેરે પરચૂરણ એટલું એકહું યાય છે કે તે ગણતાં આ છોડરીને રાતના એક કે દોઢ વાગે છે. બાંકીપુરના રહેવાસીઓએ ફાળામાં બરેલી રકમ કરતા આ ગ્રામપ્રજાની રકમ નાની હશે. પરંતુ તે રકમના આંકડાની ખામી, ફાળો આપતી વખતે તેમના હૃદયમાં રહેલી ભાવનાના ચુલ્કથી તેમણે બગી કાઢી છે.

“તોફાની દર્શનમયાન જ્યેનિ વેડું પડ્યું હતું તે મુસ્લિમ બાઈઓ આજે મારી પાસે આવ્યા હતા. તમારી વતી તેમને મેં જે વચન

આપ્યું છે તે તમને હહી હહ. તમારી વતી મેં તે બધાને ખાતરી આપી છે કે, બિહારમાં તાજેતરમાં બની ગયેલ કરુણ બનાવ ફરી બનવા અશક્ય છે અને બિહારી હિંદુઓ પોતાનો મેલ પાળ્યા વગર નથી રહેવાના એવો મને વિશ્વાસ છે.

પ્રાર્થનાસભામાં આજે હીક ફડ જમા થયું પ્રાર્થનામાંથી આવીને ખાપુજીએ અગૂર લીધી સાથેની વાતો આજે ૧૦મી સુધી આવી વાતો પૂરી કરીને પત્રી ખાપુજી કર્યા અને પત્રી સૂતા.

આજનું ફડ ફે ૯૨૨-૧૧-૦ થયું ૧ સોનાતી બગડી ૪ ચાદીની બગડી, ૧ વીંતી, એક નાકની ચૂડ, એક બટન સે (સોનાતો)

૧૧મી પત્રી ખાપુજી સૂતા હું પણ તુરત જ ખાપુજીને તેલ ધસી પગ દમાનીને સૂતી ગગાને કિનારે જ ફરી સૂઈએ છીએ

૧૬-૩-૪૭, રવિવાર
પટણા

આજે રાતે મને થયું કે પ્રાર્થનાને મોડું થઈ ગયું કે મેં પણ જાણે, પણ કઈ સ્વપ્ન આપ્યું અને પ્રાતઃસ્મરણના શ્લોકો બોલતા લાગી ખાપુજીએ મને જગાડીને કહ્યું “હજી તો બે જ વાગ્યા છે ફરી જાઘી જા” એમ ખાપુજીએ પ્રાર્થના સમયે આ બધી વાત કરી

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પત્રી ખાપુજીએ ગરમ પાણી અને મધ લીધું ગીતાપાઠમાં જોડિયા શબ્દો પર થડક દેવાની સૂચના કરી બગાળી પાક પત્રી નિર્મળદાએ ની ઉપર લખેલ કાગળ ખતાવ્યો

ખાપુજીએ આજના પોતાના લખાણમાં હું બે વાગ્યે જાગી હતી તેનો ઉપેક્ષ કર્યો અને ની સાથેની વાતોનો સાગ લખ્યો

આજે જોને ટકોરે સાવ જાગૃત થઈ ગયો હતો. બધા આવે તેજુ ન હતું એ જ વખતે ચિ મનુડીને પ્રાતઃસ્મરણના શ્લોકો બોલતા સાબળી હું ચમક્યો બે સાદ દીધા એ ચૂપ થઈ ગઈ કઈ કઈ નહીં પણ ગમરાટમાં હતી તેજુ મારી મચ્છરદાની ડરાડી મારે હાથ પકડ્યો બે ત્રણ મિનિટ મેં પપાળા ને તેને સ્વપ્ન થવા કહ્યું તે જાગૃત થઈ અને તે જ ક્ષણે પોતાનો હાથ લઈ લીધો મેં નિશ્ચિતપણે સૂઈ જવા કહ્યું પ્રાથનાની ચિંતા ન કર હું હઠાવશ મેં ડાહરી ફેટલી

બધી મારી ચિંતા રાખી રહી છે ! અને તદ્દન નિર્દોષ બાળક જેવી છે. એ ગુણને લીધે જ એ મારી પાસે આવા યજ્ઞમાં ટપ્પી રહી છે. એના ઉપર વિચારવા લાગ્યો. એની નાકારી કૂટચા કરે છે એ નથી ગમતું. પછવાડે ડોક પર માટી મૂકવા કહ્યું છે . . . ના વિષે વિચારવા લાગ્યો. . . ના પ્રસોની રીત અને ચહેરા પરનું સ્મિત મને ન ગમ્યાં. મારો ધર્મ વિચારવા લાગ્યો અને તેમાં જ ૩-૩૦ થયા. પછી મેં દાતાજીનો આરંભ કર્યો. દાતાજી પછી મનુડીને જગાડી, ૩-૫૫ પ્રાર્થના શરૂ કરાવી.

હાા કરવા નીકળ્યાં. જા થી હા . . .ની સાથે વાતો કરી અને તે વિષે મારી પાસે નોંધ લખાવી કે,

જા થી હા વાતો કરી. મારુ માનસ સમજાવ્યું. પ્રત્યક્ષરૂપેની મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આજના એમના પ્રત્યક્ષરૂપેના વિચારો દૂષિત અથવા અધૂરા લાગ્યા. તેમાં મારે મારે સુધરવાની અતિ આવશ્યકતા છે. મેં વિકારો પોષવા સારુ કદીય જાણી જોઈ સીસંગ સેવ્યો નથી. એક અપવાદ બતાવ્યેમ મારા આચારથી હું આગળ વધ્યો છું ને હજી વધારેની આશા સેવું છું. . .ને વિષે હું કોઈ રીતે બંધાયો નથી. કાગળો લખ્યા કરે. હું જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. એક જ બાઈ લખે તો વધારે સારું.

આમ લખાણ લખાવીને માલિશમાં ગયા. હા થી ૧૦ની મંદર માલિશ અને સ્નાન બંને પતાવ્યું. માલિશમાં બાપુજી બિલકુલ દૂતા જ નહીં. પણ થાકને લીધે મૌન રાખ્યું અને સ્નાન સમયે આંખો બંધ કરી હતી.

બકરીનાં દૂધનો વધારો હોવાને કારણે ખાતસાહેબ માટે દૂધીનો હલવો મેં કર્યો હતો તેમાંથી જરાક જ બાપુજીએ લીધો. એ ખાખરા અને ત્રણ સંતરાં-બાપુજીને ખાવાનું આપીને બાપુજીની મુચનાથી પૂરત જ ખાતસાહેબને પણ જમવાનું આપવા ગઈ. સાંજે એઓ વહેલા જમી શકે એ માટે સવારે આજથી ૧૦૧ વાગ્યે જોજન કરશે. એમની ઘણી બાપુજીને બતાવીને લઈ જવી પડે છે. આમ બાપુજી બધાંની હિંમતે રાખે છે. ચાર ખાખરા, કાચું અને બાફેલું શાક અને મંલાઈની અંદર ફુટ સેલેડ બનાવીને આપ્યું. જરા દૂધીનો હલવો. માંસ મચ્છી તદ્દન બંધ કરાવ્યાં છે.

ખાનસાહેબ મને જમતાં જમતાં કહે : “મનુ ! તુझे इतनी जल्दी मुझको खाना देनेमें बड़ी दिव्यत रहती होगी न ? तुम्हारा कुछ काम मुझको दे दो । तुम्हारी सेवा देखकर मुझे बड़ा मतोप होता है । तुम्हें कभी, कोई भी कुछ बहे मगर महात्माजीकी सेवा खुदाके हजारों गरीब और दीनदुखियोंके लिए भी तुम नहीं छोड़ना । क्योंकि मुझे पूरा यकीन है कि महात्माजी ही हम सबोंके और गरीबोंके नुमाइन्दा (प्रतिनिधि) हैं । तुम और महात्माजीको सरहद से जाना है । देखे खुदा कब वह मौका देता है । बेंटी ! तुम हसती खेलती इतना काम बगती हो यह देखकर मुझे अपनी लड़की याद आती है ।”

ખાનસાહેબને આપુણ પ્રત્યે આવી અસીમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા છે મારી સાથે જ વાત કરીને તેમને સતોષ ન થયો. પણ જમીને આપુણ પાસે આવ્યા, અને મારા સંબંધમાં ટેટલીક વાતો કહેતાં આપુણને પણ ભલામણ કરી કે આ છોકરીને આપ હવે કદી ન છોડશો. આપુણ કહે : “हा जब तब मैं जिन्दा हू या वह जिन्दा है तब तक तो मैंने उसे अभयदान दिया है । अगर वह चाहे तो मुझे कभी भी छोड़ सकती है । मैं बन्धनमें रहता हू, उसे नहीं रखी है । क्या आपको भूलें ता नहीं रखती है न ?”

ખાનસાહેબને આ વાત અને પૂ આપુણએ મને પોતાની સાથે રહેવાનું આતું વચન આપ્યું છે જાણી પારાવાર સતોષ થયો. મારી તરફ જોઈને કહે, “देखा मनु, महात्माजी क्या कह रह है ।”

એમ કહેતા તેમના ચહેરા પર એક જાતનો આનંદ દેખાયો. આજે પગે ઘી ધસવાની ખાનસાહેબની ઇચ્છા હતી પણ આપુણએ કહ્યું, “तमे तो राते पग द्यावेो ज छे अत्तारे तमारै आराम करवेो ज जोईजे आ छोकरी हमलां जमीने धसी देशे.”

આવો મોઢો સંબંધ આપુણ અને ખાનસાહેબ વચ્ચે છે હું જમવા ગઈ તે દરમિયાન આપુણએ થોડુંક લખ્યું.

રાજકોટના એક વેપારીએ રૂ. ૫૦૦૧ નો એક નોઆખાલી રાહત માટે મોકલ્યો છે. તે અને બીજા પત્રો નોઆખાલી મોકલ્યા.

એ વાગ્યાથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. કાંતતાં કાંતતાં સૈયદસાહેબ,
રા વાગ્યે મુસ્લિમ લીગ કેમ્પના આશ્રિતો, એની સાથે એસ. એન.
મોલવી, ડો. અઝદેર હુસેન અને હકીમ તસદૂક હુસેન આવ્યા. આપુજીએ
કહ્યું કે,

“તમારા હુખમાં મને સહાનુભૂતિ છે. જે થયું તે નહોતું થવું
નેઈતું. પરંતુ હું તો એમ જ માનું છું કે ને દિલ સાફ નહીં થાય
તો ખુદ નકામું છે. હું તમને સૂચવીશ કે તમે નોઆખાલી નહો. ત્યાં
નેઈ આવો કે હિંદુઓ પર જુલમ થયો છે કે નહીં ? ને તમને લાગે તો
તમે ત્યાં રાહતમા અને સેવામા લાગી નહો. અને લઘુમતીને કહો કે તમે
અમારા ભાઈબહેનો છો. તમારાથી આ દેશ છાડીને નહીં જવાય.
પહેલાં અમે મરજું પછી તમે જવું હોય તો જાવો. અને જેઓ જુલમ
કરે છે — મને કહેવા દો કે લીગના માણસો જ છે — તેઓને પણ કહો કે
તમારી પાર્શીનું બધું આમાં નથી, નથી તમારી પાર્શીનું રક્ષણ. અને
છનાય ને જુલમગારો જુલમ કરે તો તમે તમારા ભાઈઓના રક્ષણ
કાળે જન કુરબાન કરો. તમે હિંમતથી કહો કે પહેલાં અમને મારો
પછી આ નિર્દોષને મારજો. આવો એકાદ માણસ પણ ને તમાગમાથી
નીકળશે તો દુનિયામા તમારી કીર્તિ તો અગ્નિકે થશે. અને ખુદ
તમારી ઉપર પુષ્પો વરસાવશે. અને તેની સુવાસ આખા દેશ પર
પડશે હું તો તમને તમારો ધર્મ ખતાવું છું. તમે સલાહ માગવા
આવ્યા છો તેથી અને તમને જાણે ચડેલા નેઈશ, પાકિસ્તાનને ‘પાક’
થતાં નેઈશ, તો સહુથી વધુ આનંદ મને થશે. અને આમ કરશો તો
આ અહિંસા અને પ્રેમના પાઠ પઢવા માટે લોકો તમારી પાસે આવશે.”

આ લોકોને આપુજીએ ખૂબ સરસ કહ્યું. પહેલાં તો ગિયારા
સાંભળી જ રહ્યા. શું બોલે ? પણ આપુજીને મન તો અધાં જ સરખાં
કે, એટલે સહુને સીધો રસ્તો જ બતાવે.

એ ગયા પછી મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ આવી. પહેલાં તો ઓઝલમાં હતી.
પરંતુ એક પીઠ ડાશીમાના કહેવાથી અને આપુજીએ કહ્યું કે, “મારી
પાસે વળી પડશે શું રાખવાનો હોય ? બહેનો મારી પાસે પડશે
રાખતી જ નથી સાચો પડશે હૃદયમાં રાખો.” એટલે તુરત જ બધી
સ્ત્રીઓએ છુરખો જાંચો કર્યો. બહેનો તો દર્શન માટે આવી હતી.
અને તેઓનું બધું લાંઠાયું છે, તેની દર્દભરી કહાણી કહેતી હતી.

બાપુજીએ કહ્યું, “ખુદા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. સહુને પાળનારો એ જ છે. હું તો મહેનત કરી રહ્યો છું.” અને જે થોડી વાર પહેલાં મહોજત વધારવાનો રસ્તો ભાઈઓને કહ્યો હતો તે જ વાત બહેનોને કહી કે,

“તમે હિંદુ બહેનો સાથે હજોમજો તમારા કુટુંબમાં તમે મહોજ કેમ વધે તેવી વાતો બાળકો આગળ કરો. તમે નેટલું કરી શકો તેટલું ભાઈઓ નહીં કરી શકે. તમે તમારા પતિ, પુત્ર કે પિતા જે હોય તેને કહો કે, દેશમાં જ્યાં કયાંય હિંદુ પર જે મુસલમાનો યજ્ઞ બુલમ થતો હોય તો ત્યાં બચાવવા દોડો. તમે હિંદુ સ્ત્રીઓને બચાવો અને તેઓનો વિશ્વાસ મેળવો કે આપણે સગી બહેનો જ છીએ. બહેનોને મેં અહિંસાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ કહી છે. બહેનોમાં પ્રભુએ એક એવું પ્રેમાળ હૃદય મૂક્યું છે જે પુરુષોમાં નથી. એનો તમે સદુપયોગ કરો બહેનો જ્યાં સુધી સરકારી અને પ્રેનાની ફરજ શી છે તે નહીં સેમજે ત્યાં સુધી દેશની ઉત્તિ નથી, તેમ અને તો સ્પષ્ટ દીવા જેવું ચેપ્પું બાસે છે. મારી પાસે તો એવાં કેટલાંય મુસ્લિમ ખાનદાનોની બહેનો આવી છે. કેટલીય દીકરીઓ છે. નોઆખાવીમા જ એક તો પડી છે. અમતુરસલામ મૂઠી હાડકાંની છે, પણ બ્રૂમે છે. કેટલાય ઘપવાસો કયાં. અબ્બાસ સાદેબ તેયબજીના કુટુંબની રંહાના પણ આવી જ બહાદુર છોકરી છે. ફૂલ્ગની બજા છે. ગીતા અને કુરાન સાથે વાંચે છે. ગીતાના અર્થો સમજે છે — નેટલા કુરાનશરીફના. તેના મિત્રો પણ હું માત્ર હું કે મુસ્લિમ કરનાં હિંદુઓ વધારે હશે. એવી કેટલીય છોકરીઓ છે જે પોતે નાતબતનો બેદ બૂલી ગઈ છે. હું તમને કહું છું કે, તમારે મુખી થવું હોય તો નાતબતનો બેદ કે કામનો બેદ બૂલો. એક ખુદાએ આપણને મનુષ્ય અવતાર આપ્યો છે, આપણે સહુ માનવી છીએ, દેશભાઈઓ કે દેશબહેનો છીએ અને આપણે માનવીધર્મ આપતે સાચું કરીએ.”

૪ વાગે માટી લીધી. માટી લેનાં પાંચેક મિનિટ બાપુજી બિંધી ગયા. ખૂમ બોલવું પડ્યું અને ઉપરાઉપરી એ વખત બોલવું પડ્યું એટલે થાકેલા છે.

સ્વામી આનંદ અને નાથજી મુજર્ષ ગયા. જતાં પહેલાં પાંચેક મિનિટ બાપુજીની રજા લેવા આવી ગયા. ૫-૩૦ પ્રધાનો આવ્યા.

री कृष्णसिंह, अनुग्रहभाषु, कृष्णवल्लभ सहाय, पारी साहेब, आचार्य
श्रीनाथ, रामचरित सिंह, अने डो. सैयद महमूद साहेब.

प्रार्थना पढ़ेलां आगे मौन शः कर्तुं. प्रार्थनामां भानसाहेबे
भाषण कर्तुं. आपुण आगे भूम ७ काममां रखा. थोडा हता
थी प्रयत्न लप्पी न शक्या अने मौन शः कर्तुं नवानो वप्पत थर्
गयो. भानसाहेबे गहु ७ दर्दलयां अवागे ने कर्तुं ये अभेना ७
क्षेत्रमां आपुं छुं.

“महात्माजी चाहते हैं मैं आपसे कुछ कहूँ। पर मेरी समझमें
नहीं आता कि क्या कहूँ? मेरे इर्दगिर्द अधेरा छाया हुआ है!
मैं हिन्दुस्तानके बारेमें जितना ही सोचता हूँ अधेरा बढ़ता ही मालूम
होता है। बहुत कोशिश करने पर भी, मुझे रोशनी नहीं मिलती।
आज तमाम हिन्दुस्तान जल रहा है। हिन्दुस्तानमें रहनेवाले हिन्दू,
मुसलमान, सीख, ईसाई सबको सोचना चाहिये कि अगर हिन्दुस्तान
जलेगा तो नुकसान किसका होगा?

“मैं खुदाई खिदमतगार हूँ। मेरा काम सेवा करना है। मैंने
कई धर्मोंके बारेमें पढ़ा है और अपना मजहब भी अच्छी तरह
जानता हूँ। मेरे मजहब और पंगम्बर साहबने कहा है कि अच्छा
इन्सान वही है जो खुदाके वन्देको फायदा पहुँचावे। फिर यह कैसे
हो सकता है कि खुदाई खिदमतगार, और एक मुसलमान होते हुए
भी मैं दूसरोंकी सेवा करनेके लिए न रहूँ? लेकिन फिर भी मैं
अपनेको कमजोर समझता हूँ और सोचता हूँ कि मैं नोआपत्ताली
जाकर कुछ नहीं कर सकता था।”

“मुझे आपसे दूसरी यह बात कहनी है कि अंग्रेजोंने कह दिया
है कि वे १५ महिनोके बाद हिन्दुस्तान छोड़कर चले जायेंगे। अब
तो हमारे फर्ज और भी ज्यादा बढ जाते हैं। इस थोड़ी-सी मुद्दतमें
हमें अपना मुल्क समालनेकी कोशिश करनी चाहिये। नहीं तो हमारा
बहुत बड़ा नुकसान होगा।

“आपको एक बात और समझनी है। वह यह है कि जो काम मुहब्बतसे हो सकता है वह नफरत और जवर्दस्तीसे नहीं हो सकता। मुहब्बतसे जो काम होते हैं वे पायेदार होते हैं और नफरतसे होनेवाले काम पायेदार नहीं होते। मुहब्बतके कामसे हम मुल्कको फायदा पहुंचाते हैं, नफरतके कामसे नुकसान। महात्माजी भी यही बात कहते आ रहे हैं। अहिंसा मुहब्बत है, और हिंसा नफरत। अगर जोर जवर्दस्तीसे कोई चीज हासिल भी कर ले तो इसने हिन्दुस्तानको फायदा न होगा। यूरोपकी मिसाल हमारे सामने है। वहां १९१४ में पहली लड़ाई और १९३९ में दूसरी लड़ाई हुई। अब तीसरी लड़ाई हुई तो दुनिया बरबाद हो जायगी।

“आप लोगोको यह बात समझनी चाहिये। यह बात महात्माजी या मेरे फायदेकी नहीं, बल्कि आप सभी लोगोके फायदेकी है। पाकिस्तान भी अगर बनता है, तो भी मुहब्बतसे ही बन सकता है और जवर्दस्तीसे बना हुआ पाकिस्तान बरबाद न रह सकेगा।

“मेरे हिन्दू, मुसलमान, सीख, सबसे अपील करता हू कि वे अपना फर्ज समझे। आज हिन्दुस्तान जल रहा है। बंगालसे जो आग बिहार पहुंची वह अब पंजाब और सरहदमें भी पहुंच गई है। हमें इस आगको बुझानेकी कोशिश करनी चाहिये। हमें तमाम हिन्दुस्तान और यहांके सभी लोगोकी भलाईके लिये सोचना चाहिये।”

आनसाहेबनुं आपणुं लगभग शब्दशब्द अपनी शक्ति हतुं, भूष धीमे धीमे आलता हता. शांति अपार हती. मेहनत भरयक हतु. प्रार्थनामांथी आधीने आपुणुने दूध भजूर आपीने मे आनसाहेबनुं आपणुं त्रेसमां आपवा सारु तैमार करवा ऐक वार आपुणुने अने आनसाहेबने भारुं लपेणुं संभलाव्युं. अक्षरो वांथी शक्तिता हता ऐथी इरीथी दिंदीमां लपवान्नी भहेनत करवापणुं न हतुं, ते परथी आपुणुं अत्रेणुं धायुं अने त्रेसमां आपणुं

भ्रुलायहेन आगगनी आभविस्तारनी मुसाक्षरी अगे वातो करी ग्यां. आपुणुं तो शक्य होय तो नोआप्लावीती नेम पगपाणा यात्रा करवा न छे छे.

સાંજ પછી તો બાપુજીનું મૌન હતું. અને દર રવિવારે રાતે અધ્વાડિયામાં એક દહાડો સહુની સાથે હું ‘ટેબલ’ પર જમવા આવું તો સારું એમ ડોક્ટર સાહેબની ઈચ્છા છે. એટલે આજે ટેબલ પર જમવા ગઈ. ડોક્ટર સાહેબ ખૂબ રાજી થયા. અને ટ્રેમથી આવઠ કરી કરીને મને જમાડી.

૯-૨૦ બાપુજી ફરવા નીકળ્યા. બેગમસાહિબા પણ ફરવા આવ્યાં. થોડાંક ચાર પાંચ ચક્કર લગાવીને બાપુજીના પગ ઘોયા. લગભગ દાઢા થયા. બાપુજીને તેણે ઘસી પગ દબાવી સૂતર ઉતાર્યું. બાપુજીના ૮૦ તાર થયા. ડાયરી લખી. બાપુજીની એક ઠીક કરી, કાગળો ઠીક કર્યા અને હવે લગભગ ૧૦૧ થયા છે. હજી ફૂંડ ગણતું બાકી છે. પરચૂરણનો ખાસ્સો ટગલો પડ્યો છે. પણ આજે ન ગણું તો કાલે બહુ મહેનત પડે, એટલે હવે ગણવા બંધ છું.

૧૭-૩-૪૭, સોમવાર
પટણા

રાતે ખૂબ જ પવન ફૂંકાતો હતો. બાપુજીની તો મચ્છરદાની કચાંપ ઊડી ગઈ હતી. પણ અર્ધાએક કલાકમાં ફરી બધું શાંત પડી જતાં સૂતાની જગ્યા બદલવી ન પડી.

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પછી મને લેખિત હુકમ મળ્યો કે, “રાતે બહુ મોડી સૂતી છો, તેથી હવે સૂઈ જવાનું, ફરતી વખતે ઉઠાડીશ.” આથી બાપુજીને ગરમ પાણી આપી, ગીતાપાઠ કરીને બાપુજી પાસે જ સૂતી. દરમિયાન બાપુજીએ બંગાળી પાઠ લખ્યો. આજે બાપુજીએ લગભગ બધા જ શબ્દો યુક્તાક્ષરના જ લખ્યા હતા. સુંદર અક્ષરો કાઢ્યા અને એક . . . ને લખ્યું કે,

તમે માનતા લાગો છો કે, હજારો વર્ષ પછી હું એક પેદા થયો છું (અવતારી પુરુષ તરીકે) એ હું થોતે નથી માનતો. મારો દાવો છે કે, હું જે કરું છું તે તેટલી જ ખતરી જે કરે તે સહુ મારા નેટલું જ કરી શકે. સતત પ્રયત્ન કરવો, ભક્ત રહેવું, એ તો બધાને શક્ય હોતું જોઈએ. પણ જે તમારું માનવું બરાબર હોય તો મારામાં રહેલા સ્વૂળ વિકારો પણ હું નહીં જોઈ શકું?

આપ ની ઘડાયેલીની વ્યાખ્યા અપૂરી છે, તેને પૂર્ણ કરવા મંડ
 હું . ની તીવ્ર બુદ્ધિ પણ ઘડાયેલીને અસમર્થ છે જે સર્વ
 અમારી વચ્ચે અહીં થયો તે પરથી લાગુ કે . પણ ઘડાયેલીને
 નથી ઓગળતા આ વાક્ય લખતા મને જે દુઃખ થાય છે તે દેખાઈ
 નથી રાકતો હૃદય લોહુ કરીને લખુ છું . એક અવસર સિવાય
 વિકાર સૈબ્યા નથી, એમ દાવો કરનાર હું અને ઉપરનું કોર વાક્ય
 લખુ છું

૬૨૫ જાતી વખતે આપુજીએ મને ઉમટી માલિશમા આપુજી ૨૦
 મિનિટ સુતા પછી સ્નાન બોજન વગેરે રોજ પ્રમાણે આલ્યુ

મોનસાર હોનાથી રજા જેતુ લાગે છે જ્યારે અને મારો
 ઓરડો સાફ કર્યો ગામડે લઈ જવાનો સામાન તૈયાર કર્યો ૨-૩
 વાગ્યે મહેબૂબભાઈ (૧૦ સૈયદ મહમૂદ સાહેબના દીકરા) જેઓ
 પરણીને આજ્યા તે વરરાડિયાને આશીર્વાદ આપના આપુજી ઉપર
 આજ્યા મહેબૂબભાઈની વાંચે પગે લાગીને ૩ ૧૦૦ માપુજીના
 હાથમા આપ્યા મે વિનોદ કર્યો કે આપુજી, તમારે ભાખીને આપલુ
 જોઈએ! રિનાજ તો એવો હોય કે પરણીને આનતી વહુ બધા
 ઘડીનોને પ્રણામ કરે અને તેને સહુ આપે પણ આ તો તેનાથી
 જાનદુ! એ મિચારી તમને આપે છે અને તમને ૩ ૧૦૦ ઓછા
 પડે છે

આપુજી કહે, “આપણા રિવાજો રેદિયાળ છે ખરી રીતે
 દીધરાને અત્યાર સુધી મામાપે મોટા પ્ર્યો, ભણાવ્યો, પરણાવ્યો,
 હવે તેણે જ મામાપને આપલુ જોઈએને?” આખો ઓરડો હાસ્યથી
 ગાળ જાણ્યો ત્યાંથી આવીને માપુજી હાથ મો ધોવા ગયા મે સામાન
 ખટારામા ભરાવ્યો અને ઠીક ૩-૨૫ વાગ્યે અમે ટ્રેઇનમા મસૂડી
 જવા નીકળ્યા

૨૨૨ મા માપુજીએ ટપાલ લખી, અગૂર ખાધી અને ૨૦ મિનિટ
 આરામ કર્યો હું પણ જાઘી ગઈ હતી ખાનસાહેબે આપુજીના પગ
 દમાવ્યા ૫ ૧૦ વાગ્યે અમે મસૂડી પહોંચ્યા અહીં એક નિશાળમા
 અમારો ઉતારો છે સ્ટેશન પર પારાવાર બીક હતી માડ માડ આપુજી
 મૃદુતામડેન અને હું મોટર સુધી પહોંચી શક્યા

મેં આવતાં જ બધા સામાન મેળવ્યો. એક ઓરડામાં ગાદી રાખી પાથરી દતાં. ગરમ પાણી પણ તૈયાર રાખ્યું હતું. બકરીનું દૂધ પણ તૈયાર હતું. ખજૂર પલાળ્યું ન હતું, તેથી દૂધમાં ખારેકનો મૂકો નાંખ્યો.

બાપુજી તો પોતાના કામમાં લાગ્યા હતા. મૃદુલાગ્રહેન માણુમોને મળવામાં પડ્યાં હતાં. અનેક માણુમોથી અને પ્રવૃત્તિથી નિરાળ અને ગામ ધમધમી રહ્યાં હતાં.

૬૧૧ વાગ્યે અમે પ્રાર્થનાસભામાં ગયાં. સભા નજીકમાં જ હતી. પટણા કરતાં ઘણી વિશાળ મેદની હતી. આસપાસનાં ગામડાંઓ-માથી લોકો આવ્યાં હતાં. પ્રાર્થનામાં આસ્તિક વાતાવરણ લાગતું હતું. પટણામાં તો શહેરની શિક્ષિત પ્રજા હોવા છતાં રામધૂન શરૂ થતાં તાલ દેવડાવવાની તાલીમ આપવી પડતી હતી. ત્યારે અહીં ગામડિયાઓએ તાલમદ્દ રામધૂન એકીઅવાજે ઝીલી અને મને પણ રામધૂન કરાવવાનું તાન ચડ્યું કે ગમે તેમ પણ રામધૂનમાં થોડીક મિનિટ વધુ થઈ ગઈ.

પ્રાર્થનાસભામાં બાપુજીએ કહ્યું કે, “તમને હું ધન્યવાદ આપું છું કે તમે તાલ ખૂબ સારી રીતે આપ્યો અને બધાં જ ભાઈમહેનોએ આમાં ભાગ લીધો. મારો આ પ્રવાસ મળ કરવા અને આનંદ કરવાને સારું નથી, પણ ગમગીની ભરેલો છે અને મારે મારે તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. જ્યાં ત્યાં નુકસાની જ જોવા મળે છે અને તે ગુનો મેં જ કર્યો હોય એવું મને લાગે છે. કાગણ કે મારા ભાઈઓએ ગુનો કર્યો છે. અને એવા સમયે તમે જાણ્યોય કરો કે મને કૃત્તદાર આપો તે કીડ નથી લાગતું. બિવટું મને દુઃખ થાય છે. જે લોકોએ ગુનો કર્યો હોય તેઓ મારી પાસે આવવાને પણ કબૂલી જશે તો તેઓ જાણે ચડશે. અને જે દંડથી કબૂલ કરી જશે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરશે તો હદમત એને હેરાન ન કરે તેની કોશિશ હું કરીશ. ખરી વાત તો એ જ છે કે, માણસથી ભૂલ તો થઈ જાય, પણ તે કબૂલી કરી એવી ભૂલો ન કરે અને આખું જીવન ફેરવે, તો તેને જેલની અંદર મોકલવાની કે પોલીસને હવાલે કરવાની જરૂર જ નથી.

રહેતી. બધકે એવું આદર્શ અહિંસક રાજ્ય યાચ તો દેશને વેઠવો પડતો આટલો બધો પોલીસોનો ખર્ચ જ ન વેઠવો પડે. અને મારું ચાલે તો તેઓના હાથમાં બંદૂકને ગદ્ગદ પાવડો અને કોફાળી તથા હળ વગેરે આપી દઉં, કે તેઓ ગામડાંઓ સુધારે અને ખેતી કરે.”

પછી ઉધરાણું પણ ખૂબ એકઠું થયું. દોઢ કલાક ઉપરાંત થઈ ગયો. છેવટ વધારાનું ઉધરાણું ખાનસાહેબના હાથમાં આપવાનું કહી બાપુજી અને હું ઉતારે ગયાં.

પ્રાર્થના બાદ અમે ઘેરે આવ્યાં. બાપુજી ખૂબ જ થાકી ગયા હતા, એટલે લાંબા થયા. ત્યાં મને . . . ભાઈએ કહ્યું, મારે ગાંધીજીને મળવું છે અને મારા ગુનાનો એકરાર કરવો છે. બાપુજીને મેં વાત કરી. બાપુજીએ એ ભાઈને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને બાપુજીને જોતાં જ તે ગિયારા અત્યંત ગળગળા થઈ ગયા. શું પવિત્ર આ દ્રશ્ય હતું! કે પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ જે વાત જાહેર કરી તેનો જવાબ પ્રાર્થના સ્વજોથી ઘેરે આવ્યા તેટલી જ વારમાં મળ્યો. કેવી અદ્ભુત ફેતેહ!

એ ભાઈને બાપુજીએ પ્રેમથી શાંત કર્યા. મને પાણી લઈ આવવા કહ્યું. એ ભાઈને બાપુજીએ પાણી આપ્યું. જે ગુનેગારો માટે બિહાર સરકારે છનામો કાઢ્યાં અને તેમને પકડવા માટે સરકારે અસંખ્ય, પોલીસો તથા સી. આઈ. ડી. નાં માણસો રોક્યાં હતાં નથી પકડાતા તેને આમ પ્રેમથી બાપુજી વશ કરે છે. આજે પ્રાર્થનામાં મેં આ ભજન ગાયું હતું તેનો આ સાક્ષાત્કાર હોય તેવું મને તો લાગતું હતું :

સબસે વાંચી પ્રેમ-સગાઈ.

દુર્ગોધનકો મેવા ત્યાગો સાગ વિદુર ધર પાઈ.
 નહીં ક્ષય સબરીકે ખાચે બહુવિધિ પ્રેમ લગાઈ;
 પ્રેમકે બસ નૃપ સેવા કીન્દી આપ બને દરિ નાઈ.
 રાજસુ યજ્ઞ સુધિષ્ઠિર ક્રાન્દો તામે નૃક ઉઠાઈ;
 પ્રેમકે બસ અનુન રથ હાંકયો બલ ગયે કુરુાઈ.
 એસી પ્રીતિ બટી વન્દાવન ગોપિન નાય નચાઈ;
 સુર કર ઇસ લાયક નાહી દેહ લગી કરો બગાઈ!

અને આપુજીને મન એની જરાય નવાઈ ન હતી કે ન હતું અભિમાન. આપુજી માટે તો આ સહજ જેવું છે. એથી એ ભાઈ સાથે વાર્તાલાપ પૂરો થયા પછી કંઈ પણ વધુ ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય. મને કહે, “હું તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી આ કામ કરતો આવ્યો છું, અને મારા જીવનમાં આવું બનતું જ આવ્યું છે. ઈશ્વરી મદદ સિવાય આવાં કાર્યો નથી થતાં. હું તો રામજીનો નચાવ્યો નાચું છું.” એમ કહી પોતાને કામે વળગ્યા.

આજે સવારે જ પાંચમા અભ્યાસના ૧૩મા શ્લોકના અર્થો બોધ પાસે કરતી હતી.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न वारयन् ॥

સંમતી પુરુષ મનથી તો બધાં કાર્યોનો ત્યાગ કરી નવદ્વારવાળા શરીરમાં રહેવા છતાંય પોતે કંઈ નથી કરતો, નથી કરાવતો. છતાં સુખમાં - આનંદમાં રહે છે. તેમ આપુજીના પ્રેમ થકી આ ભાઈ માની ગયા. પણ આપુજીએ કશું કયું છે કે પોતે એમાં ભાગીદાર છે એવો કોશમાત્ર પણ ભાવ ન તો એમની વાણીમાં હતો કે ન ચહેરા પર હતો. તેથી તો આપુજી આવી અસહ્ય મૂંઝવણોમાં મુખ માણી રહ્યા છે. અને સ્મિત જ કરી સઘળા ચિંતા ભગવાનને અર્પણ કરી પોતે, પોતાના કાળે આવેલું કામ કયેં જાય છે. આપુ નિષ્કામ કર્મધોગી છે.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवर्ष्यते ॥

આપુજીએ હાા વાગ્યે થોડાક આંટા માર્યા. બહાર વરંડામાં પથારી કરી. ૧૦ વાગ્યે પગ ધોયા. સૂતા. તેણે ધસી પગ દબાવી પ્રણામ કરી હું જમવા ગઈ. જમીને આ ડાયરી લખી. ૧૧ થયા છે. હજુ ૬૩ ગણતું છે. પછી સૂંશિ. શરદી સખત છે. કલ્પ તાવ આવશે.

૧૮-૩-૧૭

મસૂડી

ગઈ કાલે રાતે હું ૬૩ ગણીને ૧૨-૩૦ વાગ્યે સૂતી. ૬૩ ગણાવ-
નારાં ઘણાં હતાં એટલે જલદી પતી ગયું. શાળાના માસ્તરોએ પણ

આપુછએ ના કનાક મારા ખોળામા માથુ રાખ્યુ અને ખાનસાહેબના ખોળામા પગ રાખ્યા અંો બિઘી ગયા ખાનસાહેબ ધીમે ધીમે પગ ચપી કરતા હતા મોટર બિની રખાવના રસ્તામા માણસો આડા સૂઈ જતા હતા અને જયનાદોના પોકારથી કાન ફૂટી જતા હતા જ્યારે મોટર બિની રહે આપુછને રૂપિયાની થેની આપે, અને આમ પ્રજા દર્શન કરે, ત્યાર પછી જ મોટર આગળ જઈ શકતી ૫-૧૦ અંમે ખીર પહોચ્યા જરા માર વિસામો લઈને પ્રાર્થનામા જવા બિપડ્યા શ્રી કૃષ્ણમાથુ આવેના હતા લગભગ ૧૫ હજારથી વધુ લોકોની મેદની હતી ખીર હાઈસ્કૂનની પાસેના મેદાનમા પ્રાર્થના થઈ

પ્રાર્થના પછી આપુછએ કહ્યું “હું શા માટે અહીં આવ્યો છું તે તો તમે સહુ જાણો જ છો જ્યારે કોઈ સાધુ કે ક્ષત્રી ખુ કે ઈશ્વરની વાતો કરે છે ત્યારે લોકોને તેઓની વાત પર પૂરો વિશ્વાસ નથી બેસતો, કારણ કે તે ખુદને કે ઈશ્વરને મતાવી નથી શકતો લોકોને સ્વાભાવિક ચાપ છે કે ઈશ્વર કેવો હશે? એવી જ રીતે જ્યારે મસૂડી જિ નાનો રિપોર્ટ મુસ્લિમ લીમ તરફથી મારી પાસે આ યો ત્યારે મને વિચાર થયો કે હું નજરે જોઉં તો ખરે કેમ કે તેઓના રિપોર્ટ પરથી મને પૂરો વિશ્વાસ નહોતો બેસે કેમ કે હું એ માની જ નહોતો શકતો કે, મનુષ્ય આટની હેવાનિયત કરી શકે છે, અને તેમાય બિહારીઓ! આજે સવારનું મેં જે દરખ જેયું અને તે જોયા પછી મારા જે હાલ થયા છે તે તમને બતાવું તે આ ચિતારને પૂરેપૂરે હું શ્રદ્ધમા ફેરીશ તો કહાય મારું હૈયું હાથ નહીં રહે હું ગડા લાગી જઈશ પણ મેં મારું હૈય પથ્થર જેવું બંધ કરી નાખ્યું છે એથી તમને થોડું રાજીન સભાગારી શકીશ અને બાકીનું હું વિચારી, સહન કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ હું તો ઈશ્વરનો સેવક છું એટલે સહુની સેવા કરવાનું મારું કર્તવ્ય સમજું છું એમ માણ્ય ગાડો બને તો ખીજાએ પણ ગાડા બનવું? હું માનું છું કે, કનકતામા અને નોઆ ખાનીમા મુસનમાનોએ ધણુ જ ઘૂરુ મમ કર્યું છે પણ તેનો બદલો બિહારમા શા માટે લેવાય? અહીં ‘નોઆખાની દિવસ’ મનાવવાનો બહુ જ ખરાબ નિશ્ચય કર્યો છે અને મને પારાવાર દુખ થાય છે

કે, જે વાતને હું ધિક્કારું છું તે બદલો લેવાની વાતમાં ખોટખોટું મારું નામ સડો-નું અને મને બદનામ કર્યો જ્યારે નવી દિલ્લીમાં મધ્યસ્થ અરદાર સ્થપાઈ ત્યારે લોકો આખા દેશમાં ઉત્સાહ ઊજવવા માગતા હતા અને તેમાં પહિલજતા સાથીઓ-સરદાર, રાજેન્દ્રગણુ, મૌવાના સાહેબ, આસફઅલી વગેરે સામેન થયા પણ લીંગરાણા એમાં સામેન ન થયા અને જ્યારે મેં સાલજુ કે, લોકો દિનાળીની જેમ ઉત્સવ ઊજવવા માગે છે ત્યારે મેં કહેલું કે ક્યા મોઢે તમે ઉત્સવ ઊજવવા માગો છો? અને નોઆખાનીમાં અત્યારે જે હું બદ ધટના બની રહી છે, તે જોતા પણ આ ખુશાલી મનાવવાનો પ્રસંગ નથી જે લોકો પ્રમાનમકામાં આવ્યા છે તે લોકોએ તો આજથી કાટાનો મુગટ પહેર્યો છે પણ કહેવત છે ના કે, 'આપ ભવા તો જગ ભલા, આપ ખૂરા તો જગ ખૂરા' એ પ્રમાણે મારા કહેવાનો અનર્થ કરી જાહેર કર્યું કે, ગાંધી કહે છે કે 'નોઆખાલી દિવસ' મનાવો હું તો સ્વપ્નમાં પણ આ કલ્પી નથી રાખતો પણ જેને જુઝાણુ જ કેડવું છે તેને શું કહીએ? હવે તો રડના રોજ 'પન્નમ દિન' મનાવવાની અદના વહેતી થઈ છે હું આશા તો રાખું છું કે, આ વાત ખોટી હોય અને એમ ખરો તો તેનું પરિણામ ભયખર હશે અને આપણા દેશની આઝાદી એક સ્વપ્નવત બની જશે હું ધનિરને પ્રાર્થું છું કે, આના ભયકર દિવસો આવે તે પહેલાં મને ઉપાડી લેજે હું તમારી દાગ આખા બિદારને જાગ્રત કરવા પ્રયત્ન છું ઘણા મુસલમાનભાઈઓ મારા મિત્ર છે તેઓ મારી વાતો સાંભળે તો છે માનતા હશે કે નહીં તેનો દાવો આજે હું નથી ખરી શકતો એક દહાડો એ દાવો કરતો હતો માણુમના નસીમમાં સારું નરસુ બધું જ જોવાનું હોય જ છે મનુષ્ય અમૃત પી શકે છે તો એર પણ પી શકે છે મારા નમીયમાં અત્યારે તો એર પીવાનું છે હું તો એ લોકોની સાચા બાનથી સેવા કરી રહ્યો છું અને છતાંય એક દિવસ તો મધાને મરવાનું છે જ અને જો મારા ભાઈઓના હાથે જ હું માર્યો જાઉં તો એનાથી ખીજી શું શું? હું તો અગ્નેને પણ મારા દુશ્મન નથી માનતો તો યુસનમાં મારા દેશનાસી ભાઈઓને તો કેમ જ દુશ્મન ગણું?

“અત્યારે જ હું મસૂરીથી અહીં આવી રહ્યો હતો તો રસ્તામાં ગ્રામનાસીઓએ મને રોકીને બે કાગળો તથા પપ રૂપિયા મુસ્લિમ પીઝિલ ભાઈઓ માટે આપ્યા છે પહેલો કાગળ હિંદુ મુસનમાન ભાઈઓએ મળીને મને આપેલ છે એમાં લખ્યું છે કે,

‘અમે સાર્થના રહેવાસીઓ આપને જણાવીએ છીએ કે, આપ અમારા માટે અત્યારે જે કદ બોગરી રહ્યા છે તેથી અમે દુ ખી છીએ અમે અહીં ભાઈ ભાઈની જેમ રહ્યા છીએ, અને તે જ પ્રમાણે રહીશું આત્મબાનુમાં અશાંતિ હોવા છતાં અમારે ત્યાં પૂરી શાંતિ જળવાઈ હતી આપ અમને આશિષ આપો કે, અમે આવી જ રીતે પ્રેમથી રહી શકીએ”

ખીજા પત્રમાં

‘અત્યારે અમારા ગામની આત્મબાનુમાં હુલ્લડ મચી રહ્યું હતું ત્યારે અમે લોકોએ ભેગા થઈને ગ્રામશાંતિ સમિતિ બનાવી હતી અને હજી પણ અમે કામ કરી રહ્યા છીએ અને અમે જેવી રીતે આજ સુધી હળીમળીને રહેતા આવ્યા છીએ તેવી જ રીતે હમેશા રહ્યા કરીશું’

“મને ખુશી છે કે આ બંને ગામડામાં જોકે સપ જળનાઈ રહ્યો છે, છતાં તેઓની આસપાસના ગામડામાં જે દુ ખાદ ઘટના બની છે, તેથી તેઓ અફસોસ કરી રહ્યા છે અને પપ રૂ ના દાન દ્વારા પોતાના હૃદયનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે

“હવે તમે મુસ્લિમ રાહત ફંડ માટે આ રચ સેરકોને પૈસા આપજો મને પોતાને જ આ પૈસા ઉવરાવવા ગમે છે, પણ હું રાતે બહુ યાદી બાંધે છું અને આજે તો ધણો ચોકેલો છું વળી રાત કામ પણ કરવું છે આપ અધિભધિક પૈસા આપજો અને પુર માર કરજો કે, ભલે જૂન તો થઈ ગઈ છે, પણ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરી જાણીએ છીએ”

પ્રાર્થનામાંથી આવીને બાપુજીએ શ્રીમાણુ સાથે ખાનગીમાં વાતો કરી દરમિયાન મેં વધુ ખાખરા બતાવ્યા પછી બાપુજીને દિદી પ્રચયન સાથે અમરે લખીને આપ્યું તે ઉપરથી બાપુજીએ અગ્રેજ પ્રચયન ઘડયું આ કામ રોજ નિર્મળદા કરતા હતા એટલે બાપુજીને જરા પણ જોવું નહોતું પડતું અત્યારે અમને સત્ને નિર્મળદા માદ આવ્યા એ અત્યારે ગાડીમાં બેઠા હશે ક્યારે આનશે તે આશ્ચસ નથી,

આપુણે તો કહ્યું છે કે, “હું ઇચ્છીશ કે, તમે જલદીમાં જલદી પાછા ફરજો”

હા પત્રી થોડાક આંટા માર્યા અને સૂતાનું બહારના ભાગમાં છે. થોડાટ ઘણો છે મચ્છર પણ પાર વગરના છે.

૧૦ વાગ્યે આપુણ સૂતા ગયા ફંડ ગણવાનું કાલ પર રાખ્યું છે આજે ઘણું ફંડ એકઠું થયું છે. ૧૦૧ થયા છે. હું પણ સૂતા જ નાઉં છું

આખો દિવસ મને તાવ જ હતો. કંઈક ઝેરી શરદી થઈ ગઈ છે. મારો ચેપ આપુણને ન લાગે તો સારું. દૂર ને દૂર તો રહું જ છું. પણ કામકાજના પ્રસંગે તો આપુણ પાસે જવું જ પડે છે. અને આપુણને ખબર પડે કે આટલા ખાતર હું દૂર રહું છું તો પણ તેમને ન ગમે. એટલે કંઈક લેવ મૂકવાનું પણ કોઈની મારફત ન કરાવાય.

૧૬-૮-૧૪૭

બીર

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પત્રી મદનભાઈ (સ્વયંસેવક કાર્મિકર્તા) આટલી બધી આપુણની સગમડો સાચવવા ધમાલ કરે છે તેથી તેમને તેમ ન કરવા કહ્યું. અને આપુણએ એમ પણ કહ્યું કે, “જે વસ્તુ મળે તેનાથી જ ચલાવનાનું છે મારી એક માટે ક્યાંય ગાદી તડિયો વગેરે નહીં ફેરવનાના. હું જ્યાં જોવી એક હશે ત્યાં એસવાનું પસંદ કરીશ.” પત્રી મને પણ આ જ સૂચના આપી, અને તદ્દન જમીન ઉપર (કાણે જગ્યા ઉપર) કલાકો સુધી આપુણ ન બેસી શકે એથી એક ઓસીકું સાથે લેવાનું કહ્યું બાકી કશુંય નહીં.

પત્રી આપુણ લખનાર્માં પડ્યા, અને મેં ફંડ ગણ્યું. આપુણએ નિર્મળદાને અને બાળબાળને પત્રો લખ્યા નિર્મળદાની ગેરહાજરી ખૂબ જ સાથે છે ખાનસાહેબ પેશાવર જવા ઇચ્છે છે. પણ આપુણએ હમણાં રોક્યા છે કે, “જો અહીં કંઈક થઈ શકશે તો તેનો પડથો દેશભરમાં પડશે. અને જો અહીં કંઈ નહીં થઈ શકે તો ક્યાંય દોડદોડ કરવાથી નથી વગરનાનું”

દર્શનાર્થીઓની બીડ સતત રહે છે. ૧૦ મિનિટ માંડ ફરી શક્યા. માસિશ પછી બાપુજીને એકાએક પાંસળીમાં દુખવા આગ્યું. શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. બાપુજી કંઈ બોલી નહોતા શકતા, ધસારે પાંસળી દબાવવાનું કહ્યું. મેં દુરત સુવચનીને ‘લિનિમેન્ટ’ મારી પાસે હતું તે ચોળ્યું. દસેક મિનિટ મુઠી આંખો બંધ કરીને પડ્યા રહ્યા. કટોકટીની આ પડોા હતી. આવું કોઈ વખત થયું નથી. બાથરૂમમાં એકલા મૂકીને જવાય તેમ પણ ન હતું. અને અમારી સાથે ખાસ કોઈ હતું પણ નહીં. મૃદુલાબહેન તેમના કામને અગે કાર્યકર્તાઓ જોડે ગયાં હતાં. હું તો મનમાં ‘રામરામ’ બોલવા લાગી અને ચોળવા તથા દબાવવા લાગી. દસેક મિનિટે જરા હીક થયું અને શ્વાસ સરખો લઈ શક્યા. પીવાનું પાણી માગ્યું ત્યારે મને નિરાંત વળી. બેએક ઘૂંટણ પાણી પીધા પછી બોલ્યા, “વિશ્વાયતમાં એક વખત આમ જ બન્યું હતું. પણ આજે તો હું રામનામ લઈ રહ્યો હતો, જાણે રામજીનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો. તું પણ રામનામ મનમાં લેતી હતી એ હું જાણતો હતો. એથી ખૂબ રાજ થયો કે, ત્રા હવે તને સ્વપ્ન પડવા લાગી છે ખરી. કદાચ આજે થાકને લીધે બ્લડપ્રેસર હોય તો કહેવાય નહીં. રામનામ લેતાં તારા જોળામાં ચારેય જાઉં તો કેવી મજા?” એમ કહીને મારી આંખમાં આવી ગયેલ આંસુ જોઈને ધખખો મારીને જરા હસ્યા. “મૃત્યુ તો એક સિદ્ધાંતની બીજી બાજુ છે. સાચો મિત્ર મૃત્યુ જ છે, તેનાથી ડરીએ શાના? અને તુ શું એમ માને છે કે, હું મરી જઈશ એટલે તને મેં છોડી દીધી? તો તો તને ગીતાના પાઠો આપું છું તે વ્યર્થ જ બન્યને? મારો આત્મા તો તું જ્યાં હોઈશ ત્યાં સદાયે સાથે જ હશે અને તારી ચોક્કા ભરશે કે ક્યાંય તું જોડે રસ્તે નથીને?”

બાપુજીને ચોળતી હતી ત્યારે પૂરી હિંમત તો રાખી હતી, પણ જરા હીક થયું અને આવી રીતે મારા જોળામાં મરવાની વાત કરી એથી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. હું એ કલ્પનાય નથી કરી શક્તી કે બાપુજી મારી સામે જાય. પણ આજનો આ કરુણ પ્રસંગ આખો દહાડો નજર સામે તપી જાયો અને મન ખૂબ જ ઉદ્વિગ્ન રહ્યું.

અને છતાં આપુણ ફરી સાળસૂરા ભેવાથી ઇશ્વરની મહાન કૃપા ગણી નહીંતર હું અને આપુણ બે જ જણાં હતાં. અને કંઈક થઈ ગયું હોત તો શું થાત?*

૧૧ વાગ્યે આપુણ નાહીને બહાર આવ્યા. કોમેસ કાર્પકરો સાથે વાતો કરી. આપુણએ તેમને ઝીણવટથી અત્યારની પરિસ્થિતિ વિશે સમજાવ્યું. અને અણીશુદ્ધ રહેવા સૂચવ્યું. અને એ પણ કહ્યું કે, “મારી ઇચ્છા મોઆખાલીની જેમ પગપાળા યાત્રા કરવાની છે.”

સખન વાવાઝોડું હોતાં ૧૨-૩૦ વાગ્યે બીર છોડવાનું હતું તેને બદલે ૧-૩૦ વાગ્યે છોડ્યું. અને ખડેર ગુરુપાંખડી ભેવા ઊપડ્યાં. બહુ ભયંકર દેખાવ હતો.

પ્રાર્થના - ૪-૩૦ વાગ્યે પહોંચ્યા. સમય કરતાં વહેલા પહોંચ્યા એટલે ફંડ એકઠું કરવાનું શરૂ કર્યું. આ વિભાગ ગરિયાધારી છે. અંકારમાં પ્રાર્થના થઈ. (ફતુવા થાણાનું ગામ છે.) ખૂબ પરચૂરણનું ઉદ્યોગનું થયું. એક વખત તો પરચૂરણથી મારી એટણી ફાટી ગઈ અને પૈસા બધા નીચે પડી ગયા. મહા મહેનતે પારાવાર બીડમાંથી એ પૈસા લઈ શકાયા અને બીજી તરફના છેડામાં બાંધ્યા. બહેનો પકડી પકડીને પૈસા આપતી હતી. હું બહેનોમાં પૈસા ભેગા કરવા ગઈ હતી.

પ્રાર્થનામાંથી સીધાં બીર આવ્યાં. આવીને પ્રવચન લખ્યું. સાંજે ફક્ત ગરમ પાણી અને મધ જ લીધું, અનુબ્રહ્માણુ સાથે વાતો કરી. અહીંના સરકારી વહીવટમાં પણ ભારે ગોટાળાઓ ચાલી રહ્યાની લોક અફવાની ફરિયાદ આપુણની પાસે આવી હતી. એટલે એ બધી વાતો-થી પણ માહિતગાર કર્યાં. આપુણ ખૂબ જ થાકેલા હતા. ૧૦૧૧ વાગ્યે સૂઈ ગયા.

આજે પણ ફંડ ગણતાં એક વાગી ગયો. આજે બધા ખખર-પત્રીઓને મુક્તમ દૂર છે અને નિર્મળદા પણ નથી, એટલે ખૂબ જ વાર લાગી. બેએક વખત તો ઝોલાં આવી જતાં આંખો

* આજે હું આ વાત લખું છું અને એ ગોઝારી ગોળી નજરે તરે છે કેવી કરુણતા!

બધ થરા લાગી ખૂમ પાણી છાટયુ ત્યારે બિધ બીડી મુદુલામહેન બત્તી જોઈને એક વખત મારી પાસે આવી ગયા એ પછુ ફડ ગણુના બેસતા હતા, પછુ મે આગ્રહપૂર્વક ના પાડી કેમ કે એમને બીજુ કામ ખૂમ જ રહે છે કુન ઉપરાણુ ૧૦૦૦નુ થયુ આજના આ ઉપરાણુમા એક પછુ રૂપિયો આજો ન હતો, તેમ એક પછુ રૂપિયાની નાટ ન હતી આઠ આના, બે આના અને એક આના તથા પૈસા જ વધુ હતા ત્યાર પછી આપુજીએ ગીતાજના લખના આપેના મનોદો લખી શકી ન હતી, તે લખ્યા અને સનારે વહેલુ મસૂડી જનાનુ હોઈ સામાન બાધ્યો જરામર સના બે વાગ્યા ત્યારે પથારીમા પડી આપુજીએ ‘દોઢ વાગ્યે તારી પથારીમા જોયુ ત્યારે તુ ન હતી’ હુ પછુ ત્રણ વાગ્યે ફરી જાગ્યા ત્યારે પછુ ૬ જાગતી જ હતી બિધ બીડી ગઈ હતી એટલે મે પૂછયુ, “પ્રાર્થનાનો સમય થઈ ગયો?” આપુજીએ ત્રેમથી ચામડીને કહ્યુ ‘કેમ હજુ પૈસા ગણતી હતી?’ મે કહ્યુ ‘લગભગ દોઢ વાગ્યે બધુ સમેટયુ ત્યાર બાદ શ્લોકો લખ્યા અને સામાન બાધ્યો આ બધામા સના બે થઈ ગયા

આપુજી કહે, મને આ બધુ ગમ્યુ નથી પછુ હવે વધુ વાતો કરીને તારી બિધ નથી બગાડવી માટે એક મનાક બિધ લઈ લે

૨૦-૩-૪૭

મસૂડી

૪-૩૦ પ્રાર્થના માટે જાગ્યા દાતણપાણી પછી પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી મને સૂઈ જના કહ્યુ આપુજીએ પોતાની વિચારમાળા લખી

રાતના પસા ગણતા ચિ મનુડીને એક વાગ્યો ઉપરાણુ કરીને તુરત જ સૂઈ જતુ જોઈતુ હતુ શ્લોકો બીજે વખતે લખવા જોઈતા હતા અથવા મારા કોઈ કામમાથી તેને મુક્ત કરવી જોઈએ તેને બિધ પૂરી નથી મળતી તે બહુ કહે છે હુ વિચારું છુ કે શુ કરવુ? એને કઈ સૂઝે તો મ્હે એ ધારે તો આ બાબતમા ધણી મદદ કરી શકે. પછુ એકેય કામમાથી મુક્ત થવા નથી ઇચ્છતી ઉપરાણુ એક જાનરુ થયુ

મન ૫-૩૦ વાગ્યા પછી આપુજીએ ઉપાડી અને આજે ચેતે લખેની રાત મને વાચી જવાનુ સૂચયુ હીકે છ વાગ્યે બીરથી નીખ્યા અમારી મોટરમા આપુજી, ડી એસ પી, મુદુલામહેન,

ખાનસાહેબ અને હું હતા રસ્તામાં ગામડાઓ મોટર રોક્યા કરતા હતા. મસૂડી ૯-૩૦ વાગે પહોંચ્યા આવીને નાહનાની, માલિશની તૈયારી કરતા દશ વાગ્યા માપુજી નાહીને બહાર નીકળ્યા ત્યારે પૂરા બાર વાગ્યા દક્ષિણ આફ્રિકાથી ડો દાદુ અને ડો નાયર આવ્યા હતા. તેમની સાથે વાતોમાં જ માપુજીનો ઘણો ખર્ચો સમય ગયો.

ખાનસાહેબ આજે અમારા બધાની સાથે જમ્યા. એમની ટેવ પ્રમાણેનું ખાનાનું તૈયાર તો કર્યું જ હતું, પણ શિક્ષક ભાઈઓના આગ્રહને વશ થઈને તેઓની સાથે જમ્યા.

આજે સાંજે હરલા ગામે ગયા હતા પ્રાર્થના મસૂડીમાં થઈ હતી પ્રાર્થનામાં માપુજીએ હરલા ગામનું વર્ણન આપતા કહ્યું, “હું આજે એકેક દલાડાથી અહીં આવ્યો છું આજે પણ એક ગામકું જોઈને આવ્યો હું એનું વર્ણન કરી નથી શકતો એનું વર્ણન કરતા કપારી છૂટે છે હમણા જ તમે ભજન સાંભળ્યું કે, સુખદુખ બેઉ સમાન ગાયત્રી કોઈ વખણ કરે તેને જૂનવું, કોઈ નિદા કરે તેનેય જૂનવું, એક ઈશ્વરને યાદ રાખવો, કારણ કે તે જ સાચો તારણહાર છે આપણી આઝાદી આપણા પગમાં પડી રહી છે તે સમયે આપણે માણસ મનીને હેનાન બની રહ્યા છીએ તે કેરી કરુણ દશા આપણી છે, તેનો તો કોઈ નિચાર કરો !

“આજે મને ખબર મળ્યા છે કે, પૂર્વ બંગાળમાં પાકિસ્તાનદિન મનાવનાના છે જો મારો અવાજ સુહરાનદી સાહેબના કાન સુધી પહોંચી શકે તો હું તેમને વિનંતીપૂર્વક કહું છું કે તમે ખોટું રસ્તું છો. એની રીતે પાકિસ્તાન નહીં નબી શકે. અને હું તો ઇસ્લામ ધર્મનો પણ સાચો અભ્યારી છું તેવો મારો દાવો છે કુરાન શરીફને સારી રીતે સમજના મે પ્રયત્ન કર્યો છે એમાં કયાય એમ નથી લખ્યું કે, બેશુના આદમી, નિર્દોષ બાળકોને મારવા અને એમ કોઈનુંય ભત્રું નથી થવાનું જમરદસ્તીથી તમે કોઈ ચીજ નહીં લઈ શકો તમારે પાકિસ્તાન કરવું હોય તો ભવે શાંતિથી કરો ‘પાક’ કરો, પ્રેમથી કરો પણ આમ મારકાડ કરાનીને કરશો તો તમારો ઇસ્લામ દેશનાઈ જશે.

લઘુમતીમાં ગલરાટ હોય, લઘુમતી ફક્કે, એમાં તમારાથી પાકિસ્તાન-
દિન ન મનાવાય. આટલી આટલી ખુનામરકી થઈ છે તેનાથી તમે ખેંચેલો.

“હવે ત્રીજી વાત એ કહેવાની છે કે, મારી પાસે ઘણું બિંદુ
ભાઈઓના પત્રો આવ્યા છે. અને તેઓએ માફી માગી છે. પાકિસ્તાન
જ રીતે મુસલમાન ભાઈઓના પથ કાગળો આવ્યા છે કે પાકિસ્તાન તેમને
હિંદુઓએ બચાવ્યા છે. કાલે એક હજારનું ઉધરાણું ફક્ત પરચીસમાં
જ થયું. અને તે ગણતાં આ છોકરીને કોઈક દહાડો એક કિલો
વાગી જાય છે. એ સારુ તમને સહુને ધન્યવાદ ઘટે છે.”

“પથુ હું તો ત્યારે જ રાજ થાઉં કે જેમ પૈસા આપવા તું
લોકો તલપાપક થાય છે, તેમ કોઈની અને પાવડા લઈને ગ જ
જે કાટમાળ પડ્યો હોય તે ખસેડે અને સફાઈ કરી રહેવા થઈ
કૂંપડાં બનાવવા સહકારી ધોરણે મહેનત કરે. અને તારાજ તી
કુંબોને ફરી વસાવે.”

પ્રાર્થનામાંથી આવીને સુહરાવદી સાહેબને લાંબો તાર ક્યો.
પાકિસ્તાનદિન ન મનાવવા માટે. સતીશશાસ્ત્રીને પણ તાર ક્યો.
કદાચ જે ચાર દહાડામાં બિસેનભાઈ આવશે. ”

પ્રધાનો સાથે વાતો કરતાં આપુજીએ સાફ સંભળાવ્યું કે, “જ્યાં
સુધી મૂળ જ સડેલું રહેશે તો એ ઝાડ ઊગવાનું જ નથી. અને કદાચ
ઊગશે તો એનાં ડાળી અને પાંદડાં સડેલાં જ હશે. એમાં ફળોની
આશા તો ક્યાંથી જ રખાય? એટલે સ્વતંત્રતામાં જેટલાં જવાબદાર
માણસો છે તેઓ જો શુદ્ધ હશે તો જ એ આઝાદીનાં ફળ આપવા
મળશે. નહીંતર આવેલી આઝાદી પેલાં સડેલાં ઝાડની માફક ફળ વગરની
રહીને કદાચ ફરમાઈ પણ જશે. એટલે સહુ પોતપોતાના અંતઃકરણને
તપાસે અને આવતી આઝાદીને મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરે.”

આપુજી છેક ૧૦૧ પછી સૂતા. કામનો પાર નથી. ટપાલના
ચોકડા આવે છે અને પહેાંચી નથી શકાતું.

અને ગામડાંઓના રસ્તા એટલા બધા ખરાબ છે કે મોટરમાં
આવનાં જતાં હડદોડા લાગતાં યાત્રી જવાય છે.

રાત મસૂડીમાં ગાળી, રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના અને કાર્યક્રમ રહ્યો. પ્રાર્થના પછી બાપુજી પોતાના લખવાના કામકાજમાં રોકાયા.

સવારના પાંચ વાગ્યામાં ખબર મળ્યા કે, જે માણસોએ ગુનેગારો હોતો, તેને પોલીસ શોધતી હતી, પણ ૫૦ જેટલાં માણસો પોતાની જે પોલીસ થાણામાં હાજર થઈ ગયાં છે. બાપુજીની આ અહિંસક સફળતા કંઈ જેવી તેવી ગણાય ?

૬ વાગ્યે હાંસોટી આવવા રવાના થયાં. બાપુજી પોણા કલાક દેખા પછી મોટરમાં બેઠા. રસ્તામાં ડૉ. અબ્દુલ હકે પોતાના પીંડામાં પરાણે ઉતાર્યા. ત્યાં બળી ગયેલાં ઘરો બ્લેયાં. પોતે એક બીનદાર છે, તેથી પોતાની અમુક જમીન આપવાની વાતો કરે છે. ગુલા ભાર્ગના ગામનું નામ મહીઉદ્દીનપુર છે.

૧૧ અહીં (હાંસોટી) લગભગ નવ વાગ્યે પહોંચ્યાં. આ જગ્યા રમણીય છે. શાળાનું મકાન છે, અંદર બગીચા જેવું છે. બાપુજી અને ખાનસાહેબે થોડી વાર વાતો કરી. તેનો સાર આ હતો : ખાનસાહેબે કહ્યું, “ મને આપનામાં પૂરો વિશ્વાસ છે. આપ એક યોગીની રૂઢાંચે છો. હું તો આપના અહીંના આ રાતદિવસના સમાગમથી એ જ જાતનું દર્શન અનુભવી રહ્યો છું. પણ એથી બિચરું મને તો ...નું કેટલું કમનસીબ છે કે આપને સમજ નથી શકતાં અને વાહિયાત દલીલ કરે છે ...ને લોકો આટલા સમજદાર હોવા છતાંય આપને કેમ નથી સમજ શકતા એ જ હું તો વિચારી રહ્યો છું. આપે તો એવી જાગૃતિ પેદા કરી છે કે આજ સુધી દેશમાં કોઈએ એવું નવું કાર્ય કર્યું નથી. દા. ત. અસ્પૃશ્યતામાં, અહિંસામાં, અર્થકારણમાં, એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં આપ જેવી કોઈએ સફળતા હવે સુધી મેળવી નથી. પણ જો કોઈ એમ કહે કે, અમે નથી કરી શકતા એટલે આપે પણ ન કરવું એમાં હું મૂર્ખાઈ માનું છું. અને તેઓ આપને સમજ નથી શકવાના. લલે તે ગમે તેટલું લણ્યાગણ્યા હોય. મને તો એ ખબર ન હતી કે, પટણામાં ...આ બંને ભાઈઓ આપની વાતો

સમજવા આગ્યા હતા, નહીંતર હું પણ જન તઆ ઇચ્છત તા કરત, સમજાત, અથવા સમજત અને બેધક કહેત.”

ખાનસાહેબની ભાષા તો ઘણી મીઠી છે તેઓ ઉર્દૂમય શબ્દોમાં સંસ્કૃત શબ્દો પણ વાપરવા પ્રયત્ન કરે છે. અને ઘણી મીઠી હિંદુસ્તાની બનાવીને બોલે છે અને તેમાં ઘણી આવી પુણ્ય શ્રેયે અનદદ ભક્તિ છે. એટલે ભક્તિમય હિંદુસ્તાની સાંભળવાની મજા આવે છે.

બાકી બોજન આદિ નિયમ મુજબ રહ્યું.

૩ વાગ્યે અમે ગૌરંદા અને ચાલપુર ગામડાં જોવા ગૌરંદામાં કાતી લીધું. ચાલપુરમાં પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થનામાં ઉપાસના અને ગામોમાં જે હેવાનિયત થઈ છે તેમાં ગમગીની ફર્શાવતા થઈ ચોડી મિનિટ શાંતિમાં સહુએ જાણા થઈને ગાળી. પછી બાપુની કહ્યું, “નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને બાળકોની કતલમાં કયા ધર્મની સમાયેલી છે તેનો સહુ જાણે વિચાર તો કરો ! પોતાના પાડોશીઓ વિના વાંકે મારવાનું કોઈ ધર્મમાં હોઈ જ ન શકે.

“જે ઘરોમાં થોડાક વખત પહેલાં કુટુંબ કિલ્લોલ કરતુ હતું તે ઘરો આજે ખડિયેર પડ્યાં છે. એ કેવી કરુણતા ! પણ હવે આપણે શું કરવું ? એક માન્યતા છે કે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાથી કાયા પવિત્ર થઈ જાય છે, અને જન્મોજન્મના પાપનો નાશ થાય છે, તો હવે આ પાપમાંથી આપણો ઉદ્ધાર કર્મ રીતે થાય તે વિચારવું જોઈએ.”

સવારના જે ૫૦ ભાઈઓ સ્વેચ્છાએ પોલીસ ચાલુમાં ગયા હતા તેમને પણ બાપુજીએ ધન્યવાદ આપ્યા. અને સાથે સાથે તેમને નિર્ભય કરવા માટે એમ પણ કહ્યું કે, “જેઓને અમલદારો આગળ હાજર થવાની બીતિ લાગતી હોય તેઓ મારી પાસે, ખાનસાહેબ પાસે, કે જનરલ શાહનવાઝ સાહેબ પાસે, ગમે ત્યારે આવીને વાતો કરી જઈ શકે છે.”

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ બોજનમાં કશું જ ન લીધું. ખૂબ થાકેલા છે, એથી ૮-૩૦ એ જ સૂાને તૈયાર થયા.

હાસોગીમા ગઈ ગલે સાળે બાપુજીની તમિયત મહેજ નરમ ગરમ
ધર્મ ગઈ હતી પેટ પર રાતે ૧૦૧૧ વાગ્યે માગી મુકાવી

આજે પણ રાતે ૩૩ ગણુનામા મને એક વાગ્યો હતો મરામર
૧૦૧૧ વાગ્યે હાસોગીથી અમે આનનાનું શરૂ કર્યું પાછળ આપુ મોહુ
!!ગુ ચાલતુ હતુ સીમ સુધી સડુ ચા પા અને પછી મોટરમા બેઠા.
મરાટગામ જોઈને પીપના ગયા આ ગામમા જગી સભા હતી
!!પુણ્યે થોડીક મિનિટ ઐશ્વર્યો અનુરોધ કરતુ લાયલ મ્યુ બાકી
!!હનનાઝ સાહેમે કર્યું પછી સીધા પટણા આનના ઊપડ્યા પગલા
હા ખરાટગામથી ૨૨ માઈન જ દૂર છે અનુગ્રહમાયુ અમારી સાથે
અ. હતા અહી પહોચતા ૧૦ વાગી ગયા આવતા જ માલિકાની તૈયારી
જોઈ કરી ફૂકર મૂચુ વચ્ચે સમય મળતા બે ખાખગ બાપુજી પૂરતા કરી
ખાલીધા છે-ના થોડાક દહાડાથી અમે બહાર હતા, એટલે અમારા
ઝોરડામા ધૂળનો તો હિસામ જ ન હતો

બાર ગયા પછી બાપુજી ભોજન કરના બેઠા અને ૬૩ વાગ્યે
કપડા વગેરે ઘોઈને પરવારી નોઆખાલી પ્રતા આ મુસાફરી-મોટરમા
છે, પણ-આમ્રી લાગે છે કપડા, મિસ્ત્રો ખૂબ ગદા થઈ જાય છે
૩૩ વાગ્યે મારા ઝોરડામા કંઈ આચરૂચર જેવું પડ્યું હતું
તે હું ખાતી હતી ટોપરુ અને લીચી હતા બીજી મંઈજ ખાવાનું
ન હતું પણ જનદી જલદી ખાઈ રહી છું તે બાપુજી માથડમમાથી
જોઈ ગયા મને તો કંઈ જ ખમર ન હતી પણ એ દમ બાપુજી
બોલ્યા, “જડભરતની જેમ ખાય છે સવાગથી કંઈ જ ખાધું નથી,
અને આ ટોપરુ ઝટપઝ ખાઈ રહી છે, આમ તું ટ્યા મુઠી
નજનાની હતી?”

હું તો ડનાઈ જ ગઈ વાપ હતો એને શું બોલુ? “એ-સાથે
આટના મધા કપડા ઘોવાની તી જરૂર હતી? મને લાગે છે કે તું હવે
મારી સેવા મડ સમય ની પ્રી શે” હું માડ માડ એટલું
બોલી શકી કે, “હવે આરામ લઈ સ્વસ્થતા મેળવી લઈશ” પણ

આપુણ મારી સાથે સાજા મુઠ્ઠી ન ઓવા મને આખમા આમુ પણ આની ગયા

સાજે માકીપુર મેદાનમા પ્રાર્થના થઈ પ્રાર્થનાસભામા આપુણએ ગામડામા ફર્યા તેની વિગત આપી માપુણએ મ્હુ કે

‘ ગ્રામપ્રજના સ્વભરથી તો મને સંતોષ જ થયો છે પણ આ મુસાફરી ગોખને માટે ન હતી પણ ગામડાના લોકોમાથી એક વાત જાણી શકાય છે કે બની ગયેના બનાવને વિશે તેઓને સાચે જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે લોકોએ મારી મોગર અગ્નિકારીને મને પૈસાની થેનીઓ આપી છે, માકીપત્રો મળ્યા છે બહેનોની નિરાધાર સ્થિતિ જોઈને મારુ મન ભરાઈ ગયુ મે શક્ય તેમજુ સાન્ન્યવન આપ્યુ છે

“ ૨૩મી માર્ચને દહાડે પંજાબ દિન કે પાકિસ્તાન દિન પાળવાની મિહાર સરકારે મનાઈ કરેલી છે અને આ મનાઈહુકમનો પ્રાતભરમા કડક અમલ મરવામા આવશે દેશમા જાજે એવી હના ફેલાઈ છે કે, કોઈ પણ જાતના સરઘસોથી કઈક ને કઈક બખેડા થાય જ છે, એટલે આ મનાઈહુકમ મને તો વાજબી લાગે છે ઘણી વાર કર્મમા અકર્મ અને અકર્મમા કર્મ હોય છે એટલે હિંદુ તેમ જ મુસ્લિમ ભાઈઓને — બનેને આ દિવસો પાળવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવાનો આગ્રહ કરુ છુ

‘ લોકો પોતાના ગુનાનો સ્વેચ્છાએ એકરાર મરવા આવે છે એ ખૂમ સારુ ચિહ્ન છે એથી ખીજા પણ ઘણા લોકોની હિંમત વધશે અને તે હિંમતને માટે લોકોમા તેઓને માટે જરૂર આદર પેદા થશે અને આથી આખા પ્રાતની આમર તો વધશે જ, એટલું જ નહી પણ દેશમા પણ એના છાટા ઊડશે

હુ તો પ્રાર્થનામાથી આવીને તુરત જ આપુણને દૂધ અને દિંદી પ્રવચન આપીને ઊઘી ગઈ હતી ખૂમ થાકી હતી

હા માપુણએ ઉગડી અને મને ઊઘેરી જોઈને પોતે ખૂમ ખુશ થઈ ગયા ‘અમોલા’ છૂંપી ગયા !

પછી પથારી કરી અને નિયમ મુજબ
વાગ્યે સહુ સૂતા

આપુલની પેન્સિય મળી દેખી ર્ધર્મ ગર્ભ હોવાથી ગર્ભ કાપે રાતે
 મેં તે લર્ધ લીધી હતી તે મેં આપુલના હાથમાંથી લર્ધને મૂકી દીધી
 અને નવી પેન્સિય મૂકી. ગતે ૧૨૫૫ વાગ્યે આપુલએ મને ઉમટી અને
 કહે, “મારી પેલી પેન્સિયનો દુકડો લર્ધ આવ તો!” હું તો આ
 પેન્સિયના દુકડાના નામથી જ ભર ઊંચમાં હોવા છતાં જમ રમગર્ધ
 ગર્ધ, પિયાર ક્યો કે અમારે શું કરવી હશે? પણ આપુલએ અદુ જ
 હંડાઈથી દુકડો લર્ધ આવવાનું કહ્યું છે, એટલે જરૂર કંઈક લાગે છે,
 એમ સમજીને હું તો આપુલના એગડામાં ગર્ધ. (અમે ગંગાના ઘાટ
 પર સૂઈએ, ત્યાંથી રહેઠાણનો ઝોરડો ઘોડોક દૂર હતો.) અદર જર્ધ
 ખતી કરી, દુકડો શોધવા લાગી. ઘાટ રાખીને અંભાળીને તો એ દુકડો
 મૂક્યો જ ન હતો. ફક્ત ૨ છાની આ પેન્સિય માંડ છે. એટલે
 ગમે તેમ આડુંઅડૂં શોધે ઘડીકમાં ક્યાંથી પનો લાગે? એમ કરતાં
 જા વાગ્યો. આપુલ પોતે અંદર એકવા આઝ્યા, “કેમ નથી મળતી?”
 મેં કહ્યું. “આપુલ ક્યાંક મુકર્ધ ગર્ધ છે.” આપુલ કહે, “હીક અવાડે
 ગોખજે, હવે સૂઈ જા.”

હું ચૂપચાપ સ્થા ચાલી ગર્ધ પણ ઊંચ તો નહોતી આવતી.
 આપુલ તો તુરત જ પાંચી ગયા. નિયમ મુજબ આ વાગ્યે પ્રાર્થના
 ર્ધર્ધ. પ્રાર્થના પડી ફરી આપુલએ પેન્સિયની ઘાટ આપી. પૂજવાની
 હિંમત ન હતી કે, “અમારે આ દુકડાને શું કરવો છે,” એટલે
 પાછી મેં પગ લાગી. આપુલનો અગતયેયો જ રાતે નહોતો જોયો.
 આજી તો દરેક નાજ, પેડી, ચેપડીઓ ખડું જ તપાસ્યું હતું. એ
 અગતયેયો ઉપાસ્યો, તો અંદરના એક નાનકડા ખીસામાંથી પેન્સિય
 ટપકી પડી. અને તે મળતાં જ પ્રભુનો અનન્દ ઉપકાર માન્યો. તુરત જ
 આપુલને આપી. પણ આપુલએ કંઈ જ કહ્યા વગર કે એ પેન્સિય
 મન્યા પદન અનંદ કે રોડક દેખાડ્યા વગર એટલી જ નરમાઈથી
 કહ્યું. “હીક, મળી ગર્ધ તો હવે મૂકી દે, હમણાં જરૂર નથી.”

મને તો આ વાક્યો સાંભળીને બાપુજી ઉપર એવો તો ગુસ્સો ચડ્યો કે, આટલી નાનકડી પેન્સિલ માટે આખી રાત પોતે હેરાન થયા અને મળી તો હવે નથી જોઈતી ! આનો શો અર્થ ? પણ મેં આ વખતે ખૂબ સંભાળથી મૂકી કે, રખેને ફરીથી ઓચિંતી માગણી કરે.*

* આ વાત તો સાવ વીસરાઈ ગઈ હતી. પણ આના અનુસંધાનરૂપે આમળની વિગત આ સાથે જ આપી દઈ છું. તા. ૬-૪-૪૭ના રોજ અમે નવી દિલ્હીમાં હતાં અને અમારો ઉતારો લંગીનિવાસમાં હતો; તે સમયે લોર્ડ માઉન્ટ બેટનની સાથે દેરાના ભાવિના વિકટ પ્રશ્નો ચર્ચાઈ રહ્યા હતા. એટલે એક મિનિટની બાપુજીને, કુરસદ ક્યાંથી જ હોય ? એ તો સહજ કદાપી શકાય છે. આવી અસહ્ય વિકટ પ્રશ્નોની કામગીરી હોવા છતાં બાપુજીનું મગજ કેવું કામ કરતું હતું ? મને તે દહાડે ફરી રાતે ૧૨ વાગ્યે જાગીને કહ્યું, “પટલામાં મેં તને એ પેલી કાળી પેન્સિલનો દુકડો આપ્યો હતો. તે લાવ તો” હું તરત દોડી, અને પાચ જ મિનિટમાં બગલથેલામાંની ડબ્બીમાંથી પેન્સિલ લઈ આવી.

બાપુજી કહે, “હા, હવે તું મારી પરીક્ષામાં સફળ થઈ. તું જાણે છે ના કે આપણે દેરા કેટલો ગરીબ છે ? હજારો ગરીબ બાળકોને પેન્સિલનો આટલો દુકડોય લખવા માટે નથી મળતો, ત્યારે આપણને શો અધિકાર છે કે આમ જ્યાં ત્યાં પેન્સિલનો દુકડો મૂકી દેવો અથવા નકામો ગણી ફેંકી દેવો ? હજી તો તે ધણુય કામ આપી શકે છે આપણા દેશમાં આટલો પેન્સિલનો દુકડો એક સોનાના દુકડા બરાબર છે, એમ જાણીને તારે પહેલે જ દિવસે એ સાચવીને મૂકવો જોઈતો હતો. પણ તેં બેદરકારીથી એ મૂકી દીધો. કારણ કે તને હરો કે બાપુને ધણીય પેન્સિલ આવે છે ને ? આજે તુ તરત લઈ આવી એટલે હવે તું પાસ થઈ ખરી અને મને વિશ્વાસ બેઠો કે, તને હવે ચીજો સોંપી શકાય તેવી જવાબદારીભરી કાળજી રાખરો.”

અને આજે પણ આ પેન્સિલનો દુકડો મારા અનેક પાઠોમાંના ખર્ચનામાં એક પ્રત્યક્ષ પાઠ તરીકે પ્રસાદીયે મેળવેલ છે. આ વાત પરથી પૂ. બાપુજીની ઝીંજવટ માટે શું કહેવું એ બાબામાં લખી જ નથી શકાતું. પણ આ પેન્સિલની ચીવટભરી કાળજીના આદર્શની વાત મારાં તો અનેક બન્ધ સંસ્મરણોમાં અનેક છે. એમણે દેરાની ગરીબાઈનો કેટલો દદ મુખી ખ્યાલ રાખ્યો ?

પ્રાર્થના પછી ગરમ પાણી પીતાં મને શ્લેષ્મો શીખવ્યા. લખાવ્યા. રાતે થી બિસેનબાર્થ પણ આવી ગયા છે.

કરતી વખતે ગ્લેડીસ અને ખાનસાહેબ હતા. અને ડૉ સૈયદ મહમૂદ સાથે પણ પ્રવાસ વિષેની ચર્ચાઓ કરી હતી. કદાચ દિલ્હી જવાનું આ મદિનાની આખરમાં થાય તેમ લાગે છે. નવા વામ્પસરોય લૉર્ડ માઉન્ટ બેટનનો ખૂબ આગ્રહ છે. ૪ વાગ્યે કસ્તૂરબા સ્મારક ફાંટી બહેનોની સભા હતી. બહેનોએ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા.

પ્રશ્ન — કસ્તૂરબા સ્મારક ફાંટમાં કામ કરતી બહેનો રાજદારી વાતોમાં ભાગ લઈ શકે ખરી?

બાપુજી — આ પ્રશ્નના બે જવાબ છે: ભાગ લઈ પણ શકે અને ન પણ લઈ શકે. જે સેવા કરવી હોય તો રાજદારી બાબતોમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ. પણ ધારો કે, આજે કોંગ્રેસનું રાજ્ય છે, (કદાચ સમાજવાદ કે સામ્યવાદ આવે) પણ ગામડામાં પ્રચારોથે રેટિયો કે ખાદી વેચવી પડશે. તો આવા કામમાં ભાગ લઈ શકાય. પણ ધારો કે કોંગ્રેસનું દિલ બગડે અને ખાદીને બદલે ગામડામાં શરાબ વેચે તો આવા કામમાં સેવિકાઓ નહીં જ જાય. પણ જે જરૂર પડશે તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરશે. દેશને કાયદો હોય તેવા કાર્યમાં તો ગમે તે 'વાદ'નું રાજ્ય હોય તોપણ તેમાં જઈ શકાય.

પ્રશ્ન — ગામડામાં જયનાદ કરીએ છીએ તો મુસલમાનો આવતા નથી તો શું કરવું?

બાપુજી — ખામોશ રહેવું અને સમજાવવું. તેમ છતાંય ન આવે તો જયનાદો છોડવા. મારી પાસે જયનાદોની બહુ કિંમત હવે રહી નથી. 'ભારતમાતાકી જય', 'ગાંધીકી જય' કહીને લોકો ઉપર છરા ભોંકવા છે. એટલે જયનાદ અકારો થઈ પડ્યો છે. તે સહેજેય સમજી શકાય તેવું છે.

પ્રશ્ન — પડદો અને છૂઆછૂત બહેનોમાંથી નથી જતાં તો શું કરવું?

જવાબ — એ ન જાય તો સમજાવું પાડવી. કામ ક્યેં જવું. પરિણામવાદી ન બનાય. જેને સેવા જ કરવી છે તેણે ઉત્તરોત્તર કામ કર્યાં કરવું. અને જે સાચી વાત છે તેને મજબૂતાઈથી પકડી રાખવી.

એક દરિગન બહેન—મારી પામે કોઈ બેસતું નથી તો શું કરવું શો
બાપુજી—(હસીને) આટલી બધી બહેનો તો બેઠી છે. તમારે
તમારા મનમાંથી કાઢી નાંખવું જોઈએ કે હું દરિગન છું. તો આપો-
આપ બધું સીધું થઈ જશે.

બાકી બધું નિયમ મુજબ ચાલ્યું. પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ મૌન
હોવાથી પ્રવચન લખ્યું, તેમાં લખ્યું કે,

“જીવનનો હેતુ શો છે તે ને આપણે સમજીએ તો જીવ્યું સાર્યું
છે. જીવનનું સાચું ધ્યેય જીવનની સાર્યકતા છે. જેણે આપણને પેદા
કર્યા છે, અને જે શક્તિની દયાથી આપણે શ્વાસોચ્છવાસ લઈ શકીએ
છીએ, એ જ સૃષ્ટિની સાચા દિલથી સેવા દ્વારા તે સાક્ષાત્ શક્તિની
સેવા રહેલી છે. માણસમાત્ર જ નહીં, પણ જીવમાત્રની આપણે સેવા
કરવી જોઈએ, પ્રેમ રાખવો જોઈએ. આજે તો આ ધ્યેયને આપણે
વીસરી ગયા છીએ. એથી પરસ્પર લડાઈમાં પડી ગયા છીએ. અમેને
આપણા દેશમાંથી ચાલ્યા જશે એથી આપણને સ્વરાજ મળી જશે એમ
ને માની બેસીએ, તો આપણે મોટી ભૂલમાં પડીએ. આપણે આમ
અંદરેઅંદર લડશું તો કોઈ એક સત્તા અથવા બીજી બેચાર સત્તા
મળીને આપણને ચૂંથી નાંખશે. અહિંસાનો રસ્તો લેવાથી જે સાચી
હિંમત પ્રાપ્ત થાય છે તે હિંમત નહીં બતાવે ત્યાં સુધી સાચી શાંતિ
કદીય રચાવાની નથી.”

સભામાંથી આવીને બાપુજીએ દૂધ, ખારેક અને અંગૂર લીધાં.
ખિસેનભાઈ આવી જતાં તેમણે ખૂબ મદદ આપવા માંડી છે.
કંડ તો આજે એમણે જ ગણ્યું. એથી હું પણ બાપુજીની સાથે જ
લગભગ સૂતા તૈયાર થઈ શકી ૧૦ વાગ્યા હતા.

૨૪-૩-૪૭

પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના રૂઠું. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ટપાલ આદિનું
કામ કર્યું અને નિયમ મુજબ જ કેમ ચાલ્યો. મૌન હોવાથી લખવાનું
કામ બાપુજીએ વધુ પ્રમાણમાં કર્યું. સાંજે ૭. પ્રકાશબહેન આવ્યાં.
મને તપાસી. સાંજે ૪ વાગ્યે અમે બરહાવન પ્રાર્થના કરવા ગયાં.

અહીં હિંદુઓની ઉપર ભુલમ થયો છે. આ કેમ થયું હશે તે
સહેજ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાંથી રાજઘાટ પર પ્રાર્થના કરવા ગયાં.

‘અતિશય ધોંધાટ હતો એટલે બાપુજીએ બહુ જ ટૂંકું ભાષણ કર્યું.’
એકચનો અનુરોધ કર્યો.

વળતાં શાહનવાઝ સાહેબ વિમે બાપુજીએ વાતો કરી. “એને છોડાય નહીં, એક દિવસ એ જ માણસ I. N. A. માં રહીને લશ્કરમાં. ભરતી થયા હતા. તે આજે માનવસેવા કરવા એણે આટલી સાદાઈ ગ્રહણ કરી. એના જીવનમાં પૂલટો આવ્યો, તે જેવી તેવી વાત તો ન જ કહેવાય. એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી કામ કરવા દેવું જોઈએ. તો જ એ વધારે ખીલશે.”

સાત વાગે આવ્યાં. આવીને ટપાલ લખી. બારી સાહેબ (ગ્રે. અમદુલ બારી બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ)ની દીકરીઓ આવી હતી. બાપુજીને મળીને મારી પાસે આવી. હું બા કલાક તેમની સાથે રહી એથી બારી સાહેબ મારા ઉપર નારાજ થયા. કારણ કે બાપુજી દૂધ પીતા હતા અને હું આ બહેનો સાથે વાતો કરતી હતી. એટલે કહે, “મારી છોકરીઓ સાથે વાતો કરવાથી તારો વખત બગડે છે. એ તો નવરી છે. મારી છોકરીઓ તો શું પણ તારી સગી બહેન આવે તોપણ બાપુજીનું કામ હોય તે સમયે ન રોકાવું જોઈએ.”

મેં કહ્યું, “પણ આ હું બાપુજીનું જ કામ કરું છું ને? બાપુજીએ મુસ્લિમ બહેનોમાં ભમવાનું કહ્યું છે, એટલે એક રીતે એકતાનું કામ કરું છું.” એ હસી પડ્યા. પણ બાપુજી પ્રત્યે તેમની અખૂટ ભક્તિ દેખાતી હતી.

હા પછી સૂતાની તૈયારી. બાપુજીએ આજે કોકટી ફની પૂણી કાંતી, અને બા કલાકમાં ૧૬૦ તાર કાંત્યા. પૂણી ખૂબ સારી હતી. આજના એક કાગળમાં બાપુજીએ લખ્યું,

તમે ...ને કાગળ લખ્યો છે, એ તો મેં નથી વાંચ્યો, પણ જે જવાબ મોકલ્યો છે એ વાંચ્યો છે. મને તો એ ઠીક લાગે છે. અને જ્યાં સુધી મારા પર વિશ્વાસ રાખે છે ત્યાં સુધી ખીનું લખાય પણ શું? વળી અત્યારે તો આચારનો સવાલ નથી રહ્યો. પણ ત્યાં ફાંલ નથી ત્યાં મુખ્ય વસ્તુ જ વિચાર છે ના? અને તમારે બધાએ અત્યારે વિચારવાની વસ્તુ તો એ રહી છે કે, વિચાર અબણપણે બ્રહ્મ હોય તો મારો સંજ

કરી શકાય કે? ને મારા વિચારો બ્રહ્મ હોય તો તમે બધાએ, નેઓએ મને બારપૂર્વક સાથ આપ્યો છે, તેઓએ એ સાથ પાછો ખેંચી લેવા થઈ હું સમજ્યો છું ત્યાં લગી એ વાત કબૂલ રાખે છે મેં આશા તો સેવી છે ને કાગળો ને લખ્યા છે તેની નમ્મ તમને બધાને મોકલી હશે નહીં તો માગતો મને નિઃસંકોચપણે ને લખડ હોય ત લખજો બારે ધમસ કટમા આવી પડ્યો છે મેં કાગળ તો લખ્યો છે એ ખીડવાને સારું ને આપ્યો છે બહુ કાચવાય છે એને પણ તમે મળો અને ચચા કરો એ ઇચ્છવા જોગ છે પ્રશ્ન એવો થઈ પડ્યો છે કે કોઈથી તટસ્થપણે રહેવાય એવું નથી ત્યાં ધર્માધમનો નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યાં વચથી રિશ્તિને બાળે જ આવનારા હોઈ રાકે

૨૫-૩-૪૭

પંડાણા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના, પ્રાર્થના પત્રી દેવભાઈ સાથે વાતો કરી ને વિષે કહેવાય છે કે, તેઓ લીગમા પણ કંઈક ભાગ ભગવે છે એમની સાથે બાપુજીએ ફરતાં ફરતા વાતો કરી “તમારે આ કોમી એકતામા બહુ મહત્વનો સાથ આપવો જોઈએ બધાની સાથે ચોખ્ખી વાતો કરવી જોઈએ પત્રી પણ જો લીગને અન્યાય થતો હોય તો કોંગ્રેસ સમિતિ આગળ મૂકતા અચકાવું ન જોઈએ અને જો અદરબાનેથી લીગનાળા કંઈક બીધો પ્રચાર કરતા હોય તો તમારે એક મુસ્લિમ તરીકે તમારા ભાઈઓને સાચો મજહબ શો હોય, કેને કહેવાય, કયા ભૂલ છે, તે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ”

આજે માલિશમા ૧૫ મિનિટ બાપુજી સૂતા બોજનમા નિયમ મુજબ ત્રણ ખાખરા, શાક, દૂધ, ત્રેણપ કૂટ લીધા ૨ વાગ્યાથી બાપુજીની મુલાકાતે આવનારાઓનો ધસારો શરૂ થયો

પ્રાર્થના બાકીપુર મેદાનમા થઈ આજની પ્રાર્થનામા સારી પેઠે શાંતિ હતી પ્રાર્થનામા બાપુજીએ કહ્યું કે, “મારા સાબળનામા એમ આન્યુ છે કે, હિંદુઓ મુસનમાનેનો બહિષ્કાર કરે છે આ વાત સાચી હોય તો બહુ દુઃખ છે આજે લીગનાળા કેટલાક મિત્રો મને મળ્યા આની ગયા ને મૈત્રીનો આધાર લશ્કરના સિપાઈની સગીન નથી પણ પરસ્પરની ભત્રી લાગણી છે, તેવી મૈત્રી મુસ્લિમ લીગનાળા મિત્રોના સહકાર

વિના ગિહારમાં કદી સ્થાપી નહીં શકાય. આજે નોઆખાલીથી આવેલા એક મિત્ર મળવા આવ્યા હતા અને તેમણે ખચર આપ્યા કે, ત્યાંની સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય છે. પણ મેં જવાબ આપ્યો કે, અહીં હું જે કામ કરું છું તેની અસર નોઆખાલીમાં પડ્યા વગર રહેવાની નથી, અને અહીં જે અસર થઈશ તો ત્યાં મારા આવવાથી પણ કશોય ફાયદો થવાનો નથી. જાકી સહુના સાચા મદદગાર તો માત્ર એક પ્રભુ જ છે. તેના ઉપર જ ભરોસો રાખવાનો છે.

“અહીંના ડોમ લાઈઓની હાલત પણ ખરાબ છે. એ જાતિના લાઈઓને આપણા લાઈઓ ગણીને તેમની સાથે વર્તવું જોઈએ. જે હિંદુ ધર્મનો નાશ ન થવા દેવો હોય તો આ નામોશીનો વહેણમાં વહેલી તકે હિંદુઓએ અંત લાવવો જ જોઈએ.”

૨૬-૩-૪૭

જાહેનાબાદ

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના. પછી હુનરભાઈ સાથે વાતો કરી. કેટલાક પત્રો લખ્યા આદ મને ગીરાજના અર્થો સમજાવ્યા. ૬૧૧ વાગ્યે ફરવા નીકળ્યા. ફરતી વખતે મારા નાકમાંથી ઓચિંતી લોહીની ધાર છૂટી. આપુછએ તુરત જ પકડી રાખી અને પાણી મંગાવી પોતે જ માથા પર રેડ્યું થોડી વાર અંદર જઈને સૂઈ જવાનું કહ્યું. આપુછ એકલા ફર્યા. માલિશમાં મને કહે, “તારું નાક (નસોઝરી ફૂટવાનું) ટેકાંણે નથી આવતું એથી મને બહુ ચિંતા રહે છે. આજે પ્રકાશની સૂચના પ્રમાણે કોટેરાઈઝ કરાવવાનું છે. જોઈએ હવે એનાથી શો ફાયદો થાય છે.”

૧૦૧ વાગ્યે હું દવાખાને ગઈ હતી. આવીને આપુછને ને ખાન-સાહેબને જમાડ્યા અને સામાન તૈયાર કર્યો. ૧-૪૫ અહીં આવવા માટે પટણા સ્ટેશને ગયાં. એ વાગ્યે અમારી ગાડી ઊપડી. આપુછએ ગાડીમાં કાંચું. હું તો ઊંઘી ગઈ હતી. સવાત્રણ વાગ્યે અહીં પહોંચ્યા. અહીંથી ૧૦ માર્મિલ દૂર કાકો નામના ગામડામાં ગયાં. આજની પ્રાર્થનામાં જતાં પહેલાં કેટલાક નિરાશિત મુસલમાન લાઈઓ સાથે થોડી વાતો કરી. “ખાસગરી અત્તી શેટે લેટલી. હુદ મુધી. તેા મેઆખાલીની ચચો હું કરતો જ નથી. અને જ્યારે કોઈક વખત બોલવું પડ્યું છે

સભામાં અને સરકારમાં છે તે કોમનો તેમના પર વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી તેમને કોઈ હક્કી ન જ શકે. એ જ રીતે તમે અહીંના મુસલમાનો, આ પ્રાંતના હિંદુ મતદારમંડળોએ ચૂંટલા પ્રધાનોને કેવી રીતે રજા આપી શકશે? આવી કમનસીમ અને બેફાલી દશા અલગ કોમી મતદારમંડળોની પ્રથામાંથી પેદા થઈ છે. આ પ્રથાને હું પહેલેથી જ વખોડતો આવ્યો છું. ધારો કે, આ સરકારને કાઠી મૂકીએ, તો પછી શું? પછી ફરી પાછો નોકરશાહીનો પહેલાંના જેવો રાજ્યવહીવટ શરૂ થશે. અને એ વહીવટમાં પ્રજાને કોઈ પણ જાતની દાદ નહીં મળે. એ વાત બાબુએ રાખો. પણ આજે આ પ્રધાનો સાથે મારો અત્યંત મૈત્રીનો સંબંધ હોવાથી હું તેમની પાસેથી જે કામ લઈ શકું છું તે ગવર્નરના નીમેલા એડવાઇઝરો એટલે કે સલાહકારો પાસેથી મારાથી શી રીતે લઈ શકાશે?”

પ્રશ્ન — જે નવાં પોલીસથાણાં દાદવામાં આવે તેમાંના પોલીસ સિપાઈમાં અરધોઅરધ મુસ્લિમ કોમના રાખવા.

બાબુજી — નોઆબાલીના હિંદુઓની પણ આ જ માગણી હતી. મેં તેમાં સંમતિ આપી નહોતી. તમારી માગણી અને નોઆબાલીના હિંદુઓની માગણી બન્ને મારા સુલેહ-સ્થાપનાના કાર્યને મૂળમાંથી છેદી નાખે છે. આ માગણી કબૂલ કરવાનો અર્થ એટલો જ થાય કે, બિહારના કકડા પાડી તેમાં નાનાં નાનાં પાકિસ્તાનો સ્થાપવાં. તમે જ્યાં રહેશો અથવા જશો ત્યાં તમારા પડોશી હશે. તેમની સાથે પરસ્પર પ્રીતિ અને લાઈ ભાઈની લાગણી રાખીને જ તમારે રહેવાનું છે. ક્રીશ્નાસાહેબે પોતે પણ એમ જ કહ્યું છે કે, પાકિસ્તાની વિસ્તારમાં લઘુમતી કોમનાં માણસોએ એવી રીતે વર્તવું કે જેથી વધુમતી કોમના માણસોને તેમાં ભરોસો બેસે. એ જ રીતે તમારા સહુનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને હું અહીંના હિંદુઓને આગ્રહ કરી રહ્યો છું. હિંદુસ્તાન થાય કે પાકિસ્તાન થાય, બંને રાજ્યનો પાયો તો આખરે પ્રજાજનો પ્રયે સરખા ન્યાયનો અને વર્તનનો હશે.

પ્રશ્ન — બિહારનો થોડોક ભાગ જુદો કાઢી તેમાં એકલા મુસલમાનોને વસાવવા.

આપુછ — થોડો લાગ જુદો કાઠી તમને (મુસલમાનોને) જુદા વસાવનાની સરકારને કરજ ન પાડી શકાય નોઆખાલીના હિંદુઓને એ જ રીતે જગાળમા જુદા વસાવનાને મારાથી જગાળના વડા પ્રધાન સુદરાવદી સાહેબને કહી શકાશે? નોઆખાલીના હિંદુઓને આવી હિલચાલ કરવાની ખાતમા મે કદીય પ્રેસાહન નથી આપ્યું નોઆખાલીના હિંદુઓને મે કહેતુ કે, તમને જગાળમા રહેનાનો જો ડર લાગતો હોય તો તમે છોડી દો, અને માલમિનકતનુ તમને વળતર મળતુ હોય તો તમારે ગમે ત્યા જઈને વસવું અને સરકારને મિલકત મળતી હોય તો વળતર શા માટે ન આપે? એ જ હુ તમને પણ કહું છું કે, તમને જો તમારી મિલકતનુ પૂરું વળતર મળતુ હોય તો તમે ડોડીને ગમે ત્યા જઈ શકો છો પણ મારે એ પણ એકરાર કરવો જોઈએ કે, મને આ વાત જરાયે ગમતી જ નથી આ રીતે પોતપોતાના વતન અને ઘરમાર છોડવામા સાર નામરદાર છે એમ હું તો માનું છું અને સરકાર જો વળતર આપના તૈયાર ન હોય તો સરકારને માટે પણ આ વાજખી વાત ન કહેનાય, એમ પણ મારે કહેવું જોઈએ, અને તેમનાથી આ વ્યાવહારિક વાતમા ના ન જ કહેનાય વળી હિંદુ કોમના મતથી ચૂંટાયેલા પ્રધાનો કહે કે, અહીંના હિંદુઓ હવે કાબૂ બહાર ગયા છે તો તેમને માટે પોતાના પ્રધાનપદ પર ચાલુ રહેના કરતા હિંદુઓના આધગા ગુસ્સાના તાપમા બળી જવું વધુ સારું છે સરકારનો ધર્મ પોતાની પ્રગ્નતા મધા જ લોકોને ન્યાય આપનાનો છે કોઈનેય અન્યાય કરવો તેને ન પાવવે

પ્રશ્ન — મિહારના તોશન પચમા ન્યાયાધીશ રમેનની નિમજીક કરવામા આવી છે તે સામે અમારો (મુસલમાનોનોયે) વાધો છે

આપુછ — મુસ્લિમ લાઈઓને રમેન પર વિશ્વાસ નથી, તો હવે તમારે જે માણસની પસંદગી કરવી હોય તેને પસંદ કરી શકો છો, જે તમે ક્યારેય કહ્યું નથી આપણે ન્યાયાધીશ રમેન જેવા કોઈ ખિન મુસ્લિમનો ભરોસો તો રાખવો જ પડશે અને એક માણસના પચથી કશુંય નુકસાન નથી થાનું તોપણ તમે જે ધરડો તેના નામોની યાદી આપો, તો હુ ચોગ્ય થાય તે માટે પ્રયત્ન કરી જોઈશ

પ્રશ્ન — જેઓનાં અપહરણ થયાં છે તે બહેનોને પાછી લાવવી જોઈએ.

બાપુજી — હું બિહાર આવ્યો ત્યારથી જ આ વાત મને કહેવામાં આવી છે, અને મેં કહ્યું પણ છે કે, એવી બહેનોનાં તેમનાં સર્ગાવહાલાંઓનાં નામો મને આપો કે જેથી જો તે જીવતી હશે તો હું જરૂર શોધી કઢાવવા માટે પ્રયત્ન કરીશ જ.

આ સભામાં ધારાસભાના એક સભ્ય શ્રી . . . હાજર હતા. તેમની સામે પણ આરોપ મૂકતાં મુસ્લિમ લાઈઓએ કહ્યું કે તોફાનો દરમિયાન હિંદુઓને આપતા તરફથી પ્રોત્સાહન અપાયું હતું. આ સાંભળીને તે ધારાસભ્ય તુરત જ ઊભા થયા અને બોલ્યા કે, “હું તદ્દન નિર્દોષ છું. છતાંય મને જો એક પણ સાબિતી આને અંગે બતાવશે તો હું આ સહુ લાઈઓનો આભાર માનીશ. મુસ્લિમ લાઈઓ પોતાનું જ તપાસપંચ બનાવે, અને જો હું દોષિત હતું તો કોઈ પણ સભ્ય ખમવા તૈયાર છું. તેની પ્રતિજ્ઞા ગાંધીજી સામે જ કરું છું.”

આજની આ સભામાં ઠીક ઠીક બોલવા જેવા પ્રશ્નોત્તરો થયા.

ત્યાંથી પ્રાર્થનામાં ગયાં. પ્રાર્થનાસભામાં બાપુજીએ કહ્યું કે, “મનુષ્યમાં એક ખામી જેવામાં આવે છે કે, માણસો મોટે ભાગે પોતાના વિરોધીઓ માટે ઘણી જ ગેરસમજ પોતાની મેજે જ કહીને ઊભી કરે છે અને તેઓના ઉપર સાબિત ન થઈ શકે એવા આક્ષેપો મૂકે છે. અને આ જાતના વર્તનથી ઘણી વખત ભયંકર પરિણામ આવી શકે છે. કોંગ્રેસ અને લીગ વચ્ચેના મતભેદો આવા વર્તનને આભારી છે.”

આજે અહીંની નિરાશ્રિતોની જાવણીની મુલાકાત લીધી અને સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો વાતો કરતાં રહી પડ્યાં. બાપુજીએ કહ્યું, “લાગણીના આવેશમાં, આમ લાગણીમાં ન આવી જંતુ જોઈએ. દરેક ધર્મ શોખવે છે કે, માણસમાત્રે દુઃખ અને શોકનો બહાદુરીથી સામનો કરવો જોઈએ. અહીં આવતાં રસ્તામાં મારી મોટર ઊભી રખાવીને જોરથી મહાત્મા ગાંધીની જય કરતાં હતાં, ત્યારે મને સહેજ કંટપના

આવી કે, આવી જ રીતે જેમ મારી મોટર બિની રખાવવા ટોળાનાં ટોળાં આવતાં હતાં તેવી જ રીતે મુસલમાનોને મારવા થયું હશે ને? હિંદુઓએ ખરેખર શરમાવું જોઈએ. અને હવે આવું ગાંડપણ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ. બિહારમાં જો હિંદુઓ ફરીથી પાગલ થશે તો સહુથી પ્રથમ હું મારો નાશ કરીશ. હું તો ધ્વજરત્ન પ્રાર્થના કરું છું કે, હે પ્રભો! સાચી હિંમત કેવી હોય તે મારા પોતાના પંડના દાખલાથી આ લોકોને બતાવી આપવાની તું મને શક્તિ આપજે કે, કદાચ કોઈ મારી કતલ કરવા આવે તોપણ હું પ્રભુનું નામ લેતો પ્રાર્થના કરું કે મારી કતલ કરનાર કતલીઓને માફ કરવાની મને શક્તિ આપજે અને તેમને સહુશુદ્ધિ આપજે, સન્માન દેરજે. ”

આજે તો બાપુજીના ચહેરા પર માનસિક અને શારીરિક થાક ધણો જ દેખાતો હતો, છતાંય પળવારનો આરામ લીધા વગર કામ ક્યે જતા હતા. -

ખાનસાહેબ બધાંની સાથે જ જમ્યા. ચાકને લીધે બાપુજીએ કરવાનું મુશ્કેલી રાખ્યું. વાઈસરોય અને સરદારદાદાનો તાર હતો. કદાચ દિલ્હી જવું જ પડશે. બાપુજીએ કહ્યું કે, પોતે એકલા જ દિલ્હી જવા ઇચ્છે એટલે ખાનસાહેબ કદાચ પેશાવર જશે. હું અને બાપુજી દિલ્હી જઈશું. મુદુલાબહેન, દેવભાઈ, હુનરભાઈ અહીં જ બાપુજીના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરશે, મુખ્ય સંચાલન મુદુલાબહેન કરશે. પણ બિહારનો મોટો પ્રશ્ન છે. ‘આ વખતે તો મારું દિલ કહે છે કે જવું જોઈએ. જ્યારે જ્યારે મારા મને ના પાડી છે ત્યારે મેં’ આવાં નિમંત્રણો નથી સ્વીકાર્યાં. લોકો વેવેલના મંત્રી મારી પાસે એ વખત આવી ગયા હતા, છતાંય મેં તેમનું નિમંત્રણ નહોતું સ્વીકાર્યું.’

મોટરના હડોલાથી બાપુજીની કમર ખૂબ દુખતી હતી. નોઆખાલી કરતાં અહીંની મુસાફરી એ રીતે ખૂબ આકરી પડે છે. અને મોટાં મોટાં ટોળાં એક મિનિટની શાંતિ નથી લેવા દેતાં. એટલી અહીં બીડ રહે છે. ૧૧ વાગ્યા પછી બાપુજી સૂતા.

રોજ રાતે ફંડ ગણવામાં મને સૂતાનું ઘણું મોડું થવાથી તે કામ દેવભાઈ સંભાળે તે વિષે બાપુજીએ જીકીને દાતણ કરતાં કહ્યું. પણ તેમને માટે એ કામ મુશ્કેલ હોવાથી છેવટ એમ નક્કી થયું કે, હનરભાઈ અને હું, એમ અમારે બંનેએ સંભાળવું. પ્રાર્થના પછી ગીતાપાઠ કરીને મેં સામાન પેક કર્યો. આજે તો સવારના સામાન પેક કરતાં ખૂબ ઝોકાં આવતાં હતાં.

૬-૦ અમે મોટર રસ્તે ગામડામાં ફરવા નીકળ્યાં. બાપુજીએ રસ્તામાં ૧૦ મિનિટ ઊંઘ કરી લીધી. મારા જોળામાં માથું અને ખાનસાહેબના જોળામાં પગ રાખવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. મેં આજે કહ્યું, મારા જોળામાં આપ પગ રાખો અને ખાનસાહેબના જોળામાં માથું રાખો. પણ ખાનસાહેબે તેમ કરવાની ના કહી. ખાનસાહેબ મને કહે, “મારા જોળામાં બાપુજીના પગ રહે છે અને એથી પગ ચાંપવાનું મને સૌભાગ્ય સાંપડે છે. તું તો ઘણી સેવા કરે છે. અને મને આવા સમયે ફક્ત પગ દબાવવાની તક સાંપડે છે. એ મારા માટે અનેરો લહાવો છે. એને જતો કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારાં એવાં અહોભાગ્ય ક્યાંથી કે, મહાત્માજીના પગ મારી ગોદમાં હોય અને પગચાળી કરવાની અનેરી તક મને મળે!!”

ખરેખર, ખાનસાહેબના હૃદયના આવા ભક્તિમય શબ્દોથી વધુ કંઈ પણ કહેવાની મારી તો હિંમત જ ન ચાલી. પણ આ બંને મહાપુરુષોની વચ્ચે આવું પવિત્ર દર્શન કરી કૃતાર્થ થવાય છે.

૮:૧૧ વાગ્યે અમે ઘોસી પહોંચ્યાં. રસ્તામાં આમાચૂઆ અને બેઝી પણ થોડી થોડી વાર રોકાયાં. અહીં પહોંચીને બાપુજીએ થોડી વાર ટપાલ જોઈ. મેં સામાન ખોલી નાહવાઘોવાની તૈયારી કરી.

માલ્લિશમાં બાપુજીએ મને ખાનસાહેબની પૂરતી કાળજી રાખવાનું કહ્યું. “તારાં બીજાં કાર્યોના વ્યવસાયમાં એમના ખાવાપીવામાં કશી અડચણ ન પડતી જોઈએ. બીજું કામ જો કાંઈ વધુપણું હોય તો તે છોડતાં સકોચ ન રાખીશ. પણ તું પોતે જ ખાનસાહેબને રાંધીને

જન્માડે છે તે એમને ખૂબ ગમે છે કારણ કે એમનું વજન ખૂબ ઘટી ગયું હતું તે દર અઠવાડિયે એક એક રતન મેળવે છે પૌષ્ટિક અને સુચિકારક વાનગી બનાવી નિયમસર અને વખત ભાવથી જન્માડવાનું આ પરિણામ છે, એટલે એમના માટે રાધાનાનું અને જન્માડનાનું તારે જ કરવાનું છે એ કામ બીજા કોઈને ન સોંપીશ મારું કોઈ પણ વધારાનું કામ બીજાને સોંપી શકે છે ”

થોડી વાર પહેલાના પૂ જ્ઞાનસાહેમે પગ આપતા કહેલા આપુછ માટેના શબ્દો અને માલિશ સમયે આપુછએ એમની તમિષતની કાળજીભરી મને સૂચના આપતા આ શબ્દોથી સહજ મારા મનમાં ચચુ કોણ કોનું ભક્ત ?

ભોજન આદિનો ક્રમ નિયમ મુજબ રહ્યો ભોજન સમયે આપુછ એ છાપા સાભાળ્યા દોઢ વાગ્યે આરામ કર્યો બે વાગ્યે બીડીને સતરાનો રસ લીધો અને કાતતા મુનાકાતો ચાલુ થઈ ત્રણ વાગ્યે ફરી પ્રનાસે નીકળ્યા અર્ધ નાયક, સુ ફીપુર, અમદાવાદપુર, અને એખરી જોયા. એખરીમાં પ્રાર્થના થઈ

પ્રવચનમાં આપુછએ જણાવ્યું “ હિંદુઓએ પાગન બની ને ખાનાખરામી કરી છે મુસલમાનોએ પણ તેની જ કરી છે, એથી પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું મીઠું ફળ તેઓ આખરા નહીં પામે આ હું તમને ચેતવણી આપુ છું નવા વાઈસરોય સાહેબે ને જાહેરાત કરી છે તે તમે સહુએ જોઈ દશે તેમણે જણાવ્યું છે કે, ‘ હું તો હવે છત્રા જ વાઈસરોય તરીકે આ યો છું ’ જોકે ક્ષિટિશે તરફથી આવી જાહેરાતમાં આપણને લહેમ આવે છે ખરો તેના કારણે પણ છે ખતા હું સહુને વિનતી કરુ છું કે, આ જાહેરાત માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ ન બાધી સેતા સીધો જ અર્થ કરજો અને તેમાં વિશ્વાસ રાખજો મારે અનુભવ છે કે, દરો કોઈનો સગો નથી થતો એટલે જો આમાં દરો દશે તોપણ આપણે પ્રશુભ શુભાચારના નથી જ પણ મને તો મોટો ડર એ છે કે આજે દેશમાં ને બની ગયું છે, તેથી મદામદેનતે ને ફગ આપણે મેળવી શક્યા છીએ તેને મજબૂત હાથથી પકડી રાખી રહીશું ખરું ? મારી મર્તિ મને કહે છે કે, વાઈસરોયે આવા કરોમીના

ગંભીર પ્રસંગે એક ગંભીર જાહેરાત કરી છે, તે વચનને પાછું ગળી જવાને આપણે પોતે જ તેને લાલચમાં નાખીશું. પ્રભુ કરે અને આવો મોટો પ્રસંગ આપણને ન સાંપડે. પણ ધારો કે આવો પ્રસંગ આવશે તોય આખા દેશમાં હું એકલો જ હોઈશ, અને મારી વાત કોઈ સાંભળવા તૈયાર પણ નહીં થાય તોંપણ પોકારી પોકારીને કઠીશ કે, વાઈસરોયે દદતાથી અને સત્યતાથી પોતાનું વચન પાળવું અને બ્રિટિશ હકૂમતને સંકેદી લેવી.

“હમણાં પોલીસનાં માણસોએ હડતાલ પાડી છે. હું કહું છું કે પોલીસથી અને ભગી કામદારોથી હડતાલ પર ન જ ઉતરાય. તેઓ અને સમાજજીવનને માટે પાયાની કામગીરી બંનવે છે. તેથી આ અનેએ પગારના ઝવડા ખાતર કદી પોતાનું કામ ન છોડવું જોઈએ. એ લોકોને પોતપોતાની ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે અનેક ઇલાજો પડેલા છે. હું જો પ્રવાન હોઉં તો હડતાલની ધમકીને વશ થઈ હડતાલિયાઓ આગળ કશીય દરખાસ્ત ન મૂકું. કેમ કે આ જનની હડતાલની ધમકીમાં જગર-સ્તી રહેલી છે. અને તેને તાણે હું કદીય ન થાઉં. હું એકમાત્ર નિષ્પક્ષ તપાસપંચની દરખાસ્ત કોઈ પણ જાતની શરતો મૂક્યા વિના રજૂ કરું.”

“એટલે પોલીસનાઈઓને મારી વિનંતી છે કે, તમારું અત્યારનું અનુગતું વર્તન છોડો અને હડતાલ પાછી ખેંચી તપાસપંચથી ન્યાય માગો. પોલીસદળનો એકેએક માણસ પ્રજાનો મેવક છે. અને તેમણે સહુએ સરહદ પ્રાંતના ખુદાઈ ખિદમતદારોના જેવું વર્તન કેળવવું જોઈએ. પ્રજાનું એકેએક બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ પોતપોતાની ફરજ સમજવાની કોશિશ કરે. સમાજમાં ચોરી ન થાય, ધાડ ન પડે, તો પોલીસની જરૂર જ ન પડે. અને દરેક માણસ પોતપોતાનો પોલીસ બની એકબીજાને સહાય કરશે.

“આ હડતાલિયા સાથે કામ લેવાને બિહારની સરકારે બ્રિટિશ લશ્કરી સિપાઈઓનો ઉપયોગ કર્યો એથી મને સાચે જ દિલગીરી થાય છે. જમે તે કારણ હોય, અને જમે તે જાગમાં જરૂર પડે તોયે હિન્દુસ્તાનમાં વહીવટ કરતી સરકારોએ આવી બાબતમાં બખેડાને શાંત

જભાડે છે તે એમને ખૂબ ગમે છે કારણ કે એમનું વજન ખૂબ ઘની ગયું હતું તે દર અઠવાડિયે એક એક સ્તલ મેળવે છે પૌષ્ટિક અને સુચિકારક વાનગી બનાવી નિયમસર બને વખત ભાવથી જભાડાનું આ પરિણામ છે, એટલે એમના માટે રાધનાનું અને જભાડાનું તારે જ કરવાનું છે એ કામ બીજા કોઈને ન સોંપીશ મારું કોઈ પણ વધારાનું કામ બીજાને સોંપી શકે છે”

થોડી વાર પહેનાના પૂ ખાનસાહેમે પગ આપતા કહેલા નાપુછ માટેના શબ્દો, અને માલિશ સમયે નાપુછએ એમની તમિયતની કાળજીભરી મને સૂચના આપતા આ શબ્દોથી સદ્ગત મારા મનમાં થયું કોણ કોનું ભક્ત ?

ભોજન આદિનો ક્રમ નિયમ મુજબ રહ્યો ભોજન સમયે નાપુછ એ છાપા સાલવ્યા દોઢ વાગ્યે આરામ કર્યો બે વાગ્યે બિડીને સ્વતરાનો રસ લીધો અને કાંતતા મુનાકાતો ચાલુ થઈ ત્રણ વાગ્યે ફરી પ્રવાસે નીકળ્યા અમદાવાદ, ગુલ્શીપુર, અમદાવાદપુર, અને ઓખરી જોયા ઓખરીમાં પ્રાર્થના થઈ

પ્રવચનમાં નાપુછએ જણાવ્યું “હિંદુઓએ પાગન બની જે ખાનાખરામી કરી છે, મુસનમાનોએ પણ તેની જ કરી છે, એથી પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું મીઠું ફળ તેઓ આપવા નહીં પામે આ હું તમને ચેતનાણી આપુ છું નવા વાર્ષિકરોય સાહેબે જે જાહેરાત કરી છે તે તમે સહુએ જોઈ હશે તેમણે જણાવ્યું છે કે, ‘હું તો હવે છેલ્લા જ વાર્ષિકરોય તરીકે આવ્યો છું’ જોકે ઇસ્ટિશો તરફથી આવી જાહેરાતમાં આપણને વહેમ આવે છે ખરો તેના કારણે પણ છે છતાં હું સહુને વિનતી કરું છું કે, આ જાહેરાત માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ ન બાધી હોતા સીધો જ અર્થ કરજો અને તેમાં વિશ્વાસ રાખજો મારો અનુભવ છે કે, દોઢ વાર્ષિકરોય સગો નથી થતો એટલે જો આમાં દોઢ હશે તોપણ આપણે પ્રશ્ન મુમાવવાના નથી જ પણ મને તો મોટો ફર એ છે કે આજે દેશમાં જે બની ગયું છે, તેથી મહામહેનતે જે ફળ આપણે મેળવી શક્યા છીએ તેને મળખૂત દાધથી પાંચી રાખી રહીશું ખરા ? મારી માતિ મને કહે છે કે, વાર્ષિકરોયે આવા કરોબીના

ગંભીર પ્રસંગે એક ગંભીર જાહેરાત કરી છે, તે વચનને પાછું ગળી જવાને આપણે પોતે જ તેને લાલચમાં નાખીશું. પ્રભુ કરે અને આવો મોઠો પ્રસંગ આપણને ન સાંપડે. પણ ધારો કે આવો પ્રસંગ આવશે તોય આખા દેશમાં હું એકલો જ હોઈશિ, અને મારી વાન કોઈ સાંભળવા તૈયાર પણ નહીં થાય તોંપણ પોકારી પોકારીને કદીશ કે, વાઈસરોયે દહનાથી અને સત્તનાથી પોતાનું વચન પાળવું અને બ્રિટિશ હકૂમતને સંકેલી લેવી.

“હમણાં પોલીસનાં માણસોએ હડતાલ પાડી છે. હું કહું છું કે પોલીસથી અને ભંગી કામદારોથી હડતાલ પર ન જ ઉતરાય. તેઓ અને સમાજજીવનને માટે પાયાની કામગીરી બંધાવે છે. તેથી આ અનેએ પગારના ઝઘડા ખાતર કદી પોતાનું કામ ન છોડવું જોઈએ. એ લોકોને પોતપોતાની ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે અનેક મંલાજો પડેલા છે. હું જો પ્રધાન હોઉં તો હડતાલની ધમકીને વશ થઈ હડતાલિયાઓ આગળ કદીય દરખાસ્ત ન મૂકું. કેમ કે આ જાનની હડતાલની ધમકીમાં જખર-સ્તી રહેલી છે. અને તેને તાબે હું કદીય ન થાઉં. હું એકમાત્ર નિબ્બક્ષ તપાસપંચની દરખાસ્ત કોઈ પણ જાતની શરતો મુક્યા વિના રજૂ કરું.”

“એટલે પોલીસમાર્મિઓને મારી વિનંતી છે કે, તમારું અત્યારનું અજીગતું વર્તન છોડો અને હડતાલ પાછી જેથી તપાસપંચથી ન્યાય માગો. પોલીસદળનો એકેએક માણસ પ્રજાનો સેવક છે. અને તેમણે સહુએ સરહદ પ્રાંતના ખુદાઈ ખિદમતદારોના જેવું વર્તન કેળવવું જોઈએ. પ્રજાનું એકેએક બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ પોતપોતાની દરજ સમજવાની કોશિશ કરે. સમાજમાં ચોરી ન થાય, ધાડ ન પડે, તો પોલીસની જરૂર જ ન પડે. અને દરેક માણસ પોતપોતાનો પોલીસ બની એકબીજાને સદાય કરશે.”

“આ હડતાલિયા સાથે કામ લેવાને બિહારની સરકારે બ્રિટિશ લારકરી સિપાઈઓનો ઉપયોગ કર્યો એથી મને સાચે જ દિલગીરી થાય છે. જ્યે તે હાથે હેલ્મ, અને જ્યે તે જાતમાં જંદર પડે તેલે હિન્દુસ્તાનમાં વહીવટ કરતી સરકારોએ આવી બાબતમાં બખેડાને શાંત

જમાંડે છે તે એમને ખૂબ ગમે છે. કારણ કે એમનું વજન ખૂબ ઘટી ગયું હતું તે દર અઠવાડિયે એક એક રતન મેળવે છે પૌષ્ટિક અને રુચિકારક વાનગી બનાવી નિયમસર બને વખત લાગતી જમાંડવાનું આ પરિણામ છે, એટલે એમના માટે રાધવાનું અને જમાંડવાનું તારે જ કરવાનું છે એ કામ બીજા કોઈને ન સોંપીશ મારું કોઈ પણ વધારાનું કામ બીજાને સોંપી શકે છે”

થોડી વાર પહેલાના પૂ જ્ઞાનસાહેબે પગ આપતા કહેલા બાપુજી માટેના શબ્દો, અને માલિશ સમયે બાપુજીએ એમની તમિયતની કાળજીભરી મને સૂચના આપતા આ શબ્દોથી સહજ મારા મનમાં ચલુ કોણ કોનું ભક્ત ?

ભોજન આદિનો ક્રમ નિયમ મુજબ રહ્યો ભોજન સમયે બાપુજીએ છાપા સાંભળ્યા દોઢ વાગ્યે આરામ કર્યો બે વાગ્યે બીંને સંતરાનો રસ લીધો અને કંતતા મુલાકાતો ચાલુ થઈ. ત્રણ વાગ્યે ફરી અવાસે નીકળ્યા. અમદાવાદ, સુદીપુર, અમદાવાદપુર, અને આખરી જ્ઞેયા. આખરીમા પ્રાર્થના થઈ

પ્રવચનમા બાપુજીએ જણાવ્યું “હિંદુઓએ પાગલ બની જે ખાનાખરામી કરી છે, મુસલમાનોએ પણ તેવી જ કરી છે, એથી પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું મીઠું ફળ તેઓ આપવા નહીં પામે આ હું તમને એતરણી આપુ છું નવા વાર્ષસરોવ સાહેબે જે જાહેરાત કરી છે તે તમે સહુએ જોઈ દશે તેમણે જણાવ્યું છે કે, ‘હું તો હવે છેના જ વાર્ષસરોવ તરીકે આવ્યો છું’ જોકે ધિટિશો તરફથી આવી જાહેરાતમા આપણને વહેમ આવે છે ખરો. તેના કારણે પણ છે છતાં હું સહુને વિનંતી કરુ છું કે, આ જાહેરાત માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ ન બાધી લેતા. મીઠો જ અર્થ કરજો અને તેમા વિશ્વાસ રાખજો મારો અનુભવ છે કે, દગો કોઈનો સગો નથી થતો. એટલે જે આમા દગો દશે તોપણ આપણે કશુંપ ગુમાવવાના નથી જ. પણ મને તો મોટો ડર એ છે કે આજે દેશમા જે બની ગયું છે, તેથી મહામહેનતે જે ફળ આપણે મેળવી શક્યા છીએ તેને મજબૂત હાથથી પકડી રાખી રક્ષીશું ખરા ? મારી મતિ મને કહે છે કે, વાર્ષસરોવે આવા કટોકટીના

ગંભીર પ્રસંગે એક ગંભીર જાહેરાત કરી છે, તે વચનને પાછું ગળી જવાને આપણે પોતે જ તેને લાલચમાં નાખીશું. પ્રભુ કરે અને આવો મોઢો પ્રસંગ આપણને ન સાંપડે. પણ ધારો કે આવો પ્રસંગ આવશે તોય આખા દેશમાં હું એકલો જ હોઈશ, અને મારી વાન કોઈ સાંભળવા તૈયાર પણ નહીં થાય તોપણ પોકારી પોકારીને કદીશ કે, વાઈસરોયે દલ્લાથી અને સ્વયંનાથી પોતાનું વચન પાળવું અને બ્રિટિશ હકૂમતને સંકેદી લેવી.

“હમણાં પોલીસનાં માણસોએ હડતાલ પાડી છે. હું કહું છું કે પોલીસથી અને લાંગી કામદારોથી હડતાલ પર ન જ ઉતરાય. તેઓ બંને સમાજજીવનને માટે પાયાની કામગીરી બજાવે છે. તેથી આ બંનેએ પગારના ઝઘડા ખાતર કદી પોતાનું કામ ન છોડવું જોઈએ. એ લોકોને પોતપોતાની ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે અનેક ધલાળે પડેલા છે. હું જો પ્રધાન હોઉં તો હડતાલની ધમકીને વશ થઈ હડતાલિયાઓ આગળ કશીય દરખાસ્ત ન મૂકું. કેમ કે આ જાનની હડતાલની ધમકીમાં જરૂરસ્તી રહેલી છે. અને તેને તાગે હું કદીય ન થાઉં. હું એકમાત્ર નિષ્પક્ષ તપાસપંચની દરખાસ્ત કોઈ પણ જાતની શરતો મૂક્યા વિના રજૂ કરું.”

“એટલે પોલીસમાઈઓને મારી વિનંતી છે કે, તમારું અત્યારનું અનુગતું વર્તન છોડો અને હડતાલ પાછી ખેંચી તપાસપંચથી ન્યાય માગો. પોલીસદળનો એકેએક માણસ પ્રજાનો સેવક છે. અને તેમણે સહુએ સરહદ પ્રાંતના ખુદાઈ ખિદમતદારોના જેવું વર્તન કેળવવું જોઈએ. પ્રજાનું એકેએક બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ પોતપોતાની ફરજ સમજવાની કોશિશ કરે. સમાજમાં ચોરી ન થાય, ધાડ ન પડે, તો પોલીસની જરૂર જ ન પડે. અને દરેક માણસ પોતપોતાનો પોલીસ બની એકબીજાને સલામ કરશે.”

“આ હડતાલિયા સાથે કામ લેવાને બિદારની સરકારે બ્રિટિશ લરકરી સિપાઈઓનો ઉપયોગ કર્યો એથી મને જાણે જ દિલ્લીગીરી થાય છે. ગમે તે કારણ હોય, અને ગમે તે ભાગમાં જરૂર પડે તોયે હિન્દુસ્તાનમાં વહીવટ કરતી સરકારોએ આવી બાબતમાં બહેશાને શાંત

કરના માટે પણ બ્રિટિશ લશ્કરી માણસોની સેવાની માગણી દરમિયાન કરવી જોઈએ કેમ કે નહીતર એવો અર્થ થશે કે, બ્રિટિશ લોકોની શસ્ત્રસંસ્કૃતિ તાકાત વિના હિંદુમાં વહીવટ પ્રતી સરખા એકદમ ચર્ચને લાચાર બની જાય છે પોલીસની સાથે લશ્કરના માણસોના હાથમાં હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય ચાલુ જશે તે દિવસ હિન્દુસ્તાનને માટે સારો નહીં હોય ”

ત્રણ ગામડાઓમાં ઠીક પ્રમાણમાં ૬૩ એકઠું થયું ૮-૩૦ વાગ્યે અહીં (જહનામાદ) આ પા આવીને બાપુજીએ ક્રૂર ગરમ પાણી અને મધ જ લીધું પછી બાપુજીએ ભાષણનો અંગ્રેજી તરજુમો મારી નોંધ પરથી કર્યો હતો તો થાકી ગઈ હતી તેથી બધું કામકાજ કરીને ૧૦૧ વાગ્યામાં આજે સૂઈ ગઈ

૨૮-૩-૪૭

૫૮૯૫

(જહનામાદમાં) રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના વગેરેનો કાર્યક્રમ રહ્યો રસ પીતા મને બાપુજીએ ગીતાપાઠ કરાવ્યો ૬-૪૫ ગામમાં જોવા ગયા ચાલતા જ આખું ગામ જોયું સ્થાનિક મુસ્લિમ લીગના મંત્રી સાથે બાપુજીએ એક પ્રના વાતોમાં ગાળ્યો એમને બાપુજીએ સત્ય હકીકતથી ઠીક ઠીક વાકેફ થયાં અને સાથે સાથે નોઆબાલીને હત્યા કાઢ એક વખત ત્યાં જઈને જોઈ આવવાની સૂચના કરી અને એમ પણ કહ્યું કે ‘લીગની દોરવણી વગર ત્યાંની પ્રજાની આ હિંમત વધે જ નહીં એ મારો દાવો છે પણ રીંગવાળા તો એ જ સિદ્ધાંતને વર્ધા છે કે ‘એક નનૈયો દ્વિતીય રોગને દરે’ કોઈ વાતમાં પ્રયત્ન શાના થાય ?’ પણ બાપુજી પાસે તેમની સુમિત્ર કાવી નહીં આં તેમને જે કહેવાનું હોય તે લેખિત આપવા મદદમહેનતે કળ્યાન થયા

૧૦-૩૦ નાની ઘોઘી પરવામાં બોજનમાં ક્રૂર એક બાખરો અને જરા શાક લીધું દૂધ ન લીધું ૧૨-૩૫ થી ૧ આરામ કર્યો બીને ગરમ પાણી પીને મને સૂઈ જવાનું આદેશપૂર્વક કહ્યું ૧૧ વાગે પોલીસ માર્ગે જે દડાવાય પર ઊતરી છે તે મળ્યા આવી પણ દુ સતી હતી એટલે બાપુજી ખીજ ઓરડામાં ગયા અને ત્યાં રહ્યા

રાખી. હું તો જિંદી ત્યારે જોયું તો આપુજી તેમની ગાદી પર ન હતા. પણ બીજા ઓરડામાં શેતરંજ પર બેસા હતા. પાછળ નાનકડો તકિયો જ હતો. ખાલી શેતરંજ પર ગા કલાક બેસવું એ આપુજીને માટે વસતુ છે. છતાંય હું જગી ન જઈ તે ખાતર આ બધું ક્યું. મને પણ બહુ દુઃખ થયું. પણ આપુજી પાસે કોણ જાણે ક્યા જન્મનું મારું લેણું હશે તે આપુજીને આવી અગવડો વેઠાવીને પણ તે લેણું લઈ રહી છું.

૩-૩૦ વાગ્યે આપુજી હિંદુ મુસલમાનોની સભામાં ગયા. મૃદુલાબહેને કોંગ્રેસ કાર્યકરોની સભા બોલાવી હતી. આપુજીએ અહીં સારી પેઠે વરાળ ફાલવી. કહેવાય છે કે કોંગ્રેસીઓએ આ હુલ્લડમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. અને હવે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કાર્યકરોમાં લાંચ લેવાની વૃત્તિ આવી ગઈ છે. આપુજી કહે, “નથી જાણતો હું કેના ઉપર ભાર મૂકીશ. પણ એથી મારી ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જરાયે ડગતી નથી, જિલ્લાની કદાચ વધે છે. એ પણ મને દેખાડી આપ્યું કે, જેના ઉપર તુ નબી રહ્યો છે એ સાચા સિદ્ધા છે કે બોદા? બોદા હોય તોયે મારે તો કશુંય ગુમાવવાપણું નથી. એની મેળે જ જે દુકાને જશે ત્યાંથી પાછો ફરશે. હું કોઈનો સરદાર નથી. હું તો એક નાનકડો સેવક છું. જ્યારે આપણો અરુણોદય થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ ગાંડપણ સૂઝ્યું છે.”

મત્રાડી અને ગંગાસાગર જઈને ૫-૩૦ અશ્વાહગંજમાં પ્રાર્થના કરવા જિપડ્યા. આજની પ્રાર્થનામાં ખૂબ અવાજ થતો હતો. આપુજીએ ટૂંકમાં પ્રવચન ક્યું. શુનેગારોને શુના કબૂલ કરવાની અપીલ કરી અને આજના સમયે ઐક્ય ઉપર ભાર મૂક્યો.

શાહનવાઝ સાહેબ પટણા જતાં ટ્રેનમાં મળ્યા. પટણા સ્ટેશન પર ડો. સૈયદ મહમદ સાહેબ લેવા આવ્યા હતા. તેમણે માફી ખજાર આપી કે, બારીસાહેબનું કોઈ એ ખૂન ક્યું છે. અને તેઓ તુરત જ મરણ પામ્યા છે. (અમદાવાદ બારીસાહેબ આપુજીના પરમ ભક્ત. અને દેશ માટે એમણે ફકીરી જીવન ગાળ્યું હતું. બિહાર કોંગ્રેસ પ્રાંતીય સમિતિના વર્ગોથી પ્રમુખ હતા.)

આવા અચાનક સમાચારથી સહુ એકદમ કંપી ગયાં. ઘેરે ૧૦ વાગ્યે પહોંચ્યાં. ત્યાં વાત સાંભળી કે, કોઈ ગુરખા પોલીસે એમની મોટર જતી હતી તે રોકી. તે ફરજ પર હતો. પણ બારીસાહેબે મોટર ન રોકતાં, ગુરખા પોલીસને શંકા આવી એથી એણે ગોળી છોડી. છતાંય બારીસાહેબે બહાર નીકળી પિસ્તોલ ખૂંટવી, પણ બીજા પોલીસના માણસોને સીટીની નિશાની આપી બોલાવ્યા, એટલે તેઓ આવી પહોંચ્યા અને છાતીમાં ગોળી વાગી ત્યાં જ મરણ પામ્યા.

આ બધી હકીકતની તપાસ કરાવવા અને ‘પોસ્ટમોર્ટમ’ કરાવવા બાપુજીએ શ્રીજાણુને (વડા પ્રધાન) કાગળ લખ્યો.

છેક ૧૨૧૧ વાગ્યે બાપુજી સૂતા ગયા. બાપુજીએ તેમને માટે કહ્યું કે, “એ એટલા બધા ભક્ષા હતા, અને એટલા જ બિદી હતા. જો ઉપરની હકીકત સાચી હોય તો ફરજ પરના પોલીસને શંકા આવી અને તેને મોટરમાં કોણ જાય છે તે જોવું હતું તો બારીસાહેબની ફરજ હતી કે, તેમણે મોટર બીજી રાખવી જ જોઈએ. એ માણસ ફકીર હતો. એનાં બાળખચ્ચાં માટે રાત્રી પાર્ક પણ કમાયો નથી. અને કોંગ્રેસની અદ્ભુત મૂંગી સેવા એણે ત્રેમપૂર્વક બજાવી છે. કોંગ્રેસે એના કુટુંબના નિર્વાહ માટે વિચારવું જ જોઈએ.”

૨૬-૩-૪૭

પદ્મજી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ આજે બારીસાહેબના આત્માની શાંતિ માટે જ પ્રાર્થના કરવાનું સૂચવ્યું અને ભગ્ન મંદિર સોલો એ ગાવાનું કહ્યું. ગીતાનો ૧૨ મો અધ્યાય પણ ખાસ એમને માટે કરાવ્યો.

પ્રાર્થના પછી તિવારીજીએ એમના મૃત્યુની હકીકતો કહી. ફરતી વેળાએ શાદનવાજ સાહેબ તથા બારીસાહેબના દીકરા આવ્યા. એ બહુ અસ્વસ્થ હતા. એમને બાપુજીએ ખૂબ આશ્વાસન આપી કંઈક શાંત કર્યા.

૧૨ વાગ્યે બારીસાહેબનો મૃતદેહ પોલીસ લાઈનમાં આવ્યો ત્યારે બાપુજી, મૃદુલાબહેન, ખાનમાહેબ અને દુ ત્યાં ગયાં. એમના દીકરા બેકામ રહ્યા હતા. બીજાઓ દુગતની આપતો પડતા હતા.

ત્યાથી પુ આપુજી, ખાનસાહેબ, અને હુ બારીસાહેબને ઘેર ગયા ત્યા કાજો કકળાટ ચાલતો હતો એમની દીકરીઓ જોર જોરથી પુઝારતી હતી કે, “આપુજી! હમારે અમાજનન કહા ચલે ગયે?” એટલું કરુણ વાતાવરણ હતું કે પ્રમુ આવા સમય કોઈને ન દેખાડે!! એમનું રુદન મારાથી તો જોનાતું જ ન હતું એમની દીકરીઓને આશ્વાસન આપવાને બદલે મારાથી જ રડી પડાયુ આથી વળતા આપુજીએ મને કહ્યું, “તારામા હજુ હિમત ન આવી ગીતાજીના પાઠો ફક્ત વાચનાની ખાતર નથી વાચવાના મૃત્યુ તો એક સિદ્ધાંતની ખીજ બાજુ છે તને હું એટલા માટે બેગમસાહેબ અને ડોકરીઓ પાસે લઈ ગયો હતો કે તેઓ બધા તને કૌટુંબિક ગણે છે ડોકરીઓ તારી દોસ્ત છે એટલે તુ તેમને આશ્વાસન આપી શકીશ પણ તેને બદલે મારે એ ડોકરીઓની સાથે તને પણ સમજાવવી પડી ગીતાજીના પાઠોની આવા સમયે જ ખરી પરીક્ષા થાય છે”

ત્યાથી લગભગ ૧૨-૩૦ વાગ્યે અમે પાછા ફર્યા આવીને આપુજીના પગે ઘી ઘસ્યુ આપુજી સૂતા હતા, દરમિયાન મે સામાન પેક કરવાની તૈયારી કરી કાલે દિલ્હી જવાનું છે

આપુજી એક વાગ્યે જાગ્યા હુ બપોરના સૂતી નહી તેથી નારાજ થયા અને મને રેડિયો તૈયાર કરી સૂઈ જવાનું કહ્યું એટલે હુ સૂઈ ગઈ કારણ કે જો તે પ્રમાણે ન કરું તો છેલ્લી ઘડીએ દિલ્હી ન લઈ જાય તો... એટલે જવાની આટની ધમાલ હતી છતાંય ચુપચાપ સૂઈ ગઈ

સવા ત્રણ વાગ્યે અનુગ્રહમાણ અને કૃષ્ણવલ્લભ સહાય આગ્યા ન્યોર્થ કેટરીને અને એશિયન કોન્ફરન્સમા તાર કચો જયપ્રકાશજી તિવારીજી આગ્યા હતા કાતતા કાતતા તેમની સાથે વાતો કરી પાંચ વાગ્યે પ્રાર્થનામા જવા નીકળ્યા પ્રાર્થનામા જતા આપુજીએ કર્નલ શાહનવાઝ સાહેબની વાત કરતા કહ્યું “જે રીતે પશ્ચિમ આજે અહીં મોડા પાછળ ગાડુ બન્યું છે અને તેની છે નામા છેલ્લી રોધ કરવા કરોડો રૂપિયાનું પાણી ચર્ચ રહ્યું છે તેનાથી તદ્દન બિનગી રીતે કે એક પણ પાર્ક તો ખર્ચવાની વાત જ નહી, પરંતુ જીવના જોખમે પ્રેમથી લોકોને જીતી સાચુ સુખ, સાચી શાંતિ ખતા હિમત શામા વધારે

છે, તે દુનિયા પાસે આપણે મૂકવું છે. અને જેમ તેઓ I. N. A. ના કોષ્ટન હતા તેમ આ એક જુદી જાતની આપણી શાંતિ સેનાનો અહીં મોરચો છે. અને સત્ય અદિસાના તેઓ આજે કોષ્ટન છે તેઓની ઉપર મારી ધણી આશા છે. ધણા એમ પણ કહે છે કે, શાહનવાઝ રખેને દગો દેશે, પણ દગો કોઈનોય સગો નથી. અને મને દગો દઈને તુકસાન કેને થવાનું છે? મને તો જરાયે નથી થવાનું. મુદુલાખહેન પણ તેઓની ઉપર ખુશ છે.”

પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ બારીસાહેબને બધા અંજલિ આપી. “પ્રોફેસર અમદુલ બારીસાહેબ રાજેન્દ્રબાણના વર્ષોથી સહકાર્પકર હતા. તેઓએ જમશેદપુર અને ખીબા વિભાગોના કામદાર મજૂરોની સેવા પોતાના ત્યાગ દ્વારા અદ્ભુત કરી છે. અને તેથી તેમને પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખનું માનભર્યું સ્થાન લોકોએ આપ્યું. તેઓ શરૂથી, અદિસક લડવૈયા હતા. સ્વાતંત્ર્યની અનેક લડતોમાં જુદા જુદા રંગે આવ્યા છતાં તેઓ કોંગ્રેસની સાથે જ રહ્યા.”

“આજે તેમનાં બાળકોને, અને તેમનાં પત્નીને, કુટુંબને દિલાસો આપવા માટે હું તેમને ઘેર ગયો હતો. બાળકો હજુ કાચી ઉંમરનાં છે. તેમના ઘરમાં પગ મૂકતાં જ ઘરની સાદાર્થ અને બારીસાહેબ એક પ્રોફેસર દરજ્જાના માણસ છતાંય કેવું સાદું જીવન ગાળતા હતા તે ઘર ઉપરથી જોઈ શકાતું હતું. ઘર શહેરની એક અત્યંત સાંકડી ગલીમાં આવેલું છે. તેમને તો પૈસો કમાવાની અનેક તકો સાંપડી હતી, છતાં તે તક જતી કરી છે. જાહેર નાણાંને તેઓ પ્રામાણિકપણે, ચીવટથી સાચવતા હતા. કરોડો રૂપિયાનો વહીવટ તેમના હાથમાં હોવા છતાં તેઓ ઢેલવા પ્રામાણિક હતા તે એમની રહેણી જોઈને જણાયા વગર ન જ રહે. અધ્યાપક બારીસાહેબ જેવા પ્રામાણિક પુરુષ બહુ ઓછા છે.”

“હું આજે પટણા આવવા નીકળ્યો ત્યારે જ મેં મનમાં વિચાર્યું હતું કે, પટણા જઈ બારીસાહેબને સલાહ આપીશ કે તમારા આવના માનનીય હોદ્દા સાથે અને અનેક ઉમદા ગુણો સાથે તમારામાં જરા જરા વાતમાં ગુસ્સો થવાનો જે સ્વભાવ છે તેને કાબૂમાં રાખવા પ્રયત્ન કરો. મને વિશ્વાસ હતો કે તેઓ મારી સલાહ સ્વીકારત. પણ પટણા

પહોંચતાં જુદું જ સાંભળવા મળ્યું કે તેઓ આ દુનિયા કાયમને માટે છોડી ચાલતા થયા ! ઈશ્વરે ધાયું તે સાચું. પણ આવા બહાદુર પુરુષ કદી મરતા નથી. તેઓ અમર છે. અને તેઓએ જે વારસો આપણને સોંપ્યો છે તેને ચાલુ રાખીએ.

“બારીસાહેબના ખૂનની પાછળ કોઈ રાજદ્વારી કારણ નથી એ હું તમને જણાવી દઉં છું મોટરમાં બેસીને બારીસાહેબ પટણા આવતા હતા. અને હમણાં દાણચોરી બહુ થતી હોવાથી તે અટકાવવા માટે સરકારે ગુરખા પોલીસ રાખી છે. તેમની અને બારીસાહેબ વચ્ચે મોટર ન બીબી રહી તેથી તકરાર થઈ અને આ બોલાચાલીમાં પેલા સિપાઈએ બારીસાહેબને ગોળાથી વીધી નાખ્યો.”

પ્રાર્થનામાંથી આવ્યા બાદ પ્રધાનો સાથે વાતો કરી. કાલે સવારના દિલ્હી જવાનું હોઈ બાપુજી માટે ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાની સગવડ રખાવી. અને બે નાનકડા ખાનાવાળો ડબ્બો રાખવાનું મેં શ્રીઆશુને (વડા પ્રધાન) કહ્યું. તે ફિનાઈલિથી સાફ કરાવી તૈયાર રખાવે.

૧૦ વાગ્યા પછી બાપુજીએ અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો અને સૂતા. મેં બધો સામાન તૈયાર કર્યો. રસ્તા પૂરતા ખાખરા બનાવ્યા. હવે ૧૨મી વાગ્યા છે. સવારના બાપુજીનો એક બિસ્તરો જ બાંધવાનો રહેશે. બાકી બધું તૈયાર થઈ ગયું. ખાનસાહેબનો પણ સામાન તૈયાર કરી આપ્યો. જોકે એમનું તો ખાસ કંઈ તૈયાર કરવાપણું છે જ નહીં.

૩૦-૩-૪૭, રવિવાર
(ગાંધીમાં) પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના માટે બેઠા. પ્રાર્થના પછી અંગાળી પાક કરી મને ગીતાના શ્લોકો લખાવ્યા. મૃદુલાબહેન સાથે ૬ વાગ્યા સુધી વાતો કરી. ૭ વાગ્યે જયપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીબહેન આવ્યાં. બાપુજી ફરવા ગયા ત્યારે છેલ્લા કાગળો વગેરે સમેટવાનું હતું તે સમેટ્યું, એટલે હું ફરવા ન જઈ શકી. ૯ વાગ્યે અમે સ્ટેશને જવા નીકળ્યાં. સ્ટેશન પર પારાવાર બીડ હતી ૯ વાગ્યે અમારી ટ્રેન બેપડી.

એક સુતાર બાપુજી માટે લાકડાનો ચમચો, ચાખડી અને પથ્થરનો કાંટો આપી ગયો હતો. ચમચાથી બાપુજી જમ્યા.

આને અનેક પાઠોમાં એક અકસ્મિત પાઠ મળ્યો સાડા નવે દૂન ઊપડ્યા પગી મેં આપુજીને ખાનાનું આપ્યું શાક, દૂધ, ખાખરા બધા સામાન આજુના નાનકડા ખાનામાં મૂક્યો હતો. હું આપુજી માટે ભોજન તૈયાર કરવા ગઈ ત્યારે આપુજી બારીમાંથી જોતા હતા હું ખાનાનું લઈને આવી ત્યારે આપુજીએ મને કહ્યું, “તું કયા હતી?” મેં કહ્યું “હું આપના માટે દૂધ ગરમ કરતી હતી” આપુજીએ બહાર જોનાનું કહ્યું પણ હું સમજી નહીં મને આપુજીએ પૂછ્યું, “આ બીજા ખાના માટે તે કોઈને કંઈ કહ્યું હતું?” મેં કહ્યું “હા આપુજી, આપણે અહીં બધું રાખીએ તો આપને ગરમડ થશે આથી મેં શ્રીનાથને કહ્યું હતું કે બે ખાના હોય તો વધુ સારું” આથી આપુજી વધુ નારાજ થયા “કેવો ભૂનો મયાવ? આધજો પ્રેમ તે આનું નામ તને ખમર છે તે કે વાઈસરોયે મને ઍરોપ્લેનમાં આવનાનું આગ્રહ પૂર્વક કહ્યું અને તેની મેં ના પાડી એથી ખિચારી મુદુલાએ સ્પેશિયલ જોડાવનાની હું હા પાડું એના માટે પોતાની અનેક યુક્તિઓ અજમાવી, આજીજી કરી પણ મેં સમજાવ્યું કે, એમાં કેટલી બધી ગાડીઓને મારી ગાડી માટે થોભવું પડે અને ખર્ચના ખાડામાં જીતરવું પડે! હિન્દુસ્તાનના હજારો ગરીબો જે ઍરોપ્લેનમાં ન બેસે તો મારાથી કેમ બેસાય?”

“આથી સ્પેશિયલની જોડાવાની ના જ પાડી તે આજે જેમ એક ખાનું વધારે માગ્યું છે તેમ જો મારા માટે સત્ત માગ્યું હોત તો તે પણ મળત પણ એ તને અને મને શોભત? હું જાણ છું કે તું મારા પર પ્રેમને વશ થઈને મારી કાળજી રાખી રહી છે પણ મારે તો તને જોએ ચડાવની છે નીચે નથી પાડી.”

આપુજી ખૂબ દુઃખથી—વ્યથાથી એકજાસે બોલતા હતા મારી આખમાથી આસુની ધાર ચાલી મેં મન ખૂમ મક્કમ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ન રહી શક્યું

આપુજી કહે “જો તું સમજી ગઈ હોત તો રડવું ન આવત” મને ભય તો એ હતો કે, મારી ભૂલને માટે આપુજી રજેને કંઈક આપ્ત પગનું ભરે ઉપવાસ કરશે તો? કારણ કે આપુજી હમેશા

ીજની કરેલી ભૂલને પોતે જ ભૂલ કરી છે એમ માનતા અને એનું પ્રાર્થિત પોતે કરતા.

આમ કરતાં મિરજાપુર સ્ટેશન આવ્યું. માસ્તરને ખોલાવ્યા. મારી બધી વાત કહી, “મારી પૌત્રી છે, બિચારી બેળીબલી છે. મારા ઉપર પ્રેમ અને ભક્તિ રાખે છે, એટલે મને કેમ એછી તકલીફ થાય તે માટે પોતાની અક્કલ દોડાવ્યા કરે છે. પણ એને ખબર નથી કે આમાં મને વધુ તકલીફ છે. હવે આ સામાન લઈ આ ખાનાનો ઉપયોગ બીજાં પેસેન્જરો માટે કરો.”

પરંતુ સ્ટેશન માસ્તરે આજીજી કરી કે, “આપ કહો તો હું બીજો ઉપો જોડી આપું.”

બાપુજી કહે, “બીજો ઉપો તો જોડો જ, પણ જરૂરિયાત કરતાં વધુ ચીજો વાપરવી એ પણ હિંસા છે, ચોરી છે, પરિગ્રહ છે. અને મળતી ચીજોનો દુરુપયોગ કરાવી આ છોકરીને બગાડવા માગો છો?” અંતે સ્ટેશન માસ્તર બિચારા શરમાઈ ગયા અને મેં તો ચુપચાપ સામાન ફેરવી નાખ્યો. અમારા ડબ્બામાં બીડ તો થઈ છે, પણ તે બાપુજીને ગમ્યું. મને કહે, “મેં તને કેટલો મોટો પાઠ આપ્યો? તું એને સમજાવ્યું કે લેવાને બદલે રડી પડી એ મને ન ગમ્યું.”

મેં કહ્યું, “મને બીક એ લાગી કે, મારા વાંકને આપ પોતે માથે ઓઢી લઈ ઉપવાસ કે કંઈક એવી જાતનું પગલું ભરો તો?”

મને પ્રેમથી થાજડીને કહે, “એવો હું ગાંડો છું?”

મિરજાપુરમાં શ્યામકુમારીબહેન નેહરુએ ફોજો આપ્યાં. બાપુજીએ મૂઢલાબહેન માટે એક કાગળ મોકલ્યો. ડાઁ વાગ્યે બાપુજીએ મારી મૂકી. ડાઁ સુધી બાપુજીએ કાંત્યું. માલિશ અને સ્નાન સિવાય બાકી બધું નિયમાનુસાર ચાલ્યું. બપોરના ખાનસાહેબ બાપુજીને પંખો નાખતા હતા અને પગ દવાવતા હતા.

અલ્લાહાબાદમાં તો એટલી બધી બીડ હતી કે એ કાબૂમાં રાખવા રામધૂન શરૂ કરાવી. ફેંડ પણ ઘણું થયું. ત્રણ સોનાની વીંટી હરિજન ફેંડ માટે આવી. હાપાંઓ અહીં મળ્યાં. આનંદ હિગોરાણી અને ગંગીમહેન આવ્યાં હતાં.

. . .એ કાનની સારવાર કરવા અમેરિકા જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બાપુજી પાસેથી રજા માગી.

બાપુજીએ લખ્યું, “જો કરોડો બહેરા અમેરિકાની સારવાર પામી નથી શકતા તો તેમાંના આપણે એક (તમે એક છો) તે કેમ પરદેશ જઈ શકીએ? રામનામના આધારે જે કાંઈ શક્ય હોય તે અહીં (દેશમાં) ઉપચાર કરવા. ત્યાં જઈને સારું જ થશે તેની થોડી જ ખાતરી છે?”

સાંજે પ્રાર્થના થઈ. ચાલતી ગાડીમાં પ્રાર્થના કરવાની બહુ મજા આવી. પછી દૂધ વગેરે લીધું. ૮૧ વાગ્યે બાપુજી સૂતા. મેં માથામાં તેલ ઘસ્યું. ખાનસાહેબે પગ દબાવ્યા.

૧૦ વાગ્યે કાનપુર સ્ટેશન આવ્યું. ખાનસાહેબ તથા અમારે માટે જમવાનું શ્રી ગુપ્તાજી તરફથી આવ્યું. ગુપ્તાજી પોતે પણ હતા. બહુ ભક્ષા છે. બાપુજીના અનહદ ભક્ત છે.

રાતે જોકે પ્રમાણમાં શાંતિ રહી. સ્ટેશને સ્ટેશને માથુસો બાપુજીનાં દર્શન કરવા તો આવતાં હતાં. પણ શાંતિ રાખતાં હતાં. છતાં ઉઝગરો તો થાય જ.

હું તો સાડા ત્રણ પછી દાતણ કરાવી, પ્રાર્થના કરી રસ આપીને પછી સૂતી. સવા ચાર વાગ્યે ઊઠી, સામાન તૈયાર કર્યો. બાપુજીએ બંગાળી લખ્યું હું આ ડાયરી પૂરી કરું છું. હવે દિલ્હી પહોંચવાને ૨૦ મિનિટની જ વાર છે.

૩૧-૩-૪૭

બંગી કોલોની, નવી દિલ્હી

૫-૩૦ સરદા સ્ટેશન પર અમારે ઉતરવાનું હતું. સ્ટેશન પર ભાઈસાહેબ, (બ્રજકિશનજી ચાંદીવાલા), સરદારદાદા, દેવદાસકાકા, અરુણાબહેન (અરુણાબહેન અસફઅલી), કૃપાલાનીજી, સુચેનાબહેન વગેરે આવ્યાં હતાં. હું તો જોઈતો સામાન લઈને (બીજાને વધારાનો સામાન દિલ્હી સ્ટેશન પર ઉતારવાની ગોઠવણ કરી હતી તેથી) ઉતરી ગઈ. અને પહેલી જ મોટરમાં બંગી કોલોની આવી ગઈ. બાપુજી આ બધાંની સાથે થોડુંક ચાલવા માટે બાવાકોરાબાગમાં ગયા. ૧૧૧ વાગ્યે બાપુજી આવ્યા. તે દરમિયાન મેં બધી તૈયારી કરી લીધી

નાહીને પરવારતાં ૧૦ થઈ ગયા. અહીં તો એક મિનિટની કુરસદ નથી રહેતી. આપુછ નાહીને 'આવ્યા અને પંડિતજી તથા ઇન્દિરાજહેન મળવા આવ્યાં. હું આપુછ માટે બોજનની યાળી લાવી, તેમાંથી બે ખાખરા ઇન્દિરાજહેનને આપુછએ આપ્યા. એટલામાં જ લક્ષ્મીકાકી, દેવદાસભાઈ ગાંધીનાં બાળકો - ગોપુ, તારા આવ્યાં. ગોપુને આપુછએ ગોળપાપડીનું ચોસકું આપ્યું. કેટલીય વાર દાદાજીને પ્રણામ કર્યાં. ખૂબ રમતિયાળ છોકરો છે.

આપુછ નોઆખાલી ગયા પછી પહેલી જ વાર દિલ્હી આવ્યા છે. નોઆખાલીથી આપુછ સામ્મતાળ પાછા ફરશે કે નહીં તેની સહુને શંકા હતી. એક વાગ્યે આપુછ આરામ કરવા સૂતા. પણ રાત્રી, સુચેતાજહેન, જી. ડી. ગિરલા, રામેશ્વરજી ગિરલા, સરદારદાદા, મણિજહેન વગેરે એક પછી એક આવતાં જ હતાં. લંગી કોલોની ગાજતું હતું.

૪-૩૦ વાગ્યે પંડિતજી ચીનથી બે નાનકડી છોકરીઓ એશિયન કોન્ડરન્સ માટે આવેલી છે તેને લાવ્યા અને ૫-૪૫ વાગ્યે વાઈસરોયને મળવા જવાનો સમય નક્કી થયો હોવાથી ત્યાં ગયા. પ્રાર્થનાના સમયે આપુછ ન પહોંચી શક્યા એટલે સમયસર હું, પ્રમુદાસભાઈ વગેરે જઈને પ્રાર્થના કરી આવ્યાં. હરિજન ફંડનું ઉધરાણું પણ કર્યું. ૧૬૩ રૂપિયા થયું. આપુછ ૭-૩૦ વાગ્યે પાછા ફર્યા. મેં પ્રાર્થના કરાવી લીધી, એ જાણીને પોતે બહુ રાજ થયા.

પછી પોતે સીધાં ફરવા ગયા. ફરીને પગ ધોતાં મેં નવા વાઈસરોય લોર્ડ માઉન્ટ બેટનની આપુછ પર કેવી છાપ પડી તે વિશે પૂછ્યું.

આપુછ કહે “આ વાઈસરોયે, તેમની પત્નીએ, અને દીકરીએ મારી ઉપર સારી છાપ પાડી એમ મારે કહેવું જોઈએ. બધાં મારે માટે ઓછાં ઓછાં થતાં હતાં. ખાનદાન કુટુંબનાં છે અને સંસ્કાર વારસામાં મળેલા તે કંઈ થોડા જ છુપાય? આજે તો હું ક્યાં ભણ્યો? મારી સાથે કોણ કોણ છે? તેમ જ તારા વિશે તેની દીકરી સાથે વાતો થઈ આવતી કાલે સવારે તારે મારું ખાવાનું લઈને ત્યાં આવવાનું છે. એટલે ઓળખાણ કરાવીશ.”

રાતે મિસિસ નામક અને બુગલકિશોરજી ગિરલાને તેઓ માંદા હોવાથી મળવા ગયા. મિસિસ નામકએ (આગાખાન મહેલમાંથી જ અમમાનન કહેતાં) એમના સ્વભાવ મુજબ રમૂજ ઉપાડી અને મેં પ્રજ્ઞામ ક્યાં એટલે કહે “બેટી વાકી સચ્ચી સેવા તુમને કી હૈ ફસલિએ હી મુઝે લગતા હૈ કિ એસે વક્ત તુમ વાપૂકી સેવા કરનેકો માગ્યશાલી બની હો. બેટી! મેરા આસીર્વાદ હૈ કિ તુમ જહાતક જિન્દી હો, ઓર વાપૂ તો ૧૨૫ સાર તક જીનેવાલે હૈ, વહા તક સૂચ અચ્છી તરહ વાપૂકી સેવા કરો.”

૧૨૫ વર્ષની વાત સાંભળીને બાપુજી ખડખડાટ હસી પડ્યા. ઘેર આવતાં ૯-૩૦ થયા. રાજકુમારીજીને આવ્યાં હતાં. તેમની સાથે વાતો કરી. ખાનસાહેબ આને એમના મિત્રને ત્યાં જમ્યા.

શાંતિકુમારભાઈ પણ આવ્યા છે.

બાપુજી ૧૧ વાગ્યે પગ ધોઈને પથારીમાં પડ્યા. ખાનસાહેબે બાપુજીના પગ જમાવ્યા. મેં તેણે ધસ્યું. ૧૧-૩૦ વાગ્યે હું પણ છેલ્લું કામકાજ પનાવીને સૂરી.

૧-૪-૧૯૭૦

ભગી કોસોની, નવી દિલ્હી

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ગરમ પાણી ખહાર જ પીધું. રાજકુમારીજીને પાંચ વાગ્યામાં આવી ગયાં. છતાંય મને દસ મિનિટ ગીતાપાઠ તો કરાવ્યો જ.

૧-૩૦ વાગ્યે મૌલાના સાહેબ આવ્યા. રાતે રાંચીમાં હુલ્લડ થયાના ખચરતો ટેલિફોન મુદુલાજીને કર્યો, બાપુજીએ તેમને રાંચી જવાનું કહેરાવ્યું. મુદુલાજીને માટે બાપુજી કહે, “એ છોકરી એવી છે કે પોતાના જીવને જોખમે પણ ત્યાં જશે જ. એટલે હું ના પાડત તોપણ તેનો કંઈ અર્થ ન હતો અને મારે ના પાડવી પણ ન હતી. એના જેવી એકાદ પણ છોકરી આ તોફાનમાં બહાદુરીપૂર્વક ખપી જાય તો મને જરા પણ દુઃખ નથી થવાનું, પણ બેલદાનું હું એમ માનું છું કે તો શાંતિ જલદી થશે.”

૭-૩૦ બાપુજી ફરવા નીકળ્યા. ખાનસાહેબને સોનામુખીનાં પાંદડાં રોજ પક્ષાળીને તેનો ઉકાળો બંને વખત આપવાનું બાપુજીએ

કહ્યું. આજ્યા હિંદુઓ શરૂ કરી દીધો છે. બાપુજી ક્યાં તે દરમિયાન મેં ખાખરા ક્યાં, માલિશ, નાહવા ધોવા વગેરેની તૈયારી કરી.

માલિશ વખતે જવાહરલાલજી આવ્યા. માલિશ કરાવતાં કરાવતાં વાતો કરી. ૧૫ મિનિટમાં આજે માલિશ પૂરું કરાવ્યું. મૌલાના સાહેબ સાથેની વાતોમાં બાપુજીને માલિશનું મોડું થયું હતું એટલે મને કહ્યું, “મારો દરેક વખત તારે સાચવવો જ રહ્યો. નહીંતર અહીં હું ભાંગી પડીશ. તું તો મારી નર્સ છો ના? એટલે મને તુરત ટોકર કરી જ દેવી જોઈએ.”

બાપુજી બાથમાં હતા તેવામાં રાજજી આવ્યા. આજે તો બાપુજીને એક પળની પણ નિરાંત નહોતી રહી. એક પછી એક આવતાં જ ગયાં. બાથરૂમમાં રાજજી માટે ખુરશી નંખાવી. બાપુજી ગરમ પાણીના ટબમાં સૂતા હતા. રાજજી સાથે વાતો કરવી હતી એટલે મને બાપુજીએ પોતાની હળમત કરવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું, “આજે તો રાજજી ખેડા છે, અને મારો હાથ ધૂંજે અને રેઝર વાગી જાય તો? કાલથી કરીશ.”

બાપુજીએ રાજજીને વિનોદમાં કહ્યું, “તમે ખેડા છો એટલે આ છોકરી મારી હળમત કરતાં શરમાય છે.”

રાજજી કહે, “મૂખી છેને? આજકાલ તો હળમ પાંચ પાંચ રૂપિયા કમાય છે. સરસમાં સરસ ધધો હળમતનો છે. અને બાપુજી જો વગર ફીએ શિખવાડતા હોય તો શીખી લેવા જેવો ધધો છે. તને કાંઈ કામધધો ન આવડે તો હોર કટિંગ સલૂન માંડવી અને ઉપર લખવું કે ‘Certified by Mahatma Gandhi’ એટલે તારો ધધો ધમધોકાર ચાલશે અને ભૂખે મરવાનો સમય નહીં આવે. બાપુજીની ‘હળમડી’ બનવું એ પણ એક લઢાવો છે, સમજી !!”

બાપુજી અને રાજજી ખડખડાટ હસી પડ્યા. અંતે મેં ધૂજતા હાથે બાપુજીની હળમત કરી આપી. સદ્ભાગ્યે ક્યાંય વાગ્યું નહીં, અને પહેલે જ દહાડે ‘શાઆશી’નું સર્ટિફિકેટ રાજજીએ વાંસો ચાખડીને આપ્યું!

નાહીને મહાર નીચ્છા કે રાજેન્દ્રપાણી મહાર જેમ જ હતા એમની સાથે વાતો કરતા દૂધ અને સફરજન લીધું બીજી કાંઈ ખાવામાં ન લીધું

૯ વાગે માપુછ વાઈસરોયને ત્યાં મળ્યા જ્યાં રવ ના થયા મેં ખાપુછનો ઓરડો સાફ કર્યો ટપાન જુદી તારવી, અને કપડા ધોયા પછી માપુછ માટે શાક અને એક ખાખરાનો ભૂંડો કરી તે વાઈસરોય હાઉસમાં લઈ જવાનું હતું, એટલે ૧૦ વાગે ભાઈસાહેબ અને હું ત્યાં ગયા

અમારી મોટર પોર્ચમાં બેઠી એટને પદાનાળાએ વાઈસરોયના મંત્રીને ખમગ આપ્યા અને તે અમને મેઈકના ઓરડામાં લઈ ગયા ત્યાંથી એક પછી એક આલેશાન ઓરડા વટાવતા વગવતા મેદાનમાં આવ્યા ત્યાં ૨ ગની નેતરની ખુરશી ઉપર બેઠીયામાં માહિન્દ બેઠન સાહેબ અને માપુછ મને જણાવેલા હતા વાઈસરોય તરફે હતો મદ મદ હના ચાલી ગઈ હતી સામે લીલકુ ઘાસ જાણે મુઠ્ઠા ગાનીઓ પાથર્યો હોય તેવું હરિયાણુ લાગતું હતું અદર આશ્ચર્યક રંગબેરંગી ફૂન મનમથતા હતા એક ઝાડ ઉપર કોયન ટહુકા કરતી હતી બીજા પક્ષીઓ પણ કુદરતની વચ્ચે બેઠેલા હતા અને દેશના ભાવિ પ્રજો વિશે જાણે પોતાના મધુર અનાજથી શુકનના સ્પર્શ પુરાવતા ન હોય, એમ કલ્પેલ કરતા હતા માળીએ પોતાની કળા મેદાના ઓડના આકર્ષક મોરલા દેન વગેરે બનાવીને ઠાલવી હતી ચોતરફ કુવારા બેઠી રહ્યા હતા

અદરના મુદર ખુરશી, મોક્ષ પળા ઇત્યાદિ મૂકીને આ બંને જણા કુદરતના મોળે જેમ હતા સ્પર્શદેન પણ કચારેન્દ્ર મહાર નીકળીને પોતાના સોનેરી ટ્રિલ્લો ફેંકતા, તે કચારેક નાદજમાં હુપાઈ જતા દરમ ઘણું અદ્ભુત હતું અને યયુ કે કેમેરા લાન્ડાં હોત તો કેટલું સારું થાત ?

અમે પહોંચ્યા કે તુરત જ લોર્ડ માહિન્દ બેઠન બેઠા થયા ભાઈ સાહેબની અને મારી સાથે હાથ મિલાવ્યા ભાઈસાહેબની ઓળખાણ આપ્યા પછી ખાપુછએ મારી ઓળખાણ કરાવી

માઉન્ટ એટન સાહેબ મને કહે, “નોઆખાલીના અને ગાંધીજી સાથેના તમારા અનેક ફોટાઓ પેપરમાં જોઈને મારી દીકરી એમ કહેતી કે, આ ડેટલી લાગ્યશાળી છોકરી છે! તમને મળાને હું આનંદ પામુ છું. મારી દીકરીને તમારી પ્રાર્થના સાંભળવા મોકલવાનો છું.”

આપુછએ વાઈસરોય સાહેબને પૂછ્યું કે, “આપને હરકત ન હોય તો આ અગીઆમાં હું ખાઈ લઉં તેટલી વાર એ ફરે! જ્યો આ વાસણો લઈને પંચી જશે. અને આપણે વાતો કરીએ.”

માઉન્ટ એટન સાહેબ મારી સાથું જોઈને કહે, “જરૂર, જરૂર, મને શી હરકત હોય? આ બધું હવે તમારું જ છે. હું તો માત્ર હવે એનો દુસ્ત્રી છું. અમે તો હવે આ બધું સોંપવા માટે જ આવ્યા છીએ.”

એટલામાં માઉન્ટ એટન સાહેબ માટે આ અને બિસ્કિટ આવ્યાં. એ આ પીતા હતા અને આપુછ જમતા હતા. દરમિયાન વાઈસરોય સાહેબના એ. ડી. સી.એ એક ફોટો ખેંચ્યો.

આપુછએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “આપને જોવું હોય તો જોઈ લેજો કે આ છોકરી પામે કંઈ હથિયાર છે કે નહીં?”

વાઈસરોય સાહેબ કહે, “તમારી સેવિકા પામે એવું કશુંય હોઈ જ ન શકે એની મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે.” માઉન્ટ એટન સાહેબ ખરેખર અત્યંત વિવેકી, સંસ્કારી અને સરસ માણસ છે, એમ આપુછએ કાલે કહ્યું હતું તે સાવ સાચું છે.

આપુછએ જમી લીધું એટલે અમે ઘેરે આવ્યાં. આપુછ ૧૧-૪૦ વાગ્યે આવ્યા. આવીને આપુછએ માટી લીધી.

૧ વાગ્યે મુનગીજી આવ્યા. ૧-૩૦ વાગ્યે સિંધના કાર્યકર્તાઓ અને ચોઈધરામજી આવ્યા. લાગતા ન પાડવા ઇચ્છા ખતાવી. મીરાજહેને પોતાનો રેટિયો આપુછને કાંતવા આપ્યો. એનાથી કાંત્યું.

૪ વાગ્યે પંડિતજી આવ્યા. એશિયાઈ કોન્ફરન્સ ચાલે છે તેમાં આપુછને આગ્રહપૂર્વક લઈ ગયા. ખાનસાહેબ સાથે જ ગયા. મને બીજી વખત લઈ જવાનું કહ્યું. પ્રાર્થના પહેલાં અપુછ ત્યાંથી આવી ગયા. પ્રાર્થનામાં મેં જોવું ‘ઓગ્ઝબિલ્લા’ - ઉર્દૂ પ્રાર્થના (કુરાન

शरीरिमांनी आपत) भोलवानी शर्यात करी के हिंदु महासभाना छेकराओओ तोशन मयाव्युं के, अडीं हिंदुनुं भंदिरे छे अने अमे ओ नडीं गावा धर्मओ. डेटाके तेओने डाही भूकवा भाटे धक्का भार्या. पण आपुछने आ न गभ्युं. ओमणो कहुं के, “ज्यां सुधी ओक पणु भाणुसने विरोध प्रार्थनानी सामे दशे त्यां सुधी हुं प्रार्थना नहीं करुं. कारणु के हुं लघुभतीनी पूज् रक्षा करवा धम्मु छुं.”

पेक्षा लार्ध जेनी छंमर २५-२६ वर्षनी दशे ते आपुछ पासे आववा लाग्या. आपुछ पोतानी ज्योओथी जडी भिलकुस भंयने डिनारे पछोंज्या. मने ओक लागती दती के, डोर्ध हुमलो तो नहीं करे? ओक अडेन आपुछने पाछजथी पकडी राखवा लाग्यां ते आपुछने न गभ्युं. अने कहुं के भारी अने आ लार्धनी वच्चे डोर्ध न पडे. पणु अंते ओटलो अधो कोलादस भय्यो के आपुछ थाडी गया. छेवट लोडोओ अजगजरीथी पेक्षा लार्धने डाही भूकवा. आपुछओ पोताना करुणु स्वरमां दुःख दासवतां जे कहुं ते अक्षरशः ओमना ज शब्दोमां आपुं छुं:—

“यह आपने ठीक नहीं किया। इस लडकेको आपने जबरदस्तीसे निकाल दिया ऐसा नहीं करना चाहिये था। अब वह यही कहेगा कि मैंने विजय पायी है। वह गुस्सेमें या। प्रार्थना नहीं सुनना चाहता था। पर मैं जानता हू कि आप सब तो प्रार्थना सुनना चाहते हैं। मैं किसीका विरोध करके प्रार्थना नहीं करना चाहता। अब आगेकी प्रार्थना मैं छोड़ देना चाहता हू। जो प्रार्थना मैं करता हू वह आप सब जानते हैं। नोआखाली आनेके पहले भी आपने प्रार्थना सुनी है। उसमें जिस मुसलमानकी प्रार्थनाके बाद पारसी प्रार्थना है। फिर यह लडकी आपको मधुर भजन सुनाती और फिर रामधून होती। मैं अब रामधून भी छोड़ता हू। ओजअबिल्ला अरबी भाषामें कुरानके एक मजका पहला शब्द है। इसे कहनेसे आप यह समझते हैं कि हिन्दू धर्मका अपमान होता है, पर मैं ओक सच्चा सनातनी हिन्दू हू। मेरा हिन्दूधर्म बताता है कि मैं हिन्दू प्रार्थनाके साथ साथ मुसलमान प्रार्थना भी करू तथा ईसाई प्रार्थना भी करू। सभी प्रार्थना

करनेमें मेरा हिन्दूपन है। क्योंकि वही अच्छा हिन्दू है जो अच्छा मुसलमान भी है और अच्छा पारसी भी है। वह लड़का जो कह रहा था कि यह हिन्दू मंदिर है, यहाँ ऐसी प्रार्थना नहीं की जा सकती, सो यह वह शिथिला बात है। यह मंदिर तो भगियोका मंदिर है। अगर चाहे तो एक अकेला भगी मुझे यहाँसे उठाकर फेंक दे सकता है। लेकिन वे मुझसे प्रेम करते हैं। वे जानते हैं कि मैं हिन्दू ही हूँ। उधर जुगलकिशोर विरला मेरा भाई है। पैसेमें वह बड़ा है पर वह मुझे अपना बड़ा मानता है। उसने मुझे एक अच्छा हिन्दू समझकर यहाँ टिकाया है। उसने जो बड़ा भारी मंदिर बनवाया है उसमें भी मुझे ले जाता है। इतने पर भी वह लड़का कहता है कि तुम यहाँसे चले जाओ, तुम यहाँ प्रार्थना नहीं कर सकते, तो वह धमण्ड है। लेकिन आप लोगोंको उसे प्रेमसे जीतना चाहिये था। आपने तो उसे जबरदस्ती निकाल दिया। ऐसी जबरदस्तीसे प्रार्थना करनेमें क्या फायदा? वह लड़का तो गुस्सेमें था। यह गुस्सा ही दीवानेपनका आरम्भ है।

“अभी इस लड़कीने जो श्लोक मुनाये उनमें यह बात कही गई है कि, जब आदमी विषयोका ध्यान करता है—विषय माने एक ही बात नहीं पर पाचो इन्द्रियोंके स्वादोका ध्यान धरता है—तो वह काममें फसता है। फिर वह क्रोध करता है, और तब उसे सम्मोह यानी दीवानापन घेर लेता है। ऐसे ही दीवानेपनमें देहातियोने बिहारमें ऐसी बात कर डाली कि मेरा शिर झूक गया। . . .’

આટલુ પેના ભાષના વર્તાવના હુ ખતી કહ્યું.

પત્રી પંજમ જવાનુ આપુજને કહેવામા આવ્યુ આપુજએ કહ્યું,
“મને મારે અંતરઆત્મા કહેશે ત્યારે તુરત આત્મે જર્ણશ.
નોઆખાવી ગયો તે કઈ કેાઈના કહેનાથી નહોતો ગયો એટલે મને
એમ લાગશે કે મારે પંજમ જવું જોઈએ કે હુ તુરત જર્ણશ

“અગ્રેજો તો હવે જર્ણ રહ્યા છે વાઈસરોય સાહેબે મને કહ્યું કે,
આજ મુઢી તો અમે અડીથી નથી હાંચા, પણ હવે અહિંસાએ જવ
મેળવ્યો છે, અમે તમારી અહિંસક લડાઈથી જર્ણએ છીએ. તમે કહેશે

કે એ બનાવટી વાત કરે છે, પણ હું કહું છું કે આપણે હંમેશા સીધો અર્થ લેવો જોઈએ. અને જ્યાં સુધી કહેવો અનુભવ ન થયો હોય ત્યાં સુધી ખોટા પૂર્વાધારો નહીં બાંધવા જોઈએ.”

જવાહરલાલજી વિષે આપુણ કહે,

“યે લોગ જો ઇન્ડિયાકે સમી મુલ્કોસે યહા વાત કરને આવે હૈ જવાહરલાલસે કિતને પ્રેમસે વાતેં કરતે હૈ? સવ ઉસ પર ફિદા હૈ। ईश्वरकी कृपासे हमारे पास जवाहर पड़ा है जो सारी दुनियाको अपनाता चाहता है। क्या उसको शोभानेके लिये भी हमें शान्तिसे नहीं रहना चाहिये?”

વાઈસરોય વિષે વાત કરતાં આપુણએ કહ્યું :

“अब मैं थोड़ी बाईसरॉयकी बात भी बता दू। कल मैं उनके पास दो घंटेसे ज्यादा रहा। और आपकी प्रार्थनामें न आ सका। यह अच्छा हुआ जो इस लड़कीने प्रार्थना शुरू करा दी, क्योंकि मैं कह गया था। आज दो घंटे तक बाईसरॉयने बातें कीं। उन्होंने कहा कि मैं सचमुच कोशिश कर रहा हू। उन्होंने यकीन दिलाया कि ‘मैं आखिरी बाईसरॉय हू। मैं हिन्दुस्तान आना नहीं चाहता था, समुद्रमें ही रहना चाहता हू। पर मजबूर कर दिया तब आया हू।’ वह काफी कोशिश कर रहा है कि हम शांत हो जाय। वह शराफतसे चलते हैं। यदि हम भी शराफतसे चलेंगे तो दुनियामें जो कमी नहीं हुआ वह होनेवाला है।”

આજના આ બનાવ પર આપુણ ખૂબ વિચારમાં છે. મને કહે, “મારી અહિંસાની ખરી કસોટી અહીં થવાની છે. પણ તું પ્રાર્થના કરાવનારી છે. જેટલી શુદ્ધતાથી, તું હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરાવશે, તેટલી અસર જાહેર પ્રજામાં જરૂર પડશે અને એથી પ્રજા એક નવો પાઠ શીખશે. આમાં તારી જવાનદારી ઝાઝી નથી. અને હૃદયપૂર્વકતું રામનામ હશે તો રામજી એની મેજે જ સહુને સદ્ગુણો આપશે. એમાં મને સંવેદન પણ શંકા છે જ નહીં.”

૭-૩૦ વાગ્યે વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ થઈ. બહુ ગરમાગરમ ગયો ચાની. આપુણ પાકિસ્તાન કરવાની તદ્દન વિરુદ્ધમાં છે. પણ મુસલ

ઝીણુસાહેબ પોતાની છદ છોડે તેમ નથી. વળી, હજુ હુલ્લડો ક્યાંય નોંધીએ તેવાં શમ્યાં નથી. જ્યાં શાંતિ છે ત્યાં કામદાથી એટલે કે મિલિટરી પડી છે એથી શાંતિ થઈ છે. હૃદયથી નહીં. પ્રજાનુ મન જયક થઈ ગયું છે. સિંધીઓનો પ્રશ્ન ઘણો મુશ્કેલ છે. પાકિસ્તાન થતાં વાતાવરણ વધુ ઉગ્ર બનશે એમ બાપુજી માને છે. વચગાળાની સરકારમાં પણ મનભેદ ચાલે છે. કિયાકતઅલી સાહેબ નોંધીએ તેવા સહકાર નથી આપતા. નોંધીએ શું થાય છે.

ગરમી અત્યારથી જ સખત પડવા લાગી છે. કુદરતી ગરમી છે, અને દેશના ભાવિમાં પણ ઉકળાટ ભર્યો છે. પ્રભુ તેમાં શીતળતા આપે અને આ મહા યદને સફળ બનાવે એ જ હાર્દિક પ્રાર્થના કરું છું.

૯-૩૦ વાગ્યે કરતાં મીરાબહેન સાથે વાતો કરી. . . . ની સાથે વાતો કરી અને તેણે આખી હકીકત જાણ્યા પછી કબૂલ્યું કે, “મારી જે જાપ હતી તે ખોટી છે. અને તમે જે કાંઈ કરો છો તેમાં હું સમજી ન હતી. મને કરાંચ અજુગતું નથી લાગતું.” પગ ધોતી વખતે બાપુજીએ મને કહ્યું, “તેં જોયું ને? એ એવાં સરળ છે કે પોતાનું બધું જ પાછું ખેંચી લીધું. અંગ્રેજોમાં આવી સરળતા બહુ જોવામાં આવે છે. અને તેઓ દરેક વસ્તુનો બહુ જ ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે. આ પ્રજાની એ મોટામાં મોટી ખૂબી છે.”

અરોબર ૧૦ વાગ્યે બાપુજી પથારીમાં પડ્યા. મારી અને બાપુજીની પથારી ચોકમાં કરી. ખાનસાહેબ પણ ચોકમાં બહાર સૂતા.

મેં બાપુજીના માથામાં તેલ ઘસ્યું. ખાનસાહેબે પગ ચાંપ્યા. રાતે અક્ષરો બહુ હતો. બાપુજીને થોડી વાર પંખો નાંખ્યો. બાપુજી ઊંઘી ગયા પછી મારું બાકીનું કામકાજ આટોપ્યું.

આજના બાપુજીના ૧૩૮ તાર થયા. અહીં ભાઈસાહેબ (અજકિશનજી ચાંદીવાલા) છે એટલે ખૂબ રાહત રહે છે. બાપુજીના અનન્ય ભક્ત છે અને ખૂબ સાત્ત્વિક છે. એટલા જ પ્રેમાળ સ્વભાવના મૂંગા સેવક છે. અહાં લગભગ ૧૧ વાગ્યે સૂતાં.

આ વાગ્યે રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પછી ગરમ પાણી અને ફળોના રસ આપીને હું અંદર થોડી વાર બિંધી ગઈ.

બાપુજીએ મને કહ્યું કે, “તને રાતે તાવ હતો. લગભગ સાડા બાર વાગ્યે હું બિંધ્યો ત્યારે તું બિંધમાં કણસતી હતી શરીર પર હાથ લગાડ્યો તો ધગતી હતી. પણ ઘસઘસાટ મુઠદા માફક બિંધી પડી હતી. મેં તને હલાવી અને મીઠી સુવડાવી, પેટ પરની માટી ગરમ બની જતાં કાઢી નાખી પણ પ્રાર્થના સમયે તાવ બિંધી ગયો હતો, એટલે તને બિંધી મન તો ન હતું, પણ પ્રાર્થનામાં વિશ્લેષ પાડવાની ઇચ્છા ન હતી.”

આ બધી વાતની મને તો કંઈ જ ખબર નથી પણ સવારે બિંધી ત્યારે સહેજ નખગાઈ લાગતી હતી પણ તે થાકને અગે હશે એમ મેં માનેલું. પણ બાપુજીએ કહ્યું એટલે સંભવ છે કે રાતે તાવ હોય મારા માટે બાપુજીની કાળજી તો છેક છેલ્લી ટોચે પહોંચી છે.

બાપુજીએ . ને લાખો કાળજી લખાવ્યો. તેમાં સરદારદાદાને અત્યારે કામનો કેવો અસહ્ય બોળો રહે છે, તેમને વખતની કેટલી તાણ રહે છે, તથા બાપુજી પણ તેમનો સમય કેવો કાળજીભર્યો સાચવે છે, તે દેખાય છે. બાપુજીએ લખાવ્યું :

અહીંયાં આવ્યો છું પણ સરદારને બેચાર મિનિટ સારું મળ્યાં નહિ છું એમનો કામનો વિસ્તાર એટલો બધો મોટો થઈ પડ્યો છે કે એમને વાત કરવામાય રોકવા એ મને નથી ગમતું. મારે વિષે અને હરિજન વિષેના એમના વિચારો જાણવા પૂરતો તો એમનો વખત રોકવો એ મને ગમતું નથી એ બધા મનુષ્યો વ્યવસાય નેહ છું ત્યારે મને લાગે છે કે, વખત તો મારી પાસે જ છે, એઓની પાસે નથી આ વાત વિચિત્ર છે છતાં સાચી છે.

સાડા છએ રાજેન્દ્રબાબુજી આવ્યા બાપુજીને બેડ પ્રેશરને લીધે થાક જેવું હતું માનિશમાં ૨૦ મિનિટ બિલ્વા એશિયન કોન્ફરન્સ આવે છે એટલે બહારના માણસો પણ બહુ પ્રમાણમાં મળના આવ્યા જ કરે છે ૧૧-૩૦ એ કપૂરચવાના મહારાજ મળવા આવ્યા તેમણે

આપુણ પાસે કંઈક સંદેશો માંગ્યો. આપુણએ કહ્યું, “તમે રાજ્ય મટી જઈ પ્રજાના સેવક બનો એ જ મારી પામેથી સાંભળશો. બીજું કંઈ નહીં કહી શકું.”

૧૨-૩૦. આરામ કરવા સૂતા. ઘી ઘસાવતાં મને કહે, “હમણાં કામનો પાર નથી. માટે તારે સંભાળવાનું છે. કેટલીક ટપાલના ઉત્તર આપી દેવાનું સૂચવ્યું. કેટલાંક ભાઈબહેનોએ નવાં કાર્યોમાં આપુણના આશીર્વાદ માગ્યા હતા. આપુણએ લખાવ્યું :

દરેક શુભ કાર્યમાં મારા આશીર્વાદ જ છે.

૨-૩૦ વાગ્યે આપુણ વાઈસરોય સાહેબને મળવા ગયા. અને ૪-૩૦ પાછા ફર્યા.

આવીને આપુણએ કાંત્યું. પ્રાર્થનાસભામાં આપુણએ પ્રાર્થના પહેલાં જ કહ્યું કે, “જો કોઈને કંઈ વિરોધ હોય તો હમણાં જ કહી દે.”

બે નવજુવાનોએ કહ્યું કે, “પ્રાર્થના કરવી હોય તો બહાર જઈને કરો, અહીં નહીં.”

આપુણ — આ મંદિર તો ભંગીઓનું છે. અને હું પણ ભંગી જ છું. દસ્તીઓ આવીને મને ના પાડશે ત્યારે જુદી વાત છે. તમે મને નથી રોકી શકતા. પણ જો કરવા દો તો મારે પ્રાર્થના અહીં જ કરવી છે.

• નવજુવાન — આ મંદિર જાહેરનું છે. અને અમે અહીં પ્રાર્થના હરગિજ નહીં કરવા દઈએ.

આપુણ — હું દલીલ કરવા નથી માગતો. પણ બહુ જ નમ્રતા-પૂર્વક કહું છું કે, તમે લોકો ભંગીઓ વતી—તમને બોલવાનો હક નથી આપ્યો તો—ન બોલી શકો. હું ભંગી છું. મેં પાપખાના-સંકાષ્ટ કરી છે. અને હજુ પણ અત્યારે મંદકી ઉઠાવવા તૈયાર જ છું. જો હું તમને કહું કે, તમે પણ આ કામ કરો તો કોઈ કરવાના નથી. તોપણ તમે મને પ્રાર્થના કરતો અટકાવશો તો અટક્યો જઈશ.”

એટલામાં બીજા લોકો એકદમ બોલી ઊઠ્યા કે, “અમારે પ્રાર્થના કરવી છે. એકને ખાતર આપ અમારું બધાનું શા માટે બગાડો છો ?”

બાપુજીએ મધાને શાત પાડતા પેલા યુવકને સમોધીને કહ્યું કે, “આ હજારો માણસો પ્રાર્થના કરે છે અમુક સ્મરણ કરવાની તેઓને ધગશ છે ત્યારે તમે એક જ એમા વિદ્ય નાખી રહ્યા છો, એ શોભારૂપદ નથી ”

એમાથી એક યુવાન ભાઈ બેમી ગયા પણ ખીજા ભાઈએ જોરથી આવેશમા આપીને કહ્યું, “તમે મસ્જિદમા જઈને ગીતાના શ્લોકો બોલોને ?”

બાપુજી—આવેશમા આવવાની જરૂર નથી આ રીતે તમે હિંદુ ધર્મની રક્ષા નથી કરતા, પણ તેને મારવાની તજવીજ કરો છો હું ડોઢનાથીય ડરીને પ્રાર્થના નથી ડોડી રહ્યો તમે મારી કતન પણ કેમ કરવા ન આવો, તો તેનાથી ડરીને તો હું પ્રાર્થના નથી જ છોડવાનો તમે મારી કતન કરી રહ્યા છો તોયજી મારી ખાતરી છે કે, તે સમયે આખરી શ્વાસ લેતા લેતા તમે માગ મોદામાથી રામ, રહીમ, કૃષ્ણ, હરીમનો જાપ સાબળશો મે તો કહી જ દીધું છે કે મારી પાસે મધા ધર્મોનો નિચોડ છે એથી જ હું મને પોતાને હિંદુ, પારમી, શીખ, મહંદી, મુસલમાન તરીકે ઓળખાવું છું મારી સાથે અહીં જ આદર્શના જ્ઞાન જેના મદાપુરુષ બે । છે તમે એમની સાધુતાના દર્શન તો કરો ! પણ મને એક નાનકડું જાણક પણ કહેશે કે પ્રાર્થના ન કરો, તો નથી કરવાનો ”

યુવાન ભાઈ—તમે પંજાબ જાઓ

બાપુજી—ત્યા જઈને શું કરું ? જોટની મારામા તાકાત છે તે પંજાબ, મિદાર, નોઆખાલી માટે અંી બેગ બેઠા હું ખરચી રહ્યો જ છું

એમામા વગી એ યુવાન ભાઈને ધક્કા દઈને મદના કેનાદા મચ્યો કે, “તુમ યદામે દટો, હમે પ્રાર્થના મુનને દો ”

બાપુજી—એને ધક્કા ન મારો શાંતિથી મમ લો

યુવાન—મને હજી બે ચાર મિનિટ આપો મારે માતો મગી છે

બાપુજી—મારી પાસે અહીં સમય નથી મને હા અથવા ના

મ્દી દો

યુવાન ભાઈ—હું આપને પ્રાર્થના નહીં કરવા દઉં.

આપુજી—બધાં શાંતિથી બેમી રહે. હું જઈ રહ્યો છું. આ ભાઈને કોઈ ન છેડે, કે કોઈ ન મહેરબાની કરીને હેરાન કરે. એટલી હું આપ સહુને નમ્ર વિનંતી કરું છું. એ ભાઈ બલે પોતાનો વિજય માને, અને એથી રાજ થાય. પણ હું કહું છું કે આ હિંદુ ધર્મની કતલ કરી રહ્યા છીએ. તમે બધાં સમજો અને વિચારજો. કાલે પણ હું આ જ સ્થળે અને આ જ સમયે આ જ પ્રશ્ન પૂછીશ, અને જો એક નાની છોકરી પણ ના પાડશે તો હું ચાલ્યો જઈશ.”

અંદર જઈને ઓરડામાં પ્રાર્થના કરાવી. પ્રાર્થના ચાલતી હતી ત્યારે જ પંડિતજી આવ્યા. એઓ પણ ચૂપચાપ પ્રાર્થનામાં બેઠી ગયા હતા.

કાલે એશિયન કોન્ફરન્સમાં આવેલ જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિઓએ પ્રશ્નો કર્યા તેના જવાબો આપ્યા.

પ્રશ્ન—આપ આખી દુનિયા એક થાય એવું ઇચ્છો છો ખરા? અને એ પ્રયોગ સફળ થાય ખરા?

આપુજી—તમે સહુ જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિઓ અહીં આવ્યા છો. તેઓ જો વિચારે કે, સત્ય અને અહિંસા શી ચીજ છે અને તેનાથી શું પરિણામ આવી શકે અને હિંસા શી ચીજ છે અને તેનાથી શું પરિણામ આવી શકે છે, એ બેની સરખામણી કરીને જો તમને સત્ય અને અહિંસા ગળે ઊતરી જાય અને તે માટે તમે નિશ્ચય કરી પ્રયત્ન કરો તો મારી ખાતરી છે કે, દુનિયામાં વસતો માનવસમાજ એક થઈ જશે. અને મારું તો સ્વપ્ન છે જ કે દુનિયા એક બને. કદાચ આપણા પ્રમુખને ધીમી ગતિએ હોય તો એ સ્વપ્ન મારા જીવનમાં હું નરી આંખે ન જોઈ શકું એ સંભવ છે ખરો. પણ જો પ્રયત્ન પૂરેપૂરો કરવામાં આવે તો દુનિયાની એકતાનાં દર્શન આપણે સહુ આપણી જ આંખે કરી શકીએ.

ચીનના એક પ્રતિનિધિ ભાઈએ પૂછ્યું કે, “આખા એશિયાની એક સંસ્થા સ્થાપવાની અમારી ઇચ્છા છે, તે આખતમાં આપનો શો અભિપ્રાય છે?”

આપુજી—આ પ્રશ્ન વિષે મને વધુ માહિતી નથી, તે માટે હું માફી માગું છું. પણ આ પ્રશ્ન મને ગમ્યો છે. આ પરિપદ સમયે હું હાજરી આપી શકીશ કે નહીં તે પણ હું જાણતો ન હતો. જ્યારે પંડિત-જીએ મને આમંત્રણ આપ્યું હતું ત્યારે મેં ના જ પાડી હતી. પરંતુ અમારા નવા વાર્ષિકરોય આહેમે મને મળવા માટે બોલાવ્યો, એટલે આવવાની મારી ફરજ થઈ પડી. એમણે મને વિનોદમાં કહ્યું કે, ‘અહીં એશિયાઈ પરિપદના સમયે જ તમને અહીં અમે આણી શક્યા તેનો યશ મને છે.’ મેં કહ્યું કે, ‘હું તો તમારો તેમ જ પંડિત નેહરુનો કેદી છું.’

“હવે મૂળ વાત પર આવું. પત્રવ્યવહારથી તો દુનિયાના દરેક ભાગ સાથે મારો સંબંધ છે, એટલે એશિયા સાથે પણ હોય જ. પણ અંગત પરિચયમાં હું બહુ ઓછો આવ્યો હોઈશ. ઇતિહાસમાં પહેલી જ વખત આવી સુંદર કૌટુંબિકતાથી આ પરિપદ હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે મળી રહી છે. પણ મને દુઃખ છે કે, અત્યારે જ અહીં અંદરો-અંદર અમે લડી રહ્યા છીએ તેનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. પણ સાચી વાત હોય તે કચ્છ કરી જ લેરી પડે છે. ખોટો આડંબર ખતાવ્યાથી શો ફાયદો? એટલે અમારી આ નજવાઈને તમારા દેશમાં નહીં લઈ જતા. અમારા દોષ સામુ ન જોતા; ગુણ સામુ જોજો.

“હિંદુસ્તાન એક પણ લોહીનું ડીપુ પાડ્યા વગર પોતાની જાનનું રવેઅજાએ ખલિફાન આપીને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની અણી પર આવીને ઊભું છે. અને અમારે એક ધણી જા્ય તો ખીજા ધણીનું કામ નથી. પરંતુ અમારી જૂમિ ઉપર અમારે જ માલિક થઈને રહેવું છે. એમ કહેવાય છે કે મનુષ્ય પોતાનું ભાવિ ઘડવાને સમર્થ છે. આ વાત-થોડીક સાચી છે, પૂરી નહીં. આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાને પૂરેપૂરી સફળ કરાવનાર સર્વસમર્થ સત્તા જ જો તે શક્તિ આપે તો જ શક્ય છે. આ સર્વસમર્થ સત્તા તે ‘સત્ય’ છે. સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે, અદ્વિતીય છે, કે ‘ગોડ’ છે. આ વાન મને જાળપણથી જ સમજાવવામાં આવી છે

“તમે સદ્દુ જુદા જુદા દેશથી અહીં ઉત્સાહપૂર્વક મળ્યા છો, અને આવી પરિપદ તમારે દર વર્ષે કે બે-પાંચ વર્ષે ભરવાનું નક્કી કરવું જ

કહેવું જોઈએ '

માપુથ જ્યારે આપણા દેશની નમજાઈની બાબત બતાવતા હતા ત્યારે તેમનો ચહેરો એટલો બધો ગભીર અને ધ્રુણુ હતો કે, કોઈ ગુનેગાર પોતાનો ગુનો કબૂલ કરે ત્યારે કેવો દોષ? કોઈને જરાયે અધારામા રાખના નથી માગતા આ બાપુજીની સત્ય અદિસાની ઇવનમા વણેની રીત છે

આજે રાતે એશિયન ડેન્ડરન્સની પૃથ્વીતિ હોનાયી ત્યા જતા પહેલાં પડિતજી લેના આગ્યા મને પણ પડિતજીએ જુદું “આજ તુમ્હે બી લે જના દે”

બાપુજી કહે પાસ વગર ન લઈ જવાય

પડિતજી વિનોદ કરતા કહે, “બાપુજી લશ્કરીકો હો સમ જગદ જાનેકી ઇજ્જત દે હી” પત્રી ભારી ઓઢણી પર પોતેજ મિલે જોડતા કહે, ‘ફિર મી ‘ડિસિપ્લિન’ કે લિયે પાસ રખના જરૂરી હૈ’

આખી ડેન્ડરન્સ ખૂમળ ઐતિહાસિક હતી દરેક દેશનો ધ્વજ, પ્રતીક અને ભૌગોલિક નકશાઓ રંગબેરંગી આકર્ષક રીતે ગોઠવ્યા હતા દેશ દેશના સ્ત્રીપુરુષો પોતપોતાના પહેરવેશમા હાજર હતા આ

મધ્યાની વચ્ચે ગાપુજી આન્યા બાપુજી જ વચ્ચે છુટ્ટા હતા આ હાજરો પણ ઐતિહાસિક છે મહાભારતનું સ્મરણ જાણે ફરી તાજું જુવું ન હોય ? હજારોની મેદની આ હસ્તિનાપુરના પુરાણ કિન્નામા એકરી થઈ હતી તેમની વચ્ચે ખુસ્ને શરીરે પોતડીધારી બાપુજી જમારે મય પર આન્યા, ત્યારે સહુએ ઊભા થઈ તાળીઓના નાદથી વધાવ્યા ઘડીભર આ દશ્ય જોઈ રવાડા ખડા થાય એટલી તેજસ્વિતા બાપુજીના કપાળ પર ચમકતી હતી અને તુરત જ અમ્માજીને (મિસિસ નાયડુએ) પોતાના છુનછુન જેવા મીઠા અગાજના રણકાથી જાહેર કર્યું કે, “અમારા રાષ્ટ્રધિતા પધાર્યા”

રાજકુમારીમહેન તથા મીરામહેન પણ અમારી સાથે જ હતા પણ મને બાપુજીનું અનૌકિક દર્શન કગવના માટે સામે પ્રેક્ષકોની વચ્ચે લઈ ગયાં અને કહ્યું બાપુજી પાસે બેસના કરતા પ્રેક્ષકોની વચ્ચેથી તુ બાપુજીને નિહાળ અમે ત્રણેય સામે બેઠા, એટલે જ આવું અદ્ભુત દશ્ય જોઈ શકાય

મિસિસ નાયડુને પૂતળીઓ ભેટ આપી હતી તે તેમણે બાપુજીને ભેટ આપી અને હજારોની સખ્યામાં આખો મડપ હાસ્યથી ગાજી ઊઠ્યો બાપુજીએ દિદીમા બાપણ કરાનું શરૂ કર્યું પડિતજીને તરવરિયો સ્વભાવ તેઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતા હતા અને કાનમાં મહત્ત્વની વાતો ફરી આન્યા મય ઉપર દિદુસ્તાનના તમામ નેતાઓ હતા ખાનસાહેબ પડિતજી, બાપુજી, સરદારદાદા અને મિસિસ નાયડુ વગેરે અનેક નેતાઓથી આ ઐતિહાસિક મય ગોબી રહ્યો હતો

બાપુજીએ દિદીમા બાપણ શરૂ કરતા કહ્યું કે,

“પરદેશી ભાષામાં તમારી સમક્ષ હું બોલુ છું તમારે મને એમ કહેવાનું મન હરગિજ નથી થતું કે માફી માગુ એમ કહી તમારું અપમાન નથી કરતો તમે મારી રાષ્ટ્રભાષા સમજી નહી શકો, પણ પ્રયત્ન કરજો અમારી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની છે દુનિયાના દેશ દેશના વ્યવહારને ચનાનના માટે આજે અમે ભાષાનું સ્થાન પટેલુ છે એ સાચી માત છે, અને તેજે દરજ્જે તેને પહોંચતા વાર પણ લાગશે જોકે

હું નાનો હતો ત્યારે ફ્રેચ ભાષાનો વધુ ફેલાવો છે એમ સાબળીને હું
એ ભાષા શીખેલો. આજે ફ્રેચ અને અંગ્રેજી વચ્ચે ફરીફાર્ષ ચાલી
રહી છે પણ મુખ્યત્વે અંગ્રેજી જ બોનાય છે

“તમારી આગળ શું બોનવું તે વિષે હું વિચાર કરતો હતો
પણ વખતના અભાવે વિચારો ગોચી નથી શક્યો હમણા જ તમને
કહેના માટે થોડીક વાત નોંધના માટે ખાનસાહેબ પાસે મે કાગળ
પેન્સિલ માઝ્યા મગળ તો મળ્યો, પણ આ જમાનામા પેન્સિલ
તો કોઈ ન જ રાખે એટલે ફાઉન્ટેન પેન મળી પણ વખતના અભાવે
તે પણ હું ટપકાની નથી શક્યો

“હવે મુખ્ય વાત પર આવું તમે સહુ દૂર દૂરથી અહીં હિન્દુસ્તાન
પૂર્વક આઝ્યા ડો અને અમારો દેશ કેવો છે તે નિહાળના આઝ્યા
ડો પણ મારે કપ્પૂલ કરવું જોઈએ કે, અમારા મોટા શહેરો, જેવા
કે દિલ્હી, લાહોર, કલકત્તા, મુમર્ષ, મદ્રાસ ઇત્યાદિ, પશ્ચિમની અસરમા
તણાયા છે, અને ત્યાં તમને ન તો હિન્દુસ્તાની પહેગવેશની સમજ
પડે કે નહીં ત્યાં સામાજિક રિવાજોની ખર પડે, કે નહીં ત્યાં સાચી
ગરીબીનો ખ્યાન આવે કે નહીં ત્યાં અમારા વાર્હત્ત્યપદાર, ધર્મ
ઇત્યાદિનો ખ્યાલ આવે તમારે મૂળ હિન્દુસ્તાનના પ્રાણના દર્શન
કરના હોય, તો ગામડામા આવેલા ભગીઓના ઝૂપડામા જવું પડશે
હિન્દુસ્તાન સાત લાખ ગામડામા સમાયેલું છે, અને તેમા જ અમારી
સાડત્રીસ કરોડની વસ્તી વસે છે આ ગામડામા જો તમે સાચે જ
જશો તો તે જોઈને તમે જરાયે આકર્ષાવાના નથી જ અને એની
અદર જઈને જોશો તો જ સાચું હિંદ માલૂમ પડશે આ બધું હું
ઇતિહાસના પાનાં વાચીને નથી કહેતો પરંતુ અનેક વાર હું હિન્દુસ્તાનના
આના ગામડાઓમા ગયો છું મને એક તત્તજ્ઞાનીએ શાન્સની એક
વાત સભગાની હતી તે અહીં રજૂ કરું છું શાન્સના પ્રદેશમાથી
સત્યની રોધ કરના માટે ત્રણ વિજ્ઞાનીઓ નીકળી પડ્યા અને ત્રણેય
એશિયાના જુદા જુદા ભાગોમા ગયા જ્યાં નર્ણના લોકોને મળ્યા
છતા તેમને જે જોઈતું હતું તે ન મળ્યું છેવટે એક ગરીબ ભગીના
ઝૂપડામા પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમને જે સત્યની શોધ થયી હતી
તે મળી

“અગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ લખેલી ચોપડીઓ મેં વાંચી છે અમારો જ ઇતિહાસ અગ્રેજોએ લખેલો અમારા કેળવણીખાતામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે અમારે ફરજિયાત ભણવો પડે છે પણ અમારી પોતાની માતૃભાષામાં કે રાષ્ટ્રભાષામાં અમે જ નથી લખતા, અને તે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે કદાચ લખાયું હોય તો માન્ય નથી મૂળ અમારા જ સાધનોમાંથી જ્ઞાન મેળવવાને બદલે પરદેશીઓએ પરભાષામાં અમારો જ ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાંથી અમારે જ્ઞાન મેળવવું પડે છે સસ્કાર અને સંસ્કૃતિને અગે અમારે આની અધોગતિ ભોગવવી પડી છે

“જ્ઞાન તો પૂર્વ પાસેથી પશ્ચિમને મળ્યું છે, એ ઇતિહાસ પર ભાષામાં લખાયેલ છતાં પુરવાર કરે છે દા ત પૂર્વમાં અનેક જ્ઞાની પુરુષો થઈ ગયા, તેમાં પહેલા જરથુષ્ટ્ર ભગવાન તે પૂર્વના દેશમાં જન્મ્યા અને પોતાના જ્ઞાનનો પ્રચાર પૂર્વમાંથી શરૂ કર્યો પછી બુદ્ધદેવ થયા તે તો પૂર્વમાં અને આ દિવની ભૂમિમાં જ જન્મ્યા ઈશુ ભગવાન તે પણ પૂર્વના જ ઈશુની પહેલા મૂસા તે મિસરમાં જન્મ્યા મહામદ પેગમ્બર રામ અને કૃષ્ણ આ મધ્ય જ્ઞાની પુરુષો એશિયામાં થયા અને અહીં તો બીજા અનેક નામો છે, જેનો ઉલ્લેખ અહીં નથી કરતો ગમે તેમ હો પણ એશિયાના આના મહાત્માઓની સરખામણીમાં બીજા કોઈ પુરુષ આવે તેવું હું નથી જાણતો ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ પશ્ચિમમાં પહોંચ્યો અને ત્યાં વિકૃત બન્યો આ જાણવાતા મને દિનગીરી થાય છે, પણ તે વાતમાં આજે હું નહીં પડું

“જ્યુ મે તમને ક્રિસ્ટની જે વાર્તા કહી તે એટલા માટે કે, હું તમને હસાવના માણું છું કે સાચું હિંદુસ્તાન દિલ્હીમાં નથી જોકે અહીં અમારે ભાઈ ભાઈના ગળા કપાય છે તે અમારા માટે શરમ જનક બામત છે, પણ અમારા અવગુણોને અહીં જ દેખાવીને જજો “એશિયાનો સદેશો સત્ય, અહિંસાનો છે પશ્ચિમના ચરમાં ઉતારીને જરો તો જ તે સમજશે

“આણ્ઝોમની નમ્મ કરવાથી આ સદેશ તમે નહીં સમજી શકો મારે તો તમારા હૃદયમાં પહોંચવું છે, બુદ્ધિ નથી ફેરવી હૃદયને છતીશ તો બુદ્ધિ આપોઆપ ફરી જશે આપણા સત્ય, પ્રેમ,

અહિંસાનો સદેશ પશ્ચિમમાં ફેલાવો. આપણા મુલકને પશ્ચિમે ચૂસ્યા છે, લૂંટ્યા છે, તેટલા ખાતર તેનું વેર રાખી તેમના પ્રત્યે કટાક્ષથી ન જોતાં પ્રેમથી જોજો, અને તેઓને જ તેમની ભૂલ સમજાવવા દેજો. આથી તમે પશ્ચિમ પર પૂર્ણ વિજય મેળવ્યો ગણાશે. અમારા મુલકમાં પેદા થયેલા જ્ઞાની પુરુષોએ આપણને વારસામાં જે સંદેશો આપ્યો છે તેને શોભાવીએ. પશ્ચિમ આજે સાચા જ્ઞાનને માટે તલસી રહ્યું છે. અલ્પબોધી બનાવીને હારી ગયું છે, કારણ કે તેને સમજાયું છે કે અલ્પબોધી વિનાશને પાંચે છે. અને અલ્પબોધી એકલા પશ્ચિમને જ નહીં પણ આખી દુનિયાને વિનાશને માર્ગે લઈ જશે. બાઈબલમાં ભવિષ્ય ભાષ્યું છે કે, દુનિયાનો પ્રલય થશે તે સાચું પડશે, જે આપણે જાણત નહીં રહીએ તો. એટલે આજે પાપનો પરિચય કરાવો અને સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા દ્વારા તેમાંથી બચવાનો માર્ગ બતાવો. આપણા પૂર્વજોએ આપેલા આ વારસાને આપણે ચોતરફ ફેલાવીએ, અને પ્રભુ આપણને તે શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના !”

આપુછતો શબ્દ શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. પરંતુ આ ન સમજી શકે તેઓ પણ સંપૂર્ણ શાંતિથી પોતાના ખંડના (એશિયાના) આ મહાપુરુષની વાણી સાંભળવા એકકાન થયા હતા, અને ભક્તિપૂર્વક સાંભળતા હતા. પૂરી શાંતિ હતી. આપુછ વાક્યે વાક્ય તોળી તોળીને બોલતા હતાં. તેનો શબ્દ શબ્દ લખી શકાતો હતો.

આપુછનું ભાષણ પૂરું થયું કે આપુછ બિઠ્યા, અને હું પણ આપુછ સાથે જ ગઈ. આપુછએ તો મને જોવા માટે બ્રેસવું હોય તો કહ્યું, પણ એમને મારે દૂધ આપવાનું હતું એટલે જોવાનો લોભ જતો જ કરવો જોઈએ.

આપુછએ મને પુરાણા કિલ્લામાંથી ઘેર આવતાં મોટરમાં એક વાત કહી, જે તરફ કદાચ બહુ જ ઓછા માણસોનું ધ્યાન ગયું હોય. મારું તો ધ્યાન પડ્યું જ ન હતું. મને પૂછ્યું, કેવું લાગ્યું? મેં આપું વર્ણન કર્યું. પછી આપુછ કહે, “તારી આંખે જે નથી જોયું તે કડુણ દરમ મારી આંખે મેં જોયું. તેમાં કામ બગાડી રહેલી સ્વયંસેવિકાઓ જાત જાત અને ભાત ભાતનાં રેશમી, વિલામતી કપડાંઓ પહેરી

પાણી વગેરે મહેમાનોને આપી રહી હતી. અને મેં જોયું કે, મોટા ભાગની ઊકરીઓના હોદ્દા, ચહેરા, પદ્મ પાઉરથી લપરડાયેલા હતા. અને ન્યારે બીજી તરફ નેટલાં પ્રતિનિધિ સ્ત્રી, પુરુષો, ઊકરીઓ કે ઊકરાઓ હતાં, તેઓ પોતાના જ પોશાકમાં સજ્જ હતાં. આની બહુ અસર પડી શકે છે. જો એ જ ઊકરીઓ ખાદીના પોશાકમાં (યુનિ-ફોર્મમાં) અને બિગકુલ સાદી રીતે સજ્જ થઈ હોત, તો એક અન્ય છાપ મહેમાનો ઉપર પડત. કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં જેની સ્વયં સેવિકાઓ હોઈ શકે તેવી જ આમાં હોવી જોઈએ.”

મને થયું કે આપુજીની આંખ પણ ગમ્મત કામ કરે છે. આ રીતે દૂર-ઘેડાં ઘેડાં પ્રેક્ષક વર્ગમાં ફરજ બજાવી રહેલી બહેનોની કરુણ વાત ધ્યાન પર લઈ મને કહી.

ત્યાંથી આવીને આપુજી દૂધ વગેરે લઈ લખવા બેઠા. ૧૧ વાગ્યા સુધી કામ કર્યું. ૧૧ વાગ્યે પથારીમાં પડ્યા. ફરવાનું ૧૦ વાગ્યા પછી થયું. ખાનસાહેબ ૧૧ વાગ્યે આપુજીના પગ દઢાવી સૂતા.

૩-૪-૪૭

ભંગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

પ્રાર્થના પછી દાતણ કરતાં. . . ના આપણા એલચી સંબંધી વાતો થઈ. તેઓ ત્યાં અદળક અર્થ કરે છે. દારૂ વગેરે પીવાનું પણ વખતું છે. આ સમાચારથી આપુજી દુઃખી થયા. આપુજી કહે,

“પરદેશ જઈને આપણે આપણી ન્યોત વધુ જાવડાંત કરવી જોઈએ. આપણી તરફ પરદેશીઓ અભ્યાસની દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેને બદલે આપણે તેઓના રંગમાં રંગાઈ જઈએ છીએ. તેઓને આપણા રંગમાં રંગવા જોઈએ, દા. ત. ત્યાં ખાદી પહેરવાનો જ આગ્રહ રાખવો, નિયમિત કાંતવું, પ્રાર્થના કરવી, દારૂ, સિગારેટ, અને આ વગેરે પીણાં ન પીવાં, શક્ય હોય તો શાકાહારી જ રહેવું. નેટલી સાદાઈથી રહેવાય તેટલી સાદાઈથી આપણી દબે રહેવું. આવું બધું જો આપણે કરીશું તો ત્યાંની પ્રજામાં એક પ્રકારની ભાત પાડી શકીશું અને દેશનું ગૌરવ વધારી શકીશું. ત્યાંના લોકોને આપણી આવી રહેઝીના કાપદાઓ બતાવવા, આપણા તરફના એકગી કે પ્રતિનિધિ ત્યાં નિમાય, કે ત્યાંના પ્રતિનિધિઓ અની

આવે, આ પ્રતિનિધિનો સાચો અર્થ શો છે ? તે એ કે, એ પ્રતિનિધિ દ્વારા જ તેની રહેણીમા, તેના વર્તાવમા, તેના પોશાકમા, તેના ખાવા-પીવામાથી દેશની સંસ્કૃતિ શી છે તેનું દર્શન આખા દેશને થાય અને તે તેના લાભો ઉઘાડે આમ પરસ્પર લાભો ઉઘાડે એટલે મૈત્રી થાય, અને મૈત્રી દ્વારા વિશ્વશાંતિ થાય અને તેથી માનવીમાત્ર સુખશાંતિ અને પ્રગતિમા જીવન વિતાવે પ્રત્યેક દેશમા પ્રતિનિધિ સ્થાપનાનો મૂળ હેતુ મારી દૃષ્ટિએ આ છે. માફી તો પ્રતિનિધિ દ્વારા વેપારમા અને એ રીતે આર્થિક તથા આંતરરાષ્ટ્રીય જે લાભ દેશને થાય તે તો થાય જ પણ તાત્પર્યની મુખ્ય વાત તો પહેલી છે એટલે આપણા પ્રતિનિધિમા કયાય કોઈ જાતની મદદ ન આવે તેનું ધ્યાન રાખવું જ જોઈએ તો જ આપણે શોભીશું અને આખી દુનિયામા આપણે પગલું ગણાઈએ છીએ તે સ્થાન મોખરે આવશે અંગ્રેજીમા કહેવત છે કે, મિલકત ગુમાવીશું તો પાછી મેળવી શકીશું શરીર જેણે ગુમાવ્યું તેણે ઝઘડે ગુમાવ્યું છે, પણ જેની આમર ગઈ તેનું સર્વસ્વ ગયું સમજવું.

આપણનો બાકીનો કમ નિયમ મુજબ ચાલ્યો કરવાના સયયે મૌનાના સાહેબ, રાજેન્દ્રનાથ ગંગુમારીમહેન હતા એશિયન કોન્ફરન્સમા જવાહરલાલજીની અપૂર્વ-અગ્રેક સફળતા છે બધા જ પ્રતિનિધિઓ તેમના મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે.

સ્નાનાદિથી પરવાર્યા બાદ તિમેટના પ્રતિનિધિઓ આપણને મળવા આવ્યા ત્રે પ્રેટનીન પણ હતા થેઈજ શાકુએ સુદર ગાલીચા, શુદ્ધ દેવની મૂર્તિઓ અને રેશમ માપુજીને અર્પણ કર્યું દનાઈ લામાના કાગળો પણ આપ્યા.

જાપાનના માણસો પણ આપ્યા તેમા નાની નાની માળાઓ પણ હતી એક બાળા ૧૩-૧૪ વર્ષની હશે તેને પણ આપુજીને કંઈક આપવાનું મન થયું પોતાના હાથરમાલની એક પર્સ બનાવી, અને તેના પર તે જ વખતે સુદર ભરતમમ ત્યા જ બેસીને (આપુજીના ઓરડામા એક ખૂણે બેસીને) યું અને આપુજીને તે અર્પણ કરવા ગઈ પણ માપુજીએ દુભાવિયા દ્વારા જણાવ્યું, “મારી પાસે તો આમા રાખના એક રાત્રી પાઈયે નથી” પેની છોકરીએ મહેનત કરી હતી.

તેથી જરા હતાશ થઈ, પણ તુરત જ કોઈક પાસેથી ૧૦૦ રૂ. મેળવી અંદર નાખીને બાપુજીને ધર્યાં. બાપુજી ખડખડાટ હસી પડ્યા અને કહ્યું, “દોસ્ત! આ પૈસા અમારા દેશની તારા જેવડી નાની નાની ગરીબ છોકરીઓના ઉત્કર્ષમાં વાપરીશ. હીકને!” પેલી અત્યંત ખુશ ખુશ થઈ ગઈ.

અને જાપાનનાં બાળકોએ બાપુજીના ધોતિયાના માથના હાથે કાંતેલ અને હાથે વણેલ શુદ્ધ ખાદી - રેશમના બે ટુકડા બાપુજીને અર્પણ કર્યાં. બાપુજી સહુ સાથે હાથમાં હાથ મિલાવતા. પોતાનો રેંટિયો પણ આ બાળકોને બતાવવાનું મને કહ્યું.

બાળકોને બાપુજીએ ખાખરાના ટુકડા કરી અર્ધાં અર્ધાં ખાખરો પણ ખાવા આપ્યો. કાળુ દ્રાક્ષ પણ આપ્યાં. (બાપુજીનો જન્મવાનો સમય હોતાં હું થાળી લઈ આવી હતી તેમાંથી આ બધું આપ્યું.) બાળકો તો ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. ત્રેમથી બાપુજીના હાથની પ્રસાદી તેમણે વંદન કરીને લીધી.

બર્માનાં બાળકોએ સુદર પેટી આપી, અને એક નાનકડો બેસવાનો ગાલીચો આપ્યો. એક બાળકે રેંટિયાના પ્રતીકનું રમકડું બાપુજીના હાથમાં આપ્યું અને પછી કહે, “આ મહાત્મા ગાંધીજી હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રપિતા કંતિ છે.” ઓરડો હાસ્યથી ગાળ ઊઠ્યો. કાલીચેલી ભાષામાં અને બાળકોએ ત્રેમથી અર્પેલી આ ઐતિહાસિક પ્રસાદીઓ હતી, જે મોટી મોટી પ્રસાદીઓથી ચડી જતી હતી. એટલે મોટા મોટા ગાલીચાઓ અને બીજું બધું બાપુજીએ બિરલાજીને સોંપ્યું. પણ હું પણ બાપુજી પાસે બાળક હોવાથી, આવી ઐતિહાસિક ચીજોનો અંગ્રહ કરવાનો મને શોખ છે, તેમ જ આ બધાં પરદેશી બાળકોની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી ત્યારે જ બાપુજીએ કહી દીધું હતું, એટલે આ બાળપ્રસાદી આજે મારી પાસે ચિરસ્મરણીય રૂપે રહી છે.

બોજનમાં નિયમ મુજબ ચાલે છે. એક વાગ્યે આરામ કરી ફળનો રસ લીધો. ૨-૨૦ વાગ્યે અરુણાજહેન અસફઅલી શાયે વાર્ષસરોવને મળવા ગયા. ગરમી તો ખૂબ જ વધતી જાય છે.

૪ વાગ્યે બાપુજી પહેલાં પાંચેક મિનિટ જવાહરલાલજી આવ્યા. બાપુજી હજી આવ્યા ન હતા. પંડિતજીએ કૂદવાની દોરી ખૂણામાં જોઈ તે લઈ પોતે કૂદવા માંડ્યા. મને કહે, “તારે રોજ સવારમાં ૧૦૦ કૂદકા મારવા જોઈએ અને ઉપર દૂધ પી જવું. તો તું પહેલવાન બની જઈશ. તાવ વળી કેમ આવે? અને આવી જીવાન છોકરીને શરદી પણ શાને થાય?” ત્યાં જ બાપુજીએ ઓરડામાં પગ મૂક્યો. અને જવાહરલાલજીના હાથમાં દોરી જોઈ બાપુ કહે, “કેમ બંને જણાં કૂદવાની હરીફાઈ કરે છે?” બધાં હસી પડ્યાં.

જવાહરલાલજી હમતા હસતા કહે, “આ છોકરીને દોરી કૂદવાના લાભનો ઉપદેશ આપતો હતો. જે એ પ્રમાણે કરે તો શરદી કે તાવ વારંવાર આવે છે તે ભાગી જ જાય. આસન પણ કરવાં જોઈએ.”

બાપુજી કહે, “સાવ સાચી વાત છે.” બાપુજી પોતાના ઈંગ્લંડના અનુભવની વાત કહેતા લાગ્યા કે, “ઘણી સખત ઠંડી હતી. મારી - પાસે એટલાં ગરમ કપડાં પણ ન હતાં. નાભા વગર તો ગમે નહીં. તેથી હું ખૂબ દોડતો, જેથી શરીરમાં ગરમી આવી જતી. જે હું મારી તથિયત ઈંગ્લંડમાં સરસ રાખી શક્યો હોઉં તો કસરતના પ્રતાપે. લોડોને એમ થતું કે, હું માસાહારી નહીં થાઉં તો નબી જ નહીં શકું.”

જે પાંચ મિનિટ આવી આનંદની વાતો ચાલી કે બાપુજી ગાદી પર જોવા બેઠા તેવા રાજદ્વારી કોમડા ચર્ચાવા શરૂ થયા. ઘડીક પહેલાં શરીરના આરોગ્યની વાતો ચાલતી હતી તે હવે દેશના આરોગ્યની વાત ચાલી.

પંડિતજી તો પ્રાર્થનાના સમય સુધી બેઠા. પ્રાર્થનામાં જતાં પહેલાં મહેતર યુનિયનના પ્રમુખનો પત્ર મળ્યો કે બાપુજીએ અહીં ન રહેવું. આ સંબંધી તપાસ કરાવી તો ખબર પડી કે, લખનાર ભાઈ તો કોઈક જુદો જ વ્યક્તિ છે અને ‘પ્રમુખ’ પણ કોઈ જુદા છે, જેને આ સંબંધી ખબર પણ નથી.

બાપુજીએ જતાં જ શ્રોતાઓને સંબોધીને આ આવેલ પત્ર સંબંધી કહ્યું કે, “તમે જુઓ તો ખરા કે મારા જેવા યુદ્ધ આદમી ઉપર કેવી ગુજરી રહી છે.”

“હવે મારે તમને થોડી વાતો કહેવી છે, અને પછી તમે ના પાડશો તો હું પ્રાર્થના નહીં કરું મને કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું પ્રાર્થના ભલે કરું પણ કુરાનની આયત ન પડે પણ હું એવી રીતે બન્યો નથી શું હું મારી જીભ કાપીને પ્રાર્થના કરવાનો હતો ? ભલે મારું માથું ધડથી જુદું થાય, પણ હું પ્રાર્થના છોડનાનો નથી જેને પ્રાર્થના ન સાબળવી હોય તે અહીં ન આવે

“મારા સાબળામાં એક વાત આવી છે હું બજાવતો નથી કે ખરી છે કે ખોટી આશા તો રાખું કે ખોટી નીતરે, કે અહીં જેઓ વિદ્ય કરે છે તેઓ હિંદુ મહાસભાવાળા છે અહીં જેટલા યુવાન ભાઈઓ રહે છે તે સનાતન વ્યાયામ કરે છે, મીઠી પ્રાર્થના કરે છે, મારી સાથે મહોત્સવ રાખે છે અને આજે તેમના નેતા સાથે પણ વાતો થઈ તેમણે કહ્યું કે, ‘અમે તમારી અહિસામાં માનતા નથી, પરંતુ ડોખની સાથે દુશ્મનાવટ કરવા આ સઘ નથી બનાવ્યો અમે તો કોંગ્રેસના કેદી છીએ જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ અહિસાનો આદેશ કરશે ત્યાં સુધી અમે અહિસક જ રહેનારા છીએ ‘આ વાતો સઘના નેતાએ મને કહી છે અને હું રાજી થયો છું છતાંય તમારી સાથે ઝઘડો કરીને જો હું અહીં ઈશ્વરનું નામ લઉં, તો ઈશ્વરનું રક્ષણ તો રક્ષશે પણ તે કામ શેતાનનું થશે હા, તમારામાંના બધા જ (બહુમતી) જો એમ કહેત કે પ્રાર્થના ન કરો, તો તો હું જરૂર પ્રાર્થના કરત, અને કહેત કે મારું ખૂન કરી શકો છો પણ હજારો માણસોની વચ્ચે કેવળ એ પાત્ર જ માણસો મને પ્રાર્થના કરવાની ના કહે છે, અને એને કદાચ તમે દેખાવી દો અને હું પ્રાર્થના કરું એ શેતાનીનું કામ થયું ગણાય

“મારી પ્રાર્થના જગતના દેખાવને માટે નથી, મારી પ્રાર્થના શાંતિને માટે છે મનમાં ક્રોધ ભર્યો હોય અને મોઢેથી પ્રાર્થના કરીએ તો તેનાથી કાંઈ નથી વળતું”

માપુજીએ આટલું કહીને પૂછ્યું કે, તમે બધા હાથથી કહેતા હો કે પ્રાર્થના કરો તો જ હું કરીશ પણ એક નાનકડું બચ્ચું પણ ના પાડશે તો નહીં કરું પણ તમે બધા જ (મહુમતી) ના કહેશો તો કરીશ

લગભગ ત્રીયેક ભાઈઓએ ના પાડી. અમે હિંદી લાગ્યા ત્વ શોરબકોર મચ્યો. “આપ, હમે પ્રાર્થના સુનતી હૈ, પ્રાર્થના હોને કોનિયે સખ મુખાલિદ નહી હૈ, આપ જરૂર પ્રાર્થના કોનિયે”

આપુજી - “ના કહેવાવાળાં વધ્યાં છે, પર્યુ આજે તો હું પ્રાર્થન નહીં કરુ, કેમ કે મારે હમણાં તમારા હાથે મરવું નથી. કમ કરવું છે.”

પણ અવાજ તો એટલો બધો વધ્યો કે આપુજીને ત્યાંથી નીકળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું આપુજીએ કહ્યું, “નોઆખાલીમા કોઈ દહારો પ્રાર્થના તેમ જ રામધૂન બધ નહોતી રહેતી. જેઓને પોઆતુ નહીં તેઓ આજ્યા જતાં હવે પોલીસ આ ભાઈઓને હેરાન ન કરે તેનું ધ્યાન ગખવાનું છે.”

આપુજીને બીજા લોકો કહે, “આપ પ્રાર્થના કરો, અમે આપની સાથે મરીશું, પણ અમારે પ્રાર્થના સાંભળવી છે”

આપુજી કહે, “તમે મરવા તૈયાર થાઓ છો તો મારી શરત પ્રમાણે, તમારી શરતે નહીં. મરવાની રીત હું શિખવાડતો આવ્યો છું, અને શીખી રહ્યો છું. અત્યારે આ સમય નથી. ગુસ્સાંથી ન મરવું જોઈએ. સમજપૂર્વક મરવું જોઈએ. આ તો કેવળ ગેરસમજૂતી આવી રહી છે કે, હું બધું બગાડી રહ્યો છું, ધર્મનાશક છું. ત્યારે હું આટલા વર્ષના ધર્મના અભ્યાસ પછી કહું છું કે, મારા હિંદુ ધર્મમાં સર્વ ધર્મનો ઉપસંહાર ભર્યો છે. હું બાણુ છું કે, પંજબના બનાવથી બધાનું દિલ ઊકળી રહ્યું છે, તો શું મારું દિલ નહીં ઊકળતું હોય એમ માનો છો?”

કેટલાક પંજબી ભાઈઓ કહે, “આપ આ થોડા લોકોની વાતો કેમ સાંભળો છો? ખરી વાત તો એ છે કે, એ લોકોને તોફાન જ કરવું છે. એ લોકોને પંજબ સાથે કશી જ નિસબત નથી, તેમ નથી એ લોકો પંજબી દુ.ખી તો અમે છીએ કે, અમારી ઉપર અસહ્ય દુઃખ આવી પડ્યું છે. છતાં અમે આપના બે શબ્દો સાંભળી પવિત્ર થવા અને આશ્વાસન લેવા આવ્યા છીએ. અમે કહીએ છીએ કે, આપ અમારી ઉપર કૃપા કરીને પ્રાર્થના કરો, તો મોટી મહેરબાની.”

“આપુલ—“તમારી વાત સાચી છે, પણ એ લોકોને સમજવાનો અવકાશ આપવો જ જોઈએ. સહુ શાંતિથી મનમાં ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે છે, એ જાણીએને ઈશ્વર સુમાર્ગે દારે, સન્મતિ આપે, ઈશ્વર સજકા લલા કરે.”

અમે અંદર આવ્યાં. આપુલ ખૂબ થાક્યા છે. અત્યારે ખૂબ વિચારમાં છે. આજે જન્મ આપુલ પાસે રામાયણની ચોપાઈ વાંચતી હતી તે પરથી આપુલએ કહ્યું કે, હું તો રામાયણનો પૂનરી છું. એ મહાકાવ્યમાં ખૂબ જગાહિર પડ્યું છે, એમાંથી હું ઘણું શીખ્યો છું. અને ખાસ કરીને ગુણોની રીત. તેના બળે જ હું આટલું ઝઝૂમી શકું છું રામ રામનું સુદસ્યાલતુ હતુ ત્યારે ત્રિભુવણે પૂછ્યું કે ભગવાન, તમારી પાસે તો કોઈ રથ નથી, અને કેમ લગાઈ ગિતાશે?

રાવણ રથી વિરથ રઘુવીરા દેહ વિમીષણ મયો અધીરા ।
અધિક પ્રીતિ ડરમા સદેહા, વદિ ચરણ કહ સહિત સનેહા ॥
નાથ, ન રથ નહિ તનુ પદ પાના, કેહિ વિઘ જીતવ રિપુ વલવાના ।
સુનહુ સલા કહ કૃપા નિધાના, જેહિ જય હોય સો સ્યદન આના ।
શૌરજ ધીર જાહિ રથ ચાકા, સત્ય શીલ દૃઢ ધ્વજા પતાકા ।
વલ વિવેક દમ પરહિત ઘોરે ક્રમા દયા સમતા રજુ જોરે ॥
ઈશ ભજન સારથિ સુજાના, વિરતી ચર્મ સતોષ કૃપાના ।
વાન પરશુ બુધિ શક્તિ પ્રચઢા, વર વિજ્ઞાન કઠિન વોદણા ॥
સયમ નિયમ શિલી મુલ નાના, અમલ અચલ મન મોજ સમાના ।
કવચ અમેદ વિપ્રપદ પૂજા દુહિ સમ વિજય ઉપાય ન દૂજા ॥
સલા ધર્મમય અસ રથ જા કે, જીતન કહે ન કતહુ રિપુ તાકે ॥

મહાધોર સસાર રિપુ, જીતિ શકે કો વીર ।

જાકે અસ રથ હોય દૃઢ, સુનહુ સલા મતી ધીર ॥

આ ચોપાઈએને આપુલએ જીવનમાં ઉતારીને જીવંત દાખલો બેસાડ્યો છે. અત્યારના વાતાવરણની સામે આપુલનું આવું વલણ છે.

રાતે આપુલએ થોડાક આંટા માર્યા. ૯-૩૦ પથારીમાં પડ્યા. ખૂબ થાકેલા છે. આનસાહેબે પણ દયાવ્યા. મેં તેણે ધર્યું. આપુલએ

ખાનસાહેબ સાથે થોડી વાતો કરી. “ઝીણુસાહેબનું વલણ અણનમ છે એમ લાગે છે. પંજાબની અસર સરહદ પ્રાંતમાં પણ પહોંચી છે.”

હું પણ હવે ૧૦૧ થયા એટલે મારા કામકાજથી પરવારી સૂવા જઈ છું. હમણાં, જ ભાઈસાહેબે કહ્યું કે ત્રણેક જણાને ગિરફતાર કર્યા છે.

૪-૪-૪૭

ભંગાનિવાસ, નવી દિલ્હી

૩-૩૦ આપુણ બિંધ્યા. ભાઈસાહેબે દાતણ કરાવી લીધા પછી આપુણએ મને બિંધાડી (તાવની અશક્તિ હોવાથી). નિયમ મુજબ પ્રાર્થના વગેરે ચાલ્યું. દસ મિનિટ મારો લેખિત ગીતાપાઠ લે છે અને અંદર પોતે સહી કરી આપે છે. . . . માલિશ સમયે જ મૌલાના સાહેબ આપુણ પાસે બેઠા હતા, એથી માલિશમાં બહુ મોડું થયું. આપુણ માલિશમાં કહે, “મને લાગે છે કે ઈશ્વર મને ઝાઝો વખત જીવવા નથી દેવાનો !”

આપુણ ખૂબ જ ગંભીર વિચારોમાં હતા. લગભગ પોણા કલાક માલિશમાં સૂતા. બીડીને કહે, “આ પ્રાર્થનામાં હમણાં હમણાં જે થઈ રહ્યું છે તેમાં મારી શુદ્ધિનો જેટલો આધાર છે અને જેટલી શુદ્ધિ હશે, તેટલો હું સફળ થઈશ. તેટલી જ જવાબદારી તારી પણ છે. મારા કાર્યનો તાણો તારે માથે છે. નોઆખાલી ભલે છોડ્યું, પણ ‘યજ્ઞ’ તો એ જ છે. મારી પરીક્ષા તો છે જ, પણ તું વધારે શણી ઉપર છો, કારણ કે પ્રાર્થના કરાવનારની પણ અસર પડે છે. એક અણુ જેટલી પણ બેદરકારી ન હોય તો તારી નાખોરી ફૂટ્યા કરે છે તે બધું થતી જ જોઈએ. જેટલી કાળજી મારી રાખે છે, મારી ચીજવસ્તુની રાખે છે, તેટલી જ કાળજી તારે તારી પોતાની રાખવી જોઈએ. કારણ કે તું પણ એમાંની જ એક છે. તો જ તું સફળ થશે.”

રાવળપિંડીના કેટલાક ભાઈઓ આવ્યા તેમણે કહ્યું, “એક હજાર માણસોમાંથી ૧૬ માણસો છૂપા રહ્યા તેથી તેઓ બચી ગયા. આપ બતાવો કે અમારે હવે કઈ રીતે જીવવું? હાથે કરીને મોતના મોંમાં જઈએ તેના કરતાં કંઈક કરીને મરીએ તે સારું

નહી ? આપ આવો તો કઈક શાંતિ થાય આપ કહો છો કે હથિયાર ન વાપરવું તો અમારે કઈ રીતે બચાવ કરવો ? એ લોકો તો બધા દેખે છે તેવા જ મારે છે હવે ગામડામાં પણ એ જ સ્થિતિ છે કે અમને દેખે તો માર્યા વગર ન રહે પ્રાર્થનામાં જે લોકો રોકાય છે તેઓ તો તોફાન કરવાના ધરાદારથી જ ” પંજમ પ્રાતિક કોંગ્રેસના પ્રમુખ ડૉ. લાનસિંગ, ડૉ. દ્વિવેનુ સાથે ૧૫ ભાઈઓ હતા.

બાપુજી — “ પંજમ આખું જે વગર સામનો કર્યો મરી જશે તો અમર થઈ જશે મરવું તેમાં મારવા કરતા વધુ બહાદુરી છે મારી શરત તો એ જ છે કે, મારી નાખે પણ આપણે હથિયાર ન ઉપાડવું પણ તેને બદલે તમે તો હથિયારો ઉપાડો છો અને પછી મને કહો છો કે ચાલો પણ મારું કોણ માને છે ? મારું કહ્યું માનો તો હું ખેડો ખેડો તમને સહુને શાંત કરી દઉં એક હજાર મર્્યા, પણ બહાદુરીથી નહીં. મોળ છૂપા રહી ગયા તેણે જે રણમેદાનમાં પડીને એમ કહ્યું હોત કે અમને પણ મારી નાખો, તો મને ગમત અહિંસાના રણમેદાનમાં જે તમે લડવા માંડો તો તમારી જીત જ થવાની છે પણ તમે કાયર મની જાઓ છો એ તો જરાયે ગમતું નથી કાયર બનવા કરતા હિંસાત્મક રીતે તમારો બચાવ કરો.

“ એક દિવસ એવો હતો કે મારો પડ્યો બેન ઝિનાતો આજે એવું નથી મરવાનું તો માણસને છે જ જન્મ મૃત્યુ માટે જ છે મૃત્યુ એ જ માણસનો સાચો મિત્ર છે એક સિંચાની બે બાલુ છે.

“ મિદારમાં આપણે શું કર્યું ? માણસ જે પોતાની ભૂલને પર્વત જેવી ગણી, ખીજની બનને અણુ જેટલી કરે, તો જ તેનું નામ માણસાઈ.

“ તમારે બહુ જોઈએ કે, તો એવા ગામડાઓમાં ગયો છું કે જ્યાં મરના સિરામ ખીજું કાઢી જ ન હતું અને તેમ છતાં મારા મનમાં પંજમ જવાનું હશે તો જાઉં પણ ખરો પણ આજે હું અહીં બેઠા બેઠા એ કામ કરું છું મિદારને મેં કઈક હું પાડ્યું છે એમ ૫ માનું છું ઈશ્વરકૃપાએ જ ચલુ છે એની કૃપા વગર તો કઈ જ નથી બનવા પામતું મેં તો માસ્તર તારાસિંગને પણ કહ્યું.

હતુ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો સાચો વારસ હું છું, તમે નહીં . . . આ તમે શાંતિથી સમજો તો જ થાય.”

અત્યારે અપોરના રા વાગ્યા છે, બાપુજી વાઈસરોયને મળવા રાજકુમારીબહેન સાથે ગયા છે. બોજન, કાંતવાનુ વગેરે રાજની જેમ ચાલે છે.

સવારના બાપુજીએ મને કહ્યું કે, “પ્રાર્થના નથી થતી તેનું કારણ આપણી ક્યાંક મલિનતા છે. પણ આપણે તે જોઈ શકતા નથી.” આજે સાંજે પ્રભુ કરે અને પ્રાર્થના થાય તો સારું. આખો વખત પ્રભુને એ જ સ્મરણ કરી રહી છું કે, હે પ્રભુ! આ યજ્ઞમાં મેં તનથી અને મનથી જો આપુની સેવા કરી હોય તો તુ લોકોને સન્મતિ આપ કે સાંજે પ્રાર્થના થાય.

૪ થી ૭ વચ્ચેનો ગાળો ભંગી કોલોનીમાં અને અહીં વાર્ષિક મંદિરમાં ખૂબ જ રળિયામણો લાગે છે. અનેક લોકો પ્રાર્થના માટે આવે અને જાય. અનેક નવા નવા માણસોને મળવાનુ થાય છે. અને જેમ કોઈક તહેવારના પ્રસંગોએ આપણા ગામમાં અમુક જગ્યાએ મેળો ભરાય, તેવું વાતાવરણ અહીં થઈ જાય છે. બાપુજી તો વાઈસરોય સાહેબ પાસે ગયા હોય એટલે ભાવુક લોકો ખિચારા એમના એકકના ઓરડાને જોઈને પાવન થાય છે. એટલું જ નહીં પણ મારા જેવું કોઈક ત્યાં દરવાજે જીલું હોય તો એમ પણ ધ્રુજે કે, ગાદીતકિયાને અડી પ્રણામ કરી ચાલ્યા જાય. પણ એવી રજા આપવામાં જોખમ રહે છે. કારણ કે બાપુજીની એકકની આસપાસ અનેક ઉપયોગી કાગળો અને અનેક જાતનું ખીજું સાહિત્ય પડેલું હોય છે. લોકોને તો પાડતાં મન પણ દુભાય છે. ઘડીભર એમ પણ થાય છે કે, જેઓને ચોવીસ કલાકનો સતત સમાગમ બાપુજીનો મળે છે તેઓને હસતું આવે કે ગાદીતકિયાને અડીને શું ચાળા કરતા હશે? પણ “આખરાની ખિસકોલી સાકરનો સ્વાદ શું જાણે?” એના જેવી હાલત મારા જેવીની છે હમણાં જ થોડી વાર પહેલાં પંચજામી એ ઘરડી બહેનો અને બાળકો આવ્યાં. આ બાળકોમાં એકનો એક પૌત્ર અને પૌત્રી હતી. દીકરા વહુનો પત્તો નથી. દુશ્વડ થયું અને આ

બે ડોસીઓ લાગી બે ડોસીઓમા પણ એક હિંદુ પંજનમય છે, અને એક મુસનમાન છે વર્ષોના પડોશીઓ હતા માઉન્ટગોમરીમા (ગુજરાનનાવા નિલનાના) એ કહેતા હતા કે, “જ્યારથી અમે પરણ્યા છીએ ત્યારથી અમે સાથે જ છીએ એ બંને ડોસીઓના સસરાને સગા ભાઈઓ જેવો વ્યવહાર હતો એટલે ડોશીઓએ દેગણી જેઠાણીનું સગપણ બાધેયુ, પણ વ્યવહારમા સગી બહેનો જેવી છે આ મને ડોશીઓના ઘણી ઘણા વખતથી ગુજરી ગયા. પેલી મુસલમાન ડોશીને તો કંઈ જ બાળક ન હતું આ હિંદુ ડોશીને એક જ દીકરો અને તેના એક દીકરી દીકરો એમ બે બાળકો આ લોકો નિરાશ્રિત કેમ્પમાથી બાપુજીના દર્શને આવ્યા કોઈકે એને કહ્યું કે, હું મહાત્માજીની પૌત્રી છું અને એમની સેનામા છું ‘દેવ કરતા પૂજારીનું માતમ વધે’ એ કહેવત મુજબ બિચારી બંને ડોશીમાએ મને પ્રેમથી ચાપી અને બંધી વાત કરી પેની મુસનમાન ડોશી હિંદુ થઈને હિંદુના કેમ્પમા જ રહે છે પોતાના ધરખાર છોડ્યા, દીકરા વડુનો પત્તો નહીં આખમાથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસી રહ્યો હતો હીબકા ભરતા પોતાની દુખી કંઠાણી સલળાવી અને મ્હુ કે, કોઈક પાપ આકુ આવ્યું કે જેથી અમારી ઉપર આ આપત્તિ પડી હવે બાપુજીના દર્શન કરી પાવન થવું છે બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી હું તો આ વાત સાંભળી ચકિત થઈ ગઈ વાહ બાપુના ભક્તો!! મેં કહ્યું, માજી! બાપુજી પ્રાર્થનામા આનસે ત્યારે તમે જોઈ શકશો

માજી — એમ નહીં બેટા!! અમારે તેમના ચરણરૂપર્શ કરવા છે અને મારી આ દીકરી તથા દીકરા પર હાથ ફેરવે એટલે એનો બેડો પાર પણ ગાંધીજી ક્યા બિરાજે છે?

મેં પડદો ઉઘાડીને કહ્યું, ‘સામો ગાદી તકિયો છે ને, ત્યાં બેસે છે’

“એમ નહીં અમને ત્યાં જવા દે અને ત્યાં પગે લાગી આવીશું’

મેં કહ્યું “માજી, તમને જવા દઉં તો મારાથી બીજા કોને ના પડાય?” એટલું કહ્યું અને બંને ડોશીમાની આખો વળી ભરાઈ ગઈ મારાથી આ દરમ ન જોવાયુ એટલે અદર જવા નીધા એટલી

અધી ભક્તિ કે ખોલો પાથરીને પ્રણામ કરી પાવનતા અનુભવી
 તુરત જ તે લોકો બહાર નીકળ્યાં. અને મને અનેક આશીર્વાદ આપ્યા
 અને પ્રેમથી નવગ્રાવી. મેં કહ્યું, “માણ મેં તો કશું જ કર્યું નથી.”
 પણ જટાયુને જ્યારે રાવણે માર્યો ત્યારે પ્રભુનાં દર્શન માટે જ એ
 રામનામને જપતો જપતો પડ્યો. ભગવાન સીતાજીની શોધ માટે
 ત્યાં આગળથી નીકળ્યા અને જેમ જટાયુના મનની વેદના ટળી ગઈ,
 તેમ આ બન્ને ભક્ત ડોશીઓ ગાદીને પ્રણામ કરીને આનંદિત થઈ ગઈ.

બાપુજી વાર્ધસરોય હાઉસથી પાછા ફર્યા. અધીં ડાયરી તો
 બપોરના લખી હતી. બાકીનો આ ભાગ રાતે બાપુજી સૂઈ ગયા પછી
 ૧૧ વાગ્યે લખું છું.

જે જે ડોશીમા આવ્યાં હતાં તેની વાત બાપુજીને સંભળાવી.
 અને પ્રાર્થનામાં જવા હાથ મેં ધોઈને બાપુજી બહાર નીકળ્યા ત્યારે
 તે અને જણીને મળ્યા. માથે હાથ મૂક્યો અને ડોશીમાએ બાપુજીનો
 હાથ પકડી પોતાનાં બાળકો ઉપર વારંવાર ફેરવાવ્યો. છોકરો
 સાત વર્ષનો હતો, છોકરી પાંચ વર્ષની. શી ભક્તિ હતી !

રામાયણનો દોહરો ખરાખર આજે નજરે નિહાળ્યો કે : —

કર સરોજ શિરૂ પરસેઝુ, કૃપાસિધુ રઘુવીર;

નિરલ્પી રામ છવિ ઘામ મુલ્લ, વિગત મઝી સવ પીર ।

અને ડોશીમાના આશીર્વાદ મને તો એવા ફળ્યા કે, આજે ચાર
 દહાડે પ્રાર્થના થઈ. બાપુજીએ પ્રાર્થનાસ્થાન પર જતાં જ નિયમ
 મુજબ પૂછ્યું, તો એક છોકરાએ હાથ જોડ્યો કર્યો. હું થરથર કંપતી
 હતી. અને ‘લજ્જા મોરી રાખો શ્યામ હરિ’ એ રટણ ચાલતું
 હતું. તુરત જ મૂળચંદણ આર્ય — હિંદુ મહાસભાના ભાઈ જિલા
 થયા અને તેમણે મળનું હૃદયસ્પર્શી પ્રવચન કર્યું. તેમણે કહ્યું,
 “મહાત્માજીએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, એક બચ્ચાનો વિરોધ થશે તોપણ
 તેઓશ્રી પ્રાર્થના નહીં કરે. પણ આ વસ્તુ આપણને શોભતી નથી.
 હું કહું છું કે મહાત્માજી મહાન પુરુષ છે. આપણા દેશમાં તો શું,
 દુનિયામાં આજે આવો પુરુષ કોઈ નથી. એ તો સહુ કોઈ એકી
 અવાજે કબૂલ કરશે જ. આપણું ધન્યભાગ્ય છે કે, મહાત્માજી જેવા

સંતપુરુષ આપણે આંગણે આવ્યા છે. તમને હું વિનંતી કરું છું કે આ વિરોધ અહીં ન કરો. આપણે લડવું હોય તો મહાત્માજી સાથે બીજે લડી લઈશું. ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં દખલ ન કરો. આપણી શરૂઆત છે કે, તેઓશ્રી ત્રણ ત્રણ દિવસ થયાં પ્રાર્થના નથી કરી શકતા.”

આ પ્રવચન પૂરું થયા પછી પણ આપણે ફરી વાર પૂછ્યું, “હજી કોઈને વિરોધ કરવાનો છે?” પેલા ભાઈ જેણે પહેલી વાર વિરોધ કર્યો હતો તે તો સમજીને બેસી ગયા. પણ બીજા એક ભાઈ બહા. આપણે કહે, “તો તમારી જીત અને મારી હાર. આકીના પ્રેક્ષકોની હાર નથી. એની હાર તો તમને મારશે કે ગાળો દેશે તો જ થશે.” ફરી શાસ્ત્રીજી ઊભા થયા અને મમળવ્યુ. એ ભાઈએ કહી દીધું, “અમને હરકત નથી, પ્રાર્થના કરો.”

બસ આટલું કહ્યું અને મેં કોઈક અંતરે હિંમતથી આપણે પ્રાર્થના કરવાનું કહે તે પહેલાં જ “નમ્યો” શરૂ કરી દીધું અને આખી પ્રાર્થના નિર્વિધે સમાપ્ત કરી.

हरि तुम हरो जनकी भीर

द्रौपदीकी लाज राखी तुम बढायो चीर । हरि०

भवत कारन रूप नरहरि घर्यो आप शरीर । हरि०

हरिनकश्यप मार लीन्हो घर्यो नाहिन घीर । हरि०

बूडते गजराज राख्यो कीयो बाहर नीर । हरि०

दास मीरा लाल गिरिधर दु ख जहा तहा पीर । हरि०

હરિએ ખરેખર આજે મારી તો બીડ લાંગી જ અને રામધૂન પણ ખૂબ સરસ ઝિવાઈ. આપણે પ્રવચનમાં કહ્યું, “આજે ઈશ્વરની કૃપાથી એથે દિવસે હું પ્રાર્થના કરી શક્યો છે. ત્રણ દિવસથી પ્રાર્થના નથી થઈ એમ કોઈ ન માને. તમે બધા ક્યાં ક્યાંથી અહીં પ્રાર્થનાના નિમિત્તે આવો છો? હું પણ પ્રભુસ્મરણ કરવા જ અહીં આવું છું. તો દિલમાં તો પ્રાર્થના હતી જ. ભલે મોઢે ન થઈ અને જે ભાઈઓએ વિરોધ કર્યો હતો તેનો હું હાર્દિક આભાર માનું છું, કેમ કે એથી મને મારું અંતરનિરીક્ષણ કરવાનું મળ્યું અને કોઈ દિવસ પ્રાર્થના થકી

અતરનિરીક્ષણ કરવાનો અનુભવ નહોતો પ્રાપ્ત થયો હું ત્રણ દિવસથી વિચારતો હતો કે હું કયા છું? મારા મનમાં અદ્યતી જરાયે એ લોકો પર રોષ તો નથી થતો? વગેરે અનેક વિચારો કરતો હતો. ભગવાન પોતાના ભક્તોની પરીક્ષા કરે છે અને અતે હરિજનોની પીડા હરે છે, જે હમણાં તમે ભજન સાંભળ્યું. ભગવાનની અનહદ કૃપા કે આ પરીક્ષામાં હું ઉત્તીર્ણ થયો.

“એક બીજી કમોટીમાથી પણ આજે બચી ગયો આ છોકરીએ પ્રાર્થના શરૂ કરી અને કોઈક જો અચાનકે વિરોધ કરત તો હું કહેત કે, હવે તમે મારુ અને આ છોકરીનું ગળુ કાપી શમે છે છોકરીને મેં ઘડી છે અને આશા છે કે, તે નોઆખાલી મારી પાસે મરનાની તૈયારીથી જ આવી છે એટલે મરી છૂટશે અને હું પણ રામ રહીશ રહતો રહતો અને હમણાં ધૂન સાંભળી તેમ ‘સખડો સન્મતિ દે ભગેશન’ એમ કહેનો કહેતો જ મરુ.

“નોઆખાલીની એક વાત કહું કે, ત્યાં યાત્રાના પ્રારંભથી અંત સુધી રામધૂન લેતા લેતા જ યાત્રા ચાલુ રહેતી ત્યાંના લોકોને સમજાવ્યું કે, રામ-રહીમ, ખુદા-ઈશ્વર વગેરે પ્રભુના જ નામ છે એટલું જ નહીં પણ એ સર્વશક્તિમાનના કરોડો નામ છે જેને જે ઠીક લાગે તે લે.

“અને આ અરબી પ્રાર્થનાનો અનુવાદ સંભળાવુ તો ખચર સુધા ન પડે કે આ અરબી પ્રાર્થના છે તો શું મારી ભાષાને બદલે અરબી ભાષામાં પ્રાર્થના કરુ એમા હું ગુનેગાર છું? તમે આવું સંકુચિત મન રાખી હિંદુ ધર્મને નકામો ન બનાવો.

“હું હમણાં રોજ રોજ વાઈસરોય પાસે જતો છું ત્યાં ગરખાં મારવા નથી જતો તમારું કામ કરવા જ જાઉં છું. ત્યાં બિહાર, પંજાબ, નોઆખાલી, દિલ્હી—બધી જગ્યાનું કામ કરી રહ્યો છું મારી નજરમા મારું નાનામા નાનું કામ એ મોટામા મોટા કામ જેટલું જ મહત્વનું છે યથા વિંદે તથા વ્રહ્માદે એ સૂત્રને હું માનું છું પંજાબ બિહાર કે નોઆખાલીમાં જ મારું હિન્દુસ્તાન વસે છે ત્યાંનું કામ

નિયમ મુજબ પ્રાર્થનાદિ આદ્યું. સવારનો ક્રમ નિયમબદ્ધ ચાલે છે. રાજકુમારીબહેન, મૌલાના સાહેબ તથા રાજેન્દ્રભાણુ બરાબર ૭ વાગ્યે હાજર થઈ જાય છે. અંગાળી પાઠ તથા મારો ગીતાપાઠ પણ નિયમિત ચાલે છે.

આયમાં હું આપુજીની હળમત કરતી હતી ત્યારે આપુજી ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયા. લાંબા ટાપ-આયમાં ગરમ પાણીમાં પોતે લાંબા થયા અને માથા પાસે ટુવાલ મુકાવ્યો. મને તો આપુજીની હળમત કરવાનું સારું ફાવી ગયું છે. એટલે આપુજી નિશ્ચિંતપણે ઊંઘી ગયા. બરાબર પાંચ મિનિટ ઘસઘસાટ નસકોરાં ઝોલાવતા ઝોલાવતા ઊંઘ્યા. ઝોંધ પર આપુજીનો આવો અજબ કાળૂ છે. ધારે ત્યારે, ધારે ત્યાં અને ધારે તેટલો જ સમય ઊંઘી શકે છે. નહીંતર એક શિખાઉ છોકરીના હાથમાં રેઝર મૂકીને પોતાની દાદી ઝોલાવતા ઝોલાવતા કેમ આમ ઊંઘી શકે ?

બપોરના ઇન્ડોનેશિયાના સદરર અને પંડિતજી આવ્યા. તેમની સાથે બીજા પરદેશી લાઈબ્રેરો પણ હતા. તેઓએ કેટલાક સવાલો પૂછ્યા.

પ્રશ્ન — દુનિયા હિંસાથી સદંતર દૂર રહે અને તેમાં હિંદુસ્તાન કેટલો ફાળો આપી શકે ?

આપુજી — કોંગ્રેસ જે અહિંસક પ્રવૃત્તિમાં સફળ નીવડે તો આપોઆપ બાકીનું દેકાણું પડી જશે. બિહારના ઝઘડામાં તો કેટલાય કોંગ્રેસીઓ સડોવાવાના સમાચાર છે. સાચુંબોલું હજી ન કહી શકું. પણ આવી જૂરી વાત પણ શા માટે ઝેડી શકે ?

પ્રશ્ન — સ્વતંત્ર હિંદની આર્થિક નીતિ, કાપડઉદ્યોગ વગેરે વિષે આપના શા વિચારો છે ?

આપુજી — દા. ત. કાપડ. હિંદુસ્તાનના લાભને માટે બીજા કોઈ દેશને ચૂસવાનું પાપ અમે નહીં કરીએ. કારણ કે શોષણથી થયેલી અમારી પાપમાલીનો અમને પૂરો અનુભવ છે. પરંતુ કોઈ પણ દેશ સ્વતંત્ર મુલક તરીકે અમારી મદદ માગે તો તે અવશ્ય કરીએ, પણ તે પડોશીધર્મ તરીકે, નહીં કે કોઈને શોષવા માટે

“અમેરિકાને હિંદ આજે કયો માલ મોકલે છે. અને એથી
 રાખે કેટલું બધું સહન કરવું પડે છે? અમારા તમામ ઉદ્યોગોનો
 નશ થયો. પણ હું તો એ અપેક્ષા રાખું છું કે, દરેક દેશ એમ ન
 લેમ કે, હિંદ એક ચૂસવા માટેનો દેશ છે, પણ એમ સમજે કે તે
 આગામી સદે અને નિઃશસ્ત્ર દેશ હતાંય સ્વતંત્ર દેશ છે. અરસપરસ સંબંધ
 બાળે એવો જોઈએ. તમે જો મારી પાસેથી વિવેકની આશા રાખતા
 હો, તો મારે તમારી સાથે તેવી જ રીતે વર્તવું ઘટે. અમારી પાસે
 કયારેય પંતકળાની આવડત નથી તમે જો ઈશુનો ઉપદેશ લો તો મારે
 તમને એટલી વિનંતી કરવાની રહે છે કે, અમારામાં કાંઈ આવડતનો
 અભાવ હોય તો તમે અમારા લાભાર્થે અમને શીખવી જાઓ. પણ
 અદળક કિંમત લઈને નહીં.”

“આજે તો તમે અમને એવા બનાવી દીધા છે કે, તમારી
 મોટરના અભાવે અને તમારી મોજશોખની વસ્તુઓના અભાવે અમે
 નથી ચલાવી શકતા. એટલા અમને પંચ બનાવી દીધા છે. તમે જે
 ઈસ્તી ધર્મ અમારે ત્યાં મોકલ્યો છે તે આવો બેળસેળવાળો મોકલ્યો
 છે. પણ તેને બદલે તમે ગામડામાં જઈ ત્યાંનાં દુઃખસુખ સમજી
 તેનો યોગ્ય રસ્તો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો હોત, શાળાઓ, પુસ્તકાલયો,
 દવાખાનાંઓ આદિ પરાંપકારનાં કાર્યો કર્યાં હોત, તો એ નિર્દોષ
 ગણાત, અને તમે દાવો કરો છો કે, ઈશુ ભગવાનના વારસદારો અમે
 છીએ તેનો સાચો પુરાવો રહેત. પરંતુ દુઃખની સાથે મારે કહેવું
 પડે છે કે આમાં નથી તમને કાયદો, અમને તો નથી જ.”

અહિંસાનો મર્મ સમજાવતાં બાપુજી બોલ્યા, “હું તો મારી
 ઉપર હુમલો કરનારને કહું કે, તમે મારી જગ્યાનો, મારા ઘરખારનો
 કે મારોય નાશ કરો તોપણ મારા આત્મોનો નાશ નહીં કરી શકો.
 હું કોઈના હથિયારથી મારા દેશનો બચાવ નહીં કરું. મારું ચાલશે
 તો પોલીસોના હાથમાં બંદૂકોને બદલે કોદાળી પાવડો આપીશ કે
 નથી તેઓ ખેતી કરવા લાગી જાય. અને અહિંસક દેશને તેની ઉપર
 કોઈ ચડી આવશે તેની ચિંતા હોતી જ નથી. કારણ કે દેશમાં
 દરેકની મેરવાની તૈયારી હોય જ. મારું માનવું છે કે અહિંસા એ

કેવળ વ્યક્તિગત 'સહયુજ્ય' નથી. વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ એ માટે આધ્યાત્મિક અને રાજકીય આવરણોનો એ એક મુગમ માગ

પ્રશ્નકર્તા બાઈઓ — ગાંધીજી, આપને મળીને અમે હું અનુભવીએ છીએ. અમારી પાસે જાણે આપ બાધ્યજ્ઞમાનો સંદેશો ભગવાન રૂપે થઈને ન સમજાવતા હો એટલો સચોટ આપનો સત્ય અહિંસાનો માર્ગ લાગ્યો. આપે જે નિખાલસતાથી હિંદુસ્તાન ન અમારી બેકાળજીભર્યું વર્તન ચલાવ્યાના થોડાક મુદ્દા આપ્યા તે સચોટ છે. અમે એ ભવ્ય અને પ્રેરણાત્મક છાપ લઈને દેશમાં જઈશું. આપનો સંદેશો પહોંચાડીશું. ગાંધીજી, તમારા દેશમાં અત્યારે જે અમાનુષી વર્તન ચાલી રહ્યું છે, અને તમારા જેવા સંમહાત્માને તથા પંડિત નેહરુ જેવા પ્રાણવાન પુરુષને આજે રાતદિવ શિંતા અને વ્યગ્રતા અનુભવવી પડે છે તેનું કારણ પણ પરદેશ હકૂમતને આભારી છે. અમને દુઃખ થાય છે. આ પૃથ્વી પરન પેગંબર જેવા આપને અને પંડિત નેહરુ જેવા આપના વારસદાર પ્રમુખ પ્રજા તંદુરસ્તી અને અમને સુમાર્ગે લઈ જવા માટે લાંબું આયુષ્ય આપે એ જ પ્રાર્થના. આપે આપનો આટલો કીમતી સમય અમને આપ્યો તે માટે અમે સહુ આપના અનહદ ઋણી છીએ હૃદયપૂર્વકના વંદન.

આટલું કહી બધા મહેમાનો ઊઠ્યા. સ્વાભાવિક એમ થઈ આવે કે, પરદેશીઓએ આપણને જે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે તે સાવ સ્પષ્ટ છતાં વિવેકથી તેઓ બાપુજીને ઈશુ જેવા ગણે છે અને તેમની દરેક નીતિ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે આપણે આપણા મહાત્માને આ હિંમરે નોઆખાલીમાં ખુલ્લે પગે આપણા પાપે ચલાવ્યા. અનેક કષ્ટો એમણે સહન કર્યા અને હજુય કરી રહ્યા છે. અહીં જ ભંગી કોલોનીમાં પ્રમુખ સ્મરણ કરાવવામાંય વિદ્ય નાંખીને બેઠાં છીએ. આ આપણી કુરુલુ સ્થિતિનો ચિતાર આવે સમયે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

આર. એસ. એસ. ના શ્રી વસંતગવજી મળવા આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું : આપ કોઈ પણ પ્રાર્થના કરો તેની સામે અમારે વાંધો છે જ નહીં.

પ્રત્યક્ષ દર્શન ચર્ચામાં છે.

જાગ્યે પંડિતજી આવ્યા. પંનામમાં રમખાણ ખૂબ વધી ગયું છે માનખખૂમ ચિંતા છે. લોકો કાળૂ બહાર ગયા છે. રોજની જેમ આજે બજારમાં નવાં પહેલાં બાપુજીએ પૂછપરછ કરી હતી. આજે કોસમલામાં ખૂબ બીડ હતી. શનિ રવિવારે સાંજે લાખોની મેદની એકઠી થઈ છે.

પ્રિયવત્તમાં મૌલાના શૈક્ષણિક સાહેબ અને ખિલાફતની વાત કરતાં કહ્યું કે, “આજે તમે સહુએ ખૂબ શાંતિ નજાવી તેને માટે ધન્યવાદ. શાંતિથી જે કામ થાય છે તે રાહરહ કરવાથી કે ગુસ્સાથી નથી થતું. દિલ્હીની જ વાત કરું કે, રુદ્ર સાહેબના મકાનમાં જે આજકાલ મોટી ડોલેજ થઈ પડી છે, ત્યાં જ હું મૌલાના અમુત્ત કલામ આઝાદને, મુસ્લિમ અધીસાહેબને અને અનેક વિદ્વાન મુસલમાન લાઈબ્રેરિયો દત્તો. અને ત્યાં અનેક દલીલો થઈ હતી. ત્યારે મેં કહ્યું કે, ખિલાફતના મામલામાં જે શાંતિથી કામ લેવાનું હોય તો જ કોંગ્રેસ થઈ શકે. અને તે સમયે એ લોકોએ ખુદાની — ઈશ્વરની સાક્ષીમાં મૌલાના સા હતા કે, ખિલાફતના મામલામાં હિંસાનો રસ્તો નહીં ચાલવો. તેના વાત એટલા માટે અહીં કહું છું કે આવતી કાલથી હિંદુ સપ્તાહ શરૂ થાય છે. અને ૬ ફી એપ્રિલ ૧૯૧૯માં હિંદુ તાનને હિંદુસ્તાને ઓળખ્યું અને હિંદુસ્તાન આખું નગી બિહ્યું. અને ત્યારે સહુને ખબર પડી કે, હિંદુસ્તાન દિલ્હી મુંબઈ કે કલકત્તામાંથી વસ્યું પણ સાત લાખ ગામડાંમાં વસેલું છે.

આજીવન દિવસ વિચારમાં ગાળ્યો અને અંતે મહાદેવને કહ્યું કે રાગજીને
જોલાવો. મહાદેવ તો મારામાં સમાઈ ગયેલો માણસ હતો. હું અધીર

“આને એન્ડ્રૂઝ સાહેબની સાતમી પુણ્યતિથિ છે. એમના ગુણોને ધરીને મેં આને જે વાતો કરી છે તે પર મનન કરજો અને આ પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાનું મધ્યખિંદુ રેંટિયો જ છે, તે ફરી ફરીને કહું છું.”

“એન્ડ્રૂઝ સાહેબની ચામડી ગોરી હતી. છતાંય એઓથી આપણાં નામકર્મમાં જતા. એમણે અનેકોની સેવા કરી છે. એવા ધણા અંગ્રેજો છે, જેઓને હિંદુસ્તાનની તન, મન, ધનથી સેવા કરે છે, તેમાંના એન્ડ્રૂઝ સાહેબ એક હતા. પોતે અત્યંત સાદા હતા. અને દિલ સોનાનું હતું. હિંદુસ્તાનની ગુલામી અને કંગાળ દશાથી તેમનું હૃદય રડતું. આવા પવિત્ર મહાપુરુષોને યાદ કરી તેમના ગુણોનું સ્મરણ કરીને, અપનાવીને હૃદયપૂર્વકની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ.”

|| પ્રાર્થના પછી આપુણ ખૂબ થાક્યા હતા, તોય થોડાક આંટા માર્યા. ગરમ પડી શર થઈ ગઈ છે. આને તો દંસથી બાર વખત નસકોરી ફૂટી. આપુણ મારી ચિંતામાં પડ્યા છે. મારી ખાતર પોતે હ વાગ્યામાં પથારીમાં પડ્યા. ખાનસાહેબને જમાડતી હતી ત્યારે એકાએક લોહીની શર નાકમાંથી છૂટી. ખાનસાહેબે જમતાં જમતાં પાણીનો લોટો મારા છે ન પર નાખી દીધો. રાતે મારા વિષે આપુણને તેમણે પણ વાત કરી. ડીંતર લાઈસાહેબ કોઈ હકીમજીને લાવવાના છે. રોજ કરતાં આને નસકોરી ખૂબ ફૂટી એટલે આપુણ સાથે જ હુ પણ તેજ ધસી કામકાજ પતાવી માથા પર માટી મૂકીને હવે વહેલી સૂવા જાઉં છું. ૯-૩૦ થયા છે.

૬-૪-૧૭

ભંગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

આને રાતે બાર વાગ્યે આપુણએ પટણામાં ગુમાયેલી પેન્સિલ માગી. મેં એ તુરત આપી. આ વિગત આગળ અપાર્થ ગઈ છે (૫. ૮૭), એટલે એવશ્યક નથી. નિયમ મુજબ પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પછી અલ્લાહાબાદથી એક દંપતી આપુણ પાસે રહેવાને અર્થે આવેલાં. તેમને આપુણએ કહ્યું,

“તમારે બનેએ ભંગીવાસમાં જઈ બાળકોનું ભણતર, સકાર્થ વગેરે હાથ ધરવું જોઈએ. અહીં નવરા ન બેસી શકાય. મારી ઇચ્છા તો મનુને પણ રોજ ત્યાં મોકલવાની થાય. પણ એ માંદી

છે, અને તેની પાસેથી ગળ ઉપરવટ હું કામ લઈ રહ્યો છું. રામ
પતિ કાને ન સાંભળી શકે તેની શી ચિંતા? સદાઈ તો ત
શકે. અને તું લાણવી શકે. એમાંથી તમે તો મેળવશો જ લે
તમારું અને મારું અહીં રહેવું સાર્થક થશે. ઉપરાંત પ્રાર્થનામ
વિરોધાભાસ ચાલે છે તેનો પણ અભ્યાસ કરીને રસ લેવો જોઈ
એમાં બહેનો પણ છે. એ બહેનોને તારે સમજાવવી જોઈએ. લા
બધું તને કે... (ના પતિ)ને કેમ ન સ્મર્યું એ જ મને ચ હોટ
ચાય છે. મારે કહેવું પડે અને તમે કરો તેનો અર્થ કંઈ જ મ
ગમે ત્યાં માણસે કામ શોધી જ લેવું જોઈએ. અહીં કામનો
તોટો છે? મારી પાસે તો માણસનો તોટો છે, કામનો નહીં રામ
આપુણને હરિજન આળકોની આમ ઘણી ચિંતા રહ્યા જ કરે છે સંત
પૂર્વ અંગાળના એક લાઈ કેટલાક દિવસથી આવ્યા હતા, એ દેશી
પણ પોતાના સ્થાને પાછા ફરવાનું કહ્યું. “આવા સમયમાં કામ લેવા ના
એક મિનિટ પણ બેસવું એ પાપ છે.” રતે

સવારે કૃપાલાનીજીએ અહીં ધ્વજવંદન કર્યું. શંકરરાજાશાહે
જવાહરલાલજી બધા એક પછી એક આવ્યા. છઠ્ઠી એપ્રિલ (ટાળ્યા
આપુણએ અને અમે સૌએ ઉપવાસ કર્યો હતો. ખાનસાહેબે પણ તેમજ
વાસ કર્યો. તેમની તળિયતને કારણે આપુણએ એમને ઉપવાસ ન કરવાનું
કહ્યું. પણ તેઓ માન્યા નહીં. એ તો દવા પીવાની પણ આનાકાની
કરતા હતા. આપુણ મને કહે, તુ ખાનસાહેબને કહે કે, “તમારી
શારીરિક તંદુરસ્તીથી જ દેશમાં તંદુરસ્તી થશે. અને જો એ મારી
વાત ગળે ઊતરતી હોય તો તેમનો દવા લેવાનો ધર્મ થઈ જાય છે.
વળી આ ક્યાં વિલાયતી દવા છે? આ તો સોનામુખીનાં પાંદડાંનો
ઉકાળો છે ના?” એમણે તુરત દવા પીધી.

આપુણ પણ રસ્તો તુરત કાઢે છે.

૧૧-૩૦ વાગ્યે મારા માટે બે વંઘ અને એક હકીમજી આવ્યા.
એટલું સારું થયું કે તેઓ વારાફરતી આવ્યા નહીંતર એ બધાને એમ
થાન કે આને કેમ તપાસવી? સદુ પોતાનો લુદો લુદો અભિપ્રાય આપી
ગયા. એક વૈદ્યરાજ કહે લીવર વધે છે, તો ખીમ વંઘ કાઢે, આંતરગમાં

છ, તો હકીમજીએ બીજું ઘણું બુદ્ધ કહ્યું અને સહુએ બાપુજીને
અમદાવાદ, “પંદર દહાડામાં હું સાજી કરીને મોકલીશ.” એ બધા ગયા
નાશી મેં બાપુજીને કહ્યું, “હું માંદગીથી નથી કંટાળી એટલી આ
સમસ્યા શરીર બતાવી બતાવીને કંટાળી. હવે કોઈની દવા નથી લેવી.”
અમામજી બાપુજી કહે, “બતાવવું ભલેને સો જણાને, પણ દવા તો હું
જાણે એને જ લેવાની.”

હોસાહેબ વિનોદ કરતાં કહ્યું : “આપ હીક છો ડિગ્રી વગરના ડોક્ટર !”
કેમ્બ્રિજ ૧-૩૦ ખવાળ સાહેબ આવ્યા. બાપુજી સ્તા હતા એટલે
તે પવિત્ર ૦ મિનિટ બેઠા. બહુ ભલા અને વિનોદી માણસ છે.

હર્ષબાપુજી બેઠા. ખવાળ સાહેબ મને વિનોદમાં કહે : “તારે
ન જોઈએ કે પાકિસ્તાન ? પાકિસ્તાનમાં રહીને આવી છોના ?
ગરમ બાપુજી અમને હવે આ ઉંમરે કાઢવા બેઠા છે. પણ હું તો ખાન-
દારી. જોડે તારી સેવા લેવા આવીશ અને બનશે તેટલી તને મદદ
પથાં હું મારુ રક્ષણ કરજે કે કોઈ હિંદુ મને મારી ન નાખે.”

બાપુજી કહે, “જો કોઈ તમને મારશે તો તો હું નાચીશ. હું જ ન
છે ના કે તમારા જેવા બહાદુરીપૂર્વક મરનારને કોઈ નથી મારતા.
નહીંતર તો મારા બધા જ પાસા સીધા જ પડે ને ? અને આ અશાંતિ
એની મેજે જ શમી જાય, જો પાંચ પંચ સાચા અહિંસક માણસો
બહાદુરીપૂર્વક મરી શકે તો.”

બપોરે એક કલાકનું સમૂહકાંતણ રાખ્યું હતું. સંખ્યાબંધ લોકોએ
અમારા લંગી કોલોનીના મંડપ નીચે કાંતવામાં ભાગ લીધો હતો.
જવાહરલાલજી, સુચેતાબહેન, કૃપાલાનીજી, શંકરરાવજી, અરુણાબહેન
અસહઅલી, રાજેન્દ્રબાણ, મૌલાના સાહેબ, રાજકુમારીબહેન વગેરે ખૂબ
મોટી સંખ્યામાં હતાં. બાપુજી બધાંની મધ્યમાં બેઠા હતા. ખૂબ લૂ
ઝરતી હતી, અને અસહ ઉકળાટ હતો. બાપુજીએ માથા પર બીનો
ટુવાલ રાખ્યો હતો. અને તે ટુવાલ દસ મિનિટમાં તો ગરમ ગરમ
ધઈ જતો. એટલે વારે વારે ટુવાલ બદલાવવા બેઠું પડે તેથી મેં સૌથી
પહેલાં એકલીએ જ બે કલાક કાંતી લીધું અને સમૂહકાંતણમાં ન
મેડી. બહાર લૂ ઝરતી હતી અને નસકોરી ફૂટ્યા કરે છે એથી પણ

આપુણે બહાર બેસીને કાતનાની ના કહી હતી માપુણનાં શરૂ
૨૦૦ થયા

આપુણ કાતીને અદર આત્મા આપુણે એ ભાઈ એને અ
વાતો કરતા સાલક્યા તે પરથી માપુણ કહે, “આપણુ કેલું કર
છે કે બે મગા ભાઈઓ અંગ્રેજીમાં બોલે છે? તેમાંનો એક તો
કે મને વિચારો જ અંગ્રેજીમાં સ્કુરે છે! આપણે અંગ્રેજીના
ગુલામ? આ ગુનામગીરી આપણે વહોગી લીધી છે અંગ્રેજી
ધણી વાર આ વાત ખોગી છે, અને તમે અમારુ આ મગાડ્યુ
તો જાહેર રીતે મધુ જ છે પણ આપણા રાજિદા વ્યવહાર
ભાઈઓ અંગ્રેજીમાં બોલે છે તે માટે મે તેઓને દોષ
દેરવ્યા એ દોષ આપણે પોતાનો છે અંગ્રેજી બોલતા આ
આપણે આપણુ સદ્ભાવ્ય સમજીએ છીએ, આપણી એ મહત્ત્વ
રહે છે, અને તે પાછળ આપણે આપણો મેટનાય સમય ગાળી
છીએ અને આપણે ભૂન વગરનુ અંગ્રેજી બોલીએ તે સાલળી
અંગ્રેજ આપણો વાસો થાયડે તો આપણે કુનાઈ જઈએ છીએ
દરેક માણસ અંગ્રેજી શીખના માટે જોડેલો વખત આપે છે તેને
સરવાળો કરીએ તો આપણને અમર પડે, દેશને સેનામાં જે વખત
આપણે જોઈએ અને જેની ખામ જરૂર છે તેમાં વખત નથી
અપાતો અને આપણા સરેરાશ દળને મનાક આપણે એ રીતે વેંદી
નાખીએ છીએ છતાં આપણે પૂરુ તો અંગ્રેજી જાણી જ નથી શક્તા
મારી પામે તો મોગી મોગી ડિમી મેગવેનાઓના એરા મેટનાય મગને
આવે છે કે જેનુ અંગ્રેજી સાન રેદિયાગ હોય છે તે જોઈને
આપણે ચીતરી જ ચડે ગોખ ખાનર એ ભાષા અનમન શીખરા
જેની છે એ ભાષામાં પણ ઘણા રદસ્થમય માનિત્યની ખાણ પગી
છે પણ એનો દુરુપયોગ ન થવો જોઈએ એશિયાટિક કોન્ફરન્સમાં
આવેતાઓમાં એરા મેટનાય મોગ માણસો દતા કે તેઓ મને મજરા
આત્મા દતા પણ તેમની જાપાની ભાષા કે તુર્કી ભાષામાં વાન કરત
દતા અને વચ્ચે એક અંગ્રેજી જાણનાર અને તેઓની ભાષા જાણનાર
દુભાષિયા ગદેના દતા, ત્યારે મને એમ થયુ કે, દિદુસ્તાની અ

• એશિયાની રાષ્ટ્રભાષા બની શકે તેવી તક છે. તો દુભાષિયાનું

કરનાર તે દેશની ભાષા પણ શીખે અને રાષ્ટ્રભાષા પણ શીખે.
 વીમ થાય તો એશિયા આખો જે અત્યારે જુદા જુદા ભાગમાં
 આયેલો છે, તેમાં કુટુંબ જેવો મીઠો સંબંધ એકબીજા દેશ સાથે
 નામણી શકાય. અને એક ઘણું જ મહત્વનું કામ થાય. પણ હું કહું
 જેઓ? તમે જે સગા ભાઈઓ પંજાબી અને હિંદી બાણતા છતાં તેને
 સાહેબને અંગ્રેજીમાં બોલો છો! ”

હિંદુસ્ આજની પ્રાર્થનામાં તો અસંખ્ય માણસો હતા, અને પારાવાર
 પવિત્ર હતી. અમે નોઆખાલીમાં જે ભજન (અંગાળીમાં) રોજ ગાતાં
 હતા તે આજે ગાયું.

ગરમ
 ફી.
 પાન
 વોલો વોલો વોલો શબે, શત વીના વેનુ ટબે;
 ભારત આવાર, જગત શમાઈ, શ્રેષ્ઠ આસન લવે.
 ધર્મે મહાન હોવે, કર્મે મહાન હોવે, નવ દિનમનિ;
 ઉદીવે આવાર પુરાતન એ પુરવે.

આ ભજન તો મોટું છે, પણ સાર એ છે કે, આપણે ઇચ્છીએ અને
 સહુ એમ બોલો કે અમારું ભારત જગતમાં ઊંચું આસન પ્રહણ કરે, એ
 ધર્મ અને કર્મથી મહાન બને. એનો પુરાણો ઇતિહાસ એવો જ ઉજ્જવળ
 છે. હિમાલય જેવો ગિરિરાજ છે. ગંગા, ગોદાવરી જેવી અમૃતમય નદીઓ
 વહે છે. વિદુષીઓ અને સતીઓ જેવી મૈત્રેયી, પન્ના, લીલાવતી, સીતા,
 સાવિત્રી, અરુંધતી જેવી જ્યાં સ્ત્રીઓ ચર્મ ગર્ભ છે. આવો ઉજ્જવળ જે
 હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ છે તે સૂર્યના જેવો અમકાને આખા જગતમાં
 પોતાનાં કિરણો પ્રસરાવીને સહુને અજવાળું આપે. આ ભજન ટાગોરનું છે.

આપણે આ ભજનનો ઉલ્લેખ કરતા કહ્યું કે, “ આ ભજન
 અને ધૂન ત્યારે આ મંડળી ગાઈ રહી હતી ત્યારે મારી આંખ સામે
 નોઆખાલી યાત્રાનો રમણીય પ્રદેશ દેખાઈ રહ્યો હતો. ત્યાં પણ આ જ
 મંડળી આ ભજન રોજ ગાતી.*

* મારી સાથે શૈલનભાઈ અને બિરેનદા, આ બન્ને ભાઈઓ એ. પી. આઈ.
 અને યુ. પી. આઈ. ના પ્રેસ રિપોર્ટર હતા. તેઓ નોઆખાલીથી જ સાથે હતા.
 મને પણ આ લોકોએ જ આ ભજન રાખવારેલું. બંને અંગાળી ભાઈઓ છે.

“મારે મારા ભાષણમાં વાત તો એક જ કરવાની છે કે આપણે આપણી ભલાઈ ન છોડીએ તમે સહુએ મહાભારત અને રામાયણ વાંચ્યું છે? ન વાંચ્યું હોય તો વાંચવાની ભલામણ કરુ છું એને ધાર્મિક પુસ્તકો તો એટલા માટે કર્યા છે કે આપણે સહુ વાંચીએ ધર્મને નામે આપણે કંઈ પણ કરી શકીએ છીએ એ આપણા પૂર્વજોએ માનેલું પણ ત્યારે તેમને એ ખમર નહીં હોય કે એ જ ધર્મને નામે આજે ભાઈના ગળા પણ કાપી શકીએ છીએ

“મારી દૃષ્ટિએ મહાભારતમાં જે વાતો આવે છે તે કેવળ હિંદુઓ માટેની નથી બધા માટે શીખના લાયક બોધપાઠ છે એમાંથી તમે જોઈ શકશો કે, યુદ્ધ કરવાથી કે મારામારી કરવાથી કેાઈનુય ભલું ન થયું પાંડવ રામના પૂજારી હતા, એટલે કે મારા અર્થમાં તેઓ ભલા હતા, ભલાઈના પૂજારી હતા કૌરવ રાવણના પૂજારી એટલે કે ખૂરાઈનો રસ્તો તેમણે ગ્રહણ કર્યો હતો અને ખૂરાઈવાળાનો તો ભવાવાળાએ એટલે કે પાંડવે, કૌરવોનો નાશ કર્યો, પણ તેથી પાંડવોને શાંતિ મળી ખરી? બધાને મારીને થોડાક બચ્યા, પણ પાંડવોને માનસિક શાંતિ તો નહોતી જ છેવટે એમનું જીવન પણ અકારુ ચર્ષ પડ્યું અને હિમાવન જઈને સ્વર્ગારોહણ કરવું પડ્યું એટલે આપણે એનો બોધપાઠ લઈએ આજે એક પવિત્ર દિવસ છે માનું છું કે ઘણાએ વન રાખ્યું હશે, પ્રાર્થના કરી હશે, ચરણો ચલાવ્યો હશે. અહીં પણ પૂર્ણ શાંતિથી અસંખ્ય ભાઈમહેનોએ બમોરના કતાઈના એક કચાકમાં ભાગ લીધો હતો ”

ખ્યાલ સાહેબનો ઉત્તેજ કરતા બાપુજી કહે, “એ અલીગઢ યુનિવર્સિટીના ટ્રસ્ટી છે છે તો પંસાવાળા, પણ તેમનું મન તો કઠીર છે હું ત્યારે અલીગઢ જતો ત્યારે તેમની સાથે બોજન લેતો એક સમય મારી સાથે સ્વામી સ્વયંદેવ (પરિવ્રાજક) રહેતા હતા બહુ બદાહુર અને કામ કરનાર માણસ હતા એમણે મને કહ્યું, મારે તમારી સાથે મુલાકાતી કરવી છે, પણ તમે ખ્યાલ અબદુલ મજીદ આદેબને ત્યાં ખાઓ છો, હું નહીં ખાઉં આ વાન ખ્યાલ સાહેબના કાને આવી અને તેમણે મનમાં જરાયે સ કોચાયા વગર -હુ એનો

ધર્મ એને ના કહેતો હોય તો હું જુદો ઇન્તેજમ (વ્યવસ્થા) કરી દર્શાવું. પોતે રાષ્ટ્રીય મુસલમાનના પ્રેસિડેન્ટ છે. ખાદીધારી છે, અને એવા અહિંસક છે કે એને કોઈ મારી નાખે તો મોઢામાંથી અસ્લાહના નામ સિવાય કંઈ જ નહીં હોય. આવા બહાદુર મુસલમાનો પણ પડ્યા છે. તેઓ આજે મારી સાથે મીઠો ઝઘડો કરવા આવ્યા હતા. પોતાના ભાઈઓ હિંદુઓને મારે છે તેથી એની આંખમાં પાણી ભરાઈ ગયું. આજે આઝાદી આપણા પગ આગળ આજોટી રહી છે, તો આપણે અંદરોઅંદર વિખવાદ પેદા ન કરીએ. આ-સપ્તાહમાં હું અહીં જોટલા દિવસ છું તેટલા દિવસ ઇચ્છું છું કે, મારી પાસે જે આધ્યાત્મિક ખોરાક છે તે તમને આપી દઉં. આપણે જે હસતાં હસતાં મરતાં શીખીએ તો જરૂર એક નવું જીવન મેળવીશું અને હિંદુસ્તાનનું નવનિર્માણ કરશું.”

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ઉપવાસ છોડ્યો. શાક, દૂધ આઠ ઓંસ, એક ખાખરો, ત્રણ સંતરાં, અને એક મોસંખીને છોલીને તેની ચીરો લીધી.

રાતે ૮ વાગ્યે બેગમ ગઝનફરઅલી અને વિયેનાના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. એઓને કોંગ્રેસ સંબંધી વિચારોની આપણે કરતાં બાપુજી કહે, “કોંગ્રેસ જે ખરેખર અહિંસક અને અને ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કોમી ઐક્ય, સ્ત્રી ઉન્નતિ, પ્રૌદશિકશાસ્ત્ર આદિ મેં રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપ્યો છે તેને જે સજ્જડ રીતે અપનાવે, તો તો કોંગ્રેસ ખરેખર અહિંસક બની જાય. અને સ્વતંત્રતા આપો-આપ મળી જાય.

“મિત્રરાજ્યના સત્કાર્યમાં અને દુનિયાની શાંતિમાં હિંદુસ્તાનનો હિસ્સો, અહિંસા અને સત્યના અનુસરણમાં અને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા લેવાના ધ્યેયને જરાયે નમતુ આપ્યા વિના રહેલો હશે.

“હું તો માનું છું કે, અમને સ્વતંત્રતા આપવામાં ખોટા વિલંબ કરે છે અને ખોટોખોટા સવાલો ઉપસ્થિત કરે છે. અત્યારે કોમી રમખાણ મચી રહ્યું છે, એ પણ એક કમનસીબ બીના આ નીતિને આભારી છે. અને તેથી હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે, આથી અગ્રેજો

પોતે જ પોતાને ધક્કો પહોંચાડે છે આ કાળ મારી આક્રમક આકરી કસોટીનો છે મારા અહિંસાના શસ્ત્રને સફળ કરી જતાવવાની આ ઘડી આવી પહોંચી છે, અને એ ખોળમાં હું ઘડી વાર પણ જ પતો નથી રાતદિવસ એ પ્રકાશને સારુ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું કોંગ્રેસવાદીઓના હૈયામાં સારી પેઠે દિસા ભરેલી છે અને સ્વાર્થવૃત્તિ પણ ખૂમ છે તેના પુરાવા મારી પાસે ઠીક ઠીક છે ને માત્ર કોંગ્રેસવાદીઓ જ અહિંસા અને સત્યને રંગે રંગાયા હોત, તો આજથી સોળ વર્ષ પહેલાં એટલે ૧૯૨૧માં જ સ્વતંત્રતા આવી ગઈ હોત, અને અમારો ઇતિહાસ જુદો જ હોત પણ તેની મારે શ્રિયાદ નથી કરવી (મોસબી જતાવીને કહે) આ મોસબીને સુધારવા મારી પાસે જેવું ચપ્પુ હોય તેનાથી જ કામ લેવું જોઈએ ન હોય તો આળીના કાદાની જુડી અણીથી પણ સમારતા આવડવું જોઈએ કોઈના માગી આણેલા ચપ્પુથી ક્યા સુધી સુધારાય ? અને હું આજે કોઈનું ચપ્પુ લઈ આવું તો કાલ જેનું ચપ્પુ લીધું હોય તે માણસ મારી કીમતી ચીજ માગે તો મારાથી ના ન કહેવાય એટલે હું મારા દેશની આઝાદીમાં ખીજ કોઈ પણ દેશની મદદ માગનાનો સાંકે ઇન્કાર કરું છું ”

માપુજી વિગેનાના પ્રતિનિધિઓ પાસે એકઠાડું ૧૫ મિનિટ આ પ્રમાણે બોલ્યા પેના લોકો બાપુજીના વિચારોથી ખુશ ખુશ થઈ ગયા માપુજીના બોજન આદિની પૂછપરછ કરી અને તેઓ ગયા

૫ઠી બાપુજી થોડુંક ફર્યા અને ૯-૩૦ ૫ઠી સૂરાની તૈયારી અસલ્ય ગરમી પડી રહી છે

૭-૪-૪૭

બંગાળિવાસ, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના, મારો ગીતાપાઠ, બાપુજીનો બગાળીપાઠ વગેરે ચાલ્યું આજે તો મોમસાર છે એટલે ખાસ કંઈ નગાજૂલી નથી

બાપુજી ઉપરની આજ્ઞાતી ટપાલ બટુ ‘રમજ’ હતી ફેટલાક ક્વરના મરનામાં પર ‘મદમજ ગાંધી’ હતું ફેટલાક બાપુજીને સમ્મતી ગણે છે, અને નગી ફેટલાક તો ત્રીજાઆદેમના ગુલામ પણ કંઈ છે

આપુછને મેં આ બધી ટપાલ વંચાવી. આપુછએ હસતાં હસતાં લખ્યું,
 “મહાત્માનો ઇતકાબ પણ લોકોએ જ આપેલો છે, ‘આપુ’નો ઇતકાબ
 પણ લોકોએ (પરંતુ અંગત ગણાતાં માણસોએ) આપેલો છે, તો આ
 બધા ઇતકાબો પણ લોકો આપે તેને મારે વધાવી લેવા જોઈએ ના?”

હમણાં સખત ગરમીને કારણે આપુછ ૯ વાગ્યામાં જ જમી લે
 છે. ખોરાક તો ગરમીને લીધે ઓછો કરી નાંખ્યો છે.

મુઝાકાતીઓની બીડ બહુ રહે છે. છાપાવાળાઓએ તો ભંગી
 કોસોનીને જાણે પોતાનું હેડક્રાટર કે હેડ ઓફિસ ન કરી લીધી હોય
 એવી તેમની અને ફોટોગ્રાફરોની બીડ રહે છે.

વળી અહીં વર્ષોથી રહેનારા લોકો પણ કહે છે કે, આ સાલની
 ગરમી અસહ્ય છે. અમે તો આવી અસહ્ય ગરમી જોઈ જ નથી. એવી
 જ ગરમી રાજકીય વાતાવરણમાં છે. એટલે માણસોના મગજની
 ગરમીને કારણે કદાચ કુદરતી ગરમી વધુ લાગતી હોય એ સંભવ છે.
 આપુછને તો આ બંને જાતની ગરમી હંડા મગજે સહન કરવી પડે,
 એ કેવી આકરી કસોટી હશે? દેશની પરિસ્થિતિ જોઈને તેમના હૃદયમાં
 જે દાવાનળ સળગી રહ્યો છે, તે આ બાહ્ય ગરમી આગળ કંઈ જ
 વિસાતમાં નથી. અને એથી ચોવીસે કલાક પોતે આત્મચિંતનમાં કાઢે
 છે. છતાંય એ જ હાસ્યમય ચહેરો અને એનો એ જ એમનો પ્રેમ તો
 પળે પળે નીતરે છે. એમની પાસે નાનો ગોપુ આવે કે કોઈ દેશી કે
 પરદેશી વિદ્વાન આવે, બંનેની સાથે એવી રીતે વર્તે કે, બંનેને એમ
 જ લાગે કે આપુએ પોતાને બહુ મહત્વ અને માન આપ્યું. જેવો સમય
 હોય તે સમયનો પોતે આવો સદુપયોગ કરી આનંદ તો બંને સ્થિતિમાં
 મેળવે જ.

આનું આજે સાંજે પ્રાર્થના પંક્તિ બન્યું. પ્રાર્થનામાં જ આપુછનું
 મૌન ખૂલી ગયું હતું, છતાં તેમણે પ્રવચન સંભળાવ્યું. પ્રવચનમાં
 આપુછએ આજની આવેલી ટપાલનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે, “મારી
 ઉપર જે આરોપો મૂકવામાં આવે છે, તેથી હું ડરતો નથી. કારણ કે
 હું તો ગીતાનો, કુરાનનો, બાઇબલનો, જરથોસ્તનો વગેરે બધા ધર્મનો
 અભ્યાસી છું. અને એ દાવે આવા બધા આરોપો સહન કરવાની

ભગવાન આપોઆપ જ મને શક્તિ આપે જ છે મને તો દરેક ધર્મના ધર્મગુરુઓ જે કહી ગયા છે તેમના વચનામૃતો પર વિશ્વાસ છે, શ્રદ્ધા છે એટલું જ નહીં, પણ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે, જેઓ મારી પર આરોપો મૂકે છે તેઓ પર મને કદીય ગુસ્સો ન આવે, પણ તેઓ કદાચ મને ગોળીથી વીધવા તૈયાર થાય તો હું હસતો મોઢે ભગવાનનું સ્મરણ કરતો કરતો જ મરું મારી ખાતરી છે કે, જે હું મારા નિર્ણય પર તન મનથી રહીશ તો અને સાચા દિવસી જે હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોની રક્ષા કરતો હોઈશ તો મારી પ્રાર્થના ઈશ્વર સાબળ્યા વગર નહીં જ રહે તમે મારા વચનો નોંધી રાખજો અને તમને કહું છું કે, મને મારનારને જે હું અતિમ ધડીએ ગાળો દઉં કે ગુસ્સો કરું તો મને હિંમરજો અને કહેજો કે, આ તો 'દબી મહાત્મા' હતો તમે જાણો છો ના કે આજની દુનિયામાં આવા દબી મહાત્માઓ બહુ પડ્યા છે પણ આજે હું અત કરણથી મૃદુ છું કે મારા મનમાં કોઈનું બૂકું કરવાની લાલેશ પણ કે પના છે જ નહીં તો તો મારી અહિંસા અને સત્ય જને લાગે પણ તેની પરીક્ષા આજે ન થાય એ તો માણસના મૃત્યુ પછી જ એની કિંમત અકાય સોનાને પણ ભડકે મળતી આગમાં તપાવીને એને જ્યારે હથોડીથી ટીપીએ છીએ ત્યારે જ એની ખમર પડે છે કે એ ૧૦૦ ટનનું છે કે નકની છે એટલે મારા મૃત્યુ બાદ જ એ સમજ પડશે કે હું જીજ્ઞાસાહિન તો ગુલામ છું કે મહામુદ ગાંધી છું કે હિંદુ ધર્મનો રક્ષક છું કે ભક્ષક છું કે મારે કોઈનું ખૂરું કરવું છે કે ભડું કરવું છે

“રાનળપિડી તો આજે ભડકે બળી રહ્યું છે જે રાનળપિડીમાં અનીભાઈઓના વખતમાં મારો અને તેઓનો તમામ કોમોએ કેવો અહ્મુત સત્કાર કર્યો હતો? બદલો લેવાની ભાવના છોડીએ મેં તો બદલો લેવો છે? બદલો લેનાર અને બદલો દેનાર એક સર્વશક્તિમાન આપણા પર છે તે શ્રદ્ધા ન ગુમાવીએ

‘ મુસલમાનોને પણ એ જ શ્રદ્ધા છે, તેઓ હિંદુ અને શીખોને કાપીને પાકિસ્તાન નહીં મનાવી શકે પાકિસ્તાનમાં તો અમન અને શાંતિ હોવા જોઈએ કાયદેઆઝમ સાહેબે પણ કહ્યું છે કે પાકિસ્તાનમાં

પૂરો ઇન્સાફ અને ન્યાય હશે. આજે એ ન્યાય અને ઇન્સાફ ક્યાં ગયો છે ?

“નોઆખાલીમાં પણ ફરી ટરુણ બનાવોની વાતો બન્યા કરે છે. અને પોલીસ તથા ફોજની માગણી થાય છે. હું કહું છું કે, પોલીસ અને લશ્કરની માગણી કરવી તે પામરતા અને કામરતા છે.” અને એથી ગુલામીને વધુ મજબૂત કરીએ છીએ. જે અંગ્રેજોને આપણે એક તરફથી કહીએ છીએ કે તમે ચાલ્યા જાઓ ત્યારે તેઓની જ પાસે—અને એ પણ એવા સમયે કે જ્યારે આપણે મરી જઈએ તે બહેનર હોય—ત્યારે આપણા રક્ષણથી તેમના લશ્કરની માગણી આપણે ન જ કરવી જોઈએ. જે આપણે ન રહી શકીએ, અથવા જે પ્રદેશમાં આપણને ખતરો લાગે તો તે પ્રદેશ છોડી દેવો. ઇતિહાસમાં મોટા મોટા માણસોએ હિજરત કરેલી છે. મહંમદ સાહેબે પણ હિજરત કરેલી છે. બીજો ગમે તે ઉપાય અજમાવીએ પણ અંગ્રેજોની મદદ હવે ન માગીએ.

“જે જૂમિ અમર હિમાલયથી રક્ષાયેલી છે, જ્યાં ગંગા જમના જેવી પવિત્ર નદીઓ વહે છે, ત્યાં શું આપણે આપણો નાશ હિંસાથી કરીશું ? એવો કમનસીબ દિવસ જોવા ઈશ્વર મને તો ન જ જિવાડે અને લશ્કરી મદદ માગી જીવવાનો દિવસ ન દેખાડે, એ મારી અંતઃ-કરણપૂર્વક ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.”

પ્રાર્થના પછી ગોપુ આવ્યો હતો. બાપુજી સીધા અંદર આવ્યા. ગોપુ બાપુજી મૌનમાં જે ઇશ્વારા કરે છે તેના ચાળા પાડતો હતો. અને બાપુજી સામે મોઢું બગાડતો હતો. દાદા અને સહુથી નાના ત્રણ વર્ષના પૌત્રનું આ નિખાલસ દશ્ય જોઈને ઓરડામાં ભરાયેલા લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. પણ અમારા હાસ્ય તરફ જોવાની બેઠમાંથી કોઈનેય કુરસદ ન હતી. જાણે એવા રમતા હતા કે (એ રમતા તો માંડ પાંચેક મિનિટ ચાલી) જેમ મહત્વના પ્રશ્નો પર બાપુજી પોતાની મગજશક્તિ રેડે, તેમ આ પોતાના નાનકડા પૌત્ર સાથે વિનોદ કરવામાં પોતે તल्लीન હતા.

અને તુરત જ એટલે કે પાચ મિનિટ પછી જ સામવાદમાં માનનારા બે બગાળી ભાઈઓ આવ્યા, તેમણે આપુણતા રચનાત્મક કાર્યોની થોડીક સમજૂતી માગી કાર્યકર્તાઓ કેની જાતના હોવા જોઈએ? અને આ કાર્યથી પ્રજામાં શી અસર થાય? અથવા પ્રજાનું શું બનુ થાય? એ પ્રશ્નો હતા આપુણએ એમને મુદ્દાસર જવાબ આપ્યા આ બંને ભાઈઓ વિદ્વાન હતા અને શાંતિનિકેતનથી આવેલા હતા ગુરુદેવ ટાગોરના શિષ્યો હતા.

કોમી ઐક્ય

આપુણ કહે, “પહેલું આપણે કોમી ઐક્ય લઈએ, કારણ કે અત્યારે એ જ કાર્ય કરવાની જરૂર છે મેં જ્યારથી રચનાત્મક કાર્યક્રમના ૧૮ કાર્યો બહાર પાડ્યા છે ત્યારથી જ જો દેશમાં એ કાર્યક્રમ ધમધોકાર અપનાવ્યો હોત, તો આજે આ કુલુણાત્મક બનાવ આખા દેશમાં બની રહ્યો છે તે બનવા ન પામત મારી ખાતરી છે કે કોમી ઐક્ય વિના આપણે અપગ છીએ જેમ શરીરમાં એક ક્રિયા ન ચાલે તો આપણે માદા જ ગણાઈએ તેવું આપણા દેશનું છે અને એવો દેશ સ્વતંત્રતા શી રીતે મેળવે? અને મેળવે તો શી રીતે પચાવે? હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ, મુસ્લિમ, પારસી, ઈસાઈ, શીખ વગેરે અનેક કોમ છે અને એ કોમી ઐક્ય ન થાય ત્યાં સુધી આપણે નબળા અને માદલા જ રહેવાના (એટલે કે પરત્વ જ રહેવાના) અને કદાચ સ્વતંત્રતા આવે તો એમાં સુખ નહીં હોય, પરંતુ શુભામી કરતાં આ સ્વતંત્રતા કદાચ વધુ વિટબણાવાળી હશે એવું મને તો આજના સંયોગોથી લાગે છે

ખાદી

“આમાં તો દિનસે દિનસે દદ થતો જાઉં છું કે, જો દરેક ઘર, દરેક જણુ ફક્ત ૦૧૧ જ કલાક રેડિયો ચલાવતું થાય તો તેને એક તરફ પછી કાપડ વેચાતું ન લેતું પડ, એટલું જ નહીં પછી સ્વરાજ્ય જાગૃતનાની આ ચાવી છે અને કરોડો માણસો ફક્ત પોતાનો આટલો જ સમય જો આપે તો તેનો હિસાબ આખી દુનિયા ચકિત થઈ જાય તેવો આવે ખાદી વિના કરોડોના ભૂખમરાનો પૂનાજ નથી

જ ખાદી પાછળ કેટલાય ઉદ્યોગો વિકસે છે, અને તેની પાછળ કેટલાય કારીગર નભે છે કારણ કે સુતાર, લુહાર, ખેડૂત, વણકર આદિ તેમાં નભે છે રેડિયાને દુ સૂર્યની ઉપમા આપુ છું કે, એનું ચક્ર ફરે તો આખા દેશમાં અજવાળું થાય છે અને ગામડાનો ઉદ્ધાર થાય તો જ હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છે સાત લાખ ગામડાનું બનેલું હિન્દુસ્તાન છે, નહીં કે મુમર્ષ, મદ્રાસ, કલકત્તા, લાહોર અને કરાચીનું

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

“ત્રીજી લઈએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતા રહેશે ત્યાં સુધી આપણા દિલ પણ એકબીજા પ્રત્યે અસ્પૃશ્ય જ રહેશે આવા અસ્પૃશ્યને અહિંસક સ્વરાજ્ય કેમ મળે? પોતાના દેશભાઈ મહેનો જેઓ મેલુ ઉપાડાના કામ કરે છે, તેઓ પ્રત્યે એવી અસહ્ય બેદરજારી બતાવનામાં આવે છે કે, એ આપણા દેશનું માળું કલક છે આપણે જો અહિંસામાં અને સત્યમાં માનતા હોઈએ તો આપણામાં બિચનીચના ભેદો કે ખોટું મોટાપણું ન આવવું જોઈએ આપણે સારું આપું જગત એક કુટુંબ છે અને આપણે એક કુટુંબના ભાડરડા તરીકે જીવનાનું હોય

દારૂબંધી

“કેદી પીણાથી આપણી શારીરિક તેમ જ આર્થિક સ્થિતિ કથળી જતી છે આપણો દેશ એટલો ઠંડો પણ નથી કે આપણે દારૂ પીનાની જરૂર હોય અને કેદી પીણાનાં મનુષ્ય નીતિ તો બાણે જ નહીં એથી આપણા દેશની આધ્યાત્મિકતાનો લોપ જ થાય અને તો તો ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે સ્મૃતિવ્રજથી જ્ઞાન નાશ પામે અને જેના જ્ઞાનનો નાશ થયો તે મૂએલા સમાન જ છે

સ્ત્રી ઉન્નતિ

“સ્ત્રીને અમણા વેદાતમાં અર્ધાંગના ગણેલ છે પણ તેને બદલે અર્ધાંગના તો શું પણ પોતાનું એક રમઝકું ગણે છે, અથવા હજી આપણા દેશમાં તેને ગુનામડી જેમ જ રાખવામાં આવે છે છોકરીનો જન્મ થાય કે કુટુંબમાં ઉદાસીનતા આવે છે છોકરાના જન્મને એક ઉત્સવ સમાન ગણે છે એટલે જ્યાં સુધી આ રોગ

જઝમૂળથી નહીં દાઢવામાં આવે ત્યાં મુધી એ પ્રજા કદીય આગળ નહીં આવે. જેટલો ઉત્સાહ ઇંકારના જન્મનો હોય તેટલો જ ઉત્સાહ જ્યારે દીકરીના જન્મનો પણ ગણાશે, ત્યારે જ સ્ત્રી પુરુષ સમાન ગણાશે. એટલે દરેક કાર્યકરે સ્ત્રીને પોતાની માખડેન કે દીકરી જેમ જ આદરથી માન આપવું જોઈએ. આજે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આપણે જે અગૃહાગ્રતું વર્તન દાખવી રહ્યા છીએ અને જે રીતે મારી પાસે રોજ રોજ ખૂબરો આવે છે કે તેની લાજ લૂંટાય છે, તે તો આપણી શરમતી, આપણી હવ્વકાર્મની અને આપણી પશુતાની પરાકાષ્ટ છે. અને એ પાપથી આપણો ઉદ્ધાર થવો જ મુશ્કેલ છે એમ હું તો માનું છું.

સંકર્ષ

“જ્યાં મુધી ગામડાંની સંકર્ષ પર ધ્યાન નહીં અપાય ત્યાં મુધી એ પ્રજાનાં હૃદય કદીય સ્વચ્છ નહીં થાય અને આપણી પ્રજાનાં મન ગામડાના ઉકરગ જેવા જ રહેશે. એટલે ગ્રામોદ્ધારમાં ગ્રામ-સંકર્ષની એટલી જ મહત્તા છે.

કેળવણી

“મેં જોયું કે, તાલીમ પાયાથી આપવી હોય તો પાયાની કેળવણીની જરૂર છે, અને તે આ નવી તાલીમ મારફત જ થાય. તે વિના હિંદુસ્તાનનાં કરોડો બાળકોને નહીં કેળવાય અને પ્રૌઢ-શિક્ષણ પણ એમાં આપોઆપ આવી જશે. એવી જ રીતે રાષ્ટ્રભાષા પણ અપનાવવી જોઈશે. આપણે અંગ્રેજીના મોહમાં ખૂબ ઝડપાયા છીએ. કાલે જ મેં અંગ્રેજી વિષે ખૂબ કહ્યું હતું. અને એથી આપણે એક ક્ષમા ન થઈ શકે તેવી અવગણના આપણી ભાષા તરફ બતાવી છે. અને આ રાષ્ટ્રભાષા બજાનારો ફક્ત ઉર્દૂ બોલવામાં કે ફક્ત સંસ્કૃતમય હિંદી બોલવાના ઝઘડામાં નહીં પડે, પણ સહૃદયાર્થી સ્થાનિક માણસો સમજી શકે તેવી ભાષા બોલે અને જ્યાં જે ગામડામાં બેસે ત્યાંની સ્થાનિક ભાષા ધીખી, ત્યાંનાં માણસોમાં માતૃભાષા તરફનો આદર પારવા પ્રયત્ન કરે. એમાં ભાષા શીખનારો તો કશું શુભાવતો જ નથી. ૧ એમાં એન જ્ઞાન વધે છે.

“અને છેલ્લે એટલું જ કહું કે, સ્વરાન્યમાં સહુ કોઈ સુખથી દાળ રાટલો ખાઈ શકે, પહેરે તેટલાં વસ્ત્રો અને રહી શકે તેવું સામાન્ય ઘર એટલું હોય તેવો તો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આંજો તો કેટલાક પાસે સોના ચાંદીનાં વાસણો છે, તો કેટલાક ગરીબો પાસે ઠીંકરાંનાંય વાસણો નથી. કેટલાક પાસે ગેશમી કે કિનખાખનાં કપડાં છે, તો કેટલાક પાસે શરીરની લાજ મર્યાદા દાંકવાનાંય કપડાં નથી. આવી અસમાનતા કાઢવાના ઉપાયો મેં કહ્યા તે રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા જ થઈ શકે. પણ તેને બદલે આપણે પિસ્તોલની અણીયા રશિયાના સામ્રવાદ તરફ ઢળી રહ્યા છીએ. એ તો હિંસક રસ્તો છે. હજુ તો ત્યાંય પૂરેપૂરો સફળ નથી થયો. અને અહીં એ નીતિ અપનાવીશું તો આપણી પાસે મુઠ્ઠીભર આપણા મૂઠીવાદીઓ છે તે પણ કંગાળ બની જશે અને બીજો તો મોટો ભાગ કંગાળ છે જ. તેને બદલે અહિંસક ઉપાયો જે મેં અતાવ્યા તે દ્વારા આપણે આર્થિક સમાનતાનો પ્રચાર કરીશું, તો એ મૂઠીવાદીઓને પોતાને જ શરમ આવશે કે મારો ભાઈ અન્નવસ્ત્ર વગરનો છે અને મારાથી આવાં કિનખાખનાં કપડાં ન પહેરાય, કે લાકુ ન જમાય, એટલે એની મેજે ભાઈચારો અને તે દ્વારા દેશસેવા વ્યાપક બનશે.”

બાપુજીએ રચનાત્મક કાર્યોના સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા સમજાવી કે પેલા બંગાળી ભાઈઓએ એક પણ સામી દલીલ ન કરી. અને પંદર મિનિટ પહેલાં ગોપુ સાથે (ત્રણ વર્ષના બાળક) રમતા બાપુજીએ બીજી જ ક્ષણે મહત્વની છતાં આ વિદ્વાન ભાઈ એને ગળે ઊતરી જાય તેવી સૈદ્ધાંતિક વાતો કરી.

આ ભાઈઓ ગયા અને વળી બાપુજી ડોક્ટરના રૂપમાં ફેરવાયા. આજે મને કેટલી વાર નસકોરી ફૂટી ? હું જમી ? અને રાતે શા ઉપચારો લઈને સૂતાનું તેની સૂચના આપી. એ પત્રું અને બાપુજી વિદ્યાર્થીના રૂપમાં ફેરવાયા. સવારે બંગાળીનો અધૂરો રહેલો પોતાનો પાઠ પૂરો કર્યો. એ કરીને એક શિક્ષકના રૂપમાં આવ્યા. મને ગીતાપાઠ લખાવ્યો હતો તે ડિક્ટેશન જોઈને તેમાં સહી કરી. આ પત્રો પછી આદર્શ મિત્રના રૂપમાં ફેરવાયા. બાપુજી અને ખાનસાહેબ ૯ વાગ્યા પછી અર્ધો કલાક ફર્યા. ૯-૩૦ વાગ્ય સુવાની તૈયારી થતી તેવામાં

લક્ષ્મીકાકી અને દેવદાસકાકા આવ્યાં અને વળી એક પિતાના રૂપમાં અને પિતાતુલ્ય સસરાના રૂપમાં બાપુજી ફેરવાયા. હજુ છેલ્લું એક બાકી રહી ગયું કે નોઆખાલી માટે એક એક આવ્યો હતો તેમાં સહી કરી, તે એકની પહોંચ લખી અને દિસાખ લખાવ્યો. બાણે આદર્શ મુનીમ!

રૂતે બાપુજીના માથામાં તેલ ઘસતાં ઘસતાં મેં કહ્યું, “બાપુજી, આપ તો બહુરૂપી છો. આપ કેટલાં કેટલાં રૂપ ધારણ કરી શકો છો તેની મેં આજે ગણતરી કરી પણ હજુ તે અધૂરી જ છે.”

બાપુજી હસ્યા, “હા, હવે એક એ ધલકાળ બાકી હતો તે તે મને આપી દીધો.”

સુહરાવર્દી સાહેબને બંગાળમાં ફરી તોફાન વિષે તાર કર્યો.

બાપુજીનાં આજે ૮૪ તાર થયા.

ભાઈસાહેબ (વ્રજકિશોરજી આંદીવાલા) બાપુજીનું તો ખૂબ ધ્યાન રાખે છે. પણ મારુય એટલું જ રાખે છે. પોતે બંને વખત ઘેરેથી જ ભાણું મંગાવીને અહીં જ્યારે સમય મળે ત્યારે જમી લે છે. અમને તો એક મિનિટની કુરસદ નથી રહેતી. ટેલિફોનની ઘંટડીઓ જ એને દોડદોડ કરાવે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે એમના કાન પર ભૂંગળું જ હોય અને માણસો બાપુજીના સમયની માગણી કરતા હોય.

૮-૪-૪૭

બંગાળિવાસ, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના વગેરે થયું. પ્રાર્થના સમયે બાપુજીએ મને ઉઠાડી ત્યારે તાવ હોવાને કારણે પ્રાર્થના પછી તાવ મપાવ્યો. ૧૦૨ ડિગ્રી હતો. બાપુજીને ગરમ પાણી આપીને, હું પણ ગરમ પાણી પીને સૂઈ ગઈ. આજે ફળેનો રસ હરેરામજીએ* આપ્યો, અને રાજકુમારી-બહેને બાકીનું સંભાળ્યું.

બાપુજીના માલિશના સમયે, એટલે કે આઠ વાગ્યે મને તાવ જનરી ગયો, એટલે પોતે માંડ માંડ માલિશ કરવા દેવાની રજા આપી.

બાપુજીની ત્રીજીવટભરેલી દેખરેખની તો શી વાત કરું? હું

* આ ભાઈએ બાપુજીની ઉવટ મુઠી સેવા કરેલી.

આપુછને આથ આપતી હતી. આથના સમયે આજે હળમત કરવાનો વારો હતો. આપુછ આથમાં સૂતા હતા, હું વાંકી વળીને હળમત કરવા લાગી કે એ જ ક્ષણે આપુછ કહે, “જા, બહારથી ખુરશી લઈ આવ, એના પર બેસીને હળમત કર, જેથી એટલો સમય આરામ-પામીશ. જરાક તાવ ઊતરે છે કે પાછી તુરત જ કામે ચડે છે. હું તને આરામ નથી આપી શકતો. આ બધું મને ખૂંચે છે. પણ તારેય ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જરા પણ નકામી શક્તિ વેડકવી ન જોઈએ. બે મિનિટ તો પણ લાંબું થઈ જવું. અહીં તો બીજાઓ પણ કામ કરનારા છે. તેને કામ ચીંધી દેવું જોઈએ. તબિયત સારી ન હોય અને મારી લેવાનો આગ્રહ રાખે એ કીક નથી.”

જમતાં જમતાં સર એમ. ડલિંગની સાથે વાતો કરી. તેમણે મશ્વો પૂછ્યા —

પ્રશ્ન — અંગ્રેજો તો હવે જવાની તૈયારીમાં હોય તેમ લાગે કે? તો શું ભાગલા પાડશે? કે સરકાર કેવી રચશે? અને આવી પ્રકારમાં કયા કયા પક્ષોને રાખશે?

આપુછ — “મારી સૂચનાઓ તો નિરપેક્ષ છે કે, અંગ્રેજોએ અમારી ચિંતા કર્યા વગર જવું જ જોઈએ. અને તે પણ એમના હેતુની વાત છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ ભલે મોટા દેશો છે, આગળ ઈંગ્લેન્ડ મહાન રાષ્ટ્રો છે, મહત્ત્વાકાંક્ષી છે. પરંતુ એશિયા અને આફ્રિકાની મૂંગી માનવ પ્રજાની સરખામણીમાં એ મહત્તા ધૂળ જેવી છે. જ્યાં સુધી પોતાના પરનું કાળું કલંક ધોઈ ન નાખે ત્યાં સુધી તેઓને મોટી મોટી વાતો કરવાનો અધિકાર નથી. અને તેવી મોટી વાતોમાં આ પ્રજા હવે ફસાનાર પણ નથી, એ એટલું જ સત્ય છે. આફ્રિકા અને એશિયાના કરોડોને સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો માનવહક્ક આપી તેના આશીર્વાદ મેળવશે તો તેઓનું જ ભલું થશે.

“હું એ પણ માનું છું કે, અંગ્રેજો જતાં અમારા દેશમાં અધાધૂધી વધશે. અત્યારે જ જુઓને કેવો કલહ વ્યાપી રહ્યો છે? પણ હજી મારું માનવું છે કે, જો તેઓ તન, મન, ધનથી હૃદયપૂર્વક અને વ્યવસ્થિતપણે આ દેશને મુક્તિ આપશે તો બધા વિખવાદો મટી, બધા

પક્ષના નેતાઓ સાથે મળી તંત્ર સુવ્યવસ્થિત, ગોઠવી શકશે. પણ એવું થશે કે નહીં તે હું નથી જાણતો. કારણ કે હિંદુસ્તાનના ભાગના પાકવાના પક્ષમાં બહુ મોટો ટેકો છે તે હું જાણું છું. આજે તો રાષ્ટ્રની કંઈ પડી જ નથી, માત્ર પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સિદ્ધ કરવી છે. અને તોફાનો કરાવી પોતાની સત્તા જમાવવી છે. આ આજની પરિસ્થિતિ છે

“હતાં તું આશાવાદી માણસ છું. એટલે એટલી આશા રાખું છું કે, બ્રિટિશ સત્તા જેટલી પ્રામાણિકપણે ખસશે તેટલી અસર આ રાજ્યતંત્ર ગોઠવવામાં પડશે.” અને તેમાં કોંગ્રેસ, લીગ, અને દેશી રાજ્યોની મદદ વડે તેઓના પ્રતિનિધિઓ સ્થપાય.

“ભાગવા વિધેની વાતોથી મારું હૃદય બળે છે. એક શરીરના ભાગવા કરીએ તો શરીરના શા હાલ થાય? એ રીતે આવા સમૃદ્ધ દેશના ભાગવાથી આ દેશની પ્રજા છિન્નભિન્ન થઈ જશે. આજે દેશના ટુકડા થશે, કાલે કાશ્મીરના, પરમ દિવસે કાઠિયાવાડના એક ખૂણામાં પડેલા નવાખી રાજ્ય જૂનાગઢના : એ બધું કેમ જ બની શકે? ભલે આખું હિંદુસ્તાન લીગને સોંપાય તેની મને પરવા નથી. એટલે તું તો માનું છું કે, અંગ્રેજ સત્તાના વિદાય થયા બાદ હિંદુસ્તાનની જનતામાં જાગૃતિ નહીં આવે તો તે અનેક રાજ્યોનો અખાડો બની જશે અને પોતાથી નાનાઓને ગળી જઈ પોતે ચક્રવર્તી થવા પ્રયત્ન કરશે.

મારો અહિંસાધર્મ કોઈને નાશ કરવાનો નથી, પણ શુદ્ધ કરવાનો છે. એટલે જ રાજ્યોને પણ કદું છું કે તેમને ડરવાની જરા પણ જરૂર નથી. રાજ્યો સાથે કોંગ્રેસ તો હંમેશાં સમજૂતી જ કરવાની તરફેણમાં છે, કારણ કે કોંગ્રેસ અહિંસાના ધ્યેયને વહેલા છે. રાજ્યોએ સ્વેચ્છાપૂર્વક પ્રજાને સત્તા આપવાની રહે છે. એટલે કોંગ્રેસ જરૂર તેના તરફ માનપૂર્વક જોવાની છે. રાજ્યોનું કાસળ નથી કદાવતું. રાજ્યો પણ અતે તો હિંદની જ પ્રજા છેના? રાજ્યોએ તો ફક્ત પોતાનું ચારિત્ર સુધારી પ્રજાના સેવક થઈને બાકું રહેવાનું છે. એટલે કોંગ્રેસ તેની પડખે જ બિગી રહેશે. નહીંતર પોતાની નીતિ નહીં સુધારે તો આત્મનાશ વહોરી લેશે.”

આ ભાઈઓને બાપુજીએ અત્યારની પરિસ્થિતિ અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછીની દેશી રાજ્યો વિશેની ટૂંક માહિતી આપી.

તેમની સાથે એક બીજા ભાઈ અમેરિકાથી આવ્યા હતા. પણ તેમને બાપુજીએ બપોરના આવવાનું કહ્યું. કારણ કે રાજાજી, મૌલાના સાહેબ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જવાહરલાલજી વગેરે આવ્યા હતા.

આ બધાની સાથે પણ અત્યારની દેશની વિકટ પરિસ્થિતિ અંગેની વાતો કરી. બાપુજી ભાગલા ન પાડવાના પોતાના મતમાં દૃઢ થતા જાય છે એમ લાગે છે.

૧૧ વાગ્યે કાલિપ્રસાદ મુકરજી અંગાળના ભાગલા અંગે વાતો કરવા આવ્યા હતા. પણ બહુ લાંબા ન ગયા.

૩ વાગ્યે સવારના આવેલા અમેરિકાના બે ભાઈઓ અને એક બહેન આવ્યાં. તેઓ આ દેશનો અભ્યાસ કરવા માગે છે. અને અહીં ચાર મહિના જુદે જુદે સ્થળે ફરવાનાં છે. (કોઈ જાપાનાં પ્રતિનિધિઓ હતાં.)

બાપુજીએ તેઓને કહ્યું, “પોતાના દેશને માટે જો મગફળી હોય અને તે મગફળી બીજા દેશમાં બતાવવાની હોય તો પોતે બીજાના દેશમાં જઈને જે દેશનો જે ઉત્તમ ગુણ, સ્વભાવ, કે વિશિષ્ટતા હોય તે રીતે જીવનમાં બતાવી આપવું જોઈએ. એટલે તમે અહીં જે અભ્યાસ કરવા આવ્યા છો, અને તમારા દેશની સારપ મૂકી જવી હોય તો તમારે તે રીતે ફરવું પડશે. નહીંતર તમારા વિષે ગેરસમજ પેદા થાય અને તમને અન્યાયે અન્યાય થાય. હું તો પરદેશમાં વસતા હિંદીઓને પણ આ જ વસ્તુ કહું છું. દા. ત. અહિંસા અને ઉદ્યોગોમાં ખાદી : આવા અમારા દેશમાં ધણા ગુણો છે. એટલે પરદેશમાં વસતા હિંદીઓને હું પોકારી પોકારીને કહું છું કે, ત્યાં જઈને જો તમે અહીં ચરખો ન ચલાવતા હો તો ત્યાં નિયમસર ચરખો ચલાવવાનો તમારો ધર્મ છે, ફરજ છે, એમ સમજીને ચલાવો. અહીં ખાદી ન પહેરતા હો તો ત્યાં ખાદી જ પહેરો. પણ તેને બદલે ત્યાંનાં રેશમી કપડાંઓમાં કે ત્યાંની વસ્તુના મોઢમાં અસંખ્ય હિંદીઓ પડી જાય છે. પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં નૈતિક ધોરણ જાંચું નથી આવતું. ત્યાંની સ્ત્રીઓને બતાવી

આપો કે અમે બ્રાડી વગર કે સિગારેટ વગર ચલાવી શકાએ છીએ ત્યાની સ્ત્રીઓને એ સમજાવો કે આર્થ નારી કોને કહેનાય ? એ જ રીતે તમે (અમેરિકન બહેનને સંબોધીને) અહીં એ બતાવો કે, સ્ત્રી વર્ગ દુનિયામાં એક મહત્વનું અંગ છે મહત્વની હસ્તી છે નહીં કે પુરુષોનું રમકકું સ્ત્રીઓ પણ બહાદુર છે અને અમેરિકાની ચન્નાગીઓની સરકારિતાની છાપ અહીંની સ્ત્રીઓમાં મૂકના પ્રયત્ન કરો

તમને એક સૂચના કરવાનું મન થાય છે હું માનું છું કે કદાચ તમને ગમશે જો ગમે તો ધ્યાનમાં રાખજો, એ દિશા તરફ કામ કરજો ન ગમે તો એને ફેકી દેજો અને મારી આટની સૂચના સાંભળના બદલ પણ હું તમારો હિપકાર નહીં ભૂલું મારી સૂચના એ છે કે શાંતિની સ્થાપનામાં સ્ત્રીઓ ધણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે સ્ત્રીઓએ અત્યારના વૈજ્ઞાનિક પ્રવાહમાં ન તથ્યતા અદિસાના વિજ્ઞાનમાં તથ્યાત્વ જોઈએ કારણ કે સ્ત્રીઓનો કુદરતી ક્ષમા આપનાનો સ્વભાવ છે

“ પુરુષોના અનુકરણમાં આજે સ્ત્રીઓ નથી પુરુષોનું અનુકરણ સંપૂર્ણ રીતે કરી શકતી કે નથી પોતાને કુદરતે જે બક્ષિસો આપી છે તેને વિકસાવી શકતી

‘ લગ્નને લગતી કોઈ પણ વસ્તુની સાથે ન પોતે સબધ રાખવો જોઈએ કે ન પોતાના ધરના કે કુટુંબના માણસોને રાખના દેવો જોઈએ સ્ત્રીઓમાં ધૃષ્ટિરે પ્રેમાળ હૃદય મૂકેલું છે અને તે ગર્હિતનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ આ શક્તિ મૂળી હોવાને કારણે વધુ અસર ફારક છે અને શાંતિની પ્રતિનિધિ સારું જ ધૃષ્ટિરે સ્ત્રીઓને સરજેલી છે. એમ હું તો માનું છું ’

પેના મહેન તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને ઉત્કૃષ્ટતા ઉત્કૃષ્ટતા બાપુને કહે, “ મારે કહેતું જોઈએ કે સ્ત્રીઓને જો કોઈ માર્ગદર્શન આપી શકે તો આજની દુનિયામાં તમે જ ગૌરવ છે સ્ત્રીઓ ! એનું સદ્ભાવ છે કે સ્ત્રીઓની શક્તિથી અને સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરનારા માર્ગથી આપ માહિતગાર છો અને આપને એ ધન્ય ? હું આજની આપની આ વાતો મારા હૃદયમાં ખેતરી રાખીશ દિલ્લખાનમાં આત્માનો મારો

કેરો સંપૂર્ણ સફળ થયો તેમ માનું છું. ગાંધીજી, તમે અમારા દેશમાં આવોને? આજના આશુખોંખના જમાનામાં આપે સ્ત્રીઓને આ વાતો કહેવાની ખૂબ જરૂર છે.”

બાપુજી — હા, મને તમારા દેશમાં આવવાનું તો ઘણું ગમે, પણ અત્યારે તેવા સંયોગો હું જોતો નથી. પણ મને લઈ જવો હોય તો તમારી મદદ માગું ખરો કે તમે અમારા દેશની સેવામાં લાગી જાઓ. અમારે ત્યાં અંદરેઅંદર જે વિખવાદ ઊભટ્યો છે તેને શાંત કરો અને સ્ત્રીઓની, બાળકોની કતલ થતી અટકાવવા પ્રયત્ન કરો. જે એમાં સફળતા મળે, અને હિંદુસ્તાન પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બનેર થાય, અને તમે જેટલાં તમારા દેશમાં સુખી છો તેટલાં અહીંનાં કરોડો માનવો સુખી થાય, તો અવશ્ય હું છૂટો થઈ શકું અને તમારા દેશની યાત્રા કરી શકું. પણ એ તો આકાશપુષ્પવત્ વાત છે.

આ બધાં દસેક મિનિટમાં વિદાય થયાં. આ લોકોનો વિવેક તો પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો હોય છે. બાપુજીના ઓરડામાં આવે છે અને જોડા બહાર જ કાઢે. બાપુજી પરદેશીઓ માટે ખુરશી મુકાવે છે. પણ તેઓ જુઓ છે કે મહાત્મા ગાંધી નીચે બેસા છે તો નીચે જ બેસી જાય છે અને સંપૂર્ણ આદર અને માનપૂર્વક બાપુજી તરફ જુઓ છે. કેટલાકો તો બાપુજીને ઊડીને પીક ન બતાવતાં પાછા પગે જ ચાલે અને ઓરડાની બહાર નીકળે છે. એમાંનાં આ ત્રણ ભાઈબહેન હતાં. અને બાપુજી તેમને દસેક મિનિટ પણ આપે છે તો કેટલીય વાર તેમની જાહેશી આભારના શબ્દો સંભળાય છે.

નિયમ પ્રમાણે સાંજની પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ ઐશ્વ્ય ઉપર ભાર મૂક્યો અને નોઆખાલીની પરિસ્થિતિ ફરી કંઈક બગડ્યા પામી છે તે અંગેની વાતો કહી. “નોઆખાલીમાં મારા સાથીઓ પડ્યા છે. મારી ઉમેદ તો એ છે કે તેઓ કરશે અથવા મરશે. અને મરતાં મરતાં પણ તેઓ કોર્મ પર ગુસ્સો નહીં કરે. એવાં બહાદુર માણસો ત્યાં પોતાની સ્વેચ્છાએ પડ્યાં છે.”

કેટલાક પ્રશ્નોતો ઉત્તર આપતાં બાપુજી બોલ્યા :

પ્રશ્ન — તમે કહ્યું છે કે, જેઓમાં મરવાની તાકાત ન હોય તેઓ દિગ્ગત કરે, તો ક્યાં જાય ?

આપુજી — આટલો મોટો ભારત દેશ છે, ગમે ત્યાં જઈ શકાય. અને જ્યાં જે ધંધો વિકસાવવો હોય તે ધંધો કરી શકાય છે. મને અંગ્રેજીમાં પ્રશ્નો પુછાય છે, પણ હું અંગ્રેજી જરા પણ સારું જાણતો નથી (હસાહસ). પણ ‘ઉજ્જડ ગામમાં એરડો પ્રધાન’ એવું સ્થાન અંગ્રેજી ભાષામાં મારું છે.

બીજો પ્રશ્ન એમ છે કે અહીં પોલીસો કેમ રહે છે ?

આપુજી — પોલીસ પ્રાર્થનામાં રહે છે એનો અર્થ એ નથી કે, એમની પાસે હું કોઈ નતનું રક્ષણ મોંઘું છું. છતાં પોલીસો આવે છે તો ભલેને રહે. એ પણ ભગવાનનું સ્મરણ સાંભળી અને અહીંથી કંઈક લેવા જેવું હશે તો લેશે. એની આપણે શું કામ ઈર્ષ્યા કરવી ? એ પણ અંતે તો મનુષ્ય જ છે પોતાની નોકરી કરતાં કરતાં સમયનો સદુપયોગ કરે તો તેમાં શું ખોટું છે ?

પ્રાર્થના પછી આપુજીએ આવીને કાત્યું. ત્યાર બાદ આખી કેબિનેટ (પ્રધાનો) આપુજીને મળવા આવી. તેમની સાથે એક કક્ષાક ખાનગીમાં મંત્રણા ચાલી.

ત્યાર પછી ખાનસાહેબ અને આપુજીએ એકબીજા વાતો કરી. ખાનસાહેબ પણ ભાગલાની વાતો વહેતી થઈ છે તેથી બહુ વ્યગ્ર બન્યા છે. આપુજી પણ પટલા જના ઇચ્છે છે પણ જવાહરલાલજી, સરદારદાદા બધાનો આગ્રહ છે કે, હજુ ૩-૪ દહાડા આપુજી અહીં રોકાય.

૧૦-૩૦ પછી સખત ગરમીને કારણે બીના ટુવાલથી આખું શરીર આપુજીને લૂંછી આપ્યું અને બીની ચાદર લપેટી માથે તથા પેટુ પર માટી લીધી અને સૂતા. મને પણ માથા પર માટી મુકાવી. રાતના ઠીક ઠીક થઈ જાય છે ખરી. ખાનસાહેબ. થોડા વખતમાં પેશાબર જશે. એ તો સરહદ માટેની ચિંતામાં પડી ગયા છે, ગમગીન લાગે છે.

નિયમ મુજબ ૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના માટે ઊઠ્યા. આપણે પાણી પીને મને દસ મિનિટ ગીતાપાઠ લખાવ્યો. પોતે જંગાળી લખ્યું અને વાંચ્યું.

એક વિદ્યાર્થી રજામાં પોતાનો સમય કઈ રીતે ગાળે તેને લખાવ્યું કે,

પોતપોતાના ગામડામાં જઈને બહારની દુનિયામાં શુ ચાલી રહ્યું છે તેનાથી લોકોને વાકેફ કરવા, નાગરિક સંરક્ષક દળો ઊભાં કરવાં, અન્ન અને કપડાંની તંગીમાં આપણુ અજ્ઞાન કેટલું છે, અને આપણે ધારીએ તો તે તંગી દૂર કરી શકીએ છીએ તે બાબત પોતે સમજીને બીજાને સમજાવવી. રૂના વાવેતરથી કપડાંના વણાટ સુધીનો બને તો ખ્યાલ આપવો, શ્રામ-સંકર્ષનું ખાસ જોવું. જ્યાં ત્યાં લોકો ભગ્ન ન બેસી જાય માટે યોગ્ય સ્થળોએ ભગ્નરેખા કરવાં અને મળ પર બરાબર માટી નાખવાનું બતાવવું. તેમ જ યોગ્ય ખાતર પણ કઈ રીતે ધાય તે સમજાવવું. પ્રૌદરિકાણ અને ઊંઠારીઓ-ઊંઠારીઓને બચાવવા સબધી બારપૂર્વક વાત શ્રામવાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરવી.

મારી માન્યતા છે કે 'કોમવાદ' એ મોટો શહેરમાંના અનેક સડામાંનો એક સડો છે. અને એ શહેરનો જ પાક છે. ગામડાંઓમાં એવું વાતાવરણ નથી. ગામડાંઓમાં એ પાંચાય પણ નહીં. આપણાં ગામડાં એટલાં બધા શરીબ છે કે તેમાં એકબીજાનો ખપ પડ્યા જ કરે છે. અરસપરસના સબધોથી કુટુંબ જેવું વાતાવરણ બનેવું હોય છે. એટલે ત્યાં આ પ્રશ્ન રહેતો જ નથી.

૯-૩૦ વાગ્યે એક દુબિયારી બહેન આવી. તેણે કહ્યું. મારા પતિ ગામના સારા પ્રતિષ્ઠિત વડીલ છે અને તેમની ગામમાં હીંદુ હીંદુ છાપ છે. પણ હું ઓછું ભણેલી છું. અને બીજી કોઈ પ્રાર્થના ગ્રંથમાં તે-પડ્યા છે, તેની મને બાજુ ન હતી. પણ મારી પાસે છટાછેડવાળા પત્રકમાં ફોસ્ફોરસની સ્કી કરાવી અને તેઓ બીજે પરણ્યા, અને દવે કહે છે કે, આવી રીતે સફેદાઈથી ફોસ્ફોરસ મળે તે પ્રાર્થના બીજી કોઈ બોળવે તોપણ બોળવાઈ જાય તેને પત્ની તરીકે રાખીને શું કરું?

પ્રશ્ન — તમે કહ્યું છે કે, જેઓમા મરનાની તાકાત ન હોય તેઓ દિવ્યરત કરે, તો કયા જાય ?

બાપુજી — આટલો મોટો ભારત દેશ છે, ગમે ત્યાં જઈ શકાય. અને જ્યાં જે ધધો વિકસાનવો હોય તે ધધો કરી શકાય છે. મને અંગ્રેજીમા પ્રશ્નો પુછાય છે, પણ હું અંગ્રેજી જરા પણ સારું જાણતો નથી (હસાહસ) પણ ‘ઉજ્જડ ગામમા એરડો પ્રધાન’ એવું સ્થાન અંગ્રેજી ભાષામા મારું છે

ખીંને પ્રશ્ન એમ છે કે અહીં પોલીસો કેમ રહે છે ?

બાપુજી — પોલીસ પ્રાર્થનામા રહે છે એનો અર્થ એ નથી કે, એમની પાસે હું કોઈ જાતનું રક્ષણ માગુ છું છતાં પોલીસો આવે છે તો ભલેને રહે એ પણ ભગવાનનું સ્મરણ સાબળી અને અહીંથી ડઠક લેના જેવું હશે તો લેશે એની આપણે શું કામ ધ્યાન કરી ? એ પણ અતે તો મનુષ્ય જ છે પોતાની નોકરી કરતા રતા સમયનો સદુપયોગ કરે તો તેમા શું ખોટું છે ?

પ્રાર્થના પત્રી બાપુજીએ આવીને કાલ્યુ ત્યાર બાદ આખી કેમિનેટ (પ્રધાનો) બાપુજીને મળવા આવી તેમની સાથે એક કનાક ખાનગીમા મત્રણા આવી

ત્યાર પત્રી ખાનસાહેબ અને બાપુજીએ એકના વાતો કરી ખાનસાહેબ પણ ભાગનાની વાતો વહેતી થઈ છે તેથી ખાલુ વ્યગ્ર બન્યા છે બાપુજી પણ પગલા જના ઇચ્છે છે પણ જવાહરલાનંદ, સરદારદાદા બધાનો આગ્રહ છે કે, હજુ ૩-૪ દાડા બાપુજી અહીં રોમય

૧૦-૩૦ પત્રી સખત ગરમીને કારણે બીના ટુનાલથી આખું શરીર બાપુજીને લૂંટી આપ્યું અને બીની ચાદર લપેંગી માથે તથા પેટુ પર માગી લીની અને સૂતા મને પણ માથા પર માટી મુકાવી રાતના ઠીક ૬૩૩ થઈ જાય છે ખરી ખાનસાહેબ થોડા વખતમા પેશાબર જશે એ તો સરહદ માટેની ચિતામા પડી ગયા છે ગમગીન લાગે છે

નિયમ મુજબ ૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના માટે ઊઠ્યા. આપુજીએ પાણી પીને મને દસ મિનિટ ગીતાપાઠ લખાવ્યો. પોતે અંગાણી લખ્યું અને વાચ્યું.

એક વિદ્યાર્થી રૂબરૂ પોતાનો સમય કઈ રીતે ગાળે તેને લખાવ્યું કે,

પોતપોતાના ગામડામાં જઈને બહારની દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તેનાથી લોકોને વાકેફ કરવા, નાગરિક સરક્ષક દળો ઊભા કરવા, અન્ન અને કપડાની તગીમાં આપણું અજ્ઞાન કેટલું છે, અને આપણે ધારીએ તો તે તગી દૂર કરી રાષ્ટ્રીએ છીએ તે બાબત પોતે સમજીને બીજાને સમજાવવી. રૂના વાવેતરથી કપડાના વણાટ સુધીનો બને તો ખ્યાલ આપવો, શ્રામ-સંકર્ષનું ખાસ જોડું. ત્યાં ત્યાં લોકો બજાર બેસી ભય માટે યોગ્ય સ્થળોએ ભજવેલા કરવા અને મળ પર બરાબર માટી નાખવાનું બતાવવું. તેનું યોગ્ય ખાતર પણ કઈ રીતે ચાલે તે સમજાવવું. પ્રૌદ્યશિક્ષણ અને છાકરીઓ-છાકરાઓને ભણાવવા સબધી ભારપૂર્વક વાત શ્રામવાસીઓ સમક્ષ રબૂ કરવી.

મારી માન્યતા છે કે 'દોમવાદ' એ પૂતો શહેરમાના અનેક સહામાનો એક સડો છે અને એ શહેરનો જ પાક છે. ગામડાઓમાં એવું વાતાવરણ નથી ગામડાઓમાં એ પોસાય પણ નહીં. આપણા ગામડા એટલા બધા ગરીબ છે કે તેમાં એકબીજાનો ખપ પડ્યા જ કહે છે અરસપરસના સબધોથી કુટુંબ જેવું વાતાવરણ બનેલું હોય છે. એટલે ત્યાં આ પ્રસ રહેતો જ નથી.

૯-૩૦ વાગ્યે એક દુબિયારી બહેન આવી તેણે કહ્યું, મારા પતિ ગામના સારા પ્રતિષ્ઠિત વકીલ છે અને તેમની ગામમાં રીક રીક છાપ છે પણ હું જોઈશું ભણેલી છું. અને બીજી કોઈ આઈના પ્રેમમાં તે પડ્યા છે, તેની મને જાણ ન હતી. પણ મારી પાસે છૂટાછેડાવાળા પત્રકમાં દોઅયાસીને સહી કરાવી અને તેઓ બીજે પરણ્યા, અને હવે કહે છે કે, આની રીતે સહેવાઈથી ફોસલાઈ જાય તે આઈબીજી કોઈ બોળવે તોપણ બોળનાઈ જાય તેને પત્ની તરીકે રાખીને શું કરું?

મૂડીનાદનો નાશ કરવાવાળો એક વર્ગ ખૂબો પાડે છે આ મારી સમજમાં જ નથી આવતું દા ત તમે જાણતા હશો કે, અમેરિકા ઇંગ્લંડમાં તો તંપાર રસોઈ મળે જ છે આપણે ત્યાં પણ એ હવા તો આવી જ છે આપણે કોઈકને જમવા નોતરશું તો મુખર્ષની તાજ-મહાલ હોટેલ જેવી હોટેલમાં આપણે ઓર્ડર આપી દઈશું પરિણામે આપણે ત્યાં જે સ્ત્રીવર્ગ પોતાના ખાવાના ખોરાકમાં અથવા રાધણ ડળાને કળા સમજી અપનાવે છે, તે ધીમે ધીમે અલોપ થશે અને કદાચ એવો જમાનો પણ હું કલ્પી શકુ છું કે એ સ્ત્રીવર્ગ કદાચ રાધણાનું બૂનગે એક નાનો જ દાખલો આપુ આ મારી જ છોકરી છે, તેને કહેશો કે બાજરાના રોટલા ધડીને કર, તો એને નથી આવડતાં આધુનિક છોકરીઓ જ્યારે આટલું બૂનના લાગી છે તો આગળ શું નહીં ભૂલે? (અધા મારી તરફ જોઈ હસી પડ્યા)

“એટલે તું માનુ છું કે, સ્વતંત્રતાની મોજ માણવી હોય તો પ્રત્યેક માણસને રાજની ઉપયોગી જે વસ્તુની જરૂર હોય તે જાતે પેદા કરી લેતા શીખવું જોઈએ

“પોતે પેદા ન કરી શકે તે વસ્તુ વગર ચલાવી લેવું એથી સ્વાશ્રય અને પોતાની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વધતી જશે બંને આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ ન કરી શકીએ તો તે શા કામની? સ્વાશ્રય એ તો સ્વતંત્રતાનો પાયો છે, અને પરાવનબન એ ગુનામીની નિશાની છે અને આના સ્વાશ્રયી માણસોને કદીય કોર્ટમાં કે અધડામાં નહીં ફસાવું પડે પોતાની મેળે જ અદરોઅદર પતાનટ થઈ જાય અમુક અંશે તે પોતા પર કરવેરા નાખશે અને તેમાંથી જ પોતાના બાળ કોને માટે શાળાઓ મધાય, શિક્ષકો નભે અને કેળવાય આવી કેળવણી ડોઈને જોગવાઈ નહીં મને આપણે જ આપણું રક્ષણ કરીએ તો ખીજા લશ્કરની કે પોલીસની જરૂર જ ક્યા રહે? અને આવા પ્રગતિશીલ ઉત્સાહી કાર્યકરો કાઠિયાવાડમાં પડ્યા છે હવે જડી પોતાની જવાબ દારી ખૂમ વધે છે એ માટે તેમણે જાગૃત રહેવું પડશે અને તો મારી ખાતરી છે કે, આખા દેશને માટે નાનકડું સરખું કાઠિયાવાડ એક આદર્શ નમૂનો બનશે અને આખા દેશને દોરવનાર સુકાની બની

શકનાની કાઠિયાવાડીઓમા શક્તિ છે જોકે પ્રજા અજ્ઞાન છે, પણ સાહસિક અને બુદ્ધિશાળી છે

“ સાથે સાથે અમરગુણથી પણ મરિમાવાડ ભરેલું છે કાઠિયા વાડીઓ માટે એક કહેવત છે તમે તો જાણો છોના કે તેઓ પાધડી પહેરે છે અને એ પાધડીના જેટલા આટા તેટલી આ પ્રજામા આગીત્રી રહેલી છે અને તો એ જ કાઠિયાવાડ દેશમા મલકરૂપ પણ નીવડી શકે છે ”

બાપુજીએ મરિમાવાડ માટેના વિચારે જણાવ્યા અને તુરત જ મૌનાના સાહેબ આવ્યા તેમની સાથે પણ કેટલીક વાતના અનુસંધાનમા બાપુજીએ આ વિચારો પર જ વાતો કરી

રાજકુમારીમહેન નિયમિત આવે છે અને પોતાના બહોળા વ્યવસાયમા પણ બાપુજીની ટપાલ લખી જાય છે બાપુજીના પ્રાર્થના પ્રવચનોનો અનુદાદ પણ તેઓશ્રી કરી જાય છે

આમારું કદાચ બેચાર દહાડામા પગલા જવાનું થશે બાપુજી જલદી પગલા પહોચી જવા મગ્ગે છે મિહારમા પણ પ્રધાનો, પ્રેસિડેન્ટો અને લીગના ભાઈઓમા તથા પ્રજામા સારી પેઠે વિખવાદ છે અને આ હત્યાકાડ પણ અદરોઅદરના વિખવાદને કારણે જ થયો છે એમ હવે તો બાપુજીને સ્પષ્ટ લાગે છે

આજની પ્રાર્થનાસભામા સુચિતામહેને પોતાના મધર કંઈ ‘હમ ઐસે દેશકે વાસી હૈ’ એ ભજન સભળાવ્યું બાપુજીએ પણ તેમના ભજનનો ઉલેખ કરતા કહ્યું કેવ સારું થાય કે આપણો દેશ એવો બની જાય કે જ્યાં શોક ન હોય, ધર્મી અદેખાઈ ન હોય જ્યાં નિરંતર આનંદમય વાતાવરણ હોય પરસ્પર મૈત્રીભાવ અને પ્રેમ હોય !

‘ આજે તો આ ભજનના શબ્દોથી તદ્દન ભુદી જ દેશની સ્થિતિ છે પણ આ ભજનમાથી પ્રેરણા મેળવી એક એક માણસ એના જેવો બનવા પ્રયત્ન કરે તો જરૂર દેશ એવો બની જ જાય એ નિશક વાત છે સમુદ્ર તો મિદુમાથી જ થયો છે ના ? એક એક પાણીના મિદુથી સમુદ્ર બનેલો છે તો એમ એક માણસના ઉત્તમ આશિર્વાદો દેશ બનશે

અને જો એવા બની જઈએ તો પાકિસ્તાન થાય કે હિન્દુસ્તાન, બંને પછી તેમાં ૧૧ પ્રાંત હોય કે ૨૧ પ્રાંત હોય, કે ગમે તેટલા હોય. જો પ્રત્યેક માણસને એમ થાય કે, જે દેશમાં હું છું છું તે દેશ પ્રત્યે મારી શી ફરજ છે, તો કોઈને દુઃખી થવાનો વખત જ નહીં આવે.

“મારી ઉપર પત્રોનો પાર નથી. કોઈ સ્તુતિ કરે છે, તો કોઈ ગાળોથી ભરેલા હોય છે. પણ તેથી મારે શું? નિંદા અને સ્તુતિ બંનેને હું સરખી જ ગણું છું. તો જ હું કામ કરી શકું છું.”

“થોડા સમયમાં આપણે આઝાદ થઈશું. હજુ આપણે સંપૂર્ણ આઝાદ નથી બન્યા, પણ આપણે જો હળીમળીને કામ કરીએ તો વાઈસરોય ચાલ્યા જવાનું કહેશે. મારે કહેવું જોઈએ કે, લોર્ડ માઉન્ટબેટન સાહેબ અને તેમનાં પત્ની લેડી માઉન્ટબેટન ખૂબ સંસ્કારી અને ખાનદાન કુટુંબનાં છે. બંને જણાં બાહોશ અને સમજુ છે. હજુ તેઓ ચૌદ મહિના અહીં રહેશે. અને આપણે લાયક છીએ કે નાલાયક તેનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું તે આપણા હાથમાં છે.

“એવાં જ આપણા દેશને જોવા માટે થોડા જ સમય પહેલાં દૂર દૂરથી એશિયાનાં સ્ત્રીપુરુષો આવ્યાં હતાં. લોહીનું એક પણ થુંદ પાડ્યા વગર આપણે આઝાદી મેળવી છે તે કામિયો જોવા તેઓ આવ્યાં હતાં. અને તેઓ જ જો આપણા દેશવાસી લાઈઓને લડતા જોઈને જામ (ગયાં) તો શી અસર પડે? હું તો સમજુ જ નથી શકતો કે આ અમાનુષી વર્તન શા સારુ છે? શું પાકિસ્તાન માટે આ બધી લડાઈ છે? હું કહું છું કે, જગજગત્સતીથી પાકિસ્તાન તો શું પણ એક ઇંચનો ટુકડો પણ કોઈ લઈ શકનાર નથી. સમજળીને અને શાંતિથી આખું હિન્દુસ્તાન લઈ શકાય, પણ ચુંડાગીરી કરીને એક તણ પણ નહીં. હું રાજી થઈશ જો ઝીણાસાહેબ હિન્દુસ્તાનના — આઝાદ હિન્દુસ્તાનના પહેલા પ્રમુખ થશે તો. પણ શરત એ રહેશે કે, તેમણે ખુદાની કસમ ખાઈને, ખુદાને હાજરાહજૂર રાખીને પોતાની નજરમાં હિંદુ, મુસલમાન, શીખ, પારસી, યહૂદી વગેરે અનેક કોમની પ્રજા તરફ એકસરખી લાગણી રાખવી જોઈશે.

મિલકતનો નાશ કરવા કરતાં હું એ મિલકત જેમની તેમ જ રાખી
ત્યાંથી ખરી જાડે તો તેમાં સાચો ત્યાગ છે, અને માનવજેમની પરકાષ્ટ
સચવાઈ રહે. એ શત્રુ આપણો મિત્ર બન્યા વગર ગઈ જ નહીં. આ
મારો દાવો છે. સમાજને તેની અંગૂઠ વ્યક્તિઓથી લુપ્ત ન પાડી
શકાય. ખરા અર્થમાં આપણે સહુ એકબીજાનાં ભાઈભાંડુ છીએ. આજે
તો સરકાર પોતાનાથી બને તેટલી સારી રીતે પોતાનું કામ કરી રહી
છે. પણ ગમે ત્યારે તે કામ કરતી અટકી પણ જાય. અને તેવે સમયે
સમાજ જે વ્યક્તિઓનો બનેલો છે તે ત્રીપુરુષો પર આ જવાબદારી
આવી પડવાની. તો તેવે સમયે જો આપણે સહુ ભાંડરડાં છીએ તે
નહીં સમજીએ અને તે પ્રમાણે નહીં આચર્યો તો સંભવ છે કે
અંધાધૂંધી વધશે. અને તેમાં કોઈનેય લાભ નથી થવાનો.”

પ્રાર્થના પછી આપુજીએ પાણી પીતાં મને ચાર રસોડો લખાવ્યા.
૬ વાગ્યામાં ગોપાલસ્વામી આયંગર આવ્યા. એટલે તેમની સાથે
આજની સરકાર પર અને હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન પર વિચારણાઓ થઈ.
મૌલાનાસાહેબ પણ ફરતી વખતે આવ્યા.

માલિશના સમયે આપુજીએ મને યંત્ર વિષેની થોડીક વાતો કરી.
તે વાતો કરતાં આપુજી કહે,

“યંત્રનો ઉપયોગ ક્યારે થાય અને ક્યારે ન થાય તે જાણી
લીધું હોય અને સમજાપૂર્વક કરવામાં આવે તો આપણી ઘણી મુશ્કેલી
ઓછી થાય. જેમ કે, આપણને કઈ વાગે તો દિવસ આયોગિન (જેરી
દવા) ત્યાં ચોપડાય. પણ તાવ આવે તો તે પિચાય નહીં. અને જેરી
દવાઓનો જે રીતે દાક્તરો ઉપયોગ કરે છે તે રીતે જ આપણે કાળજી
પૂર્વક આ યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. યંત્રશક્તિએ આર્થિક ઉત્પાદનમાં
સારો ભાગ ભજવવાનો છે. પરંતુ આમ પ્રજાના હિતની ખેવના રાખ્યા
વગર યંત્રશક્તિનો ઉપયોગ કેવળ થોડા મૂડીવાદીઓએ કર્યો છે અને
તેથી આજે આપણી અધોગતિ થવા પામી છે.

“આજે જ હું વાત કરતો હતો તેમાં આપણાં ગામડાંઓમાં રબર
ટાયર કે મેટર ટાયર નાખવા બાબતની ચર્ચા થાકી ત્યારે મેં કહ્યું કે,
મને તો રબર લાગે છે કે એવાં રબર ટાયરોથી ગામડાંના જાણી
સગવડ તો નહીં વધે; હા, એમની જરૂરિયાત અને લાચારી વધ્યા વગર
નહીં રહે. અને તેના ગોપણનો વળી એક નવો પ્રમિયો દોરો શરૂ.”

અંગાળતા ભાઈઓ, અંગાળતા ભાગલામાં જોઓ સખત વિરોધ દર્શાવે છે, તેઓ આગ્યા હતા. બાપુજીએ તેઓને મક્કમ રહેવા સલાહ આપી હતી

અપોરના ચાંદપુર (નોઆખાલી)થી પ્યારેલાલજીને ફોન આવ્યો અને ત્યાં ફરી જે બનાવો બની રહ્યા છે તે વિગેની વાતો કરવા આવવા રમ્મ મંગાવી. ફોન મારા પર હતો. બાપુજીએ કહેવડાવ્યું કે, ‘હું કંઈ દોરવણી નહીં આપી શકું. તમને સૂઝે તે કરો, અને સતીશ-બાબુ સાથે મસલત કરવી. ફક્ત મસલત કરવા માટે જ નોઆખાલીથી અહીં આવવું તે ઇચ્છવા જોગ નથી. મેં ઘણું ઘણું આપવાનું આપી દીધું છે. હવે યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે વર્તો’.

સાને પ્રાર્થના પહેલાં કાર્યકર બહેનો બાપુજી પાસે આવી. તેમણે પૂછ્યું કે. સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓમાં જ કામ કરવું કે પુરુષોમાં પણ કામ કરવું જોઈએ ?

બાપુજી કહે,

“હું જુદા જુદા વિભાગમાં કામ કરે એ પસંદ કરું ખરો, કારણ કે સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીવર્ગમાં એટલું બધું કામ કરવાનું પડ્યું છે કે કેટલીક વાર તો કેટલીક એવી સ્ત્રીઓની સરચા છે કે જ્યાં સ્ત્રી કાર્યકરનો અભાવ પુરુષોએ કામ ઉપાડવું પડ્યું છે. આપણા સમાજે સ્ત્રીવર્ગ તરફ અસંતુલિત દુર્લક્ષ દાખવ્યું છે, અને તેમા કામ કરવા માટે બુદ્ધિશાળી, સેવાભાવી બહેનોની ખૂબ ખૂબ જરૂર છે. છતાં એટલું જરૂર જોઈતું કહું કે, પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ સ્પર્ધા ન કરવી જોઈએ. બનેલી જરૂરિયાત બને રીતે સરખી અને મહત્વની છે, બને વચ્ચે કસોય પડે તો હોવો જોઈએ તેમ જ એકબીજા પ્રત્યેનું વર્તન પણ સ્વાભાવિક અને સહજ હોવું જોઈએ

“આજે તો ધણીય કાર્યકર ભાઈઓ જોઓ એક દહાડો યુસ અહિં સકે હતા તેઓ પણ જાણે કે અહિં સા જોડે રમત ન કરતા હોય ? અહિં સા, સત્ય, રચનાત્મક કાર્ય, ગ્રામઉદ્યોગ, ખાતી, આ બધાથી લોકોને ધણી આવે તોય હું તો મારા મૃત્યુ સુધી એ જ વાત કરીશ, કેમ કે હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિ હું આમા જ જોઈશું. રચનાત્મક કાર્યની દિશામાં યોગ્ય પ્રયત્ન થયા વિના અને ખૂરાઈ કરનારા તરફ સદ્ભાવ કેળવ્યા સિવાય આપણી ઉન્નતિ શક્ય નથી જ. ભલમલા માણસોની બુદ્ધિએ ગમે તેવા પ્રયોગો કરીને હથિયારો કે શસ્ત્ર સરભમની શોધ કરી છે છતાંય

મારું મન તે તરફ લલચાતું નથી. પણ હું તેમ તેમ મારા મતમાં વધુ દૃઢ થતો જઈને છું કે, અહિંસાથી પેદા થતી શક્તિ તો અનંત ગણી અજોડ છે, અને છેલ્લાં ત્રીસ વરસથી હું તે શક્તિને જાણું છું. આવી શક્તિ જોડે અત્યારનો યુગ એક કટોકટીનો છે ત્યારે હું રમત તો નહીં જ કરું. કોઈ નહીં હોય તો હું તો મારો સાથી છું જ.

“હિંદુસ્તાનમાં હથિયારબંધી ફરજિયાત તો છે જ. પણ જો હિંદુસ્તાનનો પ્રત્યેક માનવી તેને મરજિયાત બનાવે, અને મરવાની બહાદુરીનો ગુણ અપનાવે, તો હિંદુસ્તાન એ દાવો કરી શકે તેમ છે કે, આત્મરક્ષા, કે દેશની ઉન્નતિ એ આણુ બોમ્બથી નહીં, પણ અહિંસાથી જ થઈ શકે. અને આ દશામાં બહેનો જ કેવળ મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે એવી મોટી તાકાત ઈશ્વરે તેમને આપી છે.”

તે બહેનોએ ગ્રામસ્વરાજ્ય વિષેના વિચારો બાપુજી પાસે માગ્યા.

બાપુજીએ તેઓને ટૂંકમાં જણાવ્યું કે, દરેક ગામ પોતાના પગ-ભર હોતું જોઈએ. પોતાના ગામડામાં જરૂરિયાતમી ચીજો ત્યાં જ પેદા કરવી. ખાસ સંજોગોમાં જ તે ચીજો બીજા પાસે માગવી. દરેક ગામ પોતાના જ પૈસે નિશાળ, સભાગૃહ કે ધર્મશાળાઓ બનાવે. અને તો બનાવનારા પણ તે ગામના જ કારીગરો હોય. ગામની દરેક વ્યક્તિને સ્વચ્છ અનાજ, સ્વચ્છ પાણી, સ્વચ્છ રહેણાંક મળે તે જોવાનું રહે છે. અને નર્મ તાલીમ પ્રમાણે પાપાની કેળવણીથી માંડીને તે કેળવણી પૂરી થાય ત્યાં સુધી દરેક બાળકે તે ફરજિયાત લેવી જોઈએ. દરેક પ્રવૃત્તિ સદકારી ધોરણે ચલાવવી જોઈએ. ઝગડાઓ પણ અંદરોઅંદર પતી જાય, ત્યાં જોય નીચ જાતિના બેદલાવ ન હોય. અને ગામે ચૂંટી કાઢેલ પુખ્ત ઉંમરનાં પાંચ સાત સ્ત્રીપુરુષોની એક કાર્યવાહી કે પંચાયત સ્થપાય. અને તેઓ ગામનાં જાહેર કામો ઉપાડે. તે જ ગામની સરકાર, ધારાસભા બને.

આ બહેનો ગયા પછી બાપુજીએ રસ પીધો અને તરત પ્રાર્થના-સભામાં ગયા.

આજે પણ સુચિતાબહેને ભગ્ન ગાયું :

તારાં સ્વજન તને જય મૂકી તો તેથી કાંઈ ચિંતા કર્યેં ચાલશે ના,
તારી આશાક્ષતા પડશે વધી, ફૂલ ફળે એ ફાલશે ના;
'તેથી કાંઈ ચિંતા કર્યેં ચાલશે ના.

શુદેવનું આ ભગ્ન ગંગાળીમા જ ગાયુ આપુછએ તેનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું :

“આ ભગ્ન જેટલુ મીઠુ છે તેટલો જ તેનો અર્થ પ્રેરણાત્મક છે. તેમા છે કે, આપના પર ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ આવે છનાયે તેની ચિંતા આપણે ન કરવા બેસતુ નેઈએ. આપણે આપણો પ્રામાણિક પુરુષાર્થ ચાલુ રાખવો

“આને પણ મારી પાસે પુષ્કળ કમગો આવ્યા છે. એક બાઈ તો લખે છે કે, હિંદુ અને મુસલમાન બને હેવાન ખની ગયા છે, તો આપ કેમ કાઈ રસ્તો નથી સુઝાડતા? રસ્તો તો મારી પાસે છે જ. બેમાથી એક સમજે અને હેવાનિયત છોડે, તો એની મેળે બધુ સાત ધરી જશે

“વાઈસરોય સાહેબ તો હવે આપણને સત્તા સોંપવા જ માગે છે. અંગ્રેજોએ સાચા દિનથી પોતાની સત્તા સમેટી લેવા જ એમને મોકલ્યા છે એમ પણ અંગ્રેજો કહે છે તે પર આપણે વિશ્વાસ રાખવો નેઈએ. તેઓએ અત્યાર સુધી આપણી પર વ્યાપારો કર્યા છે, આપણને ચૂસ્યા છે, અહીં એરાઆરામ બોગચો છે એક તરફ સિવિલ સર્વિસવાળાઓનુ અસહ્ય ભેર છે. તો હાલુય રાકા આવે છે કે, ખરેખર આ લોકો જવા ઈચ્છતા હશે? પણ હુ તો અત્યારે એટલુ જ કહી રાહુ તેમ છુ કે, સ્વરાજ્યનો અરુણોદય છે, હાલુ સૂર્ય ચમક્યો નથી, એટલે અરુણોદય હોય ત્યારે તો શી ખબર પડે કે દિવસમા કેટલો તડકો પડશે?

“પણ અંગ્રેજો, સિવિલિયન અને સોલજરોને, નો મારો અવાજ તેઓ સુની પહોંચી રાકે તો, કહુ છુ કે, તેઓએ અંગ્રેજોનુ નામ કાયમ રાખતુ હોય તો તો હવે એમણે જલુ જ નેઈએ આજ સુધી તમે બધા અમારા ખતા પર બેસી નાચતા હતા, હવે નીચે ઊતરો તો તમારા માટે જ લાજતથી છે

“અને એ લોકો પાસે આ કામ કરાવવા જ માઉન્ટબેટન સાહેબ અહીં આવ્યા છે મારે કબૂલ કરવુ નેઈએ કે, આવા ઉમરાવ હુદયના, બુદ્ધિશાળી અને આપણી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય તેવા બહુ એકા વાઈસરોય આવ્યા છે તેમાના આ એક છે તેઓ ઈંગ્લેન્ડવાળાઓની સત્તા પોતાના હાથમા લઈને આવ્યા છે. સિવિલિયનો તો જવાની તૈયારીમા છે અને તે અમનદારોને પેન્રાન પણ ચિટન જ આપશે

“એવી વાતો પણ આવી રહી છે કે આ હુલ્લડમા અંગ્રેજોનો હાથ પણ છે હુ નહાનો નથી કે શુ સાચુ છે. પણ ને સાચુ હોય તો એ શરમજનક વસ્તુ છે અને ઈતિહાસ તો ફોઈની પરવા કરવાનો નથી.

ભાવિ ઇતિહાસ એમ જ કહેશે કે આ લોકો તો કેવળ લૂંટારા જ હતા. અને તે આ વાત જોઈ હોય — જોઈ નીવડે એની આશા રાખું છું — તો મારે કશું જ કહેવાનું હોય જ નહીં.

“જે થયું તે થયું, હવે તો જગ્યા ત્યાંથી સવાર છે. અંગ્રેજોમાં વ્યાપારીઓ, સોલ્જરો, અને સિવિલિયનોને હિંદુસ્તાન છોડવા કદાચ અનેક ગણી મુશ્કેલી આવશે. હવે શું કરવું એ પ્રશ્ન પણ હિંદુઓ, સામે ધોર અંધારું હશે. છતાંય હું તેઓના હિતમાં કહું છું કે, તેઓએ હિંદુસ્તાન છોડ્યે જ છટકો છે. અને તેમાં જ તેઓનું એક છે. પછી જ આપણી વચ્ચે ઝગડો પતાવવાની વાત કરે. અમારું કલે ગમે તે યાય, તેની તેઓ હવે ચિંતા ન કરે.

“મારી હિશ્તરને પ્રાર્થના છે કે, તેઓ અહીંથી દુશ્મન રીતે ન જાય, ધૂણાથી ન જાય, પણ આપણે તેઓને દોસ્ત તરીકે વિદાય આપી છે, અને આપણા અને તેઓના દિલમાં આ દોસ્ત તરીકેની ભાવના પ્રભુ કાયમ ટકાવી રાખે.”

આજનું ભાષણ તો ખૂબ જુસ્સાદાર હતું. બાપુજીને મેં કહ્યું, બાપુજી, આજે ઘણા દહાડે આપે આવું ભાષણ કર્યું. બાપુજી કહે, “હું આજે આ વાતોથી ભર્યો હતો. કદાચ ઝીણાસાહેબને મનાવી લેવાની વાતો થતી હોય, અંગ્રેજો કોઈક રમતોમાં રમતા હોય તો મારે તેમની સામે ટોચનો પ્રકાશ ફેંકવો જ જોઈએ. જેથી તેઓ અંધારામાં ક્યાંય અથડાય નહીં.”

આની અસર ખૂબ યશ એમ લાગે છે. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ દૂધ લીધું અને જગાહરલાલજી, ખાનસાહેબ, કૃપાલાનીજી, રામજી, રાજેન્દ્રજીયુ વગેરે બધા નેતાઓ આવ્યા. રાતના નવ વાગ્યા સુધી વાતો ચાલી.

બાપુજી અને ખાનસાહેબ તો દેશના ટુકડા કરવાની સખત વિરોધમાં છે. પણ ઝીણાસાહેબ કોઈ રીતે માનતા નથી. એમને આખું હિન્દુસ્તાન સોંપવા તૈયાર છે, તોપણ તેઓ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એમને તો ફક્ત પાકિસ્તાન જોઈએ છે.

અસહ્ય ગરમીને કારણે બાપુજી રાત્રે ૧૦ વાગ્યે નાહ્યા. પછી ખાનસાહેબ સહ્યે થોડા આંટા માર્યા. કદાચ ૧૨મી સુધીમાં બિહાર જવાનું થાય. ત્યાંનું કોકુ પણ ખૂબ ગૂંચવાયેલું છે.

આપુજી આને ખૂબ યાદી ગયા છે. આંખો બંધ કરીને આંટા માર્યાં. તેમના અવાજમાં પણ યાદ લાગે છે. દિવસના એટલું બધું તેમને ખોલવું પડે છે, વળી દેશની ચિંતા છે, અંદરોઅંદરના કનિષ્ઠા પતાવતાં સારી પેઠે મહેનત લેવી પડે છે. જિહારમાં તો કેટલાક કાર્યકરભાઈઓના અંગત વ્યાપારો પણ ચાલે છે. આ બધાની વેદના પણ આપુજીને થકાવી નાખે છે.

૧૦-૧૦ વાગ્યે આપુજી પધારીમાં પડ્યા. સહેજ માથું દબવાનું પણ કહેતા હતા માથે તેજ ધસી થોડી વાર માથું દબાવ્યું અને માથે તથા પેટ પર માટી મુકાવી. ખાનસાહેબે પણ નિયમ મુજબ આપુજીના પગ ચાંખ્યા, એ પણ હવે બેએક દહાડામાં સરહદ તરફ જશે.

૧૧-૪-૪૭

ભંગાળિવાસ, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ. મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. આવેલા ભાઈઓ સાથે બંગાળ ખામત વાતો કરી. બંગાળનું પણ વિભાજન થશે એમ લાગે છે. આપુજી કહે છે : હિંદુ-સ્તાનના ભાગથા એટલે જો તે દહાડે એના ૧૦૦ દુકા કરીએ તોય જુદી જુદી પ્રજા પોતાના અલગ અલગ પ્રાંત લેવાની હિમાયત કરશે જ. એટલે આ બધાં પગરણ સારાં નથી.

આપુજીનું મન હવે જિહારમાં છે. જિહારથી તારો અને કાગળો આવે છે. આપુજી માને છે કે, જો જિહારને પોતે ઠીક રસ્તે લાવી શકશે તો બીજો આપોઆપ ઠીક થતું આવશે.

૬-૩૦ વાગ્યે રાજેન્દ્રભાણુ આવ્યા, આપુજીએ તેમને પણ આ જ - હકીકત કહી કે, “હું દિલ્હીને જોતો મારું કામચી રહેણું બનાવી રહું તો કાર્મ એમ નહીં કહે કે તમે જાઓ. પણ મારો જીવ ત્યાં છે અને હું અહીં છું.”

રાજેન્દ્રભાણુ પોતે પણ છાંછે છે કે, આપુજી હવે વહેલી તકે જિહાર જાય તો કાર્મ ખોટું નથી. અને કામચ કામે જવાનું કામ પણ ખરું. હવે માંગના ૪ વાગ્યે વાર્મસંગેયમાદેબને મળીને છેડતું નક્કી થયું. અને પંડિતજી સાથે પણ મમવન નથી થઈ.

- માલિશ, સ્નાન, બોજન, વગેરે નિયમબદ્ધ ચાલે છે. બપોરના આરામ કરતાં બાપુજીએ મને કાલની તૈયારી ગાખવાનું સૂચવ્યું.

બપોરના બાપુજી આરામ કરીને ઊઠ્યા ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે રાજેન્દ્રબાબુજીને સખત તાવ આવ્યો છે. અંગાળના વડા પ્રધાન પ્રફુલ્લબાબુ બેઠા હતા, પણ બાપુજીએ તેમને મોટરમાં સાથે લઈ લીધા, જેથી રસ્તામાં વાતો કરી લીધી, અને બાપુજીને જેવી ખજાર પડી કે તુરત જ રાજેન્દ્રબાબુજીને અંગે તેમને જોવા ગયા. સાથે હું અને ભાઈસાહેબ હતાં. બાપુજીને ઓચિંતા અંગણમાં પેસતાં જોઈ ને બધાં સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. પટ્ટાવાળાઓ એકદમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા, અને રાજેન્દ્રબાબુ તો પથારીમાં સૂતા હતા ત્યાં સડાક બેઠા થઈ ગયા બાપુજી પ્રત્યે એમની ભક્તિ — શ્રદ્ધા અસીમ છે, એટલે પોતાની તબિયતની ખજાર કાઢવા બાપુજી પોતે આમ એકાએક આવે એથી કંઈક શરમાયા, અને બાપુજીને જોઈ તેમની આંખમાં પ્રેમનાં ઝગઝગિયાં આવી ગયાં, અને આંખો તુરત જ લૂંછી નાખી.

શી બાપુજીની અવહારકુશળતા! ખજાર પડી કે તુરત જ પ્રફુલ્લદાને લઈને મને કહ્યું, “વજ્જિકોરને કહે કોઈની ગાડી હોય તો પાંચ સાત મિનિટ રાજેન્દ્રબાબુને જોઈ આવું.” ત્યાં જઈ ને પણ એમને પૂરો આરામ લેવાનું આગ્રહપૂર્વક કહ્યું અને બરાબર રીતે બધી કાળજી લેવાની સૂચના આપી એમનાં પત્નીને ટ્રિનામાં બાપુજી કહે, “કેમ બરાબર સેવા નથી કરતાં લાગતાં કે, ઘડીએ ઘડીએ માંદા પડે છે?” રાજેન્દ્રબાબુનાં પત્ની કહે, “બાપુજી, અમારું ક્યાં માને છે? ખૂબ કામ કરે છે, આરામ નથી લેતા. એટલે માંદા પડે છે.”

બાપુજી ફરી દસના દસતાં કહે: “એ વાંક પણ તમારો સ્તો. તમારે હુકમ કરવો જોઈએ કે હવે આરામ જ લેવો પડશે. રાજેન્દ્રબાબુ ‘પતિ’ તરીકે તમારી ઉપર હુકમ ક્યારેક તો બળવતા હશેને? તો તમને પણ તેમની પર હુકમ બળવવાનો અધિકાર છે.”

આખો ઓરડો હાસ્યનાદે ગાળી ઊઠ્યો. ત્યાંથી આવ્યા બાદ સર દાતારસિંહજીનાં દીકરી કિરપાલબહેન આવ્યાં હતાં. તે તેમના ઘરમાં તો ફૂલની જેમ ઊછરેલ છે. શરીર પણ એટલું જ કોમળ છે, પણ

બાપુજીની કબ્જે સેના કરવાની ઇચ્છા બતાવી સ્વભાવે ખૂબ મળતાનહાં છે તે આજે કાતના શીખી ગયા બાપુજીના બે ત્રણ પડો ટાઇપ કરી આપ્યા

મને કહે, “ બાપુજીને કહેને કે તમારી સાથે ફરવા દે, બિહાર પણ મારે આવવું છે ”

મેં બાપુજીને કહ્યું એટલે બાપુજી તેમને કહે “ મારી સાથે રહેવું એટલે તબનારની ધાર પર રહેવા જેવું છે મારી સાથે ખાવા પીવાનું દેકાણું ન હોય, સૂતા માટેના ઇનપનગો ન હોય આ બધી છોકરીઓ તો ટેવાઈ ગઈ છે એક શેતરજી પર પણ પથ્થરની માફક બિઘી બાય વળી કપડા પણ આના મુનાયમ ન મળે વહેવું બિરુ પડે, પાપખાના સંકાર્ષ કરવી પડે તું બરાબર તૈયાર થઈ જા અને હું સેનામાં આશ્રમમાં જઈ ત્યારે આવજો ત્યાં સુધી બ્યારે દિલ્હી આવવાનું થાય ત્યારે તો તું આનીશ જ ”

કિરપાલમહેન થોડા નિરાશ થયા બહુ જ લાગણીપ્રધાન અને સસ્કારી બહેન છે મને કહે, “ તું કેવળી બાબ્શાળી કે તને બાપુજીની સેના કરવાની તક મળે છે અને અમને બાપુજી ના કહે છે ”

એમાં એની નિરાશા દેખાતી હતી, મને સામાન પણ એમણે જ વાદ કરી કરીને પેક કરાવ્યો સામાન થોડોક વધી જતો હતો તો પોતાને ઘેરથી જ પેગી લઈ આવ્યાં હતા એમણે જાણ્યું કે સૂતા માટે નાનકડી શેતરજી વાપરુ છું તો પરાણે એક નાનકડી ગાદી લાવ્યા, પણ મેં પાછી મોકનાવી એમના પિતાશ્રી અને તેમના બાપણ બહુ જ માયાળુ છે જોકે આખો ઉછેર પાશ્ચાત્ય હોવા છતાં આટલો બધો શ્રમ અહીં કરે છે, કોઈ કામમાં સૂચ નથી બાપુજીની ચૂકદાની ધોવાનો કે મંજવાનો પોતે જ આગ્રહ રાખી મારા હાથમાથી લઈ લે છે

કાતલી વખતે બાપુજીએ ને કહ્યું, “ તમારો ધર્મ બગાળમાં રહી સેના કરવાનો છે કોઈ પક્ષ કે વાદો સ્થાપે તેની આપણે પરવા ન કરવી, ન આપણે ચર્ચા કરવી મૂળી રીતે તન મન ધનથી સેવા કરનારની સેના અરજી જતી જ નથી, પણ પોતાના આત્માને, પોતાના

ધર્મશરને રીઝવવા એણે આપેલી શક્તિનો સદુપયોગ કરવા સારુ જ સેવા છે. બાકી તો દાંલ જ કહેવાય.”

૪ વાગ્યે માટી લેતાં રાજકુમારીબહેનને એક પત્ર વાઈસરોયને લખાવ્યો, ને લખાવતાં લખાવતાં એણે આવી ગયું. સવારના ૩-૩૦ વાગ્યાના ઊઠ્યા છે. ખપોરે પણ જરાયે ઊંઘી નથી શક્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાથી ડૉ. દાદુ અને નાયકર આવ્યા, બાપુજી એમને, દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધી વાતો કરતાં કહે, “સાચું કહું તો મારું ઘડતર દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ થયું છે, એટલે જેટલું મને હિંદુસ્તાનનું દાઝે, હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોની ચિંતા હોય છે, તેટલી જ ચિંતા મને દક્ષિણ આફ્રિકાની છે. કારણ કે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર તો મને ત્યારથી જ હાથ આવ્યું છે, અને અહિંસક સત્યાગ્રહની સફળતા ત્યાં જ મળી, અને તેથી જ મારા વિચારોમાં — મારી શ્રદ્ધામાં હું દૃઢ થતો ગયો. આજે હિંદુસ્તાન તો આઝાદીને આંગણે આવ્યું છે, પરંતુ હું તો આવી આઝાદી નથી ઇચ્છતો, અથવા હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે અને આવા લાગણીઓ પડશે, કે લઘુમતીનું રક્ષણ નહીં જળવાય, તો એ મારા મનથી આઝાદી નહીં હોય. કારણ કે મારી આઝાદીનું સ્વપ્ન તો કંઈક જુદું જ છે. પણ અત્યારે દેશમાં હજુ તો હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ આઝાદ નથી બન્યું ત્યાં જ એનાં પગરણ ખોટાં મંડાયાં છે. ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે ‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણેથી પરખાય’ એમ આ બધું મને સારું નથી લાગતું. બાકી તો બધું ઈશ્વરને હાથ છે.”

પ્રાર્થનામાં જતાં પહેલાં આવતી કાલે સાંજે જવાનો લગભગ નિશ્ચય થઈ ગયો છે અને બાપુજી પ્રાર્થનામાં હમણાં જ જાહેર કરશે.

પરંતુ સાચી ખબર તો બાપુજી કાલે સાંજે વાઈસરોય સાહેબને મળશે પછી જ પડશે. નિયમ મુજબ સાંજે પ્રાર્થનાસભામાં ગયા. હવે તો સારી રીતે પ્રાર્થના થાય છે. હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રીપુરુષો આવે છે

પ્રાર્થના પછી બાપુજી કહે,

“તમને ખબર આપતાં હું સકાચ અનુભવું છું કે, આવતી કાલે મેં બિહાર જવાનો લગભગ નિશ્ચય કરી લીધો છે.

“નોઆખલીમા હુ દૈવના દુકમથી ગયો હતો. અને તેના જ અનુસંધાનમા મારે બિહાર જવાનુ થયુ અને બને જગ્યાએ ઠીક ઠીક સંતોષકારક કામ ચાલી રહ્યુ છે. પરંતુ મારે તો બિહારને આદર્શ બનાવવુ છે ચારે તરફ બને ગમે તેવી આગ લાગે, નોખણ બિહાર કે નોઆખલીમા એની કશી જ કચારેય અસર ન પડેએ એવુ આદર્શ મારે કરવુ છે, અથવા મરવુ છે દિલીમા જે રાજદારી પવન ફૂકાય છે તેનુ પરિણામ જે આવવુ હશે તે આવશે, પરિણામ લાવનાર હું કોણ? અને એ આશાએ બેસાય નહીં હુ તો અહીં માત્ર એ વ્યક્તિઓનો કેદી છુ એક વાર્ષિકરોય સાહેબ અને બીજા પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ એ બંને જગ્યાને મે સદેશો પહોચાડી દીધો છે.

“હુ તો રહ્યો ગીતામાતાનો સેવક ગીતામા સ્પષ્ટ છે કે, સ્વધર્મનું જ રક્ષણ કરવુ અને પોતાના જ ક્ષેત્રમા રહી સેવા કરવી. દિલ્હી તો મારા માટે પરક્ષેત્ર છે. માટે ક્ષેત્ર તો બિહાર અને નોઆખલી છે અને પરક્ષેત્ર કે પરધર્મ બચાવહ હોય છે એટલે જો હવે હુ દિલ્હી માટે પોતાનુ ક્ષેત્ર મૂકીને રહુ તો મારા માટે બચાવહ બની નય

“અને ત્યાં બેઠા બેઠા જ હુ પલબલુ કામ કરીશ જ. હુ તો જ્યાં જઈશ ત્યાં એક જ વાત ફરી ફરીને ધૂટતા યાકવાનો નથી, કારણ કે એ ‘એકડો જ’ સાથે એકડો છે, એના ઉપર ધૂટીશ તો જ મને સાથે એકડો આવડશે. તેમ સત્ય, અહિંસા કે મરી જવુ પણ કોઈને મારીશુ નહીં, કે કોઈ પર ગુરસોચ નહીં કરીએ તો જ તેમા આત્મોન્નતિ છે, એમ મને દિવસે દિવસે વીવા જેવુ સ્પષ્ટ ભાસે છે જો આ સુત્ર બેમાથી એક પણ અપનાવે તો આજે જ મારી ખાતરી છે કે, દેશભરમા શાંતિ થઈ નય. અને અનેક વિઠળણામાથી છીગરી જવાય આપણે હૈયાકૂટા ન થઈએ આખરે આ બધુ ગુકસાન આપણે જ વેઠવુ પડવાનુ છે ઈંગ્લેન્ડ કે અમેરિકાથી તમારા માટે કોઈ કશું જ મોકલવાનુ નથી એવું તો સમજો! !

“અને એ માટે જ હુ થૂમુ છુ એમ કરતા કોઈ મને મારવા આવશે અને મારુ મોત જ જે પડે સર્જાયેલુ હશે તે સમયે તમારા માથી કોઈ ટોચી સંકનાર નથી દુનિયાભરના હકીમ, ડાક્ટરો ભેગા કરશે તોય કંઈ નથી વળવાનુ અને આ દુનિયા તો ચંદ્રશેખરી સાદની જેવી છે. હમણા જ તમે બજન સામજ્યું નેર તો પછી એ મોનથી શુ કામ કરતા ફરીએ? તમે જો સમજી જશો તો પાકિસ્તાન પાળાએને તો દુનિયા કહેશે કે આમ બલિમ રાજ્ય તમે નહીં ચલાવી

રાકા. પણ આજે તો આપણામાં જ દોષ ભર્યો છે તો બીજાને ક્યા મોઢે હું કહું કે તમે દોષ કરો છો ?

“ સત્યાગ્રહનો અર્થ જ આ છે કે, સત્યાગ્રહી આખી દુનિયાને પ્રેમથી પોતા તરફ વશ કરી રાકે છે. એને માટે ઈસ્ટ અમેરિકામાં પ્રચારકોની જરૂર નથી હોતી, જે સાચી સેવા કરનાર છે તેનો પ્રચાર તો એની મેળે જ થવાનો છે. આ હું કાંઈ કલ્પેલી વાતો નથી કહેતો, પરંતુ સત્ય હકીકત કહું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં આ જ રીતે આખી દુનિયાની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી.”

પ્રાર્થનામાંથી વળતાં એક મદ્રામી ભાર્મ આપુજીના હસ્તાક્ષર લેવા આવ્યા. આપુજીને તેમણે તામિલમાં હસ્તાક્ષર આપવા કહ્યું. આપુજી કહે, “ જો તામિલમાં મારી સહી કરવાનો પ્રયત્ન હું કરું તો તમે સુધારજો. પણ તમારે તેની કિંમત બમણી આપવી પડશે, એટલે કે દસ રૂપિયા. ” તેમણે દસ રૂપિયાની હા પાડી. આપુજીએ ‘ મો. ક. ગાંધી ’ ધીમે ધીમે માદ કરીને તામિલમાં લખ્યું અને અનાવ્યું. પેલા ભાર્મ કહે તમે તો કહેના હતાને કે મને બરાબર નથી આવડતું ?

આપુજી કહે, “ જો બૂલ વગર લખ્યું હોય તો તમારે મને બીજા દસ રૂપિયા આપવા જોઈએ ને ? ”

પેલા ભાર્મ પાસે બીજા દસ રૂપિયા તો ન હતા. આપુજી કહે, “ હજી હું કાલ સાંજ સુધી છું. કાલે સાંજ સુધીમાં આખી જગતે તમારામાં હું વિશ્વાસ મૂકે છે. ”

પણ તેમ તો પેલા તામિલભાર્મને આપુજી પ્રત્યે વધુ માન બિખર્યું અને હાથની આંગળીમા સોનાની પીંટી પહેરી હતી તે ઘુરત જ કાઢી અને આપુજીને પ્રણામ કરીને આપી.

આપુજી તો ખુશ થઈ ગયા. તેટલામાં પંડિતજી આવ્યા. અમે બે ચાર જાણુ આપુજીની આસપાસ બિમા હતાં તે જોઈને કહે, “ ક્યાં છે ? ”

મેં કહ્યું, “ આપુજી પોતાનો વેપાર કરી રહ્યા છે. ”

આપુજીએ આખી વાત કહી કે મેં ભૂત વચર સ્ત્રી સ્ત્રી તો મને હરિજન કંડ માટે મહેનતાણું તો મળતું જોઈએ ને ? પંડિતજી હસતા

હસતા પેલા તામિલભાઈને કહે, “તુમ જાનતે નહીં થે કિ આપુ બનિયે હૈ ?”

તામિલભાઈ કહે, “પણ સાહેબ, કોણ જાણે, તેમનામાં લૂંટવાની અદ્ભુત શક્તિ છે.”

આપુજી કહે, “પણ તેના બદલામાં આ પૈસા દુઃખી લોકોમાં ખર્ચાશે. તેઓ તમને કેટલા આશીર્વાદ દેશે ?”

તામિલભાઈ—“મારે માટે તો આપના આશીર્વાદ જ ખસ છે.” એમ કહી આપુજીના પગે હાથ અગ્રાડી પ્રણામ કર્યા. આપુજીએ તેના વાંસામાં મીડી ટપલી મારી અને તે ખુશ થઈને ગયા. પાંડતજી સાથે ૪૦ મિનિટ એકલા વાતો કરી.

પછી આપુજીએ થોડા આંટા માર્યા અને દંડા પાણીનો સ્પંજ કર્યો.

આજે ખાનસાહેબને પણ થોડોક તાવ આવ્યો છે. તેમને ગરમ પાણી અને મધ આપ્યું. એ પણ આવતી કાલે પેશાવર જશે. એ બહુ જ નિરાશ થઈ ગયા છે. એમને એમ લાગે છે કે ન હિંદુ-સ્તાનના કે ન પાકિસ્તાનના રહ્યા. પણ મને કહે, “જ્યાં સુધી મહાત્માજી છે ત્યાં સુધી મારે કશી જ ચિંતા નથી.”

એમના શરીર ઉપર માનસિક ચિંતાની અસર પડી રહી છે. તાવ હવે છતાંય આપુજીના પગ ચાંપવા આવ્યા. આપુજીએ બહુ ના પાડી. મેં તો ના પાડી જ હતી પણ કહે, “કલ તો આપુ આપ કહાં હોગે ઔર મેં કહાં હોઉંગા ? આજકે હી દિન હૈ, ઔર આપકે પૈર દયાનેસે મેં ડીક હો જાઉંગા.”

આવી ભક્તિ ખાનસાહેબની આપુજી પ્રત્યે છે.

આપુજીએ સૂતાં પહેલાં મને કહ્યું, “તારે કાલે સાંજ સુધીમાં બંધું જ તૈયાર રાખવાનું છે. પછી કદાચ અહીં રહી પડીશું તો સામાન છોડતાં વાર નહીં લાગે. પણ તારે જવાની તૈયારી જ મનમાં રાખવાની છે.”

મેં અર્ધો સામાન તો આજે જ બાંધી લીધો. વધારાનું સૂતર ખાદીબંદરમાં આપી દીધું. ભેટ આવેલા તાકા હરિજન કોલોનીમાં

વિયોગીછને મોકની આપ્યા રસ્તામા ખૂમ ગરમી લાગશે એટલે
કમાની માગીઓના ખસના પડદા માધવાની સૂચના આજે રેતવે એકિ
સરને ભાઈસાહેબે આપી પણ એ પડદા સ્થેતે તોડી જ નામે છે
એટલે એ ખર્ચ વ્યર્થ છે

૧૨-૪-૪૭

ભગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના મને ગીતાપાઠ લખાવી મારી ડાયરી
વિષે વાતો કરી તે પૂરી થયે સભાળીને મહુવા મોકની આપવાની
બાપુજીએ સૂચના કરી રાજકુમારી બહેન ૫-૩૦ વાગ્યે આવ્યા.
બગાળી પાઠ કરતા તેમની સાથે વાતો કરી રાજેન્દ્રમાણુજી પણ
આવ્યા બાપુજીએ આની નમણી તબિયતે આવના બલ કપડે આપી
કહ્યું કે, “દિલ્હી છોડના પહેના હું જરૂર તમારે ત્યાં આવી જાત”
ગોપાલસ્વામી આચર પણ આવ્યા બધા મળના પૂરતા જ આવ્યા
હતા

માલિશ સ્નાનથી આજે કંપાટથી પરવારી ગયા બાપુજીનું
વજન લીધું ૧૧૨ રતન થયું ગરમીના પ્રમાણમા ઠીક કહેવાય પડી
એક પડી એક આવતા જતા ગયા

૯-૩૦ એ ડેટનાક શીખ ભાઈઓ સાથે વાતો કરી તેમને
જનામ આપતા બાપુજી કહે, “મહેમ શુદ્ધિનો કમને લે છે ત્યાં તે
કાલેા ધણો મુશ્કેલ થઈ પડે છે શુરુ ગોવિંદસિદ્ધ વિષે હું અત્યત
માન ધરાવું છું મને માફ કરજો, પણ હું દિમતપૂર્વક કંઈ છું કે,
તમારા બધા કરતા કદાચ હું તેમનો સાચો પૂજક છું અને આત્મમની
પ્રાર્થનામા તેમના અનેક ભજનો ગવાય છે પરંતુ કામદાથી કોઈ
માણસને ફેરવી શકાતો નથી, સમન્વત્તાથી જ ફેરવી શકાય છે. એટલે
કામદાથી કંઈ કોઈ અદિસક નથી બની શકે. પરંતુ દિસાને ફેરવિયાન
કરનારો તો કોઈ જ ધર્મ નથી, અદિસાને ફેરવિયાન કરાવનાર સ્વભાવ
મધા જ ધર્મો છે પરંતુ તમે એવું કેમ નથી સમજતા કે, ને હું
બીજાઓને કહું કે તમે મારા ધર્મ તરફ માનથી જુઓ, તો પ્રથમ

તો મારે જ દરેકના ધર્મ તરફ માનપૂર્વક જોવું જોઈએને? પરંતુ આજે હું તમને નથી સમજાવી શકતો એ કસુણતા છે ”

૧૦ વાગ્યે રાત્રીજી આવ્યા પાકિસ્તાન હિંદુસ્તાન વિષે વાતો ચાલી. ૧૫ મિનિટ આરામ કરીને ૧૧-૩૦ વાઈસરોયને મળવા ગયા. હું સામાન પેક કરવાના કામે લાગી ટાઈમ્સમા આવ્યું કે, બાપુજીની ફોર્મ્યુલા ડોઝેસની કારોમારીને મંજૂર નથી, તેથી બાપુજી જલદી બિહાર જાય છે

બાપુજી વાઈસરોયને મળીને આવ્યા ત્યારે આ હકીકત વાંચી સ્તબ્ધ થઈ ગયા જોકે એક હકીકત સાચી છે કે બાપુજી પાકિસ્તાન કરાવવાની નિરુદ્ધમા છે પણ તેથી જ બિહાર જાય છે તે તો સાવ ખોટું છે બાપુજી કહે, “માણસને ઈશ્વરે સુદ્ધિ આપી તેનો સદુપયોગ કરતા દુરુપયોગ વધારે થયો છે છાપાવાળાઓ એમા સદુથી ચડે છે ધારે તો છાપાવાળાઓ હિંદુસ્તાનનો રંગ ફેરવી શકે, શિષ્ટ વાચન આપી લોકોની સેવા કરી શકે, અને ધારે તો લોકોને બગાડી મૂકે, ઉરકેરાટ ફેલાવીને સત્પાનાશ વાળી શકે છે ”

ખાનસાહેબ સીધા પેશાવર જશે આજે છેવે દહાડો છે એટલે મુલાકાતીઓનો પાર નથી મુખ્યત્વે કૃપાલાનીજી, સુચેતામહેન, પ્રફુલ્લ બાણુ, ખાનસાહેબ, ચાર્મનીઝ લાર્ડઆ, રો મુખરજી, બગદેનસિંહ, સી એચ ભાભા, દેવદાસકાકા, જમનાદાસકાકા, સર દાતારસિંહજી, ફાન્સના એલચી, કૃષ્ણ મેનન, શ્રીધગણીજી રાત્રીજી પડિત જવાહર-લાલજી સરદાર વલ્લભભાઈ, મૌલાના સાહેબ, અરુણા આસફઅલી, આરમ ડેલિગેશન મહેરચંદ બન્ના વગેરે આવ્યા

આજની પ્રાર્થનામા સુચિતામહેને ભજન ગાયું, અને આરતી કાલે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનો દિવસ પૂરો થાય છે તેને અગે બાપુજીએ વાતો કહી

કાલે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનો આખરી દિવસ છે. ૬ એપ્રિલનો દિવસ ભગૃતિનો દિવસ હતો એ દિવસે આખરે ભેયું કે આખું-હિંદુસ્તાન એક થઈ ગયું હતું રાહોરો તો એક થઈ જ જાય છે કારણ કે એકથ વગર ત્યાનો વ્યાપાર ન ચાલી શકે. પરંતુ હિંદુસ્તાનનું એકએક ગામકું પણ એમા બચ્યું હતું એવો સુવર્ણમય દિવસ હતો ૬ એપ્રિલને દિવસે

મે ઉપવાસ રાખવાનું કહ્યું હતું. અને આખા દેશે મારી વાત માની લીધી હતી હું તો કોણ માત્ર હતો? એ તો ફક્ત ઈશ્વરી સંમેત જ હતો. તે વખતે પન્તળથી આસામ સુધી, કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર સુધી, મદ્રાસથી પન્તળ સુધીના એન્એક ગામડામાં ભગૃતિ આવી ગઈ હતી અને ૧૩ એપ્રિલની વાગીખ હિંદુસ્તાનની કાલની વારીખ છે એ દિવસે જલિયાનવાલા બાગમાં હિંદુ, મુસલમાન, શીખ એકસાથે કતલ થયા એ કોઈ બગીચો ન હતો. એ તો ચોતરફ દીવાલનું પાકું ચણતર હતું અને ત્યાંથી ભાગવા માટે જરા સરખો પણ રસ્તો ન હતો, અને બેથી પાંચ હજાર માણસોની ત્યાં કતલ થઈ અને હિંદુ, મુસલમાન, શીખ બધાનું ખૂન એકસાથે વહી રહ્યું હતું કોઈ ભલભલો ડોક્ટર પણ પારખી શકનાર ન હતો કે કયું લોહી કોનું હતું? જલિયાનવાલા બાગમાં બધા જ હિંદુસ્તાનીઓ એકસાથે રાહીદ થયા, એ કઈ જેવી તેવી હકીકત નથી અને એ હત્યાકાંડ એટલો ભયકર હતો કે દેશ આખો હચમચી ગયો એટલે કાલે ૧૩ એપ્રિલનો દિવસ મનાવવાનો છે. ગુરુદેવ ટાગોરે પણ એ સમયે આ હત્યાકાંડથી-સરકારને કાગળ લખેલો.

“મને દુઃખ છે કે કાલે હું તમારી સાથે નહીં હોઉં. મેં બિહાર જવાનો નિર્ણય કરી લીધો છે. આપ કહી શકો છો કે એક દહાડો શેકાઈ જાઓને? પણ બિહાર હું મોજ માણવા નથી જતો. મયાશક્તિ સેવા કરવા જઈ રહ્યો છું અને ઉપવાસ તો રેલગાડીમાં પણ કરીશ જ જેવી રીતે ૬ એપ્રિલ તમે મનાવી હતી, તેવી રીતે આ દિવસે ઉપવાસ, મીન અને કાતણ તથા એકથ ભજવવાના કાર્યક્રમમાં ભાગ લેજો.

“જે તમે સાત દિવસની મારી વાતો સાંભળી હોય, તમને તે ખરાબર ગળે ઊતરી હોય, તો તમે ભલે થોડા જ પણ સાંભળનારાઓ નિશ્ચય કરી લેજો કે, અમે મરી જઈશું પણ કોઈને મારીશું નહીં. આપણે તનવાર, લાડી, બદ્દકનો આરાદો છોડી કેવળ ઈશ્વરનો જ આરાદો લેવા ભેઈએ અને એથી એવી નીડરતા આવી જશે કે તમે જ તમારું રક્ષણ કરી શકશો.

“આજે તો આપણે એવી રીતે લડી રહ્યા છીએ કે, મારી પાસે અનેક વિદેશી લોકો આવે છે તેમની પાસે શરમિદો બની નહીં છું અને તે લોકો મને અહિંસાના અભાવ શસ્ત્રને વાપરવાની રીત પૂછે છે, ત્યારે હું વિચારું છું કે કયે મોટે હું તમને કહું? મ્યા મારા જ લોકો ભાઈઓ ભાઈઓની કતલ કરી રહ્યા છે. ભેંકે હું નહીં છું કે આવી બેવકૂફીભરેલી લડતમાં ગળ્યા જ આણસો છે પણ આપણે જે એવા નિશ્ચય કરી લઈએ કે, આપણે જે નાતની આજ્ઞાદી ભેઈએ છે તે

બુદ્ધિના બળથી હાસ્ય કરીશું, તથવારના બળથી નહીં, તો તે આઝાદી મીઠી* અને પવિત્ર હશે.

“અખબારવાળાને જે રાજ્ય કહેવાની ઇચ્છા થાય છે કે, કોઈ ગમે તેટલી રાડો પાડે પણ છાપાવાળાઓ તો મુઢરતા નથી આવળા છાપામાં છે કે, મને વર્કિંગ કમિયોના મેમ્બરો સાથે બનવું નથી, મતમેદ થડ્યો છે, અને ઝડો થયો છે, એટલે હું બિહાર જઈ રહ્યો છું આ હકીકત કોઈ નાનારૂના છાપામાં નથી આવી. સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલા છાપામાં છે આ હકીકત જોઈને મને દુઃખ થયું કે, આપણા છાપાઓ કેટલા નીચા ગયા છે ? ઝડો શાને હોય ? ઝડો હોય તો હમણા જ બધા અહીં ભેગા થયા હતા, બધા જ મને એક મુરખી તરીકે માને છે, પૂછે છે મતમેદ તો હોય પણ મતમેદ કયા નથી હોતો ? બાપ દીકરાની વચ્ચે પણ હોય, પરંતુ તેથી ઝડો થયો એવું બધું લખવું, લોકોને ભડકાવવા અને એ રીતે વધારે વેચાણ કરી કમાણીનું સાધન બનાવવું, આ પાપી રીત અખબારવાળાઓની છે પેટ ભરવા માટે આવી રીતો અજમાવવી એના કરતા બીજું કયું મોટું પાપ હોઈ શકે ? હું પણ જૂનો અખબારનવીસ છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં પણ છાપું ચલાવ્યું છે તે પરથી આ કહી શકું છું ચેતાની કમાણી કરવા માટે આવી જૂઠી વાતોથી પાના બરી હિંદુસ્તાનની કુસેવા કરવા કરતા જો અખબારો બધા જ થઈ જાય, કે તત્ત્વીઓ એના કામ કરવાને બદલે બીજા કોઈક પેટ ભરવાનો ધ્યેય રોધી કાઢે તો સારું. અમેજીમા રાજ્યની ચોથી શક્તિનું માન અખબારોને અપાયું છે. અખબારોથી ઘણી વાતો સુધરે છે, ઘણી વાતો બગડે છે જો છાપાઓ સ્વચ્છ નહીં રહે તો હિંદુસ્તાનની આઝાદી શા કામની ? અને આપણને પણ એવી કુટેવ પડી છે કે, સવારે જાડતાની સાથે જ ઈશ્વરનું નામ લેવાનું બાળુએ રહ્યું, ગીતા કે કુરાન, બાઈબલ કે રામાયણને પાઠ નહીં કરીએ, પણ છાપું વાચ્યા વગર ચાલે જ નહીં. એ એક વ્યસન જેવું બની ગયું છે. અને આપણે છાપાના ગુલામ બની ગયા છીએ અને છાપાવાળાઓએ હવાઈ કિલ્લાની વાતો મૂઝી મૂઝીને માણસોને બેવફા બનાવ્યા છે પણ હું તો વાચકોને કહું છું કે આવા નકામા અખબારોને ફેંકી દો. આવા છાપાઓ નહીં વાંચો તો જરા પણ નુકસાન થવાનું નથી. અને જો છાપા વાંચવા જ દોય તો એવા વાંચો કે જેમાંથી કોઈક શીખવાનું મળે, કોઈક લોકોની સેવા કરવાનું માર્ગદર્શન મળે અને છાપાવાળાઓને પણ આવી ખોટી અફવાઓ ફેલાવવા માટે રાતના ઉત્તમરા નહીં કરવા પડે.

“આવી કંઈક વાનો હોય તો છાપાવાળાઓની પહેલી ફરજ એ છે કે, એણે ગાંધી, નેહરુ કે કૃપાલાનીને પૂછવું નેઈએ.”

“હું બિહાર જઈ કે નોઆખાલી, જ્યાં હોઈશ ત્યાં તમારું જ કામ કરીશ. પંબખનું પણ હું ત્યાં બેસીને કરીશ. અને જ્યારે ફરી કૃપાલાની, સરદાર, નેહરુ કે વાઈસરોય બાતાવશે ત્યારે હાજર થઈ જઈશ, કેમ કે અતે તો હું તેમનો કેદી છું.”

(રાતે ૧૦ વાગ્યે ગાડીમાં ડાયરી પૂરી કરું છું’).

૮-૧૫ ભંગી કોલોની છોડ્યું. અમો અમ્માજનને (મિસિસ સરોજિની નાયકને) બોલા ગયાં. તેમની પાસે ૧૫ મિનિટ રોકાઈને સીધાં સ્ટેશન પર આવ્યાં. ખાનસાહેબ બહુ જ ગમગીન હતા. વહાલથી વાંસો થાખડી મને છાતી સરસી ચાંપીને કહે: “બંટી ! તુજ્જકો મં રોજ યાદ કરુંગા. તુમને મેરી વહુત સેવા કી હું દેલો એક વાતકા કમાલ રલના કિ કોઈ મી, કુછ મી કહે, મંગર વાપૂકો કમી નહીં છોડના.”

એમ કહી આપુજીને પ્રણામ કર્યો. અને જણાવું હૃદય એટલું બધું પવિત્ર હતું કે એથી વાતાવરણમાં જુદો જ પ્રકાશ હતો. કાળી વાદળીમાં વીજળી ઝબૂકે અને એથી આંખ અંજાર્ધ જાય એવું પવિત્ર આ અને મહાત્મા, અને ગાંધી, અને અહિંસાના શાસ્ત્રા પૂજારી વચ્ચે છૂટા પડતી વખતનું બે મિનિટનું વિરલ દૃશ્ય હતું. કંઈક અલૌકિક અનુભવો હતા.

ગાડીમાં આપુજીએ વાઈસરોયને પત્ર લખ્યો. બીજા થોડાક કાગળો લખ્યા અને ૧૦-૧૫ પછી સૂતાની તૈયારી કરી.

હું પણ સવારની થોડીક તૈયારી કરી આ ડાયરી પૂરી કરી સૂતા જઈ છું. સ્ટેશનોએ હરિજન કંડ ઉધરાવ્યું. પટણા જતી ગાડીમાં અધી ડાયરી લખી છે. આવતી કાલે આપુજી ઉપવાસ રાખવાના છે.

૧૩-૪-૪૭

પટણા જતી ગાડીમાં

આજની રાત પ્રમાણમાં બહુ શાંતિથી પસાર થઈ. હું દરેક સ્ટેશને જાગી જતી હતી. રાતના હરિજન કંડના ૪૦૦ રૂપિયા એકઠા થયા. લોહો બહુ જ શાંતિપૂર્વક આપુજીને બોલતા હતા. દર્શન કરીને

ચાલ્યા જતા. કોઈ પણ જાતના જયધ્વનિ બોલવાની ના કહેતા હતા એટલે લોકો માની જતા. હું લગભગ ૨-૩૦ પછી ઊંઘી ગઈ અને ૩-૩૦ બાપુજીએ પ્રાર્થના માટે જગાડી ત્યારે જ જાગી, નિયમ મુજબ દાતણપાણી કરી પ્રાર્થના થઈ. ચાલતી ગાડીમાં આહમુદ્દર્તમાં પ્રાર્થના, અને તેમાં પણ ગીતાપાઠ કરવાની બહુ મજા પડે છે. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ગરમ પાણી અને મધ લીધું અને કેટલાક ભાઈઓ સાથે વાતો કરી. ઉરુળીકાંચનના મણિભાઈ સાથે ઉરુળીના નૈસર્ગિક ઉપચારો અંગે તથા ત્યાંની વ્યવસ્થા અંગે વાતો કરી. પછી ટપાલ લખી. . . . ને લખ્યું કે,

. . . એ તારા કોધની વાતો કરી. સ્વતંત્ર વર્તણૂકની પણ. જે માણસ સરચામાં રહી સ્વતંત્ર વર્તણૂક રાખે તે સંસ્થાનો ધાતક અને છે. કામ કરનારાં બધાં તેના નિયમોનું અક્ષરશઃ પાલન કરે ને એક તંત્રને આધીન રહીને ચાલે તો જ સરચા બને, ટકે ને વધે.

તારામાં શક્તિ ખૂબ છે. નૈસર્ગિક ઉપચાર તું ઠીક બાણે છે. પણ જે સંસ્થામાં રહેવાના શુણ્ઠ ન હોય તો ખીન્ન બધા શુણ્ઠ નકામા થઈ પડે છે. . . .

ખીજે એક પત્ર ચિમનલાલ કાકાને ઉરુળીમાં પોતાના અંગત ફંડમાંથી પૈસા આપવા બાબતનો લખ્યો. બાળકોઆજીને પણ ઉરુળી રહેવા બાબત લખ્યો. . . . ને નૈસર્ગિક ઉપચાર અંગે લખ્યું કે,

ટૂંકમાં, તા. ૧૩-૪-૪૭

ચિ. . . .

. . . સાથે છે. લખવાનું તો થયું છે. એ ચાલ ત્યારે. અત્યારે તો થણા કામમાં પડ્યો છું.

. . . મળી ગયો. મેં સાફ વાત કરી. મારો વિશ્વાસ નથી બિસતો. ક્યાંક પણ અસત્ય છે, પણ તમારી નજર ઠીકે તો મારા અભિપ્રાયને ફારે ચૂકવો.

નૈસર્ગિક ઉપચાર વિષે વિચાર તો કરું જ છું. મારા વિચારો વધારે દૃઢ થતા જાય છે. ઉરુળીનું દ્રષ્ટ સ્વતંત્ર ને નોખું થયું નોઈએ. એમાં નૈસર્ગિક ઉપચાર સાથે ગ્રામસુધાર આપો બળવો નોઈએ. એ દ્રષ્ટમાં . . . રહો એમ ઇચ્છું. નરગિસબહેનને કદાચ તકલીફ ન આપાય. તે ઇચ્છે તો આવે. ઉરુળીનો વિકાસ નોખી રીતે જ થવો નોઈએ. તેના અર્થની હદ આંકી છે. બહારની મદદ એક લાખ લગીની

રાખી છે, તે મારી મારફતે. એથી વધારે ખર્ચ પડે તો હરુણીનાં માણસો આપે. અથવા કામ એણું થાય. પરદેશી ચંત્રો વગેરેને સ્થાન નહીં જ અપાય.

નિર્મળદાને બાપુજીએ કાગળ લખ્યો, તેમાં છેલ્લે લખ્યું :

My Bengali continues, though slowly.

બીજા પત્રમાં :

ગરીબોને લૂંટવા ન જ લેઈએ એ વિષે મને શંકા નથી.

. . . ને લખ્યું :

બીજાએ ઉપર શી અસર પડે છે એ વિચારને સ્વતંત્ર સ્થાન નથી, એ સાબેશં સાચું છે. એને વળગી રહીએ તો આગળ ન વધાય. સુધારામાં ક્યાંય દંભ નથી, અસત્ય નથી, મદ નથી, તે જોઈ રહ્યું.

બાપુજીને આજે ઉપવાસ જ છે. પોતાનો રેટિયો આજે બગડી ગયો હતો, માંડ અર્ધા કલાકે ઠીક થયો. અમારી સાથેના મણિભાઈ, હિંગોરાણીજી અને તેમનાં પત્ની અલાહાબાદથી ઊતરી ગયાં. અલાહાબાદની બીડ ગળખની હતી, અને તેમાં અસહ્ય ગરમી હતી. દિવસના ભાગમાં લોકો દરેક સ્ટેશને હળ્મરોની સંખ્યામાં આવતા હતા. એટલે ગાડી પણ મોડી છે, અને ઠીક ઠીક બીડ થાય છે. બાપુજીએ ૪ વાગ્યે માટી લીધી. આજે બે કલાક બાપુજીએ કાંત્યું. દિવસના ભાગમાં બહુ આરામ ન મળ્યો. (પટણા પહોંચીને રાતે ૧૧ વાગ્યે આ ડાપરી પૂરી કરું છું.)

૭-૧૦ વાગ્યે અમે પટણા પહોંચ્યા. ડૉ. સૈમંદ મહમૂદસાહેબ, હુનરભાઈ વગેરે આવ્યા હતા. જતાં જ બાપુજી નાહ્યા અને ઉપવાસ છોડ્યો. પ્રાર્થના રસ્તામાં જ કરી લીધી હતી. પ્રવાસનો થાક સહુને સારી પેઠે લાગ્યો છે, એટલે બાપુજી પણ ખૂબ થાક્યા હતા. થોડાક આંટા મારીને ૯-૩૦ વાગ્યે સૂતા ગયા, હું પણ મારા કામકાજથી પરવારી. હવે ૧૧ વાગે છે. બેગમસાહિબા અને ડૉક્ટર-સાહેબનાં દોકરીઓ સાથે થોડી વાર વાતો કરી, સામાન મેળવ્યો. બાકીનું કામ સવારે જ કરવાનો બાપુજીએ હુકમ કરેલો છે, એટલે હવે સૂતા જ ગઈ છું.

આજે તો આપુજીનો મોનવાર છે રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના,
અંગાળી પાઠ પછી મને ગીતા શીખરી, અને દયાલ લખી ને
લખ્યુ

અહીં કાલે રાતે ક્યોં ને તમારો ૧૨-૩-૪૭નો કાળજ ફી વાગ્યો
હુ કઈક લખી ચૂક્યો છુ, એવુ સ્મરણ છે. એ લખવાનુ રહી ગયુ છે ?
ને તમારા આગ્રહે જીએ ચડાવ્યા હોય ને તે જ હવે નીચે લઈ નય
તો એમ મન માનીએ કે મૂળ આગ્રહ દુરાગ્રહ હતો ને આપણે જીએ
ચડ્યા જ નથી આવુ માનનારા મોટા માણસો છે તેઓ માને છે કે
અહિંસાનુ મારું શિક્ષણ ધાતક નીવડયુ છે. રેટિયો આપણને મધ્ય
કાળમા લઈ જવાનો ધોરી પ્રયત્ન છે તેમ જ ગ્રામઉદ્યોગનુ ને નર્ધ
તાલીમનુ એમ કેમ ન હોય કે મારામા કઈક મૌલિક દોષ હોવો જોઈએ
જેથી મને વિપરીત બુદ્ધિ જ સૂઝ્યા કરી ? મારા વિચારો તો જેવા
હતા તેવા જ વતે છે

ને લખ્યુ

જब विचारका ऐवय होगा और विचारकी सर्वथा गुद्धि
हो जायेगी तब विचारमात्रसे ही मिल सकते हैं, और जब ऐसा
होता है तब हमने मृत्युको भी जीत लिया है। ऐसे समय वगैर
भागके और अम्यासके नहीं आता है। आदर्श तो रस, कभी
आदर्शको पहुचनकी शक्ति भगवान देगा।

આજે સવારના ૮-૩૦ વાગ્યામા જ આપુજીએ જમરાનુ
પતાન્યુ ગરમી એવી પડે છે કે ૮-૩૦ વાગ્યે તો જાણે ૧૦-૩૦
થયા હોય એવો તાપ છે જમતા જમતા આંકીના પ્રવાનમડળ
અંગેની ચર્ચા ચર્ચ ૧૧-૩૦ આપુજીએ આરામ કર્યો બીડીને ફરી
પત્ર લખ્યો તેમા લખ્યુ કે

ને-તો વાળી ફલીલ નિરર્થક ગણાય અને આમ ક્યું હોત તો
સારું થાત એમ કહેવુ દોષભર્યું છે ને મુખ્યત્વે જે ઈશ્વરનો દોષો
દોરાવાનો દારો કરે તેને સારુ ન કહેવાય ઈશ્વર દોરે છે એમ કહેવાનો
અધિકાર તો જેતુ ચિત્ત શુદ્ધ હોય તેને છે મારું ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાનો
મને આવડે તે અધો પ્રયત્ન કરુ છુ, તેથી જ ઈશ્વરને વચસા લાગુ છુ

આજની પ્રાર્થનામાં યેશુમાર બીડ હતી લાખ ઉપરાતની મેદની હશે પ્રાર્થના પહેલા ખૂબ અશાંતિ હતી, તેથી પહેલા રામધૂન શરૂ કરાવી, પછી આખી પ્રાર્થના થઈ

પ્રવચનમાં માપુએ કહ્યું

‘ પહેલા મુસાફરી અગે થોડું કટીરા આ વખતે મુસાફરી ઠીક શાંતિથી પસાર થઈ આખી રાત ઠીક ગઈ ગણાય કાનપુરમાં ખૂબ જ માનવમેદની હતી છતાં મને ખબર ન પડી એટલી શાંતિ જળવાઈ પરંતુ બિહારની સરહદ આવી અને મામનો બગડ્યો દિવસમાં હું નોંધ્યો તેવો આરામ ન લઈ શક્યો અને કામ પણ ન કરી શક્યો બિહારના બાઈબહેનોને કહીરા કે આપણો પ્રેમ સાત્ત્વિક હોવો નોંધ્યો.

“હવે હું ત્યાં ગયો તેની વિગત આપને આપુ ત્યાં પરિતજ અને કાર્યવાહીના મેમ્બરોને તો અવારનવાર મળતો જ હતો પણ હું તો મુખ્યત્વે વાઈસરોય સાહેબને જ મળવા ગયો હતો એ સાફ દિનના છે અને યોને અવારનવાર કહે છે કે હું હવે આખરનો જ વાઈસરોય છું

‘અને જો આપણે હવે આપસ આપસમાં લડતા રીંછો તો આપણે જ તેને જતા અમાલીશુ એક તરફ આજાગી હવે આપણા પગ આગળ આળોટી રહી છે અને ખીજ ખાત્રુ આપણે લડીએ છીએ એ કરુણ હું ખતુ શું વર્ણન કરું? સાથીઓની સાથે મારી એ જ વાતો થઈ હવે આપણે જો બની ગયું છે તે બૂઝવું નોંધ્યો

“મને પૂછવામાં આવે છે કે હું પલખ કેમ નથી જતો? પણ તેના માટે એટલું જ કહીરા કે મને મારા અતરાત્મા તરફથી પ્રેરણા નહીં મળે ત્યાં સુધી હું ત્યાં જવા નથી ઇચ્છતો મારો ધર્મ બિહાર અને નોઆખાનીમાં કામ કરવાનો છે ત્યાં કરવું અથવા મરવું એ નિશ્ચય છે અને પલખ અત્યારે મારા માટે પરધર્મમાં જવા જેવું છે અહીંના લોકો કટી દે કે, હવે આખું હિંદુસ્તાન સગી જશે તોપણ અમે અડી સપથી જ રહીશું, તો હું આજે જ નોઆખાની સાથે જો જાઉં અને ત્યાંના મુસામાનો કહી દે કે હવે અમે જ હિંદુ રક્ષણ કરીશું

સુહરાવદી સાહેબ સતીશખાતુ માટે કહે છે તે તેમને રોબલ નથી સતીશખાતુ જેવા ફકીર માણસ હિંદુસ્તાનમાં બહુ ઓછા છે એ તો હજારો રૂપિયાની બગાળ કેમિશનની કમાણી છાત્રી બધાની સેવા કરવા બેઠા છે મોઈના માટે જાળ્યા વગર નફાલું કમાવું એ આપણી પડતીની નિશાની છે

“મુસલમાનો માનતા હોય કે મારદાડ કરવાથી પાકિસ્તાન કરી રાષ્ટ્રીયું તો હું તેઓને વિનંતીપૂર્વક કહીશ કે, તમે ડર બતાવીને તો એક થય પણ નહીં લઈ શકો. સમજાવટથી, શાંતિપૂર્વક આશુ હિંદુસ્તાન જોઈએ તો લઈ શકશો. પણ ડરથી એક તસુ પણ નહીં મેળવી શકો.

“કાલે બંગાળી નવું વર્ષ બેસે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા નવા વર્ષના દિવસો જુદા જુદા આવે છે. ઈશ્વર કરે અને ફાઈક સમય એવા આવે કે, આખા હિંદુસ્તાનમાં એક જ દિવસ સદુ નવા વર્ષ તરીકે સાથે બેઝવે, અને એકબીજાના દોષોની માફી માગે. નવા વર્ષની શુભેચ્છા પાઠવું હું. ઈશ્વર કરે અને સઘળી જગ્યાએ શાંતિ થઈ જાય. અને હિંદુઓ મરવાનો પાઠ શીખી લે. એક નિશ્ચય કરે કે, મરી જવું પણ કોઈનેય મારવા તો નહીં, પણ મારનાર પર ગુસ્સોય ન કરવો. આવા બહાદુર માણસો જો મુઠ્ઠીભર મળ્યા જાય તો હિંદુસ્તાનનો વાન બદલાઈ જાય.”

પ્રાર્થના પછી ફંડમાં રોકડ નાણાં ઉપરાંત બે સોનાની બંગડી, બે મીનાની વીંટી, એક ચૂક અને કાનનાં એરિંગ છે. લગભગ ૫૦૦ રૂપિયાનાં હશે.

પ્રાર્થના પછી આપુણ મુસલમાન ભાઈઓ સાથે વાતો કરતાં કહે, “મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે બ્રિટિશો હિંદમાંથી આત્મા જશે તો જરૂર કોમી એકથ થશે. લીગવાળાઓને એટલું કેમ નથી સમજાવું કે પ્રથમ ગુલામીમાંથી તો મુક્ત થઈએ? પછી ભાગલાની વાતો કરીએ. એટલે કાં તો મુસલમાનો હિંદુસ્તાનને પોતાની માતૃભૂમિ ગણે છે અથવા નથી ગણતા. જો માતૃભૂમિ ગણતા હોય તો આવી કૃત્તેઆમ બંધે કરાવી પહેલાં અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી તદ્દન મુક્ત થવું જોઈએ. અને પછી જો સાથે ન શકે તો સમજાવટથી ભાગલા પાડવાની માગણી કરે. અથવા તો પોતાની સરકારે રચીને પોતાનું લશ્કર રાખીને ભણે લડીને ભાગલા પાડે. પણ આમ પીક પાછળ હજારો નિર્દોષોની શા માટે કતલ થાય છે, તે જ હું તો સમજી શકતો નથી. અને જો હિંદુસ્તાનને મુસલમાનો પોતાનો દેશ ન માનતા હોય તો તો પાકિસ્તાનનો પ્રશ્ન જ નથી ઉપસ્થિત થતો.”

આ મુસલમાન ભાઈઓ લીગ તરફના હતા. તેમને બહુ સ્પષ્ટ આપામાં સંભળાવ્યું. અને આ સાંભળીને આ ભાઈઓ તો થંબી

જ ગયા. અને કહેવા લાગ્યા કે, “આવી કૃત્યેઆમને તો અમે પણ વખોડીએ છીએ.”

પણ આપુણ ક્યાં છોડે એમ હતા? કહે, “તો તમારે અહીંની લીગની શાખા તરફથી નિવેદનો જાહેર કરવાં જોઈએ, અને ઝીણાસાહેબને કાગળ લખવો જોઈએ. જે તમો આટલું જ કરશો તો તમે તમારી સંસ્થાની બહુ મોટી સેવા કરી ગણાશે, અને સહુ કોઈ ખોટા અન્યાયથી બચશે.”

પણ લીગની નીતિ તો કહે કંઈક અને કરે કંઈક. એ પ્રમાણે આ ભાઈએ કલાક બગાડી ગયા. આપુણ સાથે તો બહુ મીઠી મીઠી વાતો કરી ગયા. ઝીણાસાહેબને પત્ર પણ લખશે એમ કહી ગયા. પણ એમના ગયા પછી આપુણ કહે, “એમાં બહુ વળૂદ લાગતું નથી.”

૧૦ વાગ્યા પછી આપુણ થોડી વાર ફર્યા. બિસેનભાઈ ખૂબ મદદગાર થઈ પડ્યા છે. એટલે હિસાબનું કામ આપુણને કે મારે બહુ જોવાપણું નથી રહેતું.

અહીં પણ દિલ્હી જેવી જ ગંરમી રહે છે. રાતે તો ગંગાને કિનારે જ સૂઈએ છીએ, એટલે ઠીક ઠંડક રહે છે. હું ૧૨-૩૦ પછી સૂતા ગઈ. આજે લગભગ બાર વખત મારી નસકોરી ફૂટી. જોકે રોજ પાંચેક વાર ફૂટવાનું તો સહજ બની ગયું છે. પણ દિલ્હીથી પટણા આવતાં રસ્તાની અસહ્ય ગરમી, અને અહીં તડકામાં આજે ખૂબ ફરી એટલે થયું હશે.

આપુણને પણ ગરમીને લીધે પેટમાં ઠીક નથી. સાંજે ફક્ત ગરમ પાણી ને મધ જ લીધું. સવારના ૯-૩૦ વાગ્યે પણ જમવામાં છ ઓંસ દૂધ અને થોડુંક શાકનું સૂપ જ લીધું હતું. બિહારની રાજકીય સ્થિતિની પણ આપુણને ઠીક ઠીક ચિંતા રહે છે.

૧૫-૪-'૪૭
ગાંધી કેમ્પ, પટણા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના, પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ, અને મને ગીતા પાઠ કરાવતાં આપુણએ અપરિચિત્ત વ્રત અને આજના સમાજવાદ કે આર્થિક સમાનતા ઉપર કેટલીક વાતો કહી: “ ‘સમાજવાદ’ તો આજના

આધુનિક યુગનો શબ્દ છે. પણ એ કંઈ નવી શોધ નથી. ગીતાઁમાં
 પણ એ જ સિદ્ધાન્ત દૃષ્ટ્ય ભગવાને મૂક્યો છે. માણસે જરૂર પૂરતું જ
 મોતાની પાસે રાખવું. એટલે કે પ્રભુએ માનવી ધડ્યો છે તો દરેક
 માનવીને સરખું ખાવા, પહેરવા અને રહેવાનું મળવું જ જોઈએ આ
 ધર્મ પાળવા માટે મોટાં મંડળો રચવાની જરૂર નથી. એક માણસ
 પણ ધાળી શકે છે, અને જીવનમાં આ આદર્શ વણવા માટે પહેલાં
 તો હિંદુસ્તાનના ગરીબમાં ગરીબ માણસનો ખ્યાલ કરી મોતાની હાજરો
 ઓછામાં ઓછી કરવી. મોતાનું કે કુટુંબનું પેટ ભરાય તેટલું જ કમાવું.
 જોકેમાં પૈસા મૂકવાના લોકને તો આમાં સ્થાન હોય જ નહીં, અને
 જે ધન કમાઈએ તે પણ સંપૂર્ણ પ્રામાણિકપણે. મોતાનું જીવન ક્રીણી
 ક્રીણી બાળતોમાં પણ સંમતી કરવું જોઈએ, અને એક જ વ્યક્તિ
 મોતે આ પ્રમાણે જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરશે તો તેનો એપ પીગને
 જાગ્યા વગર નહીં રહે. ધનિકે મોતાના ધનના ટુટ્ટી જની જવું, પણ
 જે એ ધનને હિંસાત્મક રીતે લૂંટવામાં આવે તો તેથી રૂઢને જ
 નુકસાન થાય છે. આને સામ્પવાદ કહેવામાં આવે છે. અને હિંદુતાનું
 હિંસાત્મક રસ્તો લેવાથી એક શક્તિશાળી માણસને સમાજ સુધારી
 બેમે છે. ”

સુધરી શકે છે આ કઈ કાર્પનિક વાત હું નથી કરતો મેં નવે અનુભવેલો કિરસો છે માતાઓ પણ એવી જ રીતે પોતાના બાળકોને ફેરવી શકે છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં હિંદુ મુસલમાન, પારસી છાકરાઓ તથા છાકરીઓને સાચવ્યા છે, અને એમાં એક જ સમયે મેં વિદ્યાર્થીને માર્યાનું ચાહ છે પણ તેના કરતા મારી અહિંસાની ગીત વધારે સારી સંકળ થતી મેં અનુભવી છે બાળકોને નો શિક્ષક પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો એને એ દુષ્ટ જ ચાલ કે પોતાની ખાતર પોતાનો શિક્ષક આ સખ ખમે છે એથી એ તુરત જ નરમ પડી જશે અને છતાં પણ કોઈક વિદ્યાર્થી એવો હોય તો તેની સાથે અસહકાર કરવો પણ એ બીજી રીત છે, સર્વોત્તમ રીત તો પહેલી જ છે

થોડક લખાવીને બાપુજી દસેક મિનિટ સૂતા બીને ફરી પોતાના કામે લાગ્યા છ વાગ્યે ફરવા નીકળ્યા ફગતી વેળા આર્ષ એન એ વાળા કર્નલ શાહનવાઝસાહેબ આગ્યા એમનો પણ અહીં મને સારો પરિચય થયો મહુ ગુનાખી માણસ છે બાપુજીએ કેના કેવા માણસોને ખેત્રી લીધા છે એની કલ્પના કરતાં લોહાયુધક જેમ લોહાને ખેત્રી લે તેની કોઈક શક્તિ એમનામાં કે એમ લાગ્યા વગર ન રહે

ફરતી નખતે તેમની સાથે વાતો કરતા બાપુજી કહે, “હું તો તમારા પર મોતી આશા રાખી રહ્યો છું અને મારે તો તમને સંપૂર્ણ અહિંસક શસ્ત્રના સિપાર્ષ બનાવવા છે તમે નેતાજી સાથે હતા અને કર્નલની પદવીને પામ્યા, તેમ મારે તમને અહિંસાના કર્નલ બનાવના છે અને એવો હોદ્દો હું તમને આપી શકું એવા પાવરધા થઈ જશો તો આ એકચના કાર્યની મફળતામાં મને જગા પણ શકા નથી સડને પ્રેમથી છતવાના છે તમારે કાતના શીખી જવું જોઈએ.”

શાહનવાઝસાહેબ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા ફરીને તરત મને કહે ‘ મુझे एक चरखा दो आज ही चरखा चलाना सिखा दो । वापून कहा कि लोहेकी तरवारको चलाना भूल जाना है, और अहिंसाके इस हथियारको चलाना सीखना है ।

બાપુજીનું માનિશ, સ્નાન બોજન પતાવીને શાહનવાઝસાહેબને રેટિયો બતાવ્યો, એક પૂણી કાંતી બતાવી, અને રેટિયો કઈ રીતે

શરૂ કરવો, કેમ બધ કરવો એટલું બતાવ્યું અને તરત જ શીખી ગયા એક પૂણી પોતે બગાડી, પણ ખીજી પૂણી મરામત મતતાં કાપી ગઈ કાતલી વખતે રાહનનાઝસાહેબને જોઈને થાય કે, બાપુજીએ આની રીતે કેટલાયના હૃદયનો પનટો ક્યો હશે? આમ નેતાજી મુલાપ માણના નરકરના એક કર્નલને સવારે દસ મિનિટમાં પોતાના કરી લઈ કાતના બેસાડી દીધા કર્નલ રાહનનાઝ સ્વેચ્છાથી - હોશથી રેડિયો કાતતા શીખના લાગ્યા

૮-૩૦થી જ મુનાકાતો શરૂ થઈ ગઈ હતી મુસનમાનભાઈઓ આ-આ હતા પ્રધાનમંડળના ભાઈઓ જુદા જુદા આ-આ

સવારે બાપુજીનું વજન કરાવ્યું, ૧૦૮ પાઉન્ડ થયું દિલ્હીમાં ૧૧૨ હવું કદાચ કાટામાં ફેર હોય, પણ ચાર પાઉન્ડો ફેર ન જ હોય ગરમીને લીધે વજન ઘટ્યું છે ખોરાક ઘણું જ ઓછું કરી નાખ્યો છે મારું વજન ૮૭ પાઉન્ડ થયું બાપુજીએ ઘણું વખતે મારું વજન પરાણે કરાવ્યું, અને પાંચ વર્ષ પહેલાં આગાખાન મહેલની નાત યાદ કરતાં કહે તને યાદ છે કે આગાખાન મહેલમાં ૧૦૬ વજન હતું? ૧૯ પાઉન્ડો ફરક? એનો અર્થ એ છે કે હું તારી પાસેથી ભૂનની જેમ કામ લઉં છું અથવા તું ધ્યાન નથી રાખતી! ”

હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ કે બાપુજીને પાંચ વર્ષ પહેલાંનું મારું વજન કેટલું યાદ રહી ગયું? મને પોતાનેય યાદ ન હતું મેં કહ્યું, હમણાં નસકોરી બહુ ફૂટે છે અને ગરમી છેને તેમા આપ પણ ૪ પાઉન્ડ ઘની ગયા ને?

મને કહે, “તું ૭૮ વર્ષની નથી ને? નહીંતર તારી દનીલ કદાચ ધ્યાનમાં લેત પણ હવે એટલું ધ્યાન રાખજે કે, જ્યાં સુધી ૧૦૦ સુધી વજન નહીં થઈ જાય ત્યાં સુધી હું તો તને નકામી સમજવાનો છું મને તો તું આટની બધી ઘની હોઈશ તેની કલ્પના ન હતી સુકાઈ છે, પણ આટની ઘની ગઈ છે એ આજે તારું વજન ન લીધું હોત તો મને ખમર જ ન પડત ને! ”

સામી કઈ દલીલ કરવી નિરર્થક હતી કારણ કે બાપુજી મારા પર નારાજગીથી બોલતા હતા એટલે ‘સમસે બડી ચૂપ’ એમ મૌન

પકડી લીધું કારણ કે એક સ્વચ્છ વાત કહી કે, “આને જ તારી પાસે પેના શિક્ષકને તેના વિદ્યાર્થીને કઈ રીતે સમજ કરવી તે લખા વ્યુતે ? એમ મારે પણ કંઈક કરવું પડશે ”

અહીં સિપાર્થિઓનું આદેશન શરૂ થયું છે આને અમારા ધરની આસપાસ ખૂબ મોટું સરઘસ નીકળ્યું હતું અને પોલીસમેન એસોસિયેશનના આગેવાનને બાપુજીએ બોલાવ્યા હતા પણ તેઓને હાથકડી નાખીને ગિરફતાર કર્યા હતા, એ બાપુજીને બહુ નથી ગમ્યું કદાચ એમ ન કર્યું હોત તો બાપુજીની સમજાવટથી બધું શાંત પડી જતું હોત વાત કથળી છે જોકે બાપુજી સીધું કરી જ દેશે બાપુજીના સમજાવટથી જ રામાનંદ તિવારી શરણે થયા છે

બપોરના કેટલાક ભાઈઓ સાથે વાર્તાલાપમાં બાપુજી કહે,

“વિજ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રજકણ જેની વસ્તુઓ માપવા માટે એક સેન્સિટિવ બેલેન્સ હોય છે જેમાં વાળનું પણ માપ થઈ શકે એટલે અહિંસા અને સત્યમાં જો એ વાળ જેટલી પણ ભૂલ આવે તો એ કાટા હવી ઊઠવો જોઈએ આપણી કસોટી એટલી હદ સુધી જોખાવાની છે અને જોખાવી જોઈએ જ એટલે કોઈ પણ માણસ માટે કોઈ પણ જાતનું અનુમાન બાધવું એ અહિંસક માણસને શોભે નહીં માર્ક આપણા વિષે કંઈ કહે તો તે માણસ આપણી વિરુદ્ધ જ હોય એમ માની લેવાનું કશું કારણ નથી હા તો બે મિત્રો હોય, બે ભાઈઓ હોય, છતાં એકબીજાને કંઈક મતભેદ થાય, તો એ મિત્ર પણ નથી મટતો અને ભાઈ પણ નથી મટતો એવા અનેક દાખલાઓ છે પાણીમાં હાથડોળનના બે ભાગ અને ઓકિસજનને એક ભાગ છે છતાં તેનું પૃથક્કરણ અને તેનું એકીકરણ કરી એક રીતે તપાસીએ અને પાણી ઉત્પન્ન થાય તો જ પાણીની શોધખોળમાં આપણું અનુમાન સાચું કહેવાય તેવી જ રીતે આપણા રાષ્ટ્રના વ્યવહારમાં પણ ઘણી વાર એવું બની જાય છે કે જો આપણને દીવા જેવું ચોખ્ખું દેખાતું હોય છતાં તે ખોટું નીવડી શકે છે અને પૂરી તપાસ કર્યા વગર અનુમાન કાઢી લેવું એમાં સત્યનો અને અહિંસાનો ચોખ્ખો ભગ છે આપણે જો સત્ય અને અહિંસાને વરેલા છીએ તો આપણે ધારા પણ ફૂંકી ફૂંકીને પીવી જોઈએ એટલું સાવચેત દરેક ક્ષણે આપણે રહેવું જોઈએ રાજ મહારાજના અનેક દોષો મારી જણાયા છે, છતાં હું તેમને માનથી મનુ છું, આદરસન્માર આપુ છું, કારણ કે એમાં

એમનો વાક નથી પરંતુ સંયોગોને લીધે જ તેમનો સ્વભાવ એવો બની ગયો છે પણ તેને પ્રેમથી જ ફેરવી રાખાય અને તો જ તેમને લાગે કે આપણે તેના મિત્રો છીએ અને તેથી તેઓ પોતે જ ઘણી વાર પશ્ચાત્તાપ કરવાની હદ સુધી પહોંચી જાય છે

“તમે જાણો છો કે, દીનબંધુ એન્ડઝને અમદાવાદે હમેશા તિરસ્કારતા છતાં એન્ડઝને તેમને ઘેર આવારનવાર જતા અને પરિણામે કેટલાયને પશ્ચાત્તાપ કરવો જ પડેલો તમારી વચ્ચે જો હું અહિંસા અને સત્યતા પ્રયોગોને સિદ્ધ કરી શકું તો જ હું પાનખ કે દિંદી જઈ શકું અને તો તો મને દરેક જગ્યાએ સંકળતા મળ્યા વગર રહે જ નહીં એટલે અહિંસક બનેલા માણસે આત્મનિરીક્ષણ સૂક્ષ્મતાથી કરવું જોઈએ અને પ્રતિક્ષણે જાગૃત રહી સાવધ રહેવું જોઈએ”

એક લાઈએ ના તરફ અનુમાન બાધી અવિશ્વાસની જરાક વાત કરી તેણે એક જ વાક્ય કહ્યું તેના બદલામાં બાપુજીએ ઉપરની હૃદય સ્પર્શી વાત સંભળાવી અને પોતાના વાનરશુરને મતાવ્યા કે, ‘આ શુરુ મને હમેશા એ જ પાઠ આપે છે કે કોઈ પ્રત્યે અવિશ્વાસથી જોવું નહીં, તેથી તેણે આખા મધ કરી છે કોઈની નિદા સંભળી નહીં, તેથી બે કાન બંધ કર્યા છે અને કોઈની કૂચની કે બીજાને દુઃખ થાય તેવું એક પણ વચન મોમાથી ન કાઢવું એટલે મોં બંધ કર્યું છે”

માફી તો નિયમ મુજબ ક્રમ ચાલે છે પ્રાર્થના અહીં માફી પુરના મેદાનમાં જ થઈ

પ્રાર્થનામાં બાપુજી કહે,

‘મારી હિપર દિંદીમાં કાગળો આવતા હતા બિહારના માણસોને શકા હતી કે હું પાછો આવીશ કે નહીં ? અને કેટલાક હું અહીં આવ્યો છું એટલે સ્તુતિ કરે છે પણ સ્તુતિ તો શી કરવાની હોય ? જે માણસ ધર્મચાલન કરતો હોય તેની તારીફ કરવાની કશી જરૂર ન હોય દેનારા કાગળો પણ દે છે તે પણ મને સ્પર્શ નથી થતી, કારણ કે હું તો મારા ધર્મનું ચાલન કરવા પ્રયત્નશીલ રહું છું કે મારે તો કરવું છે અથવા મરવું છે કોઈ કહે છે કે એક મુસલમાનના કહેવાથી અહીં કેમ આવ્યો ? પણ જે મુસલમાનના કહેવાથી હું અહીં આવ્યો છું તે ? સૈયદ મહમૂદ સાહેબ તમારે બિહારનાર છે તમારા પ્રખ્યાત સેવક મહમૂદ હક સાહેબના તે જમાઈ છે તેમણે અનેક કષ્ટો દેશ ખાતર ભોગવ્યા છે એક વિદ્વાન અને બાહોશ માણસ છે અને

હિન્દુ મુસ્લિમ એકચ માટે એ એમની કાયા નિચોવી રહ્યા છે એવા માણસે મને અહીં બોલાવ્યો. પણ એ મુસલમાન છે માટે એના બોલાવવાથી હું અહીં આવ્યો એમા મેં શું કર્યો?

“પણ બિહાર તો મારો દેશ છે. બિહારના લોકોએ જ મને બનાવ્યો છે. બિહાર સાથે મારી મમતા છે સાથે સાથે ડોક્ટર માટે એની ગાળો પણ દેવાય છે કે, ‘એ રોતાન છે એણે ગાંધીને બિહાર બોવાની પોતાનું ઘર સાંજુ કર્યું’, નોઆખાલી બગડી રહ્યું છે’ આવી ગદી વાતો આપણે છોડવી જોઈએ નોઆખાલીનું ભ્રમણ પણ હું મુસલમાનોની વચ્ચે જ કરતો હતોને? તમને ખબર હશે કે, મારા વર્ષોજૂના છે સાથીઓ અત્યારે ત્યાં જીવના જોખમે કામ કરી રહ્યા છે એમા હું આવી જ નહીં છું. અને ડોક્ટર માટે આવા રાખ્દો વાપરવા એ આપણી પડતીનું નિશાન છે એણે કોએસની કેટલી બધી સેવા બજાવી છે અને મેનાન કહેવાનો અધિકાર માનવીને નથી, ઈશ્વરને જ છે આજે તેઓ મને કેટલા પ્રેમથી રાખે છે? મારી આ છોકરીને પોતાની છોકરી કરતા વિશેષ પ્રેમથી સાચવે છે આખું કુટુંબ આ છોકરીને કેવી રીતે સાચવે છે તે તમે જુઓ તો ખબર પડે કે, એનામા હિન્દુ મુસલમાનો બેદખાવ છે? અને હું નહીં ત્યાં મહેમાનોની લીડ તો રહે જ છે એટલે એટલા બધા માણસોને એ આખું કુટુંબ તન, મન, ધનથી સાચવે છે અનસારી અને રો. સૈયદ મહમૂદ જેવા બિહારમા ત્યાગી અને બાહોશ મુસલમાન પડ્યા હોય તો એને મિનિસ્ટ્રીમા લેવામા હું કરો જ દોષ નથી જોતો. મારણ કે આવા મરવાની હિંમત ધરાવનારા જે જ મુસલમાન હોય નોપણ મારે માટે બસ છે

“ખાનસાહેબને જુઓ. એમણે પઠાણોમા કેટલાય હિંદુઓનું રક્ષણ કર્યું છે એક માણસ શું કરી નીવડે તો આખી જાત પ્રત્યે નફરત બતાવવી? આવી સકુચિત મનોવૃત્તિ હવે આપણે કાઢવી જ પડશે. કારણ કે સ્વરાજ્યમા તો વિશાળ દૃષ્ટિ જ કેળવવી પડશે તો જ સ્વરાજ્યને સુરક્ષિત રાખી શકીશું નહીંતર સ્વરાજ્ય આપણી જ સકુચિતતાને પરિણામે કોઈક સમયે ભયમા આવી પડશે, એટલું જ નહીં પણ ફરી ગુલામી વહોરી લેશું.

“એક બિહારમા જ ને એકચનું વાતાવરણ સર્જાઈ નય, એક એક હિન્દુ બાળક અને એક એક મુસ્લિમ બાળક બેધડક નીડર બની નય તો તેની અસર આખા હિન્દુસ્તાન પર પડ્યા વગર રહેશે નહીં. અને બિહાર ને મારે તો આખા હિન્દુસ્તાનને માર્ગદર્શન આપી શકતો નહીં ધીરડો થઈ રાકે છે બિહાર તો રામનું ભક્ત છે રામજીએ

તો ક્યારેય કોઈ ફાલોય ખૂડું કામ નથી કર્યું તો જે થયું તે બૂલી
 ‘નમ્યા ત્યારે સવાર’ એ કહેવત પ્રમાણે, તમે ફરી નવત થાઓ
 મારી જોઈએ તેટલી અને તેવી મદદ માગી રાકો છો અને મારી આ
 વિનતીને વિચારજો

“આરી અસહ્ય ગરમીને કારણે હું હમણા પ્રવાસમા નથી જઈ
 શકું તેમ કારણ કે ગરમીને લીધે બેએક કલાક કામ કર્યા પછી મારે
 થોડોક આરામ લેવો પડે છે અને થાક પણ લાગે છે પરંતુમા બેઠા
 બેઠા હું એ કામ શક્ય તેટલું કરીશ જ”

પ્રાર્થના પછી બાપુજીની બેઠક બહાર કરી રાતના આઠ વાગ્યા
 છતાં લૂ ઝરે છે

૯-૩૦ પછી બાપુજી કર્યા અને સૂરાની તૈયારી ૧૦-૩૦ પછી
 આ કાપરી પૂરી કરી હું હવે સૂના જાઉં છું

૧૬-૪-૪૭

પંદરજી

આજે બાપુજી રોજ કરતાં કંઈક વહેંચા જીતી ગયા પ્રાર્થના
 પહેલાં મારી સાથે મિહાર વિષે સામાન્ય વાતો કરતા કહે, “હજુ હું
 સતોષ પામું તેવું કાર્ય નથી થઈ રહ્યું એકમીજી પર આક્ષેપ
 નાખનામાથી જ માણસો નવરા નથી પડતા, અને એમા મારે કામ
 કરવાનું છે, થાય તે ખડું જ્યાં સુધી દરેક હિંદુસ્તાની—સ્ત્રી હોય કે
 પુરુષ—પોતે જ પોતાનો રક્ષક નહીં બને, ત્યાં સુધી આપણો આરો
 નથી અને એ તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે દરેક વ્યક્તિ પોતાના પડોશી-
 ઝોનું તન મન ધનથી હમેશા કલ્યાણ જ ઇચ્છતી હોય, પછી ભલે
 તે ગમે તે કોમ કે ધર્મની હોય ધર્મ અને કોમ એ તો વ્યક્તિગત
 છે પણ એ કામ ઘણું કઠણ છે કારણ કે આપણે ૧૫૦ વર્ષથી જે
 રીતે ધણા છીએ તે ધડતર સાથે તો ક્યાંથી આવ્યું જાય ? વાઈસરોય
 પણ ઘણા જ કુનેહયાળ માણસ છે મારે કહેવું જોઈએ કે, આદલા
 વાઈસરોયને હું મળ્યો પણ આમા કંઈક જુદા જ સંસ્કાર છે”

પ્રાર્થના પછી મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો અને કાષ્ઠિકમા પત્રો
 રાખવાની પ્રથા સમજાવી કે, “ગમે તે પળે ગમે તે કાગળનું અનુસંધાન
 જોઈએ તો તુરત જ મળી આવે”

૫-૩૦થી ૫-૪૫ માપુછ સૂતા આપુછના પગમા ઢળતર થતું હતુ એમ કહેતા હતા ગરમીને લીધે છે નોઆખાવીમા તો અની કગતાય આપુછને વિશેષ કામ રહેતું હતુ, અને રોજ બે વાગ્યાથી બગી જતા હતા ૫૦ તુ અહી કધકિ વિશેષ થાકી જાય છે અહી માનસિક થાક પણ હીક રીક રહે છે, કારણ કે માણસને પોતાના જ ગણાતા માણસો છેતરે, તો પત્રી તેમની સાથે કામ લેવુ આકરુ પડે છે, તેવુ અહી છે માણસો એક વાત કહી જાય, હા પાડે, વચનો આપે, છતા તેનુ આચરણ બુદ્ધ થાય છે જોકે આપુછ તો એ મધાને પહોચી વળવાની શક્તિ ધરાવે છે પણ ખીજ નમજા પોચા માણસનુ અહીના કામને પહોચી વળવામા ગળુ નથી

ફરતી વેળા એક ભાઈ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરના આન્યા આપુછએ તેને કહ્યુ, “ હવે પત્રી આવુ કદીય આપણા હાથે ખનના ન પામે એવો દંઢ નિશ્ચય કરવો, એ જ સાચા પ્રાયશ્ચિત્તનો રસ્તો છે હવે પત્રી કદાચ કોઈ વખત પોતાને હાથે કધકિ ભૂન થઈ જાય તો, દિવસના ભૂન થઈ હોય તો રાતે સૂતા પહેના એ ભૂનનો એકરાર કર્યો નિના ન રહેવુ ભૂલ કરવાથી તો કોઈ માનની બચ્ચો બપુયો જ નથી એટલે ભૂન તો માણસથી થાય જ છે તેમા ખડુ જોખમ નથી પણ એ ભૂનને સતાડનામા જોખમ છે કારણ કે એક ભૂન થઈ તો તેને છુપાવના જૂઠું તો બોલવુ જ પડે, એટલે ખીજ ભૂન થાય એમ બૂલોની પરપરા ચાલી આવે તો અનહદ નુકસાનના બોગ થઈ પડાય શરીર ઉપર એક ગૂમકુ થયુ હોય તો તેને દમાનીને પરુ તો કાઢી નાખીએ, પણ એ ગૂમડામાથી જો એર ન નીકળી જાય તો એ એર માણસના શરીરમા ફેલાય અને માણસ મરણુ જ પામે એ જ પ્રમાણે ભૂન થાય તેનો એકરાર ન કરવામા બને પાપી માણસ ગમે તેટલુ પાપ કરે, પણ અતવડીએ જો પાપનો એકરાર કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો પ્રભુ તેને માફ જ કરે છે અને આ પ્રભુની સૃષ્ટિમા દરેકે દરેક માનવી તો શુ પણ જીવતુ અને પશુપક્ષી સુધ્ધાનુ કલ્યાણ થાય તેની મનમા ભાવના રાખવી જોઈએ અને તે બળ મેળવવા માટે ઈશ્વરનુ સવાર સાંજ ધ્યાન

કરવાનો જ ઉપાય છે. સહુના કસ્યાણની સદ્ભાવનામાં જ પોતાનું કસ્યાણ આપોઆપ સમાઈ જાય છે.”

આજે સવારના . . . જે ભાઈ આવેલા તેમને આપુંએ અત્યંત પ્રેમથી સમજાવ્યા, અને છેવટ હવે હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્યના કાર્યમાં લાગી જવા કહ્યું અને ચોરેલો માલ આપુજીને કે મુદુલાખહેનને સોંપી જવાનું કહ્યું.

આજે ખાનસાહેબ પણ ખાસ કામ અંગે જ આવ્યા. તેમની તબિયત ઠીક લાગી. પહેલાંની જેમ હું તેમની સેવા કરવા લાગી છું, જોકે થોડાક જ દિવસ રહેવાના છે. ખાનસાહેબનું જરાક કામ કરું છું તો એમને એમ જ લાગે છે કે, જાણે હું તેમનું ઘણું કામ કરું છું. વારંવાર પૂછે છે કે, “તું ચાકતી તો નથીને ? આપુજીના કામમાં વિદ્ધ તો નહીં આવેને ?”

મેં કહ્યું: આપની સેવા કરવાથી તો ઊલટાનો મને લાભ મળે છે. આપ કશી ચિંતા ન કરતા. સાંજે પણ ફરી પૂછતા હતા.

૧૨-૩૦ આજે મને થોડાક તાવ હોવાથી સૂતી હતી. મને ઊંઘતી જોઈ હશે તેથી આપુજીએ પોતે જ રેટિયો તૈયાર કરીને કાંતવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. આપુજી કાંતી રહ્યા હતા ત્યારે હું જાગી ઊઠી. હું રેટિયો તૈયાર કરવાને માટે જ ઝખ્ખીને જાગી હતી. મને જોઈને આપુજી ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. “હજુ થોડી વાર ઊંઘી જ તો મને વધારે ગમે.”

મેં કહ્યું, “પણ મને જગાડી કેમ નહીં ?”

આપુજી કહે, “મારે જોવું હતું કે હું રેટિયો તૈયાર કરી શકું છું કે નહીં. મને આ સારી તક મળી ગઈ ને ? કોઈ પોતાને લાભદાયી તક જવા દે ખરું ? તને તારી મેળે આમ મુઝાની માફક ઊંઘતી જોઈને હું ખૂબ રાજ થયો.” એમ કહી કાન પકડ્યો.

હું નહોતી ઇચ્છતી કે મને તાવ આવ્યો છે તે આપુજી જાણે. પણ મારો કાન પકડ્યો એટલે હું પકડાઈ ગઈ. પણ તાવની શરૂઆતમાં જ આરામ લીધો હતો, એટલે આપુજીની નારાજગીમાંથી તો બચી ગઈ

હતી એટલું જ નહીં પણ મારી સાથે વિનોદ જ કરતા હતા તાન વધીને ૧૦૩ ડિગ્રી થયો હતો.

પ્રાર્થના પહેલાં બાપુજી અને ઝીણા સાહેબે મળીને સંયુક્ત નિવેદન કાઢવું અને તેમાં બન્નેએ સહી કરવી અને આ હુલ્લડ થયું તેની હિદ્દુઓ વતી બાપુજી સહી કરે, અને મુસનમાનો વતી ઝીણા સાહેબ સહી આપે જોકે બાપુજી કહેતા હતા કે, હું કેનજ હિદ્દુઓનો નથી, હું તો મધાનો સેનક છું છતાં વાર્ષસરોય સાહેબના આગ્રહથી કે હિદ્દતી પ્રજાને તો આમ તમારા પર જ વિશ્વાસ છે, આથી બાપુજીને લાગ્યું કે, જે આ પરિસ્થિતિ સુધરતી હોય તો મને સહી આપનામાં કશી હરકત નથી એના છેલ્લા સમાચાર આપ્યા કે ગાંધે આગ્રમ ઝીણા સાહેબે પણ સહી આપી છે.

પ્રાર્થના સમયે તાવ લગભગ ઊતરી જતા બાપુજીએ પ્રાર્થનામાં જરાની હા પાડી છતાં માપનાનું કંઈ દેદે હતો પણ મારી ઇચ્છા હતી કે પ્રાર્થના ન છોડતી એટલે હા પાડી પણ પ્રાર્થના બેમ બેમ કરવાનું સૂચવ્યું પ્રાર્થનામાં આજે ભારે બીડ હોવાને કારણે પહેલાં રામધૂન શરૂ કરાવી પછી જ પ્રાર્થના થઈ શકી.

પ્રાર્થના પ્રત્યનમાં બાપુજીએ ન્હુ કે

તમને એક બખર આપુ કે છેલ્લે ત્યારે હું વાર્ષસરોય માટેબને મળના ગયો હતો ત્યારે તેમણે એક નિવેદન રાખ્યું હતું અને તેમાં તેમની સૂચના હતી કે મારી સહી આપુ તો સાફ તેમાં કંઈદે આગ્રમ ઝીણા સાહેબે પણ પોતાની સહી આપી છે અને બન્ને માનીએ છીએ કે આગકાન જે ગેરકાનૂન અને અમાનુષી વર્તવ દેશમાં ચાલી રહ્યો છે તે ધણો જ ખરાબ છે અને તેથી દેશની નામોશી થઈ રહી છે અને નિર્દોષ માણસો માર્યા જાય છે આ તો સત્વકીય બાબતો માટે જ આમ થાય છે પ્રાર્થની ઉપર જબરહસ્તી ન કરાવી સમય અને તેને અમે વખોડી કાઢીએ છીએ.

આવા નિવેદન પર મારી સહી હોય કે ન હોય તેની વશી કિમત નથી કારણ કે હું તો પોકારી પોકારીને કહું છું કે નિર્દોષોને મારો નહીં. પરંતુ કંઈદે આગ્રમ ઝીણા સાહેબની સહીની કિમત ધણી છે તેમણે વાર્ષસરોયની સાથે પોતાની સહી આપી છે હવે વાર્ષસરોય સાહેબની આ નવી સુમ્તિ કેટલી સફળ થાય છે તે જોવું રહ્યું પણ આપણે તે પર

ભરોસો અને શ્રદ્ધા રાખવા જોઈએ કે હવેથી દગોફિસાદ બંધ થશે જો કે મયદે આજમ તો લીગના પ્રતિનિધિ પણ છે હું તો ઇર્ષના પ્રતિનિધિ નથી હા તમારો નોંર છુ અને મારો પોતાનો પ્રતિનિધિ છુ છતા તમે બધા પ્રેમથી કહો છો કે, તુ જ અમારો પ્રતિનિધિ, તો તે માટે મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ હું કોઈ પણ ખાસ સ્થાનો નેતા નથી જ. પણ મારી સહી લીધી છે તે મારા પોતાના માટે ખતરનાક વાત છે હવે જો હિંદુઓ ‘મહાત્મા ગાંધીની જય’ કહીને કોઈને મારશે તો પહેલા મારે મરણ પડશે નોઆખાવી માટે તો મને અધિકાર મળી જ જાય છે ત્યાના હિંદુઓને હું એટલુ વચન આપુ છુ કે, તેઓ સમજે અને માને કે હું કરીશ અથવા મરીશ આ મારા નિશ્ચય પર તેઓએ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ મે આ સહી હિંદુઓના કોઈ પ્રતિનિધિ તરીકે નથી આપી તેનુ રપટીકરણ અહી કરી લઉ છુ હું તો સર્વ ધર્મનો પ્રતિનિધિ છુ

“પણ તમારે સદુએ મને આ કામમા મદદ આપવાની છે એ જમાને એવો હતો કે ઝીણા સાહેબ કોમેસના મોઢા નેતા હતા, અને તે બધાને માટે બિનતા હતા ખાસ કરીને છાપાવાળાઓને કુદુ છુ કે, આ બાબતમા કોઈ પણ જાતની ગેરસમજૂતી થવા ન પામે તેનુ લક્ષ રાખને છાપાવાળાઓએ સ્વતંત્ર હિંદમા ખૂબ સાવચેત બની સેવા કરવી જોઈએ

“આ નવી ઘટનાથી મારા મગજ પર ઘણો બિાલો આવી પડ્યો છે આ ઘટનામા વાર્ષસરોય સાહેબની દરમિયાનગીરી છે તેમની આ મહેનત માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે પણ આના કરતા રોશન અને સારું તો એ લાગત કે, વાર્ષસરોય સાહેબને તમ્થીક આખા વગર અમે બનેએ જ અદરોઅદર સમજને આ કયું હોત તે માટે મે મહેનત પણ કરી જોઈ પણ એમા હુ ઝીણા સાહેબને સમજવવામા સફળ ન નીવડી શક્યો એ મારે કબજ કરવુ જોઈએ પણ બે વાર્ષસરોય સાહેબ વચ્ચે રહ્યા અને જો શાંતિ થતી જ હોય તો એમા મને યથી હરકત નથી પણ હવે ઈશ્વર અમને બનેને એવી સન્મતિ આપે કે, અમે સચ્ચાર પૂર્વક અમારી સેવા આપી શકીએ અને આપને બધાને કહીશ કે આપ પણ અમને સાથ આપો હવે અમારો ધર્મ રો છે તે વિચારને કોમેસ તથા લીગ માંને પોતાનુ કર્તવ્ય શું છે તે સમજે અને સાથે મળી કામ કરે

‘આને બિડાર શરીફમાથી અને મુનેર ત્રિહવામાથી મને બે ભાઈઓ મળ્યા આખા હતા તેઓ મુસલમાન હોવાથી તેમને મત્દની નથી

મગતી અને બીજી વાત તેઓએ એ કહી કે, તેમને રાષ્ટ્રીય ગાંધીની
 ૯ રત્ન આપાવું

“ મને આ વાતથી દુઃખ થાય છે અને શરમ આપે છે કે, બિહારના
 હિંદુ એક દહાડો કેના હતા? તેઓ મુસલમાનો સાથે હાથ મિલે અનેક સત્યા
 ગ્રહોની લડાઈ લડયા છે અને આજે એ જ ભાઈઓ વચ્ચે આગવી દુઃખનાવટ
 કે મતભેદ પશુ ન મેળવી શકાય! માગી છજી તો છે કે હું મુગેર જિલ્લામાં
 જઈ. પણ માંડું શરીર કામ નથી કરતું અને એ કાંઈ બચાવવા તમે
 મંજૂર કરો કે હવે આ બુકોને શું નામ સત્તાનવો? અને રાષ્ટ્રીયની
 રત્ન હું મેળવી આપું? એ મારાથી તો બની શકે તેવી વાત નથી કાગલ
 કે રાષ્ટ્રીય માણસનું રક્ષણ કરે છે તે સિદ્ધાંતમાં હું માનતો નથી હા,
 રાષ્ટ્રીયની જરૂર કદાચ વાત આવે તો પડે પણ આજે તો હિંદુને મારવા
 કે મુસલમાનને મારવા માટે જ આ બધા દુષિયાદોની જરૂર પડે છે.
 બિહારીઓ તો રામાયણના પ્રખર અભ્યાસી કહેવાય છે તેમાં પણ એક
 સુદર વાત છે કે, વિબીપણે રામને પૂછ્યું કે આપ રાવણની સામે યોદ્ધા
 ગીને લડશો? તો રામે જવાબ આપ્યો કે, મારી પાસે માગી શક્તિતા,
 મત્ત અને તપશ્ચર્યાનું બળ છે અને તે સમિતી હું લડીશ. આપણા
 ગાંધીજીએ આવડું જ ન જોઈએ કે, રાષ્ટ્રીયતા બળે માંડું રક્ષણ થશે.
 દરેક પરસ્પરીને તમારી મા, બહેન કે દીકરી માનતા થઈ જાયો.

“ બીજી એક વાત મારે ખેડૂતમાર્ગોને મેલવાની છે આપણા
 દેશમાં આપણું રાજ્ય આગું, અને થોડા સમયમાં તો આપણે પૂર્ણ
 રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરીશું જમીનદારી નામની માટે આજે વર્ષોથી
 સંઘર્ષો પ્રચલ છે. પણ હવે તો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી તે દિશા
 તરફ આગળનું કામ ચાલશે પણ એનો અર્થ એવો નથી કે, ખેડૂતો
 જમીનદારો પર સવાર થઈ બેસે. આજે તો એવા સમાચાર મળ્યા કે,
 ખેડૂતો મારપીટ પણ કરે છે. આ ગીને ખેડૂત જરૂર પણ ઊંચો નથી
 આવી શકે ખેડૂતોને અન્યાય થતો હોય તો તમે સરકાર પાસે જરૂર
 દાખી રાને જઈ શકો છો, પણ તમાગથી કામદો તો હાથમાં ન જ લેવાય.
 આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય આગું એનો અર્થ એ નથી કે જેને
 જેમ કહે તેમ વર્તી શકે ઊંચાનું આપણે વધુ નમ્ર બનવું જોઈએ અને
 અધમનસાઈથી સહાનુભૂતિપૂર્વક કામ લેવું જોઈએ તો જ હિંદુસ્તાન મુખી
 થઈ શકશે અને તો જ જમીનદારોને પણ શરમ આવશે કે, મારો ભાઈ
 મુખે મરે છે અને માગી પાસે હાલદો એવર જમીન છે, માટે હાવ
 હું મારા ભાઈને થોડીક જમીન તેનું ગુજરાન ચાલુ થાય તેટલી વાવવા
 માટે આપુ એટલે કહેવાનું એ છે કે, જે કામ સમાધાનપૂર્વક, કુશળતા,

બલમનસાઈ તથા પ્રેમળી રાકય છે, તે ગમે તેવા કાનુન કરવા છતાં સફળ નથી જ થવાનું. અને જમીનદારોએ પણ સમજતું પડે છે, અત્યાર કુળી ખીનને ભોગે એરાઆરામ ભોગ્યો તે હવે નહીં ભોગવી શકાય.”

પ્રાર્થના પછી અહીંનું પ્રધાનમંડળ મળવા આવ્યું. લગભગ દોઢેક કલાક ચર્ચા ચાલી. . . . હું તો અર્ધોક કલાક બેઠી હતી. અને માત્ર કામ પતાવ્યું. તાવને લીધે કામ પતાવીને વહેલી જ ઊંઘી ગઈ હતી. પ્રધાનમંડળ ગયા બાદ આપુજીએ પ્રાર્થનાપ્રવચન તપાસ્યું. અને ૧૦ વાગ્યે બધું પૂરું કરી મને ઉઠાડી.

બગીચામાં પાંચ સાત ચક્રર લગાવીને સવા દસ વાગ્યે આપુજી સૂતા. હું પણ આપુજીના માથામાં તેલ ઘળી પગ દાખીને સૂતી. સૂતાં પહેલાં આપુજીએ તાવ મપાવ્યો હતો. ૧૦૧ થઈ ગયો હતો. પણ પછી કંઈ કામકાજ તો હતું જ નહીં તેથી સૂઈ જ ગઈ. મારી તબિયત જરા પણ બગડે છે તો હું બેચેન નથી થતી પણ આપુજી પારાવાર બેચેન થઈ જાય છે. અર્ધા અર્ધા કલાકે પૂછ્યા કરે કે, “તને કેમ છે? માથું દુખે છે? હાથપગ તૂટે છે?” અને કલાકે કલાકે ગરમ પાણી પીવાનું મને પોતે યાદ આપ્યા જ કરે છે.

૧૭-૪-૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટણા

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી . . . ને લાંબો કાગળ લખ્યો, અને આરામ ન લીધો. આજથી હું જે દિંદી પ્રવચન લખું છું તેને બેમનું એમ જ પ્રેસમાં આપવાનું આપુજીએ મને કહ્યું.

‘મિદાર સમાચાર’ નામનું એક રોજનું બુલેટિન કાઢવાનું ધ્યાનમંડળ વિચારી રહ્યું છે, અને તેમાં આપુજીનાં પ્રાર્થનાપ્રવચન અને શાંતિ સંબંધી વિચારો આવશે. અને તે ગામડે ગામડે પહોં-વાડવાની કોશિશ થશે.

૮-૩૦ થોડીક બહેનો આવી. આપુજીએ બહેનોને કહ્યું :

“તમારે તમારા આત્મામાં અને પ્રભુમાં જ સંપૂર્ણ ભરોસો રાખવો નેઈએ. આત્મવિશ્વાસ અને હિંમત કેળવવાં નેઈએ. ડરનારને સદુ કોઈ ડરાવે છે. એથી ને ડરપોક રહેશે તો ઈશ્વરે તમને જે હિંમત કેળવવાની

શક્તિનો સદુપયોગ કરવા માટે પણ તમારામાં રહેલી શક્તિનું તમારે માપ કાઢવું જોઈએ.

“ભારતની બહેનોને અબળા કહેવાનું કોણે શોધ્યું હશે તે તો દેવ જાણે. ‘અબળા’ કહીને એ શક્તિને વગોવી છે. મારી દૃષ્ટિએ તો બહેનોને એક જાતની ગાળ આપી છે. આપણી સ્ત્રીઓ કદી પણ અબળા ન હતી અને નથી. આપણા દેશનો રત્નપૂત સમયનો, મોગલ સમયનો કે મહા-ભારતના સમયનો ઇતિહાસ વાંચશો, તો સ્ત્રીઓએ કરેલાં અદ્ભુત પરાક્રમોનું વર્ણન આવશે જ. એ પરાક્રમે કેવળ હથિયાર વાપરીને નહોતાં કર્યા, પણ પોતાનું ચારિત્રબળ કેળવીને એ મહાન શક્તિ કેળવી હતી. અને બહેનો જ ને ધારે કે, તેમણે પોતાના દેશની મશાલ ઉજાળવા કરવી છે, તો એ દેશની કાંચો ચંદ મહિનામાં પલટી નય, કારણ કે ખીબ દેશો કરતાંય આર્ય નારીમાં જે સંસ્કાર છે તે જુદા જ છે.

“બિહારમાં શુ કે નોઆખાલીમાં શુ, આખા દેશમાં આજે ત્યાં જુઓ ત્યાંથી એક જ સમાચાર મળે છે કે, અમુક જગ્યાએ અમુક સ્ત્રીઓને બગાડી, ક્યાંકથી ફેંકી દીધી. એવા ઘણા બેદુરનક સમાચાર સાંભળી મારું દિલ દ્રવી ભેટે છે કે, આપણી સ્ત્રીઓ આટલી ભીરુ કેમ બની ગઈ? સ્ત્રીઓની પ્રતિમા એાજી થતી ગઈ તેમા સ્ત્રીઓ જ જવાબદાર છે. તમારે દ્રીપદી અને સીતાની પેઠે ઈશ્વરમાં અસીમ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, યહૂદી એવા જાતિભેદો તમારે તમારામાંથી કાઢવા જોઈએ. અંગત ધર્મ ગમે તે પાળો, પણ જે પુરુષો સ્ત્રીઓને બગાડે છે તે કોણ છે? તમારા જ બાઈ, બાપ કે દીકરા છેને? આખરે તો દેશ-બાંધવ છેને? તમારે આવાં કૂર કૃત્યો કરતાં તમારા ધરના પુરુષોને રોકવા જોઈએ કે, તમે એક મુસલમાન સ્ત્રીને બગાડશો તો અમને બગાડ્યા બરાબર છે, કારણ કે તે પણ અમારી બહેન છે. પણ આજે એવો વિચાર સ્ત્રીઓમાંથી ચાલ્યો ગયો છે. તેને બદલે પોતાનો દીકરો, બાઈ કે બાપ અથવા ઘણી પરસીને મારે કે હેરાન કરે તો ધરની સ્ત્રીઓ ગર્વ લે છે અને દીકરાને શાબાશી પણ મળે છે. આવા દાખલા મેં ઘણા જોયા છે. પણ ચાલ રાખજે કે, આજે જે પુરુષો કે યુવાનો બહારની બહેનોની બેદુરન્યતા કરશે તે કાલે તમારી બેદુરન્યતા કરશે. પરિણામે સગાં બાઈબહેનો વ્યભિચારી થશે. એ જ આ ખુનામરકીનું પરિણામ હું જોઈ રહ્યો છું. હું તો એવું જોવા જીવવા નથી ઇચ્છતો. તમને પણ કહું છું કે, આર્ય સંસ્કૃતિને કલકિત કરવાનાં તમે સાક્ષી ન બનશો. તમે તો અત્યારે બાર પંદર બહેનો છો પણ કાર્યકર્તા બહેનો છો અને,

તમારી દ્વારા જો મારો અવાજ પહોંચી શકે, તો આખા દેરાની પ્રત્યેક બહેનને મારી આ હૃદયવ્યથા પહોંચાડવા છ્વ છુ.”

પંદર મિનિટ આપુછએ બહેનો વિષે, બહેનો પાસેથી રાખેલી આશા અને છ્વ છા બહુ જ ભારે હૃદયે કહી

૮-૪૫ જમતી વખતે આપુછને મે પૂછ્યું કે આપે અને ઝીણા-સાહેબે શાંતિ માટે જે અપીલ કરી છે, તેનાથી કાર્મ કાયદો યશો ખરો ?

આપુછ કહે, “હું તો વિશ્વાસ માણુસ રહ્યો. મારુ શુ જન્ય ? પણ જો મુસ્લિમો ઉપર તેઓ અકુશ રાખશે, તો ધણુ કામ પતી જશે. જોકે મને તો તેમા પૂરી શંકા છે જ. પણ મારી સાથે દગો કરીને દગો કરનાર જ પડે છે કહેવત છે કે, દગો કોઈને સગો નથી. તન, મન, ધનથી જો કામ કરતો હોઈશ તો મને કશી આંચ આવવાની નથી, તેના પર મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. અને તેમા તમે જે મારી સાથે બે ત્રણ રહો છો તેનો પણ પૂર્ણ સાથ હોવો જોઈએ ”

બોજનમાં દૂધ અને ફળ જ લીધાં. આવી અસહ્ય ગરમીમાં કરો ખોરાક લઈ શકતો નથી

ખોરાકના અડીના સ્થાનિક કોંગ્રેસ કાર્યકરો મળવા આવ્યા. તેમાંના કેટલાક ભાઈઓ એકબીજા પર અંગત આક્ષેપ મૂકતા હતા અને અતે વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું આપુછ તો ચૂપચાપ સાંભળતા જ હતા પણ જ્યારે જોયું કે, મામલો કાબૂ બહાર જઈ રહ્યો છે, ત્યારે આપુછ બોલ્યા :

“આજે સવારે જ મે થોડીક બહેનોને મારા હૃદયની વ્યથા કહી હતી, તે જ વ્યથા તમે પણ મને કરશો એવી મે આશા નહોતી રાખી. અપ્રમાણમાં આ એક ભારે કુટેવ છે. જ્યારે જ્યારે કુઈક કામની વિચારણાની સલા મળે ત્યારે આપણે એકબીજા પર આવા અંગત આક્ષેપો મૂકી ગુસ્સામા આવી જઈએ છીએ અને એવી રીતે વખત બગાડીએ છીએ કોંગ્રેસી કાર્યકરોના નહોર જીવનમા અને અંગત જીવનમા એકબીજા પ્રત્યે વેરઝેર ફેલાવાતુ જોવામા આવે છે તેથી ગુડાગીરી, શિસ્તનો અભાવ અને ભેદરકારી દિનપ્રતિદિન વધતા જ ન્ન્ય છે. આજે હવે આપણુ તત્ત, આપણુ રાજ્ય આપણા હાથમા આવવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી છે, તે સમયે આપણી જવાબદારી વધે છે. ક્રોધ, અદેખાઈ આદિ દૂર થયાં જોઈએ, નહીતર આપણે નબી નહી રાકીએ. એટલું જ

નહી પણ કદાચ આના કરતાય વધારે કોઈકની ગુલામગીરીમા સપડાઈ
જઈશુ હુ તો એવુ સ્વરાજ્ય માગુ છુ કે જેમા દેશના કરોડો લોકો
અને નિરક્ષર માણસો સ્વરાજ્યની ખૂણી સમજે આ માટે તમે સહુ
પાનરધા થઈ જાઓ ધિરિશીતા જોડુકમી અને આપણુદ તત્રનો તેમ જ
લોકશાહી અહિંસક તત્રનો લેદ તેમને આપોઆપ સમજાઈ જાય તેવુ
તત્ર જોડનાવુ જોઈએ જોકે હુ તો આશાવાદી માણસ છુ મારી ખાતરી
છે કે, આપણા હાથમા લગામ આવશે ત્યારે આપણે આપગી જવાબદારી
મમજી રાષ્ટ્રીશુ અને આપણામા આ બધી જે કૃત્રિમતા છે તે જરૂર દૂર
થઈ જશે

“આણખોમખની ઉત્પત્તિ આટલી બધી થયા છતાય હુ તો હંજુ પણ
દિવસે ને દિવસે અહિંસા અને સત્ય પરની મારી શ્રદ્ધામા વધુ દંઢ થતો
જાઉ છુ સત્ય અને અહિંસાની શક્તિથી જગતમા બીજી કોઈ પણ
શક્તિ વધારે નથી જ, એમા મારા મનમા જરા પણ શંકા નથી, તમે
જુઓ તો ખરા કે, એ એક નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ છે એમા
આત્માનુ અગાધ બળ કામ કરે છે, બીજામા શારીરિક તેમ જ અકુદરતી
બળ છે, જે બળ નાશાવત છે, આત્મા કદી નાશ પામતો જ નથી આ
મારો સિદ્ધાંત નથી, પરંતુ વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે આત્માની
શક્તિ જ્યારે જાગે છે, જ્યારે ઉદય પામે છે, ત્યારે તે દુનિયામા વિજય
પામે છે આ શક્તિ માણસમાત્રમા રહેલી છે પણ જે વ્યક્તિ પોતાના
જીવનની એકેએક વાતમા, સનના ખૂણામા પણ અને કોઈ નિદા કરે કે
મૃતિ તેની પરવા કર્યા વગર, એ સિદ્ધાંતનો અમલ કરે તો જ તે સફળ
થાય ”

પીસ કમિટીના કાર્યકરો સાથે માપુજીએ પોતાનુ હૃદય દાલવ્યુ

૩-૩૦ વાગ્યે દરલગાના મહારાજા આવ્યા તેમણે બાપુજી પાસે
સંદેશો માગ્યો બાપુજી કહે “ પ્રજાના સેવક બનો અને તમે તમારી
તમામ મિલકતના દ્રસ્ટી છો તે રીતે તે મિનમ્તમાર્થી પોતાની
જરૂરિયાત પૂરતુ જ ખર્ચ કરવુ નકામો તમામ ખર્ચ કાઢી નાખવો
આ જ મારો સંદેશો તમામ રાજાઓને હોય છે ”

થોડી વાર બેસીને તેઓ ગયા ૫ વાગ્યે જમિયત ઉવ ઉવેમાના
પ્રતિનિધિઓ આવ્યા એ બધા વાતો તો સારી ડરી ગયા બાપુજીએ
તો એ લોકોને કહ્યુ કે, “ તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે, દિંદુઓએ
કેટના મુસ્લમાન માર્યા તે ખમર જાણવા કોઈ દિવસ ઇન્તેજાર ન

અનુ પણ કેટલા મુસલમાનોએ હિંદુઓને ક્યાં માર્યા તે જાણી, સમજી અને તે મુસલમાન લાઈઓને આ અધમ કૃત્ય ન કરવાને માટે સમજાવવા તેમ જ હિંદુઓને ત્યાં જઈ તેમની સેવા કરવી તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો કે, જ્યાં જ મુસલમાનો આવા નથી હોતા એ ગીતે હિંદુઓને નીડર બનાવો. જો આટલું પણ હિંદુના ગાંધીય મુસલમાનો પોતાના જીવના જોખમે કરતા યઈ જશે, તો મુસ્લિમો ચડશે, મુસ્લિમ ધર્મ ચડશે અને ખુદા તમારા પર દુઆનો વરસાદ વરસાવશે પણ આજે મારું કોણ સામજીવા તૈયાર છે ? ચાગ કરોડ મુસલમાનોમાથી ફક્ત સો જ મુસલમાન લાઈબહેનો મને આવા મળી જાય તો હિંદુસ્તાનના ચાળીસ કરોડ હિંદુ મુસલમાનની તમે સેવા કરી શકશો બોલો, તમે જેટલા આવેલા છો, તેમાથી છે કેઈ તૈયાર ?”

પણ શો જવાબ આપે ? જોકે સહુએ એમ તો કહ્યું કે, “અમારા લાઈઓ ખોટું કરે છે પણ તેઓને અમારો ક્યાં માથ છે ?”

ખાપુજી કહે, “આપણું હું ખ જ આ છે કે, આપણે મારું તારું કરીએ છીએ તમારે એ સમજવું જોઈએ કે, હિંદુ એક ઝાળક પણ ભૂલ કરે તો આપણે ભૂલ કરી છે એવી ભાવના ન્યા સુધી નહીં અપનાવીએ, ત્યાં સુધી આપણી ખેરિમત નથી.”

આજથી ૬-૪૫ વાગ્યે પ્રાર્થના શરૂ કરવાનું નક્કી થયું ૬-૩૦ વાગ્યે નમાઝનો વખત હોવાથી આટલું મોકું કર્યું.

પ્રાર્થનાસભામાં ખાપુજી કહે

“મારા સામજીવામાં આવ્યું કે, અહીં નમાઝનો સમય થાય છે, ત્યારે કેટલાક છોકરાઓ હાસીમજીક હડાવે છે આપણે કેઈના ધર્મની હાસી ન હડાવવી જોઈએ આજે આપણે એના ધર્મની હાસી કરીશું તો કાને તેઓ આપણા ધર્મની હાસી કરશે

“ચોરાક મુસલમાન લાઈઓ મને મળવા આવ્યા હતા એમણે ચોરાક દુખદ કહાણી સાંભળાવી મારા નસીબમાં હમણા હમણા દુખદ કહાણી સાંભળવાનું જ લખાયેલું હશે હિંદુઓ પાનું પણ પોતે કરેલા કૃત્યો પર પસ્તાતા નથી, પણ બિલકાના ધમકાવે છે બિહાર શરીફ માટે પણ એ એમ જ સામજીય, અને તેથી મુસલમાનો ત્યાં જઈ શકતા નથી.

આ સાબળી મને હું ખચુ અને આશ્રય થયું કે, એક સમય એવો હતો કે બિહારના હિંદુ મુસલમાન ભાઈ ભાઈની જેમ રહેતા હતા પણ આજે એવો સમય આવી ગયો કે આટલી હદ સુધી દુશ્મનાવટ? માગી આશા તો છે કે મારે બિહાર શરીફ જવું હમણા તો માગી તબિયત નબળી પડી ગઈ છે એક સમય એવો હતો કે હું આવી ઈર્ષ વાતોની પરના નહોતો રાખતો પણ આજે તો હું બુઢો થઈ ગયો છું તમારે ખી રીતે હવે મને તમ્બીક ન આપવી જોઈએ મારું મામ સરજતાથી કરવા માટે આપ સૌએ સહીજાપીને રહેવું જોઈએ

‘ ચોડાક મુસલમાન ભાઈઓએ મારી પાસે બદ્દમ્તા લા સન્સો માગ્યા હું તો ઈચ્છુ કે કોઈની પાસે રાઈફલ ન હોવી જોઈએ બદ્દમ્ શિકારને માટે રખાય છે, પણ અહીં કઈ સિલવાપનો ભય નથી કે તમારે રાઈફલોની જરૂર પડે પરંતુ કમનસીબી આજે એમ્પીબીને ડરાવવા માટે જ રાઈફલોની માગણી થાય છે સરકાર તરફથી સંપૂર્ણ બદોબસ્ત તમે માગો અને સરકારે તે સગવડ આપવી પણ જોઈએ પરંતુ આજના સમયમાં હું વ્યક્તિગત હથિયારો રાખવાની તરફેણમાં નથી

“ આજે મારી પાસે જમીનદારો આવ્યા હતા તેમની વાતો પણ મારે કહેવી છે કે સાબળી છે કે, કિસાન અને મજૂરો એમ માનના લાગ્યા છે કે હવે આપણું રાજ્ય થઈ ગયું છે, એટલે બધાને ગાળો દઈ શકાય, એમની માનમિત્તને હેરાન કરી રાખાય એવું પરિણામ મારું નહીં આવે એ રીતે ખેડૂતો પાતાના પગમાં જ પાતે કુહાડી મારે છે એ વાત ખરી છે કે આજ સુધી જમીનદારોએ ખેડૂતોને ચૂંચ્યા છે પણ તેનો અર્થ એ નથી કે, હવે આપણા હાથમાં સત્તા આવી તો આપણે તેને લૂંટવા એમાં બહાદુરી નથી દરેક કામ સમન્વિતીથી લેવું જોઈએ ”

પ્રાર્થના પછી દરલગાના મતારાજ તરફથી રૂા ૫૦૦૦ આપ્યા, તે બિહારના કુડમાં આપ્યા ચોડીક ખાદી આવી, અને તે નિરાશ્રિતોમાં આપી આપ્યા અસહ્ય ગરમીને કારણે ગાપુજી રાતે નાહ્યા ૧૦ નાન્યા પછી સૂતાની તૈયારી

૧૮-૪-૪૭
ગાંધી કેમ્પ, પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી ની સાથે વાતો કરતા ગાપુજી કહે ‘ હવે તો સહુને ઈશ્વર જેમ સુઝાડે તેમ સેવા કરે નાની નાની વાતોમાં અહીં દોડી આવી નકામો સમય બગાડવો એ

હીક નથી લાગતું. આપણે એક વસ્તુ પર ખાસ ભાર મૂકવો કે, કયાંય જરાયે જુદાણું ન હોય, કેઈની વાતમાં રતીભાર અતિશયોક્તિ ન હોય, અને ઈશ્વર ઉપર પ્રબળ શ્રદ્ધા રાખવી. આટલું હશે તો ગમે તેવો વિકટ માર્ગ સરળ બની રહેશે.”

ફરતી વખતે ડૉ. સૈયદ મહમૂદ સાહેબ તથા ખીબ્ત લાઈએ સાથે વાતો કરતાં આપુજી કહે, “ખિહારનાં તેમ જ મુખ્ય લીગ અને ખિનલીગનાં કુટુંબોને મળી તેઓમાં એક થઈ તેઓના હૃદયને છતી, સમજાવી, વિશ્વાસમાં લેવાં જોઈએ. હુલ્લડ કરનારા જ કેવળ હત્યારા નથી. પણ મોટા હત્યારા તો જે હુલ્લડ કરાવે છે તે છે, અને છતાંય તેઓ સદ્ગૃહસ્થોમાં ખપે છે. જે આ સદ્ગૃહસ્થોને આપણે વાળી શકીએ તો ખિચારા જેઓ નિમિત્ત બનનારા છે, તેઓ તો પૈસાના લોભે જ કરે છે. તેઓને કંઈ કૃત્ય કરવું ગમે જ છે એવું નથી. આ મુસ્લિમોને તમે વિશ્વાસમાં લઈ શકશો તો ઘણું મોટું કામ થશે. અનસારી સાહેબ સાથે પણ તમારે વાત કરવી જોઈએ.”

માલિશમાં મેં આપુજીને પૂછ્યું કે, આપ યત્રોની વિરુદ્ધ તો છો, અને ગ્રામઉદ્યોગનું પણ કહો છો. પરંતુ ધારો કે લોકો ગ્રામઉદ્યોગ જ અપનાવે, તો મદ્રાસ, મુંબઈ, કલકત્તા, દિલ્હી, અમદાવાદ વગેરેમાં આટલાં કારખાનાં થયાં છે તેનું શું થશે ?

આપુજી કહે :

“એ લોકોમાં જે પૈસા ન ખાયા છે તેનો કદાચ બૂકો થઈ બચ તો મને સહાનુભૂતિ નથી થવાની. સ્વાયું હિંદુસ્તાન તો સાત લાખ ગામડાં-ઓમાં વસે છે. તને ખબર છે? યુરોપમાં મોટાં શહેરો લંડન આદિએ હિંદુસ્તાનને ચૂસ્યું છે, અને હિંદુસ્તાનનાં શહેરોએ તેનાં ગામડાંઓને ચૂસ્યાં છે, અને તેથી જ શહેરોમાં આવા મહેલો બના થયા છે, અને ગામડાંઓ કંગાલ બન્યાં છે. મારે તો એ ગામડાંઓને સજીવન કરવાં છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે, બધાં શહેરોની બધી મિલોનો કચ્ચરખાણ વાળો. પણ બૃહ્યા ત્યાંથી ફરી ચેતીને ચાલવું જોઈએ. ગામડાંઓને ચૂસવાનું બંધ કરે, અને નેટલો અન્યાય થયો હોય તેને ઝીણવટથી તપાસીને ગામડાની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત કરે.”

પછી સત્ય અને અહિંસા ઉપર વાત કરતાં આપુછ કહે :

“સત્ય અને અહિંસાથી આપણને વધારે તાકાત મળી છે, એમાં મને શંકા નથી, પણ જો દેશે અહિંસાના શસ્ત્રને ન અપનાવ્યું હોત તો દેશ કદીય જીવે. આવત જ નહી. સત્ય જેવું નેઈએ તેવું દેશે નથી અપનાવ્યું. દેશમાં એટલું નૂકાણું ચાલે છે કે ઘણી વાર આપણે હેરત પામી જઈએ. અહિંસાના આચરણમાં અલબત્ત ખામીઓ તો ઘણી છે, પણ અહિંસા ન અપનાવી હોત તો આપણે આટલા ઊઠી ન શકત. નેકે સાધ્ય તો સત્ય જ છે. અને સત્યનું દર્શન તો અહિંસાના પાલન દ્વારા જ થઈ શકે; અહિંસા સાધન છે. સાચું બોલવાની ટેવ તો મને બાળપણથી છે, પણ અહિંસાને અપનાવવા મારે મહેનત લેવી પડી છે. અહિંસા જો અપનાવી શકાય તો સત્ય એની મેળે જ અપનાવી શકીશું. અશુભ-માંથી શુભ ઘણી વાર નીપજે છે, પણ એ તો ઈશ્વરી સંકેત છે. માણસને તો અનુભવ છે કે, જેમ શુભમાંથી શુભ તેમ અશુભમાંથી અશુભ જ હોય. હિંસાનો નાશ પ્રતિહિંસાથી થતો જ નથી. માણસજાતને જો હિંસામાંથી ઊગરવું હોય તો અહિંસાને અપનાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી. દેવને તો માત્ર પ્રેમથી જ છતી શકાય. સત્ય કે અહિંસાના સિદ્ધાન્તો આજના નથી, જ્યારથી આ સંસારની રચના થઈ ત્યારથી જ ચાલુ છે. મારા જીવનનાં સાઠ વર્ષોના અનુભવ પછી મારી અદ્ધા દિવસે દિવસે દંઢ થતી જ ચાલી છે.”

માલિશમાં આપુછએ આખો વખત મારી સાથે ઉપર મુન્ગળની વાતો કરી ને સૂતા નહીં.

સ્નાન પછી આપુછએ પત્રો લખ્યા. . . . ને લખ્યું :

જેને આપણે યજ્ઞ માન્યો હોય તે વહાલાઓની વેદના ટાળવાને અર્થે પણ બંધ નથી કરી શકતા. પણ જ્યાં પોતે કર્તા હોય અને કર્મ પણ હોય, ત્યાં તટસ્થતા દર્શન માનીને ચોતાની વિરુદ્ધ કોઈ પગલું બરાતુ હોય તો તે બરાવા હેવું જોઈએ. વિચાર તો હતા તે જ છે અને એમાં હું વધારે દંઢ થતો જલક છું, ત્યાં દોષ નથી જોતો. . . .

પ્રિય વાપુજી બળે,

આપકે તા. ૧૬ માર્ચકે લતકો બાજ હી પહુચ સક્તા હૂં. નૂતન વર્ષકા સન્દેશા બહે પ્રેમસે આયા વંસે હી પઢ ગયા, લેકિન ઉત્તર દેનેવા મૌકા હી ન મિલ સકા. સમય મિલ

सकता था लेकिन भ्रमणमें सब चीज साथ नहीं रखता था। उसका परिणाम यह आया कि आज तक खत पड़ा रहा।

यहाका मामला बहुत गंभीर है। एक दूसरोका इतवार उठ गया है। ऐसे मौके पर मेरे जैसेका सदेश अरण्यरुदन जैसा हो जाता है। और व्यासजीके अंतिम वचन जो उन्होंने धर्मराजके मुखमें रखे थे, जो आप एक रोज मुझको सुना गये थे, उसे याद करके सतुष्ट रहता हूँ।

वहा कुछ हो सकता है क्या? एशियन कॉन्फरन्सका कुछ असर पड़ा?

पांडित्यने—

चि जवाहरलाल,

जलियावाला बागके बारेमें मालवीजीके स्वर्गवासके कारण अब कौन दस्तखत चेकोमें करेगे? सरदार बहा है तो मशविरा करके मुझे खबर दो। बापूके आशीर्वाद

थोडाक जमीनदार भाईयो आब्या तेमनी पातो सांभल्या पक्षी आपुछ्ये तेओने समय ओजणी लेरानी सलाह आपतां क्युं:

“जमीनदारो के पूछपतियो ने छवे मन्दूरोने के पेड़तोने दृषावरो तो तेओ ठकी राकवाना नथी. छवे तमे माखिकनी जेम नही पछु बागीदारनी जेम, मित्रनी जेम तेओनी साथे वतो अने द्रष्टी जनीने रछे तो ज तमे छनी राकरो. अमेज राग्यभा धावो समय मन्दूरो तेम ज पेड़तोने बूस्या छे. अेटवे तमारा जया माटे छे तो तमने सलाह आपु छ के, तमे नही येतो तो छवे तमारे नभय सुर्य छे.”

सरा पांच वागे पेड़त अने मन्दूर सगणना आगेरानो आब्या. आपुछ्ये तेमने पछु डीक डीक क्युं:

“मन्दूरोने ने पोतानो छक साजित करवे होय, तो तेओने (जमीनदारोने) डेरान करीने के मारी नाजीने ते नही पाय, पछु जमीनदारो साथे मेज साधीने ज थरो. जमीनदारीने नाश करवे ओ जडु अपरु काम नथी. आपजे त्यां जमीनदारो तो मुहीबर छे. पछु ने तमे कायदो तमारा दायभा लेरो, तो तमे पोताना पत्रभा ज पोतानो कुडाडो भारो. तमारी ने इरियाह होय ते तमे सरदार पासे जउर रळ

રો, પણ તમારાથી હાથમા ફાયદો ન લેવાય (મારકૂટ ન કરાય) જેઓ
બીજાનો નાશ કરવા ભય છે, તેઓનો પોતાનો જ નાશ થાય છે તેના
અનેક દાખલાઓ છે પણ ચાંદોનો દાખલો તો પ્રચલિત જ છે જે તમે
તમને મળતા કનાકોમા તન મનથી કામ આપજો, તો તમારા માલિકને
તેની વાજબી મજૂરી ચૂકવ્યે જ છૂટકો છે પણ આમ હેરાનગતિ કરવાથી
તમારી તરફ કોઈને સહાનુભૂતિ નથી થતી એ તો થોડી વાર પહેલા
આવેલા જમીનદાર ભાઈઓને પણ મને જે લાગ્યું તે સબળાવ્યું અને
તમને પણ કંડુ છુ હ બીજી ગીતે બનેનો નથી મને સાચું લાગે તે
કહીશ જ”

પ્રાર્થનામા જતા પહેલા આજે તો ફક્ત મોસળીનો ગસ જ
બાપુજીએ લીધો પ્રાર્થના બાકીપુર મેદાનમા જ થઈ પ્રાર્થનામા આજે,
આવેના જમીનદારો અને મજૂર આગેવાનો સાથે થયેથી વાતો
કહી અને ઉપગત ધુનિગી ટેક્સની એક ભાઈની ફરિયાદ હતી તે વિષે
બાપુજીએ કહ્યું

“આજમાય આપણે એટલા બિનફા યઈ ગયા છીએ કે, આપણે એવ
તરફથી ગુડાઓને આશરો આપીએ છીએ અને બીજી તરફથી રાડો
પાડીએ છીએ કે, સરકાર ગુડાઓને પંડતી નથી અને આપણામા
સરકારને ગાળો દેવાની નેટવી સમિતિ હોય તેટલી ગાળો દઈએ છીએ અને
નિદીએ છીએ બીજી તરફ સરકાર આવા ગુડાઓને પંડવા માટે જે
ગામ ઉપર ટેક્સ નામે તો ગામડોડો તે પણ સાબી નથી શસ્તા એ
વાત સાચી કે, ગુડાઓને આશરો તો બેચાર વરોમા જ મળ્યો હોય પણ
તેની સજ ગામની બધી જ વસ્તીને ખમવી પડે છે પણ તેમાથી બચતુ
હોય તો એક જ ઉપાય છે કે, એવા માણસો ગામે રોધી મદવા નેઈએ
કે કોણ બેવફા યઈ ગુડાઓને પાય છે તેને સરકારને ઉવાને ફગી
આપવામા મદદ કરવી નેઈએ તો સરકારને આખા ગામ પર કર
નાખવાની બિનકુલ જરૂર નથી”

મુસવમાન વિદ્યાર્થીઓ આજ્યા હતા બાપુજીએ આ ભાઈઓની
સાથે વાર્તાનાપમા કહ્યું

“વિદ્યાર્થીઓએ આઝાદીની લડતમા જે ભય ફાળો અને ભોગ
આપ્યા છે, તેની મારા મનમા ઊંડી કદર છે પણ આજે એ જીવાળ
જીવી તરફ છે તમે ધારો તો હિંદુ મુસ્લિમ એકતાના મારા આ નર્થમા
ખૂબ મદદ કરી રાકો છો તમે હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના મિત્ર બનાવો.

તેમની બહેનોને તમારી બહેન ગણો. તેમની પર જે આપ્તિ આવી હોય તો તમે જઈને તેના દુઃખમાં ભાગીદાર થાઓ. અને તમારું ચારિત્ર ધરો. તમે આવની કાલના દેશના ધડવૈયાઓ છો. તમારામાંથી જ મહામહા પેગમ્બર સાહેબ જેવા અલ્લેહ ધાર્મિક પુરુષ પાક્યા. અરે! આગળ શું કામ જાડે? અત્યારનો જીવનોભગતો જ દાખલો તમારી સામે છેને? તમારામાંથી જ મોલાના સાહેબ ને ખાનસાહેબ જેવા અદિસક સન્મનિષ્ઠ સેવક પાક્યા છે. હવે એ બધા તો વૃદ્ધ થઈ ગયા છે. માટે દેશની લગામ પકડવાનું જોખમ તમારી પર આવે તો તે સાચવવાની શક્તિ તમે કેળવો. એ શક્તિ કેળવવા માટે ચારિત્રબળની ખૂબ જરૂર છે.”

પ્રાર્થના પછી પ્રવચન જોયું. મેં પણ હિંદીમાં પ્રવચન તૈયાર કરી આપ્યું. આજે જાનુઆરી, ધોવેજી, રામકૃષ્ણજી, કૃષ્ણદાસભાઈ વગેરે આવ્યા છે.

અંગાળથી શ્રી અનિલભાઈ રોય તથા લીલાબહેન રોય આવેલાં. અંગાળાના ભાગલા સંજોથી વાતો કરી ગયાં. પણ કોઈ સજ્જન કારણ ન આપી શક્યાં. ખાપુજી કહે, “ભાગલા પાડવા કંઈ બચ્ચાંઓના ખેલ નથી. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, આપણા દેશવાસીઓ નાનાં બાળકોની રમતની જેમ દેશની રમત કેમ રમી રવા દરો? દેશના કુરોડો માણસોના જીવનની સાથે ખેલ ખેલી રવા છે, એ જ્ઞાતજાતીનું જાન કેમ નહીં થતું હોય? કશું સુધુને સન્મનિ આપે એ જ મોટી તો પ્રાર્થના છે.” ૧૦ વાગ્યા પછી ચૂરાની તૈયારી.

હું મને પોતાને 'હરિજન'નો માલિક નથી ગણતો માલિક ખરા તો તમે હોકો છો, જે ચીવટથી એને નિભાવો છો મારો અધિમાર જે કાઈ છે તે કેવળ નૈતિક છે એનું મને પૂરું જ્ઞાન છે

નોઆખાવીમા આપુછ ગયા પછી, કામના અસહ્ય દમાણને કારણે 'હરિજન'મા લખનાનું બધ કરેલું તે ફરી ચાલુ થશે એથી પ્રગ્નને બહુ લાભ તો થશે જ

ચરખા સઘ, નર્મ તાલીમ, ગ્રામઉદ્યોગ સવ વગેરે સંસ્થાઓની મીટિંગ હોવાથી કાર્યકર ભાઈઓ આહી આવેલા છે ફરતી વખતે તેમાના બે ચાર ભાઈઓ સાથે વાતો કરતા આપુછએ પોતાના નિચારો જણાવ્યા કે

“કેળવણીમા જ્યાં સુધી પાયાનો ફેરફાર કરવામા નહી આવે, ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની આઝાદીની મજા માણી નહી શકાય ઉદ્યોગો મારફતે જ કેળવણી આપવી જોઈએ અત્યારે તો આપણા માટે જે પાકયપુત્રકો તૈયાર કરવામા આવ્યા છે, તે વાચી જઈ પરીક્ષાઓ પસાર કરીએ છીએ પણ હવે તે થોથાઓને ન ઉકેલતા પ્રયોગ કરીને, દા ત ૩ કેમ ઉગાડવું એનો અભ્યાસ કરી, ૩ ઉગાડવાથી માડીને કાપડ તૈયાર થાય ત્યાં સુધીનો પ્રયોગ થાય, અને પછી કયા દેશમા મ્યુ ૩ બેગે છે અને તેનું નામ શું છે તે જાણી લઈ તે નમૂનાઓ પણ બાળકોને ખતાવી રામય ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત અને ભાષાનું જ્ઞાન તો આ ઉદ્યોગ મારફતે સહજ જ મળી જાય છે અને એમ કરવાથી આપણા દેશમા આજસ નામના રિપુએ જે ધર કર્યું છે, તે આગસ ડીઝી જઈ ઉદ્યમશીલ ખનીશુ ઘણી શાળાઓમા જે આ પ્રમાણે ફરજિયાત થાય તો જ આ કામ સહેલાઈથી ખની શકશે યુનિવર્સિટીની કેળવણી આપણા દેશમા કશા જ કામની નથી બિનકુ તેનાથી ગેરફાયદો થાય છે અને નોકરી સિવાય જીવાનિયાઓને બીજી કશું સૂઝતું નથી મારા ધ્યાનમા એવા કેટલાય યુવાનો છે, જેઓ લણીગણી તૈયાર થયા હોવા છતાં અધ્યાગમા બેઠા છે, એક ટોડી કમાઈ નથી કરી શકતા તેના કરતા એક અભણ કારીગર મહિને ૬૦-૭૦ રૂ તેા ઓઠામા ઓઠા મમાઈ શકવાની તાત્ત્વ ધરાવે છે આ કોનેજિયનો નોકરીના અભાવે રખડે તો છે, છતાં અમુક ભણેના હોવાથી એમને અમુક રીતતા કપડા, બટ, મોજા, આદિ જોઈએ જ, એટલે માખાપના પૈસા લણતરમા તો ખરચાયા જ હોય અને વળી કામધંધા ન મળ્યો હોય છતાં 'પોઝિશન'ને સાચવવામા લણતર

કરતાં ડબલ પૈસા ખરચાય. આવી કંગાળ હાલત આપણા વિદ્યાર્થીઓની છે — તેથી પ્રબળ છે. એટલે પ્રબળે જીવે લાવવી હોય તો ઉદ્યોગો મારફતે કેળવણીની ખુબેશ ઉપાડવાની ખાસ જરૂર છે. પણ અવા ફેરફારો કેવળ ભાષણો કથાથી કે સરકારી હુકમો પાઠવવાથી નહીં બને. તે રીત મદદગાર તો અવશ્ય નીવડશે જ. પણ તેના કરતાં જો આગેવાનો, એટલે કે સત્તાધીશો નિયમિત દિવસના એકાદ કલાક પણ ઉદ્યોગમાં ગાળશે, તો તેની અસર ખુબ સારી પડશે. મુઠ્ઠીબર અગ્રેજો આપણા દેશમાં આવ્યા અને આટલાં બધાં વરસો સુધી આપણને ગુલામ કેમ બનાવી શક્યા? તેનું આ એક જ કારણ કે, તેમણે આવતાંની સાથે જ આપણો બાળકોને કારકુનો તૈયાર થાય તે રીતનું બહુતર લણાવડું શરૂ કરી દીધું.”

માલિશ પછી મને સખત તાવ ચડ્યો. બાપુજીને બોજન આપ્યા પછી સૂતી. ડિવનાધિનનાં ઈન્જેક્શન પણ હવે કામ નથી કરતાં. લગભગ છ તો લીધાં. બાપુજી જુગીને મારી પાસે આવ્યા. મારી પથારીમાં બેસી પ્રેમથી પંપાળા મને કહે, “તને શરીરે નથી સુધારી શકતો એ મારા માટે ઓછું દુઃખ ન સમજતી અકવાડિયામાં બે વખત તાવ કેમ આવે? પણ તાવ કાઢવામાં તારી પાસેથી જોઈએ તેવી મદદ નથી મળતી, તે પણ તારે જાણી લેવું જોઈએ.” ૨ વાગ્યે તાવ ઊતરી ગયો. વધીને ૧૦૫ થયો હતો. બાપુજી કહે, “રામનામ હૃદયગત થઈ જાય તો તારો તાવ ક્યાંય ચાલ્યો જાય.” તાવ ઊતર્યા પછી ફરી કામે ચડી ગઈ. બાપુજીનું સૂતર ઉતાર્યું. આવતી કાલ માટે ખાખરા કર્યાં. બાપુજીનાં કપડાં હુનરભાઈએ ધોયાં. ૨ થી ૪ અગળા સંધની સભા ચાલી અને ચરખા સંધની સભામાં આવેલા બધા ભાઈઓની આ નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરવાનું ઠો. સાહેબે મને સોંપ્યું હતું તે પતાવ્યું.

બે અંગ્રેજ બહેનો ૪ વાગ્યે મળવા આવી. તેઓએ ઘોઠી વાતો કરી. બાપુજીએ તેમની સાથેના વાર્તાલાપમાં કંઈ કે, “જોકે પરદેશી સત્તા તો હવે થોડા જ સમયમાં જશે, પણ અમારામાં, અમારી રગેરગમાં વ્યાપી રહેલી પશ્ચિમની કેળવણી, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, પાશ્વત્ય રીતસાત, વગેરે જશે ત્યારે જ હું માનીશ કે અમે સાચી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરી છે. કારણ કે એ સંસ્કૃતિએ અમારા દેશનાં ભાઈઓ કે

બહેનો બનેતાં જીવન ખરચાળ અને કૃત્રિમ કરી દીધાં છે. એમાંથી
ન્યારે મુક્તિ મેળવીશું ત્યારે જ અમે સાચી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે .
એમ લાગશે.”

એ ગયા પછી અહીંનું પ્રધાન મંડળ આવ્યું. બાપુજીએ પ્રધાન
મંડળ કે ગવર્નરે આજાદ હિંદુસ્તાનમાં કેમ રહેવું તેની ઘોડી
સાતો કરી:

૧. પ્રધાનો કે ગવર્નરોએ જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી પોતાના
દેશમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ જ વાપરવી જોઈએ અને કંદોડો ગરીબોને
રોટી મળે તે ખાતર પોતે, પોતાના કુટુંબે ખાતી જ પહેરવી જોઈએ અને
અહિંસાના આ ચક્રને હંમેશાં ફરતું રાખવું જોઈએ.

૨. બંને લિપિ શીખી લેવી જોઈએ. બને ત્યાં સુધી અંદોઅંદર
વાતચીતોમાં પણ અંગ્રેજી ન વાપરવી. જહોરમાં તો હિંદુસ્તાની જ
બોલવી, અને પોતાના પ્રાંતની ભાષાનો છટથી ઉપયોગ કરવો. ઓડિસો-
માં પણ બને ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાની ભાષામાં જ તમારો લખાવ, હુકમો
કે સરકયુલરો નીકળે. આમ થવાથી લોકોને વ્યાપક રીતે હિંદુસ્તાની
શીખવાનો ઉત્સાહ વધશે અને ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાની ભાષા દેશની
સામાન્ય ભાષા આપોઆપ બની જશે.

૩. પ્રધાનોના દિલમાં અસ્પૃશ્યતાના, નાતજાતના, કે મારું તારું
એવા ભેદભાવ ન હોય. કોઈની જરા પણ લાગવગ કથાંચ ન ચાલવી
જોઈએ. સત્તાધારીને મન પોતાનો સગો દીકરો કે સગો ભાઈ, કે એક
સામાન્ય ગણાતો શહેરી, કારીગર મજૂર બધા જ સરખા હોવા જોઈએ.

૪. એ જ રીતે પોતાનું અગત જીવન પણ એટલું જ સાદું હોય
કે તેની પ્રતિભા પડે. પોતે દરરોજ એક કલાક શારીરિક શ્રમ દેશને
અર્થ કરવો જ જોઈએ. પણ તે રેટિયો કાંને કે પોતાના ઘરની આસપાસ
અનાજ કે શાકભાજી વાવીને દેશના ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં વધારો કરે.

૫. મોટર, બગલા તો હોય જ નહીં. જોઈએ તેવું અને તેટલું સામાન્ય
મકાન વાપરે. હા, જો દૂર જવું હોય, ખાસ કામે જવું હોય, તો જરૂર
મોટર વાપરે. પણ મોટરનો ઉપયોગ મર્યાદિત રહેવો જોઈએ. મોટરની
કંઈક તો જરૂર કદાચ રહેશે જ.

૬. હું તો ઇચ્છું કે, પ્રધાનોનાં મકાનો પાસે પાસે હોય કે નેથી
એકબીજા એકબીજાના વિચારોમાં, કુટુંબોમાં, અને કામગીરીમાં એતા-
ગ્રીવ બને.

૭ ધરના બીજા બાઈબહેનો કે બાળકો ધરમા હોયે જ કામ કરે. નોકરોનો હપથોજ એટલામા એછા થાય

૮ પરદેશી ખરચાળ ફર્નિચરો-આજે જ્યારે દેશના કરોડો માણસોને ષસવા રોતરજી તો શુ પણ પહેરવાનુય કાપડ નથી મળતુ ત્યારે-સોફાસેટ કે કબાટો કે ચમકદાર ખુરશીઓ વસાવવાની ન હોય

૯ અને પ્રધાનોને વ્યસનો તો કોઈ જતના હોવા જ ન જોઈએ

આવા સાદા સરળ અને આધ્યાત્મિક વિચારો ધરાવનારા પ્રજાના સેવકોનુ પ્રજા જ રક્ષણ કરે અને પ્રજા આવા ઉત્તમ સેવકોનુ રક્ષણ કર્યા વગર રહે જ નહી, તેમા મને તલભાર શકા નથી તો તેમની આનુબાનુ પ્રત્યેક પ્રધાનતા અગણે છ કે તેથી વધુ પોલીસોના પહેરા બેસે છે તે અહિંસક પ્રધાનમડળને બેઠ્ઠુ લાગતુ જોઈએ આથી ધણો ખચ બચી જશે

પણ આ બધા મારા વિચારોને માને છે કોણ? છતાય મારાથી કહ્યા વગર નથી રહેવાણ કારણ કે હુ મૂક સાક્ષી રહેના નથી ઇચ્છતો એક બિહાર કે જ્યા રાજેન્દ્રબાબુ જેવા પરમ આધ્યાત્મિક નેતા છે તે બિહાર જ ને આઠલુ કરી બતાવે તો આખા હિંદુસ્તાનને માટે જ નહી પણ કદાચ વિશ્વને માટે આદર્શ નમૂનો બની રહેશે, તેમા મને લવરેશ શકા નથી

માપુજીએ પ્રધનો સાથે તેમની રહેણીકરણી વિષેની આ વાતો એકશ્વાસે અને મહુ ગાંભીર્યભર્યા વાતાવરણની વચ્ચે સમજાવી જોડે આ બધી વાતો મુખ્યત્વે હમણા અહી ખાદી કાર્યકર્તાઓની મગનારી માટિગમા તથા નર્મ તારીમની સલામા પણ થશે પણ ખાદી કાર્યકર્તાઓની ફરિયાદ પણ સાચી છે કે જે ખાદીને એક દહાડો લોકોએ ધર્મ અને ફરજ સમજી અપનાવી હતી તે જ ખાદીને — જોને બાપુજીએ સ્વતંત્રતા મેળવવાની, ‘સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય’ લાવવાની સૂચક અને પવિત્ર ચાવી ગણી છે તેને — જ્યારે ગણ્યા દિનઓમા સ્વતંત્રતા આવવાની છે, ત્યારે આગેવાનો બૂનના લાગ્યા છે એ બધા વિચારો દ્વારા આજે જોઓ એકમા થયા હતા તેઓની પાસે અને આવેના આગેવાનો પાસે પૂ બાપુજીએ પોતાનુ હૃદય દાન યુ

પ્રાર્થના નિયમ મુજબ બાકીપુર મેતાનમા થઈ બાપુજીએ કહ્યુ

મારી પાસે બેએક કાગળો આવ્યા છે તે વિષે તમને થોડુક કહું પત્તજાની એક બહેને મારા પર ગુસ્સામા કાગળ લખ્યો છે એ બહેનને

અહિંસામાં હવે વિશ્વાસ નથી રહ્યો. એમાં લખે છે કે, તું ભલો તો છે, મહાગુરુ પણ છે, પણ તારી રાજનીતિ મને પસંદ નથી. એ બહેને પ્રાર્થનાસભામાં જવાળ માગ્યો છે. અને બીજી અનેક ગુરુસાથી અને ગાળોથી ભર્યું છે. ચોતે વિદુષી છે, અને ગીતાના અભ્યાસનો દાવો પણ કરે છે. પહેલી વાત તો એ છે કે, જો ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો ગીતામાતા તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જો કોઈ કરે છે તેને સંમોહ પેદા થાય છે અને સંમોહથી સ્મૃતિત્રમ થાય છે, સ્મૃતિત્રમથી બુદ્ધિનાશ થાય છે. આટલી સીધી વાત એ બહેન સમજતા હોય તેમ લાગતું નથી. વળી એ બહેનનો દાવો છે કે, હિંસા કર્યા વગર કોઈ રીતે બચી શકાય તેમ નથી. ત્યારે હું કહું છું કે, હિંદુસ્તાનની રક્ષા કેવળ અહિંસાથી જ થવાની છે, એમાં મને લવલેશ પણ શંકા નથી. પરંતુ મારા વિચારોમાં હું વધુ ને વધુ દૃઢ થતો જઈ છું.

“ખિહારના જ ચપારણ જિલ્લામાં ગરીબ માણસોને કેટલી મુશ્કેલી હતી? ત્યાંના રાજકર્તાઓ કેટલા હેરાન કરતા હતા? પરંતુ ચપારણના ખેડૂતોએ થોડી ધીરજપૂર્વક અહિંસક રીતે સામનો કર્યો તો એની મેળે બધું ઠેકાણું પડી ગયું. ખિહારીઓએ તો એમાંથી જ આધ્યાત્મ લેવો જોઈએ.

“આજથી ૪-૫ દિવસ સુધી અહીં ચરખા સઘ તથા નઈ તાલીમ સઘની સહાય થશે ચરખા સઘની મીટિંગ તો આજથી શરૂ થઈ ગઈ. હું જોઈશો હતો ત્યારે સ્વ. જમનાલાલજીએ ખાદીનું કામ ઉપાડ્યું હતું. પહેલા તો રચનાત્મક કાર્ય જ મુખ્ય વસ્તુ હતી. અને આ કામને માટે સ્વતંત્ર સરચા હતી ત્યારથી આજ સુધી ખાદીનું કામ ચાલે છે. પડિત નેહરુએ પણ કબૂલ્યું છે કે, હિંદનો રાષ્ટ્રીય પોશાક ખાદી જ હોવો જોઈએ. ત્યારથી કોએસનું આદેશન ચાલ્યું, કોએસનો ધ્વજ બન્યો, ત્યારથી મેં માન્યું છે કે, આપણને આજાદી અપાનનાર આપણું સુદર્શન ચક્ર આ ચરખો છે. ૧૨-૧૪ મહિનામાં અંગ્રેજો તો અહીંથી ચાલ્યા જશે. આપણે આટલી મજાવ કાપી તેમાં મોટો હિરસો ખાદીનો છે. કોએસમાં તો ખાદીને જગ્યા મળી પણ હજી દિવસથી જે જગ્યા મળવી જોઈએ તે નથી મળી. ખાદી મારફત કરોડો રૂપિયા ગરીબ લાઈબહેનોને ધરે જાય છે.

“ખાદી તો અહિંસાની નિશાની છે. ખિહારે ખાદીને સ્થાન આપતું જોઈતું હતું તે નથી જ આપ્યું. નહીંતર ખિહાર આમ પાગલ તો ન જ બનત. સાત લાખ ગામડા નિયમિત રેટિયો ફેરવતા અને ખાદી ઉત્પન્ન કરતા ધર્મ જન્ય તો એક ટપ્પું કપડું પણ આપણે ખિહારથી ન લાવતું પડે. ખાદી એટલી બધી પવિત્ર ચીજ છે કે, તે પહેરનારના મનમાં ગદો

વિચાર પણ ન આવે એવું જોઈએ તેવું આજે નથી આવે તો ખાદી ટોપી પહેરીને કાળા કામોઢીના હાથોડા હાથના ચારી પાને મોત્તફ છે એટલે મારે કમ્પ કરવું જોઈએ કે, ખાદી પાછળ જે તપ થતું જોઈએ તે તપ નથી થતું. તેનું આ પરિણામ છે”

પ્રાર્થના પગી આપુલ્યે ટપાવ જોઈ, પ્રવચન મુધાર્યું. મે ૬૩ ગણ્યુ આપુલ્ય ઘોડુ કર્યા સાડા નવે સવાની તૈયારી

૨૦-૪-૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટના

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના ગરમ પાણી પીતાં આપુલ્યે કેટલીક ટપાવ લખાવી મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. . ને પત્રમા લખ્યું કે.

દ્વિત વર્ગોની માગ મનુર ન થતી જોઈએ “ મેકડોનલ્ડ એવોર્ડ”ની બાબતમા જરા તપાસી લેવું જોઈએ એલે પહેલી જ વાર હિંદુ હિંદુઓ વચ્ચે ફાટફૂટ કરાવી હતી કે, કહેવાની શિડથલ જાતિઓ મારે તેમા જુદા જુદા મતદારમંડળ હતા અને હિંદુ સમાજમા ખાસ આ ફાટફૂટની સામે મે કક્ષિતિની આગાહી કરી હતી પરિણામે ખાસ બેડકોની સખ્યા ઠીક ઠીક વધી ગઈ અને પ્રાથમિક ચૂંટણી જુદી રાખી. પરંતુ વિમાની કરણ પૂરેપૂરી રીતે અમલમા ન આવી શક્યું. વિમાનીકરણની નીતિવાળાઓ અને હિંદુઓમા ફાટફૂટ પસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાવાળાઓ વધારેમા વધારે અહીં સુધી જરો સચુખ મતદારમંડળમા સર્વલ્પ હિંદુઓનો વિરોધ અને પ્રભાવ મારી સડાડ પ્રમાણે તો નમામા જ છે મતદારમંડળને કાઈ ખસમા બેગી દેવા એને સચુખ મતદારમંડળ કહે છે તોજમ્ આજે જે કાઈ ખસાર્થઓ સચુખ મતદારમંડળની પ્રથમા છે એ બધી તો સાની નાતીમ દેવાથી અને સાની દોરવ ની મજવાથી નાન” થઈ જરો જે ઘોડા સમયને માટે પત્તુ આજેકરની મુઠ્ઠેરીઓને સાથ મળ્યા કરત, તો દિનંદુલનો પાથો વિખરી જ જત મારે બદિહારના કાયદો દરક ન જ જોઈએ.

કેળવણીમાં કેટલા અને કેના કાયદા છે? અને તે પ્રયોગ કરવા સારુ જ મેં અહીં રાખ્યા છે નહીં કે મારી કોઈ કારકુની (દફતરી કામને) સારુ નઈ તાલીમ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય, જે માણસ સંપૂર્ણ પ્રથમ ખીબની ભૂલો કાઢતા પહેલા પોતાની શી ભૂલ છે તે જુએ ”

આ બધા ભાઈઓની વાતોનો માવિશમાં ઉલ્લેખ કરતા બાપુજીએ મને કહ્યું, “તારી પાસેથી પણ હવે એ આશા રાખુ છું કે, અદ્વૈતચંદર જે કોઈનીય ગેરસમજ હોય તો તે ટાળવી અને સમાધાન કરાવવું એ કોઈ તારામાં છે તેને વાપરવી જોઈએ એવા જ મહાદેવ હતા આ તો ઘણી જ સામાન્ય વાત છે પણ ઘણી ગંભીર વાતોમાં મહાદેવ અદ્વૈત રીતે સમાધાન કરી લાવતા પચાસલાક પણ એવું કામ કરી શકે છે ખરા પણ સ્ત્રીઓએ તો આ ગુણ ખાસ અપનાવવા જેવો છે કારણ કે સંયુક્ત પ્રદુષમાં કે સમૂહમાં સ્ત્રીઓ જે આ ગુણ ાવે તો કુટુંબો કે સમૂહ થકી એ રાષ્ટ્રની પણ સેના કરી શકે છે એમાં મને જરા પણ શંકા નથી ”

કૃષ્ણદાસભાઈએ આજે બાપુજીને નવો રેડિયો આપ્યો છે, જેમાં દરજવાની અને માતવાની બંને ક્રિયા એક સાથે થાય છે બાપુજીએ તેના પર એક કનાક માત્ર

કેટલાં ભાઈઓ બહારગામથી નઈ તાલીમની મીટિંગને માટે આવેના છે તેમની સાથે કેળવણી વિષે વાતો કરતા બાપુજી બોલ્યા, “અક્ષરજ્ઞાન કરતા સરખરી કેળવણીને હું વધારે મહત્ત્વ આપુ છું બાળકે કેમ બેસવું કેમ વાતો કરવી, કેમ કપડાં આદિ પહેરવા, વગેરે રોજના જીવનમાં નાનામાં નાની વાતમાં પણ સચ્ચાર તરી આવના જોઈએ ’ એ ભાઈઓમાં ગ્રામઉદ્યોગ સંઘના ભાઈઓ પણ હતા તેમજ કેટલાં પ્રશ્નો પૂછતા હાનની સરકાર ગ્રામઉદ્યોગ સંઘની વસ્તુઓ વાપરે તે અંગે બાપુજીના વિચારો જાણવાની માગણી કરી

બાપુજી કહે “હું તો એથી પણ આગળ જાઉં છું ગરીબ દેશમાં એક પણ પાઈનો નકામો ખર્ચ ન જ થવો જોઈએ નહીંતર આપણી સરકાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચેના તફાવત નહીં જોઈ શકાય પરદેશી એટલાં જાણી પણ આપણી સરકારની ઓફિસમાં ન

આવવી જોઈએ. જે આપણને ટાંકણીની ગરજ જ હોય તો તે આપણા
 દેશની બનાવટની લેરી જોઈએ. નહીંતર તે ટાંકણી વગર આપણું
 કામ ચલાવી લેવું જોઈએ. એટલે કે કાગળને મોપદોગથી રીપી લેવો.
 આ તો મેં એક દાખલો આપ્યો. હું તો ત્યાં સુધી જઈું છું કે
 પ્રધાનો કે ગવર્નરો જ્યારે દેશને વફાદારીના સોગંદ લે છે ત્યારે અથે
 સાથે એ પણ સોગંદ લે કે, મારા જીવનની જરૂરિયાતમાં, મારી
 ઓફિસની જરૂરિયાતમાં હું મારા દેશમાં અનેથી જ વસ્તુઓ વાપરવાનો
 આગ્રહ રાખીશ. પણ મારું આજે આશય કેટલું ? હું કદાચ જુદો રૂખ
 ગયો એટલે વિચારું છું કે આરે જુદી નાહી તો નહીં હોય ?" આપણ-
 એ ખડખડાટ દાસ્તની વચ્ચે આ હૃદય મોંઝગવો કરાડા કર્યો

આપ્યો છે તે પુણ્ય ખૂબી ગયું હાગે છે શું બિહારીઓ પોતાની આખર
ખોશો? ચરખામા મારી શ્રદ્ધા દિનપ્રતિદિન વધતી જ ચાલી છે જો
આપણે ક્રમ્ત આ એક કાગ હાથ કરી લઈએ તો એની ફરતી ચોતરફ
ખીજ અનેક આપણી સામાજિક આર્થિક, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિઓ
એની મેળે આકર્ષાઈને આવશે એથી જ ચરખાને હું સૂર્યની ઉપમા
આપું છું

પ્રાર્થનામા આજે બેશુમાર બીડ હતી ૧૧ સાહેબ અને બેગમ
સાહિબા મને જણા પ્રાર્થનામા આપ્યા હતા બેગમ સાહિબાની
તમિયત જરા હીની છે બીડને કારણે તેમને ચણ્ણર આવી ગયા

આજનું ૬૩ ૨૦૦ રૂ થયું પ્રાર્થનામાથી આવીને બાપુજીએ
પ્રત્યન લખ્યું ખૂબ ગરમીને કારણે હડા પાણીનો સ્પર્શ ધ્યો માથા
પર હડા પાણીના પોતા મૂંચા ૧૧ સાહેમે તો બરફ જ મગા પો
હતો, પણ બાપુજીએ એવું મોટું ખર્ચ કરવાની ના કહી અને માનના
ઉપર બીના પાણીનો કટકો બધાઓએ એ પાણીના જ પોતા માથા
પર મુકાવ્યા એટલે અર્ધા અર્ધા કલાકે બાપુજીનો હુનાલ અને માટનાનો
હુનાલ મદલનાનો રહે છે ડો સાહેબ મને કહે “બાપુજીએ તારી
પ્રવૃત્તિ વધારી દીધી રોજ એક રૂપિયાનો બરફ મગાવી લે તો
આખો દહાડો ચાલે ને? અને બાપુજીને પણ હડક વધુ મળશે ”

માપુજીની સામે જ આ વાત કહી એટલે માપુજી ખડખડાટ
હસના હસતા કહે “તમે તો કમાઓ છો, તમારા દીજરાઓ પણ
કમાય છે પણ આ છોકરી કે મને કોઈ પગાર દેતું નથી, એમલે એ
છોકરી બરફ ક્યાંથી મગાવે? અને આપણે કયા એવા સુનાળા છીએ
કે એમની બંધી જરૂર પણ હોય? આ બીનું કપડું વીટાળીએ એમલે
મગફના પાણીનું જ કામ સરે એટલું જ નહીં પણ એ પાણી નિર્દોષ
હોય બરફનું પાણી તો પિનાય જ નહીં, અને કદાચ આમની લૂમા
એન્દમ હડક કરીએ તો શરદી લાગી જાય ”

૧૧ સાહેબ તો મિચારા આ વાત સાંભળીને સાવ નરમ થઈ
ગયા મને કહે, “માપુની રજા લીધા વગર જ મગફ અઢી આની
ગયો હોત તો જ નધારે સાનું હતું રજા લેવા જતા મને શરીરની દૃષ્ટિએ

આપુ સાયન્સ સમજાવ્યું” પત્રી કહે, “આપુનું મગજ કેવું હશે કે એમની પાસેથી નાનામાં નાની બાબતમાં કે એક વાક્યમાં કોલેજમાં ખાસ્સું એક ‘લેખ્યર’ આપી શકાય એવો પાઠ મળી જાય છે!”

રાતે ૧૦ વાગ્યે બગીચામાં થોડા ચક્કર લગાવ્યા અને ૧૦-૩૦ પત્રી પથારીમાં પડ્યા આજે આપુને સૂનાં ઘણું મોડું થઈ ગયું

૨૧-૪-૧૯૭૭

ગાંધી કેન્દ્ર, પટણા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પત્રી આપુજીએ બગાળી પાઠ કર્યો અને મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો

હમણા ચરખા સઘની સભા ચાલે છે અને તેમાં ટ્રસ્ટી મડળમાં આપુજી થોડોક ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે આપુજી કહે, “સરલામહેન (સરલામહેન સારાભાઈ) મિલમાલિકના પત્ની રહ્યા, પણ એમણે દેશ પાછળ બેખ લીધો છે, અને તે કોઈના દમાણથી નહીં પણ સ્વેચ્છાપૂર્વકનો છે એવા બહેન હિંદુસ્તાનમાં છે જ નહીં એમ કહું તો ચાલે એને ટ્રસ્ટી મડળમાં લેવા જ જોઈએ અને તો જ જે ફેરફાર મિલમાલિકના માનસનો હું કરવા ઇચ્છું છું તે થશે હું જાણું છું કે, ચરખા સઘના મિત્રો આ મારી વાત માનનાના નથી, પણ એમાં એ ભૂન ખાય છે એમાં મને શકા નથી સરલામહેન તો એના મૂળા અને ઉમદા ગુજરાતજોમાં તો કદાચ પહેલા જ હશે એ જોટલા કાર્યપર છે એટલા જ આદર્શ ગૃહિણી પણ છે” ડૉરોડપતિના પત્ની, પણ સાદાઈ અને ત્યાગની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે આપુજીએ ગરમ પાણી પીતા પીતા પૂં સરલામહેન વિષેની વાત લખીને કરી પછી થોડી વાર આરામ કરીને કેટલાક પત્રો લખાવ્યા ને લખ્યું કે,

તમારે વિષે પરમ દિવસે ટ્રસ્ટી મડળ બેઠું હતું તગભગ બધાનો મત પડ્યો કે અત્યારે જ્યારે ખાલી ઉપર વાળ જમ્મે છે ને જ્યારે મિત્રોની સામે ખાલી નીતિ પ્રત્યક્ષ રીતે ચાલી રહી છે ત્યારે મિત્રોના રાજ્ય જેવાના પત્નીનું ટ્રસ્ટી મડળમાં દાખલ થવું ખજાનગાર જ કરી મૂકશે એમ છતાં જો મારો આગ્રહ જ હોય તો ટ્રસ્ટી મડળ તમારી નિમણૂક કરવા તૈયાર થાય મેં એ પ્રમાણે મહેરબાની માગવાની ના

પાડી દ્રુતી રાજ થયા તેથી તમારું નામ મેં એવી લીધું આમા મારી ગણતરી કઈક ખોટી નીવડી આવુ આજકાલ યથા કરતુ હું નેહ હું ને પ્રભાવ મારા વચનોનો સાથીઓ ઉપર એ- વેળા પડતો હતો તે આજે નથી આ એક સતોષજનક ગણાતુ નેહએ પૂર્વે હું બુદ્ધિને રૂધતો હોઈશ એમ હોય હવે બુદ્ધિએ મારાથી સ્વતંત્રતા મેળવી હોય ! અથવા મારા વિચારો જ કયાક જઈ જમાનાને ઓળખતા ન હોય ! ગમે તેમ હો, મેં તો તમારી આગળ મારું આખું માનસ મૂકી દીધું એવો તમારી ખવિત્રતા વિષે મારો આદર છે તેથી હું ઇચ્છીશ કે તમે દ્રુતી જ હો એવો રસ ખાદીવિદ્યામા લઈને સકાને ટાળને ને ખતાવને કે, મિનના રાજના રાણી સર્વોપરી ખાદીપ્રેમીના બેઠલો પ્રેમ રાખી શકે છે

બાપુના આશીર્વાદ

આ પછી બીજા એક પત્રમા

I have had all your letters The work in front of me leaves me little room for correspondence that is not absolutely necessary You must have seen all I had to do with the Viceroy We have come to like one another Events will show of what he is made He is certainly working hard as behoves a naval man . My work is very difficult I knew the difficulty

નિર્નાસિતો મારે એક ભાઈએ પૂછેલી સૂચનાના જવાબમાં બાપુએ લખ્યું

(૧) પુનવસતિકે લિય તૈયારી કરના આવશ્યક હૈ । લેકિન હકૂમત યા મુસલમાન કુછ ન કરે તો હમારે લિયે ક્યા ચારા હો સકતા હૈ ?

(૨) અગર હકૂમત કુછ, મી ન મદદ દે તા હમ ક્યા કામ દે સકતે હૈ ?

(૩) મેરા દૃઢ અભિપ્રાય હૈ કિ હમૈં મિલકા સૂત નહી મિલેગા । થોડા મિલે તો કામ નહી દેગા । હમારે હાયકા સૂત પંદા કરના ચાહિયે । તાકિ લોગ खुद काते और दूसर भी ।

(૪) સમી ગિરફતારોનો મુક્ત કર દે તો હમ કેસ કર-
નેમેં ન પડ । વહ હમારે ક્ષત્રકે વાહર હૈ ।

(૫) કા લત પડા । મેં ડસકો મહત્ત્વ નહીં દેતા હૈ ।

(૬) વહા ડાં મહમૂદ આમ હૈ, દેલેં વે કયા કરતે હૈ ।

(૭) મેં વહા આનકે લિય (નોઆખાની જવા માટે)
ઉત્તુક હૈ । યહાકી હવા દેલતા હૈ ।

. ને બીજો પત્ર

‘બધામાથી છવ ઊઠી ગયો છે એ વાક્ય બરોબર નથી રામનામ
લેનાર એવું વાક્ય ન લખી શકે સુખ કયા ? દુઃખ કયા ? કોને સુખ
માનવું ? કોને દુઃખ માનવું ? તમે યજ્ઞ કરી રહ્યા છો કે શું ? ગુજરાત
જવાનો (પંજાબમાં આવેલ ગુજરાત પ્રાત) તમારો ધર્મ હું નથી લેતો
હું જાત પણ મને શેક્યો એ કિસ્સો કોઈ વાર પણ અહીં ધર્મ પાળી
રાજીશ તો તેની અસર ગુજરાત ઉપર તો પડશે સારા જગત ઉપર પડશે

બાપુના આશીર્વાદ

.. ને લખ્યું

ત્વં યુવકન વીમત્સ રચાલ પ્રગટ કિયા ત્વસ કયો
ચિંતા હુઈ ? તૂ વીરાગના હૈ તો તૂ કિસી મી વીમત્સ કાર્ય
કરે ત્વસે પહેલે તુજ મોતકી મટ હોંગી । હમારો સવકી
વહી તૈયારી હૈ । વહી હમારા યજ્ઞ હૈ । તેરે પાસ રામનામ
રૂપી વલતર હૈ । તુજે કયા ડર હૈ સકતા હૈ ?

બાપુજીના આજના પત્રોમાથી બાપુજીની માનસિક સ્થિતિ ખૂબ
સમજી શકાય તેવી છે

સ્વરામ્ય મેજની લીધા પહેલા કેની જાતના કાર્યની દેશને જરૂર
હતી અને હવે જ્યારે સ્વરામ્ય આવી રહ્યું છે ત્યારે દેશને ટકાવી રાખવા
માટે હિંદના એકેએક માણસના સાથની જરૂર છે કા ત ગિરજાશંકર
બાજપાઈ તુ જાણે છે ને કે ૧૮૪૨માં તેમણે મને તો ઠીક પણ બાના
મૃત્યુ વિધિ પણ હડહડતી બહાણુ ચનાચ્ય હતું પણ આજે તેની શક્તિનો
આપણે ઉપયોગ કરવો જ નોઈએ અને તે થઈ રહ્યો છે એવું જ
ચચના મક માર્યમડળમાં હોય નોઈએ પૂર્વગ્રહો ઝાડીને સડુએ એ
સપથી જેની જ્યાં શક્તિ હોય ત્યાં વાપરી દેશને સંધર બનાવવાની

ખૂબ જરૂર છે. એથી જ મેં . . . ને દૂરથી મડળમાં લેવા ઇચ્છ્યાં હતાં. આપુછએ . . . ને લખાવેલા પત્ર પરથી કાપતીમાં લખ્યું.

ફરતી વેળાએ નાથજી અને સ્વામીજી તરફથી આવેલા પત્રની નકલ કરવાનું આપુછએ મને સૂચવ્યું. તેથી હું ફરવા ન ગઈ. પણ ફરવાનું છોડ્યું એ આપુછને ગમ્યું નહીં. એટલે પોતે ફરીને આવ્યા પછી મેં ચક્કર મને દોડી આવવા કહ્યું જેથી કસરત થઈ નામ

મૌનવાર હોવાથી બધું સૂતું સૂતું લાગે છે પ્રાર્થનાપ્રવચન આપુછએ લખ્યું. આજના પ્રવચનમાં ખાદી ઉપર જ વધારે ભાર મૂક્યો.

“આજે પણ મારે તમને ખાતરીની કંથા જ સભળાવવી છે. ખાદીનું રહસ્ય હાથના કાંતેલા સૂતરમાં રહેલું છે. અને તે કાંઈ નવું નથી. પુરાણા જમાનામાં પણ સ્ત્રીઓ કાતણકાને સારી પેકે બણતી હતી અને સમજતી હતી. અને વચ્ચેના યુગમાં તો સ્ત્રીઓ પાસે બજાજબગીચી આ કામ કરાવવામાં આવતું હતું. અને વણાટનો ધંધો પુરુષોનો ગણાતો અને એ ધંધો તો હજી પણ ચાલુ છે. પણ કાતણનું કામ ધણી જ મદદ ગતિએ આવે છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ખૂબ જરૂર છે. અને તે નહીં ચાલે તો વણાટનો ધંધો પણ નેખમારો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ રૂ ઉગાડવાની ક્રિયાથી માંડીને સિંચાઈ કરવા સુધીનું કામ બણી લઈ તે બાબતમાં તદ્દન સ્વાવલંબી બનવું જોઈએ તો જ ખાદી પહેરવાની સાર્થકતા સિદ્ધ થશે.

“અને સ્ત્રીઓની સામે આજ સુધી કરેલા પાપનું નિવારણ કરવું હોય તો હિંદના દરેક પુરુષ અને દરેક સ્ત્રીએ કાતવું જોઈએ. તો મેં જે ખાદી વિષેનું સ્વપ્ન સેવ્યું છે તે સિદ્ધ થશે પુરુષોને મજૂરીને માટે ક્લાકના હિસાબે જે મહેનતાણું આપવામાં આવશે તે જ મહેનતાણું સ્ત્રીઓને આપવામાં આવશે. સ્ત્રી પુરુષની વચ્ચે મજૂરીના દરમાં ફેરફાર હોય જ નહીં. પુરુષ સ્ત્રીઓ ઉપર જે ધણીપદ ભોગવતો આવ્યો છે તેનો અત આ રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા થઈ શકે. આપણે પુરુષો એ વાતનો સ્વીકાર ન કરીએ તો વાત જીદી છે. પરંતુ એથી જે પરિવર્તન જામત કરી રહ્યું છે તે અટકવાનું નથી જ. પ્રભુએ પુરુષ અને સ્ત્રી મળાને એક અખંડ અને પૂર્ણ ઘટમાળ બનાવી છે. અને પ્રભુ પાસે તો બનેનો દરજ્જો સરખો જ છે ખાદીનો આશય સ્ત્રી પુરુષની સમાનતાના આ સિદ્ધાંતની સાબિતી આપવાનો છે. જોકે મારે કમ્પલ કરવું જોઈએ કે,

એમાં અરખા સુધને હજી જોઈએ તેવી સફળતા મળી નથી. હું તો ધન્ય છું કે, જ્યારે એક મિત્રમાલિકની ધણિયાણી ખાત્રીની સાચી ભક્ત બનશે ત્યારે જ ખાત્રી આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રથાન મેળવશે અને મિત્રકાપડનો ત્યારે જ અંત આવશે. એવો રૂડો દિવસ આવે તે માટે જોઓ જો'આ કાર્યને ધર્મ સમજી અપનાવે તો કેવું સારું !”

પ્રાર્થના પછી આપુજી થોડુંક ફર્યા. ફરતાં ફરતાં યંત્રોની વિરુદ્ધ આપુજીએ વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું કે, “યંત્રોની વિરુદ્ધ હું એટલા જ કારણસર છું કે, તે માણસની મનૂરી છોડાવીને બેકારી અપાવે છે. એ યંત્ર છે માટે હું તેની વિરુદ્ધ નથી પણ યંત્રોથી બેકારી આવે છે તેથી હું યંત્રની વિરુદ્ધ છું.”

નર્મ તાલીમ વિષે મેં આપુજીને પૂછ્યું કે, પાયાની કેળવણીની જે વાત કરે છે તે ધારો કે એક બાળકે પોતાની ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમર સુધી અપનાની હોય અને ક્યારેય તે નિશાળમાં ગયો જ ન હોય તો તે કેવો હોઈ શકે ?

આપુજી કહે : “જે એ બાળકને શુદ્ધ વાતાવરણ મળ્યું હોય તો તે હિંમતવાન, તંદુરસ્ત અને સેવાવૃત્તિવાળો થશે. તેનું મન અને શરીર બંને સુયોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસેલા હોવાં જોઈએ તેનામાં કોઈ જાતનું કપટીપણું કે ચારિત્રહીનતા ન જ હોવી જોઈએ અને ગામડામાં રહી ગામડાંની સેવા કરી આમજનતા જે મીઠું ને રોટલો આપે તે જ ખાવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ. અને પોતે જે સેવા કરે, જે કાંઈ શિષ્યો હોય, તેની સાચી દોરવણી પોતાની આસપાસ આપે અને એ રીતે ખીજા અનેક યુવાન ભાઈઓને તૈયાર કરે આ નર્મ તાલીમની કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીની મારી કરપના છે. અને આવો વિદ્યાર્થી નર્મ તાલીમ પામેલો વિદ્યાર્થી પાકવો જોઈએ એ મારી અપેક્ષા છે.”

આપુજી પર હમણાં હમણાં તાર અને ટપાલનો દગલો થાય છે. તેમાંનો પોણો ભાગ તો સાવ નકામો જ હોય છે. આ તાર પત્રોનો દગલો આપુજી પાસે મેં મૂક્યો. તેવામાં થ્રીઆણુ આવ્યા. આપુજીએ તેમની પાસે વિનોદ કરતાં કહ્યું : “કોણ કહે છે કે હિંદુસ્તાન ગરીબ છે ! બિસેને આમાંથી અર્ધા ભાગનાં કાગળિયાંઓ તો કાઢી નાખ્યાં

દશે, છતાં આમાથી કેટલાય નકામા દશે નજવી બાબતમા લોકો તાર કગ્તા શીખ્યા છે ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે, દેશમા ધનિકો તો મેં પાચ ગણ્યાગાચ્યા છે ગરીબોને ચૂમીને તે પૈસાનો ઉપયોગ આવો થઈ રહ્યો છે ના ? (એક તાર બતાવીને) આ કામ બે પૈસાના પોસ્ટગાર્ડથી પણ પતી શકે એવો આ તાર છે પણ આપણી મૂર્ખાઈની હદ જ નથી આપણને લાન જ નથી કે આપણે શું કરી રહ્યા છીએ આવા રોજના નકામા તારો અસખ્ય માણુમો કરે, તેની પાછળ મેટલા ઓફિસરો, પટાવાળાઓ, મકાનો રોખ્યા પડે એટલે જો દિસામ કાદો તો આપણે આપણો પૈસો કેવો વેડકી રહ્યા છીએ તેનો ખ્યાન આવે ચાલો, હું તો બીજી વાતમા ઊતરી ગયો આપણે આપણું ઇમ જ નહીં પતાવીએ તમારો સમય થોડો મેં વધારે લીધો, પણ હું આની નાતો જોઉં છું તે મનમા ખૂંચે છે તેથી તમારી પાસે મન દાન યુ ”

માપુજીએ છાપા સામળ્યા અને ૧૦-૩૦ પગી સૂનાની તૈયારી

૨૨-૪-૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટણા

૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના સુમી અને મીતા રાતે ૧૦ વાગ્યે બના-રસથી આવ્યા છાનામાના આવીને સૂઈ ગયા (સુમી અને સીતા રામદાસભાઈ ગાંધી તથા મણિલાલભાઈ ગાંધીની દીકરીઓ) પ્રાર્થના પગી તેમની સાથે જ લગભગ બધો સમય વાતો કરી

૨૨ મી તારીખ પૂ મોગીમાની મૃત્યુતિથિ હોવાથી દર મહિનાની જેમ મેં ગીતાપારાયણ કર્યું પગી માપુજીએ બગાળા પાપ કર્યો આશામહેન સાથે વાતો કરી ફરતી વખતે ની સાથે માપુજીની ખાનગી નાતો હતી એટલે મારે છુતી જેવું હતું

માપુજીએ એક કોલેજિયન બાળા, કે જે પોતાની સાથે ભણતા યુવક સાથે પરણવા ઇચ્છતી હતી, તેને આ પ્રમાણે સનાહ આપી માપુજી માને છે કે

અતિ ઘટનું પરિણામ ભયંકર આવે છે પ્રેમવત્ર ઇચ્છનારો અને વશીભાને ગમે તો જ સગાઈ કરી લે પણ આવી સગાઈ યથા પછી ત્રણ

વર્ષ લગી એ નેડાએ કાંઈ ખાસ સંબંધ ન રાખવો જોઈએ અને પોતા પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહી તે પ્રવૃત્તિ પૂરી કરવી. આમ જે યુવક યુવતીઓ કરે તેની જિંદગી ખૂબ સુખી થાય એમાં મને શંકા નથી.

બાપુજીએ આ બધી વાતો મારે પહોં સમજવા જેવી હોઈ મને એક શિખામણરૂપે કહી, “બીજાઓના જીવનમાંથી પણ આપણે ધારીએ તો ઘણું પામી શકીએ છીએ.”

બાપુજીનાં કપડાં તો આજે સુમિત્રાએ ધોયાં. બને બહેનો છે એટલે મને તો ખૂબ આનંદ પડે છે; અને કામમાં પણ ખૂબ મદદ કરે છે. જે વાગ્યાથી તાલીમી સંઘની સભા ચાલી. ત્યાર પહેલાં ખાદી કાર્મિકર ભાઈઓ આવ્યા હતા. તાલીમી સંઘની સભામાં સ્વાવક્ષંબી કેળવણી ઉપર ભાર મૂક્યો. એક પ્રશ્ન એવો આવ્યો કે, સરકાર પાસેથી આ સંસ્થા માટે કેટલી રકમ લેવી? તેનો જવાબ બાપુજીએ જે આપ્યો તેમાં બાપુજીનું કેળવણીનું દૃષ્ટિબિંદુ શું છે તે સમજાયું.

બાપુજી કહે, “સરકાર તો આપણને અવશ્ય જોઈએ તેટલી મદદ કરશે જ. પણ સરકારની ઉપર આધાર રાખીને આપણે નભી નહીં શકીએ. જેટલા જોઈએ તેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ લો. ભલે ઓછા વિદ્યાર્થીઓને આ લાભ મળે પણ એવી કેળવણી થાય કે કોઈની પાસે એક પાઈ પણ માગવાને હાથ ન લંબાવવો પડે. નાનાભાઈ ભટ્ટમાં ઘણી શક્તિ છે. પણ એમને પોતાની સર્વ શક્તિ, ભડોળ એકાં કરવામાં વેડફી નાખવી પડી. એથી ભડોળ કરીને કેળવણીની સંસ્થા ઊભી કરવાનો હું સખત વિરોધી છું. પ્રાથમિક મંડાલ માટે અમુક રકમ જોઈએ તે જ લેવાની અને ત્રણ વર્ષ પછી કોઈની પાસેથી રાતી પાઈ પણ ઉઘરાવવાની નહીં. જે એવી સ્વાવક્ષંબી કેળવણી આપણે ન કરી શકીએ, તો પ્રજા સમક્ષ આપણે આપણી હાર કબૂલ કરવી જ જોઈએ. એથી આપણે જરા પણ નીચે નથી પડતા, પણ ઊંચે જઈએ છીએ. નહીંતર આ નઈ તાલીમ ચાલવાની જ નથી. એટલે સ્વાવક્ષંબી બનવું છે એ વાત મનમાં રાખીને જ આ સંસ્થાનું બજેટ બનાવવું જોઈએ.”

પ્રશ્ન — “સરકારી શાળાઓ સરકાર જે આવી સંસ્થાને મોંપે તો તે લેવી?”

માપુજી — “સરકારી શાળાઓ ચનાવનાની આપણામાં શક્તિ હોય તો જ તે જનામદારી લેની નહીંતર આપણે પણ કામ નહીં કરી શકીએ અને સરકારને પણ હેરાન કરીશું આપણા હાથમાં સત્તા આવી છે, અને એથી આપણે જેટલું ખર્ચ ઇન્દ્રિયોએ તેટલું કરી શકીએ છીએ, એની માન્યતા બધાઈ ગઈ છે સરનામ્યમાં હવે આપણને કોણ પૂછનાર છે, એની વૃત્તિ આપણામાં આવી ગઈ છે પણ એવા દલ ઝાઝો વખત નહીં ટકે એટલે પ્રગ્ન જ જન્યત થશે અને મગવો ફાટશે હું તો કદાચ આવું બધું જોના છુતો નહીં હોઉં, એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું આપણું કામ સગીન હોવું જોઈશે એટલે આપણામાં જો સંપૂર્ણ શક્તિ હોય તો જ આ કામ હાથમાં લેજો જો એની શક્તિ ન હોય તો મ્હી દેવ કે, અમે તો કેન્દ્રોમાં જ ચનાવી શકીએ તેની અમારી સ્થિતિ છે પ્રાતોમાં નહીં પહોંચી શકાય ભલે ફક્ત સેનાગ્રામમાં જ ચલાવો પણ એવું ચનાવો કે આખા હિંદુસ્તાનની આદર્શ સ્વાવલંબી કેળવણીની સંસ્થા અને હમેશા નાના પાયાથી જે કામ ચાલે છે, તે જ મજબૂત અને છે એટલે તમે પાચો મજબૂત બનાવો તો ઇમારત એની મેળે મજબૂત બનશે પણ ઘણું નિકસાવી મૂકશે તો ક્યાયના નહીં રહેનાય

“નર્મ તાલીમમાં ફક્ત કે તાવવું કે સફાઈ કરાવની એથી તે નિઘાથી પારગત નથી મનતો પણ નર્મ તાલીમમાં જીવિની શુદ્ધિ થાય, આત્માને અને શરીરને કેળવણી મળે દરેક ધર્મના સારા સિદ્ધાન્તો દ્વારા ધાર્મિક કેળવણી પણ આપી શકાશે એટલે મારો પ્રહેવાનો અર્થ એ છે કે, દુર્તાઈ અને સફાઈ મારફત જો આત્માને ખોરાક ન આપી શકે તો તે છોડજો, અને તમારી હાર કમૂન કરજો, કારણ કે હું તો માનું છું કે એ દ્વારા જ આપણી ઉન્નતિ છે અને તો મિનના તમામ કાપડનું સ્થાન ખાદી લઈ શકશે, તેવી મારી શ્રદ્ધા છે કરોડો ગરીબોને ઉન્નત કરી શકે એની પ્રવૃત્તિ રેલિયા સિનાય બીજી મ્હં છે તે બતાવો તો હું મારી હાર કમૂલ કરીશ અને મારો પચાસ વર્ષનો સિદ્ધાન્ત હું પાછો ખેંચી લઈશ સહુ હિંદીઓ જો ફક્ત એક જ કલાક કાલે તો હિંદુસ્તાનને નથી મિલની જરૂર કે નથી બહારના કાપડની જરૂર

દરેકને છ કે આઠ કલાક જો કાતવું પડે તો એવી ખાદી મરી જ
જાય કારણ કે માણસને બીજા અનેક કામ હોય છે પણ એક કનાક
કાતે તો આત્માને અને આર્થિક બને રીતે ફાયદો થાય છે

“અંગ્રેજોએ મિલનો પાયો આપણી તકલી અને આપણી સાળ
પરથી જ નાખ્યો છે તેમણે મિલો કરીને આપણું શોષણ કર્યું હિંદુ-
સ્તાન જો યુરોપની નકલ કરશે તો હિંદુસ્તાનનો નાશ થશે તેથી
આપણે તકલી રેટિયો, અને આપણી સાળનું જ શાસ્ત્ર રચવું જોઈએ
અને આવી તાલીમ પામેનો નિર્વાર્થી મિલ તરફ નજર જ નહીં કરે
આજે ધણા પ્રધાનો કે ઉદ્યોગપતિઓ મિલો ચનાવવાની જ વાતો
કરે છે પણ આપણે તેઓને બતાવી આપવું જોઈએ કે આપણે
કરીએ છીએ તે ખરાબર છે ધ્યેયને પાર પાડવાની શ્રદ્ધા રાખવી
અને મરતા સુધી એ ધ્યેયને ન છોડવું જોઈએ ચરખા સઘ અને
તાલીમી સઘ કોંગ્રેસે જ કાઢ્યો છે પણ કોંગ્રેસે તેની સામું નથી જોયું
કોંગ્રેસ રાજકીય કાર્યોમાં જ પડી ગઈ કોંગ્રેસનાળાઓ પાસે પૈસા ન
હતા અને બીજો અનુભવ ન હતો એટલે થોડુંક રચનાત્મક કાર્ય
કર્યું તેમાં સફળતા પણ મળી દરમિયાન લડતો આવી સત્તા આવી
પણ સત્તા પચાવવા માટે ત્રણ સમય લાગશે એમ કેટલાક અનુભવો
પરથી લાગે છે અને આપણે તો ભાવિ પ્રજાને ધડી છે તેમાં અનેક
મુશ્કેલીઓ આવશે તો તેનો સામનો કરવાનો મારો કપૂર કરવું
જોઈએ કે પહેલાના જેટની મારામા શક્તિ નથી રહી એમાં સરકારનો
વાક નથી આપણી સરખર પાસે જે ચારસો આવ્યો છે તે એવો જ
ગદો છે પણ જે છે, તેનાથી ચનાનું રહ્યું પણ દુ આજે જે મુદ્દો
છે તે લોકોને ગમે નથી બિતરતું એટલે છુટ્ટો થયો તેથી કદાચ બુદ્ધિ
તો જુગી નડી થઈ ગઈ હોય ? કારણ કે ધણા લોકો મને એવી સનાહ
પણ આપે છે કે, તારું કામ હવે પૂરું થઈ ગયું છે અને હવે તમે
ખસી જાઓ એટલે સભવ છે કે જુદાપાને લીધે મારી બુદ્ધિ
બગડી હોય !

“પણ તમે એટલું નોંધી રાખજો કે, દુ જોઈ રહ્યો છું કે કોંગ્રેસનું
તત્ત્વ આજે તટલું જાય છે હવે પણ એને સભાળે તો ખરી !

તેમ કે નહીં તર કોમ્યુનિઝમ આવતા વાર નથી લાગવાની અને લોહીની નદીઓ વહેશે એવો બગવો કાટશે આ સહુને નથી દેખાતુ, પણ મને દેખાય છે

“સહશિક્ષણમાં શિક્ષકો લાયક અને પવિત્ર તથા નર્મ તાલીમની ભાવનાથી ભરેલા હોના જોઈએ અને નર્મ તાલીમનો શિક્ષક પણ કારીગર હોય તેના પત્ની અને બાળકોએ પણ તેમાં સાથ આપવાનો રહે છે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગામેગામ નર્મ તાલીમ આવી શકે તો એક મોટું કામ થશે ”

૪ વાગ્યે સ્થાનિક પ્રધાનો મળવા આવ્યા બાપુજીએ તેમની પામે પણ પોતાનું હૃદય દાલન્યુ, “હું ગભીરપણે વિચાર કરી રહ્યો છું, આ મધામાં મારી ફરજ શી છે? જોકે મારી શ્રદ્ધા છે જ કે ઈશ્વર મને તેમાંથી રસ્તો તો સુઝાડશે જ અને અહિંસાની બામતમાં તો આજે મારા વચનની કિંમત જ નથી રહી લોકો મારા પર જે પ્રેમ વરસાવે છે તેની હું કદર કરું છું પણ તે કદરની કિંમત ચૂકવવાનો એક જ રસ્તો છે કે, ઈશ્વરે મને જે સત્ય મતાન્યુ છે તે દુનિયા આગળ મૂકી શકું અહિંયાનું શસ્ત્ર આપણે સમર્થ બ્રિટિશ હકૂમત કાઢના માટે વાપર્યું, અને હવે જો આપણે આપણા બાઈઓ સામે હિંસા નાપરગુ તો આપણે કાયર ગણાઈએ અને આપણી નામોરતી થશે તમારી ઉપર હીરા મોતીના મુકુટ નથી, પણ કાટાનો તાજ છે ”

બાપુજીએ જુદે જુદે સમયે પોતાના હૃદયની વ્યથા દાલરી. તેનો ધનિ પણ એવો જ ગાભીરભર્યો હતો શબ્દે શબ્દે તોળી તોળીને બોલના હતા ખૂબ થાક હોવાથી બાપુજીએ સાંજે બોજનમાં કચુય ન લીધું માનસિક થાક પણ ખૂબ છે અને સાંજે થોડીક પ્રાક્ષ જ લીધી

પ્રાર્થનામાં આજે મુઝીએ ભગ્ન ગાયુ પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં બાપુજીએ હમણાં જે સલાઓ આપે છે તેને અનુરૂપ જ કહ્યું કે,

“આજે જો દિવસથી અહીં હિન્દુસ્તાની તાલીમી સંઘની સભા ચાલે છે અને કોયેસે તાલીમી સંઘને કેળવણીનું મમ સોંપ્યું છે તેથી એની આશા સહુને જરૂર રહે કે, રાજ્યવહીવટ ચલાવવાની સત્તા મળી તો કોયેસ તાલીમી સંઘના નિષ્ણાતોની સલાહ લે પણ તેના કારણોમાં

મારે બેંડા હોતરવાની જરૂર નથી. રો. ઝાકીર હુસેન સાહેબ આ સંઘની પ્રમુખ છે. તેઓ કેળવણીના નિષ્ણાત છે અને જામિયા મિલિયાની સંસ્થાના આત્મા છે. આર્યનાયકમ્ અને તેનાં પત્ની આશાદેવી પણ તેમની મદદમાં છે. આ સંઘની સ્થાપનાને સાત વર્ષ પૂરાં થયાં અને આઠમું વર્ષ બેઠું. આ સંસ્થાનું નામ 'નર્થ તાલીમ' રાખવામાં આવ્યું છે. કેમ કે આ કેળવણીને કોઈ બીજા મુલકમાંથી લાવવામાં નથી આવી. તેમ જ તેમાં કોઈની નકલ નથી અને પ્રજામાં તે પરાણે ફેલાઈ નથી બેસાડી. પરંતુ સાત લાખ ગામડાંના બનેલા હિંદમાં કઈ જાતની કેળવણી ઉપયોગી બને તે દષ્ટિ લક્ષમાં રાખી છે. મનુષ્ય ત્રણ તરવનો બનેલો છે. શરીર, મન અને આત્મા. અને નર્થ તાલીમ એ ત્રણેય વચ્ચે સમતોલપણું જાળવી તેનો મેળ રાખશે. પશ્ચિમની કેળવણીની પદ્ધતિમાં અને નર્થ તાલીમ વચ્ચે બહુ મોટો ભેદ છે. શરીર, મન અને આત્મા, આ ત્રણેયને જો પોરાક આપવાનો હોય, ઉન્નત કરવાં હોય, તો શ્રમ કરી હુન્નરો મારફતે કેળવણી આપવાનો જ સહેલો રસ્તો છે. અને નર્થ તાલીમમાં બીજી એ ખૂબી છે કે, વિદ્યાર્થીને તે તદ્દન સ્વાવલબી બનાવે છે, એટલે કે તે પોતાનો ખર્ચ પોતે જ ઉપાડશે. એટલે પ્રજાની કેળવણી માટે કંદોડો રૂપિયા ખર્ચવાની વાત જ રહેતી નથી. અને હવે જ્યારે આપણા જ હાથમાં આપણી સત્તા આવી છે ત્યારે સામાન્ય વ્યવહારમાં બાપા અંગેજીને બદલે હિંદી વાપરવી જોઈએ.

“મારી અને ઝીણાસાહેબ તરફથી જે સારાંતિ અપીલ થઈ છે તેમાં મેં હિંદી અને ઉર્દૂમાં સહી કરી છે. આની સામે આપણા ગવર્નર જનરલ માઉન્ટબેટન સાહેબે કરો જ વાંધો ઉઠાવ્યો નથી, કારણ કે તેઓ જાણે છે કે બ્રિટિશોએ થોડા સમયમાં અહીંથી જવાનું જ છે.”

પ્રાર્થનામાંથી આવીને બાપુજી ક્યાં. ફરતી વેળાએ . . . ની સાથે ખાનગી વાતો. હું અને સુમિત્રા બુદ્ધાં ક્યાં. અમે રમ્યાં. ફરીને બાપુજીએ પ્રવચન તપાસ્યું. પત્રો લખ્યા. આવેલી ટપાલ સાંભળી. કાંતવાનું બાકી હતું તે પૂરું કર્યું. આને ખૂબ જ યાદ છે. બહુ જ ધીમે ધીમે બોલી શકે છે. ૧૦ પછી સૂતાની તૈયારી.

૨૩-૪-'૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટણા

પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ કર્યો અને પછી મને ગીતાપાઠ સાંજે . . . લીગવાળા બાઈઓ મળવા આવ્યા, તેમની સાથે વાતો

કરતા બાપુજી બોલ્યા કે, “લીગને જે આગળ આવવું હોય તો પોતાના ધ્યેયને ફેરવવું પડે તમે તમારા અતરાત્માને પૂઠો એરી હું વિનતી કરું છું જોકે હવે તો વચગાળાની સરકારમાં લીગ જોડાઈ છે પણ સગા ભાઈઓ એક ઘર ચનાવે તેવો વહીવટ હજી ચાલતો નથી તમે જે લીગના સાચા પ્રતિનિધિ હો તો તમારે ઝીણાસાહેબને કે લિયામ્તઅની સાહેબને સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે આ માર્ગ ઊંઘો છે તો જ તમે લીગની વફાદારીપૂર્વક સેના બજારની ગણતરી અને હજુ પણ નોઆખાવીમા, બગાળમા, પબ્લમમા, મુસલમાનોની કલેઆમ ચાલુ કે દિદુઓ નથી કરતા એમ હું નથી કહેતો, પણ દિદુઓના આ કૃત્યને હું, પડિત જવાહરલાલ આદિ સખત શબ્દોમા વખોડીએ છીએ, જાહેર વિનતીઓ કરીએ છીએ તે રીતે હજુ લીગના કોઈ પ્રતિનિધિએ મુસલમાનોમા કહ્યું છે? પાકિસ્તાન લેવું હોય તોપણ આગેવાનો ભલે લડે પરંતુ દરેક માણસ જે પોતાના હાથમા કાયદો લે તો કેમ ચાલશે? કાયદેઆઝમ ઝીણાસાહેબે કહ્યું તો છે કે, લઘુમતીને પૂરું રક્ષણ આપવામા આવશે પણ હજુ એ પગાયું નથી, એ પણ મારે તમને કહેવું જોઈએ મરણ કે હું મને પોતાને મધાનો એમ વફાદાર મિત્ર માનું છું અને એ મિત્રતા મારે સિદ્ધ કરવી છે દિદુઓને સગા ભાઈની જેમ તમે ગણો એની હું તમને હૃદયપૂર્વક વિનતી કરું છું એથી તમારી ઉન્નતિ છે ” વહેલી સવારે આ ભાઈ ઓને બાપુજીએ ઠીક ઠીક સાચી વાતો સભાગાની ત્યાર પછી મુખર્જી સરખરના બેઝિડ એન્જલુમેશન સ્કીમ ઉપરના મગજો વાગ્યા બાપુજીને તે ગમ્યા અને થોડો ફેરફાર કરાવ્યો.

ફરતી વખતે મીતા, મુમ્મી સાથે વાતો કરી અને થામને લીધે બાપુજી આખો બધે રાખીને ફર્યા માવિશમા બાપુજી બેઠી ગયા હતા બોજનમા આજે ફક્ત ત્રણ સતરા જ લીના.

તાનીમી સઘની અને ચરખા સઘની મીઝિંગ ચાની આજે પણ ખાદી ઉપર વાતો થઈ.

ખાદી એ તો દરેક મમનુ મચ્છિદુ છે આખરને સદુને ખાગીની જર છે મારી આગળ તો હિંદુસ્તાનના છ લાખ ગામ નો પ્રેમ છે હવે

એકલી કાતણક્રિયા જાણે કશું નહીં વળે પણ કાતણની સાથે દરેકે વણાટ પણ જાણવાનું રહેશે નહીં તાલીમ તો અપૂર્ણ માણસને સંપૂર્ણ બનાવે અને તેથી કેળવણીમાં ખેતી તો આવે જ ફળો, અનાજ, શાકભાજી અને ફૂલો આદિમાં બુદ્ધિનો સારો વિકાસ થાય છે જ ગામડાના ઇન્સ્ટ્રાઓને સારી રીતે શીખવી તેણે જીવનની જરૂરિયાતની તમામ વસ્તુની યજ્ઞ સાધી લીધી હશે તો એથી મફત કેળવણી આપોઆપ થશે

“પણ હું ખની વાત એ છે કે, આજે આપણું તત્ત્વ નબળું પડતું જાય છે પણ જ્યાં જ્યાં આપણા હાથમાં સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં પ્રાતિક સમિતિ અને સરકાર એક હોવા નેઈએ તેઓ એકબીજાને ઓતપ્રોત થઈ બળવાન બનાવે તો જ આપણે ધારેલું કામ સફળતાપૂર્વક પાર પાળી શકીએ સરકારે પણ પોતાની મર્યાદા આમાં આકવી પડશે હવે લોકો પાસેથી ફાળો ઉપરાવવા ન જવાય અને નહીં તાલીમ માટે તો ફાળો કરવો એ પાપ સમજી હું નોકે સરકાર પાસે માગી શકાય

“આપણે જો સેવા કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો સેવા એક જ દિશામાં વળવી નેઈએ

‘એક મહાસાગર પાર કરવાનો છે હવે જ આપણી પરીક્ષા છે ચોતરફથી તોફાની વાદળો આવે રહ્યા છે અને કૂધળાયેલું વાદળું વિખેરવાનું છે જે સુકાની છે તેનાથી કોઈ બીજો સર્વશ્રેષ્ઠ સુકાની નથી કે જે આ જહાજને સમતોડ રાખી યોગ્ય દિશામાં લઈ જઈ શકે એથી આપણે સહુએ કોઈનું વાક નેચા વગર કટિબદ્ધ થવું નેઈએ

૩ થી ૫ આ સભા અને પ્રશ્નોત્તરી આવી આજે પણ સુખી સીતાની સાથે જ મારો બધો સમય આદ્યો ગયો હું પણ તે લોકોની સાથે ડો સાહેબ અને બેગમસાહિબાની સાથે ટેમન પર જમવા ગઈ ઘણા દિવસે ત્યાં જમવા ગઈ તેથી બધા બહુ રાજી થયા

સાજના અગૂર ખાતા પીસ કમિનીના કોમેસના ભાઈઓ સાથે વાર્તાનાપ કરતા બાપુજીએ કહ્યું

“આપણને આજાદી નેઈએ છે કોમેસે આજાદી મેળવવામાં તનતોડ મહેનત કરી આટલા બલિદાનો દેવાયા એવી ખવિત સસ્થાની તરફ આજે આપણું બેરશરીબધું વલણ રાડ થયું હોય તેમ મને લાગે છે જો એવું કરવું હોય તો બહેતર છે કે કા તો કોમેસને વિખેરી નાખવી અથવા આપણે કોમેસથી છૂટા પડવું કોમેસે જે કમાની કરી છે તે આપણે ગુમાવવી છે શું? અહિંસાને રસ્તે ચાલવાની જો તમારામાં બહાદુરી ન હોય તો જેણે તમને ફટકો માર્યો હોય તેને જ ફટકો મારો

એ હું સમજી શકું છું પણ એનાથી ડરીને એ કંઠકાનું વેર નિર્દોષી પર લેવું એવું અધમ પાપ હિંદુસ્તાનીઓ કેમ કરી શકે? હિંસાત્મક વલણમાં પણ અમુક નિયમો અને મર્યાદા હોય છે. એ મર્યાદા ન જાળવી શકાય તો હિંસા કરનારનો જ નાશ છે એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત હું તમને નથી સમજાવી શકતો એમા મારી ખામી છે આપણે સાચી ગીતે મગી જઈએ તો તો હું એમા જીવનની સાર્થકતા સમજીશ પણ આઝાદીના પગરણમાં જ હું અપશુકન એ નેઈ રહ્યો છું કે, તમે અત્યારે ૧૫૦ વર્ષથી જે ગુલામી ભોગવે છે તેના કરતા પણ બીજી એવી ગુલામીમા સપડાશે કે કળ જ નહી વળે

“અત્યારે બિહારમા જે કાઈ શાંતિ છે તે લશ્કરી બળોને લીધે છે. એને હું શાંતિ કહેતો જ નથી તમારી શાંતિસેનાનો ચેપ પ્રભમા લાગશે, અને પ્રભ પોતાની મેળે સમજી જાય કે પ્રત્યેક હિંદુ કે પ્રત્યેક મુસલમાન મારો ભાઈ છે, મારા બહેન દીકરી છે, ત્યારે તે શાંતિ ટકશે. પણ તમે જો એકસો એક ટકા હૃદયપૂર્વક સાચા હશો તો જ તેના ચેપ લાગશે. નહી તો તુબકીમા કાકરા ભર્યા બરાબર છે મને સાકું લગાડવા કશું ન કરશે. મારી વાત મને ન જાતરે તો જરૂર છૂટા પડી જઈ શકે છે. પરંતુ શાંતિસેનાનો સૈનિક શાંતિસેનામા જોડાયા પછી જો પોતાના મન, વચન, કે કર્મથી પણ બીજાનું વેર લેવાની ધારણા રાખશે તો મને અત્યંત દુઃખ થશે પણ ખોટા કામ કરવાની સામે અથવા બદલો લેના ખાતર જો તમે તે ધર્મવાળાને મારશો તો એ નામરદાઈનું કામ લેખારો. અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીને જોખમમા મૂકશો

“શૂરાની અહિંસા કેળવની હોય તો અતર સાફ કરવું પડશે. મનમાથી નામરદાઈના વિચારો કાઢી નાખવા પડશે અહિંસા જેણે અપનાવી છે તેને કોઈનાથી ડરવાનું તો હોય જ શાનું? તે જરા પણ ક્રોધ કર્યા વગર સ્પષ્ટ રીતે પોતાની વાત બીજાને સમજાવે એટલે જ તમને લાગે તે મને અથવા તો શ્રીબાબુને જરૂર પૂછી શકો છો. આમા મુસલમાન ભાઈઓ પણ છે તેથી મને આનંદ થાય છે તેઓને પણ કંટુ છું કે, તમને જે સાચું લાગે તે કહી શકો છો. લડાઈ અને હિંસાને રસ્તે જવાથી પાકિસ્તાનને તમે પાક નહી બનાવી શકો એ ઝીલાસાહેબને જાહેર રીતે કહેવાની તમારામા હિંમત હોવી જોઈએ આપણે બહારે અંદર લડીશું તો આઝાદીની વાત વીતરી જ જવી પડશે અને ઘેઈ ત્રીજી જ સત્તા અહીં સ્થાન જમાવશે હિંદુસ્તાન કેવી મુવજ્જ બમિ છે, એનો વિચાર કર્યો છે? આપણી દષ્ટિ આપણે વિચાર કરવી જોઈએ. નહી કે નાની નાની બાબતોમા ઝગડા કરવા. આપણા દેશમા ખનિજ

દ્રવ્યો, કીમતી ધાતુઓ અને એવી અનેક સમૃદ્ધિઓ પડેલી છે તેની રોધખોળ કરવામાં અને તે વાટે હિંદુસ્તાનને સમૃદ્ધ બનાવવામાં આપણે આપણા સમયનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેને બદલે આજે આપણે કયા બર્ષ રહ્યા છીએ તેનો તમે વિચાર કર્યો છે? આપણે બેવડીનો લાભ ખીન્યો લઈ લેશો. આ મારી વાત સમજ્યા હો તો તેનો વિચાર કરજો અને પોતાના જીવનમાં વલુને, એટલે આપોઆપ પ્રગ્ન ધારો. સેવક ઉપર બહુ મોટી નૈતિક જવાબદારી રહેલી છે. તે તમારામાં પાળવાની શક્તિ ન હોય તો નમ્રતાથી કમૂથી લેવું. નહીં તો બહાદુરીપૂર્વક આવેલી ફરજને તન, મન, ધનથી વફાદારીપૂર્વક અદા કરવી.”

આ પ્રમાણે બાપુજીએ ત્રીસ જેટલા કાર્યકરભાઈઓની આગળ પોતાના મનની વાત કહી. બાપુજી લગભગ ૪૫ મિનિટ એકધાતું બોલ્યા. આ ભાઈઓ ગયા પછી હાથ મોડું ધોઈને મીઠા પ્રાર્થના-સભામાં ગયા.

પ્રાર્થનામાં આજે પુરુષો બીડ હતી લાખ ઉપરાંતની મેદની હશે. ગમધૂનમાં તાળીઓ બસરી પડતી હોવાથી પહેલાં તાળી કેમ મારતી તેની તાલીમ આપવાની બાપુજીએ સૂચના કરી.

પ્રાર્થનાસભામાં નર્મ તાલીમ ઉપર જ બાપુજી બોલ્યા ૨.

વિચારવા જેવી છે. અને ભલે આપણે સત્ય હકીકત ન માનીએ. તોપણ તેમાં તથ્ય છે. અને કવિની કલ્પના કેટલી ઊંચી છે કે, બાળક માતાના પેટમાં હોય ત્યારથી જ ને તેને (માતાને) કેળવણી મળે તો બાળકને આપોઆપ કેળવણી મળશે. અને એવી કેળવણીથી પ્રભુત્વન સ્થાવરજીવી તો અને જ. આ નર્મ તાલીમમાં મારી કલ્પના છે.

“ફક્ત નેઈતાં ગ્રાધનો વસાવવા માટે જ મૂડીનું રોકાણ થાય. તે સિવાય નર્મ તાલીમમાં એક પાઈનું પણ ખર્ચ ન હોય. શિક્ષકો જે વેતન લે તે પોતાની મહેનત કરીને લે. નવી તાલીમ જીવનની કળા ખીલવવાની હિમાયત કરશે. નવી તાલીમની પદ્ધતિથી બણાવનારો શિક્ષક પોતાના બણાવવાના, અને બણનારો વિદ્યાર્થી પોતાના બણવાના કામમાંથી જ નવી સર્જિતિનું ઉત્પાદન કરે. આમ પાયાની કેળવણી જીવનને સરખાતથી જ મમૃદ્ધ બનાવે છે. અને તે કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીને નોકરીના અભાવે રખડવાનું તો હોય જ નહીં. આજે આપણી કમાણી સરેરાશ મહિને ફક્ત પાંચ રૂપિયા અને વાર્ષિક સાઠ રૂપિયા જ છે. તે ઉત્તરોત્તર વધતી જ જશે. અને પછી આપણને સર્વ વગરનો ખોરાક ખાઈને કે નાગામૂખ્યા નહીં રહેવું પડે. પરંતુ પોતે નતમહેનત કરી અનાજ વાગ્યું હોય, શાક-ભાજી વાગ્યાં હોય, દોરકડોર શીખ્યા હોય, એટલે તાજા દૂધ ધી તો મળે જ. અને નતે કંતેલ કપડું હોય. તો પછી પ્રભને બીજું નેઈએ પણ શું? હા, મોજશોખ કરવાનો, સિનેમા નાટક જોવાનો કે કોઈની સાથે લડવાડ કરવાનો અવકાશ જ ન રહે. કારણ કે પોતાની પળેપળ પ્રવૃત્તિથી ભરેલી હોય. આ છે નર્મ તાલીમની કેળવણીનું મારું સ્વપ્ન. સ્વતંત્ર હિંદનો દરેક માણસ દૈનિક સકલ્પ કરે અને થોડી મહેનત કરવાનું મ્વીકારે તો જ સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય. પણ સહકાર અને આધાર વગર કેવળ સરકાર કશું જ નહીં કરી શકે. મારી આજની વાતોનો આપ સહુ વિચાર કરજો. એને ફેકા નહીં દેતા. એટલી આપ સહુને મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.”

૨૪-૪-૪૭

ગાંધી કેન્દ્ર, પટણા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. અને ટપાલ નેઈ. ગ્રામઉદ્યોગનો આખો હેરાલ વાંચવામાં જ ઘણો સમય ગયો.

ફરતી વખતે કોલેજની કેળવણી અંગે આપણે બોલ્યા : “ન્યાં સુધી સ્ત્રી કે પુરુષ, યુનાન કે યુવતી પોતાના ચારિત્ર્યમાં સર્વાંગશુદ્ધતા ન આણે, ભલે સાથે દુળે, બળે, મળે, પણ તેમાં સહેજ પણ વિકાર

આવી જાય ત્યાં સુધી હું દોષવાળી જ કેળવણી ગણવાનો. ભલે ખીન્નું ગમે તેટલું જ્ઞાન કદાચ તેમાં મળતું હોય.” આપુજીના મનમાં . . . ની વ્યથા ભરી છે.

પંડિતજીનો તાર આવ્યો છે કે, મે મહિનામાં આપુજીએ દિલ્હી જવું જ પડશે.

બાકી આપુજીનો બધો ક્રમ નિયમ મુજબ ચાલે છે. સવારના ખોરાકમાં બે ખાખરા, શાક, દૂધ લે છે અને સાંજના ફક્ત અંગૂર કે સંતરાં.

છાપાંઓમાં આપુજીનાં પ્રાર્થનાપ્રવચનો સરખાં નથી મુકાતાં. એટલે તે બાજતમાં શૈલનભાઈ સાથે વાતો કરી, વોલ્ટન સાહેબ આપુજીને મળવા આવ્યા. તેમને આપુજીએ કહ્યું કે, “નિરાશ્રિતોને માટે એક જ કોલોની જભી કરાવી દેવી જોઈએ. બહુ પાકાં મકાનોની જરૂર નથી. ગામડામાં ગારમાટીનાં બને છે તેવા બનાવી લેવાં. હું તો ઇચ્છું છું કે, આવાં મકાનો લોકો જાતે બનાવે અને ચોંચ મજૂરી સરકાર આપે. મફત ખાવા દેવામાં હું તો પાપ સમજું છું.

૪ વાગ્યે સદાકત આશ્રમમાં કાર્યકરોની સભા યોજાવી હતી ત્યાં ગયા. આપુજીએ કાર્યકરભાઈઓની વાતો સાંભળીને આ પ્રમાણે કહ્યું :

“લક્ષ્મીબાબુએ જે ફરિયાદો કાર્યકર ભાઈઓ માટે મૂકી છે તે બિહારીઓ માટે શરમજનક ગણાય. વિકેન્દ્રીકરણની વાતો તો ત્રણ વર્ષથી ચાલે છે. હું જોલની બહાર નીકળ્યો ત્યારે આ વિચાર મે પ્રગટ કર્યો. એમાં પહેલાં થોડીક ગડમથલ ચાલતી હતી, પણ હવે તો મને દીવા જેવું સ્પષ્ટ લાગે છે અને લક્ષ્મીબાબુએ તો ત્યારે જ મારી આ વાતને વધાવી લીધી. તમે બધા વિકેન્દ્રીકરણની યોજનામાં કયાં અટવાઓ છો તે મને સમજાવો તો મને સમજ પડે ને ? ચરખાં સધની છાયામાં રહીને વેચાણનો વધારો થઈ શકે તેમ નથી. તેમ તો ખાદીનો નાશ જ થશે. કાને તે પહેરે એટલે સાચા પહેરનારા જ રહેશે. અને મારે એવા સાચા જ સેવકો જોઈએ છે. તો કરોડો રૂપિયા જે ચરખા સધમાં ફેંકાયા છે તે બચાવ જ જશે. હિંદુસ્તાનમાં બિહારે ચરખાનું મહત્ત્વ ખૂબ વધાર્યું છે. યત્રયુગ તો ૨૦૦ કે ૩૦૦ વર્ષથી જ છે. એની પહેલાં તો બધું જ કામ અપજો દાંધે જ કરતા, અને હોશથી કરતા હતા. યત્રયુગ આવ્યો અને આજણો દાંધે કાઠ લાગી ગયો. અને હવે તો દાંધકારીગરી, જાતમહેનત

આખરનો શ્વાસ લઈ રહ્યા છે એટલે આપણે આજમુ બની ગયા છીએ
 હવે ચરખા સધને વ્યાપારના સ્થાને રાખીએ તો ખાદીની કિંમત જ નથી
 શહેરીઓ કે ગામડાઓ કાતે અને પહેરે, જેમ કે ધરરખા લોકો રસોઈ
 પકાવે છે એ મઈ બહુ મોગી વાત નથી જ ને એમ નહીં કરીએ તો
 આપણા બધાનો અત આવશે આપણે ન દરવાનું મામ કરીએ છીએ
 એટલે બૂખે મરવાનો સમય આવ્યો છે હિંદુસ્તાન ચીનથી પણ ગરીબ
 દેશ છે ને કે આપણે આદૃતિમા બને માણસ છીએ, પણ હાથીમતમા
 પશુવત્ જીવન ગાળીએ છીએ ને મનુષ્ય પશુ જેવા બની જશે તો ગાયનું
 શું થશે? ને હિંદુસ્તાનનું એકેએક ગામડું ખોરાક કપડામા સ્વાવલંબી
 બને તો એક અબજ રૂપિયા તો આપણે સહેજે બચાવી લઈશું, એમા
 મને જરા પણ શંક નથી આપણે મેઈની જરા પણ મદદની જરૂર નહીં
 રહે અને આખું હિંદુસ્તાન એક સહયોગ બની જશે સહયોગની સંસ્થાઓ
 બપાન જર્મનીમા છે તો આપણને લક્ષ્મીબાણુ જેવા એક આદર્શ બાઈ
 મળી ગયા છે તેને આપણે મદદ કરવી નેઈએ વિદેન્દ્રીકરણ એક સ્વતંત્ર
 પાક છે જેમ કે ધરમા ચૂનો સગાવા આપણી રાજની રસોઈ બનાવી
 લઈએ છીએ એની ખૂણી વિદેન્દ્રીકરણમા છે અને આપણે સહુ ને ટિબલ્લ
 થઈએ અને સ્વાશ્રયી ખાદી ઉત્પન્ન કરતા થઈ જઈએ તો લક્ષ્મીબાણુ
 ને પ્રયોગ અહીં દરવા હરજ છે તે કદાચ આશ્રાદ હિંદુસ્તાનનો પટેલો
 પાક હશે યુ પી મા વિચિત્રબાણુએ પણ મહેનત મી છે પરંતુ બધા
 જ ગામડાઓને સ્વાશ્રયી નહીં કરીએ તો બધું જ નષ્ટમું છે

‘ અહીં તો એક બીજે ઉદ્યોગ પણ વિકસી શકે તેમ છે કે, અગસીના
 ને ૬૬૧ હોય છે તેના દેસામાથી પણ કપડું બનાવી શકાય છે અને તે
 પણ બહુ જ ખૂમચૂરત બને છે મારી પાસે સમય નથી નહીં તો સાબિત
 કરી બતાવું કે, મિનના કપડાનું પરિણામ ઝેર જેવું હોય છે, અને ખાગીનું
 પરિણામ અમૃતમય છે ખાદી, એક પોશાક માટે તો બધાને સારું છે જ,
 અને એ તો ચરિત્રચહીન પાપી દાણડિયો નુગારી બધા જ પહેરી શકે,
 પણ ખાદીમા ને એક ધર્મિય ગુણ છે, અને તે એ કે ખાદી આશ્રાદીની
 નિસાની છે જેઓ આશ્રાદ હિંદુસ્તાનમા જીવવા હચ્છતા હોય તેણે તો
 ખાગી પહેરવી જ રહી અને ને ખાગી પહેરે તે સત્યાગ્રહી બનશે, અને
 સત્યાગ્રહી તો ત ન ગીતાના અર્થમા કહ્યો છે તેવો સાત્ત્વિક હોવો જ
 નેઈએ આ ગુણ ખાદીના પોશાકમા છે ’

સદાન્ત આશ્રમમાથી પાછા ફરી હાય મો ઘોઈ મીધા પ્રાર્થના-
 સમામા ગયા

હરિજન સેવક-સેવિકાઓ આગળ સદાકત આશ્રમમા ને વાતો કરી તેના ઉપર જ આજે માર્થનાસલામા બોલ્યા બાપુજીએ કહ્યું. “આપણે બાપુજીને જોઈએ કે, હરિજનો કંઈ અડતા જ થાય તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણ થયું છે એમ માનવું એ ભૂવલરેણુ છે કારણ કે એ ભેદનો તો હવે લગભગ નાશ થયો છે પણ આપણે તેઓમા સસ્કાર રેડના પડશે મારી આશા છે કે બિહાર આ બામતમા અને ખાદીની બામતમા સહુથી પહેલું આવશે”

ત્યાંથી આનીને ની એક મીટિંગ થઈ બાપુજીએ એ લોકોને સાફ સબળાવ્યું કે,

“... નો મને એક વાત કહી બધ છે, અને આચરણ બીજું થાય છે આમ આપણે આજાદી નહીં તમારી રાજીએ આખરે તમે બધા આટલે બધે દરજ્જે પહોંચ્યા શી રીતે? કોના યત્ન? મારી જ તાલીમ પામ્યા છો ના? રાજેન્દ્રબામુના બિહારમા જ ને આવી ગોલમાલ થઈ શકે તો તો મારે કોઈનેય કશું જ કહેવાપણું નહીં રહે, એમ ભાસે છે મને આ ગમતું નથી. બાપુ પણ સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતા નથી, એ ખૂંચે તેવું છે બાહોશ છે, બધા છે ને મારી જ દોરવણી માગે છે તો બીજું શા માટે બની રહ્યું છે? શું મને રીજવવા હાકારો બહાણ છે? એમ કરશો તો તમે તમારા દેશને બેવફા નીવડશો મારે તો કંઈ જ નથી, પણ પ્રભને બેવફા નીવડવાનું પરિણામ સારું નહીં આવે માત્ર બધું જ સાચું હોય તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી, પણ મારી ‘હા’મા ‘હા’ કહેવામા બન્ને બધા ગુનો કરી બેસીશું પોતાને અતરમા પ્રગટવું નેઈએ ને મારી વાત ગળે ન ઠીરતી હોય તો મને સમજાવવેા નેઈએ, પણ કોઈનેય રીજવવા બેટી હા ન બહુવી બિહારમા ને કૃત્ય થઈ રહ્યું છે તે ધણું જ સારમજનક છે તમે તમારી હાયરીમા નોંધી રાખજે કે, ને આવું જ ચાલશે તો હિંદુસ્તાનને ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા અને રશિયા જેની, દુનિયામા ગણાતી ત્રણ મોટી સત્તાની નીચે ફરી ગુલામી વહોરવી પડશે આજે બિહાર, બગાડ અને પબ્બમા ને ચાવી રહ્યું છે તે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને અટકાવી રહ્યું છે, એમ કહું તો ખોટું નથી તમે અહીંના સુધનીઓ છો ને સુધનીઓમા એક્સપ, મેજ અને સિદ્ધાન્ત નહીં હોય, તો બીજા ખરે હું શું આશા રાખી શકું?”

બાપુજીએ ઘણી જ વ્યથાથી આ મનનો બિભરો કાઢ્યો

આને બાપુજીએ પ્રત્યન પોતે જ લખાવ્યું કાલે અર્થનો અનર્થ થઈ જાય તે રીતે જાપામા કોઈએ જાખ્ય હતું

૧૦ વાગ્યા પછી સૂનાની તમારી કરતા પહેલાં ને દિલ્હી જવા બાપુત કાગળ લખ્યો કે

જવાહરલાલનો તાર છે કે મારે મેના આરભમા ત્યા આવી જવું એટલે અહીંથી બીજી તારીખે નીચ્છા ત્રીજીએ સવારે ત્યા પહોંચવાની આશા રાખું છું માણસો (મડળીના માણસો) તો એ જ હશે રહેવું તો જીવાસમા જ ધનશ્યામદાસ મોલાના વને ખબર આપ્યો તમારી તબિયત સારી હતી 'હરિજન વિષે તમારો તાર મળ્યો હતો હવે લખવાની તૈયારી મુંડું છું જીવણને મિશોરલાલને લખ્યું છે હમણા તો ચરખા સઘ તાનીમી સઘની મીટિંગો ચાને છે

બાપુના આશીર્વાદ

આ પત્ર લખીને પછી ૧૦-૩૦ વાગ્યે સૂતા ગયા

૨૫-૪-૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના, ગીતાપાઠ ઇત્યાદિ સવારના કરતા બે અંગ્રેજ ભાઈઓ આવેલા, તેમની સાથે આઝાદીના પ્રશ્નો ઉપર નાત કરતા બાપુજી બોલ્યા કે,

' હિન્દુસ્તાનમા વહેલી કે મોડી આઝાદી તો નિશ્ચિત છે આપઆટલા બલિદાન પછી એ તપશ્ચર્યા અફળ જવાની જ નથી પણ જો લીગ સહકાર આપે તો જરૂર આઝાદી આવતી કાને મળી જાય તેટલી શ્રદ્ધા મને છે પણ અત્યારે વચગાળાની સરકારમા લીગના મેમ્બરો નોડાયા છે તે સ્વેચ્છાએ નથી નોડાયા સપ હૃદયપૂર્વકનો હશે તો જ એમા મન આવશે જગતમા આજે બાષણોની જરૂર નથી કાર્યની જરૂર છે જે પાતે માને તે મરી બતાવે તો જ તેની કિંમત છે નહીંતર મૃત્યુ થવું મુશ્કેલ છે અને અમે તો અમારા સત્ય અને અહિંસાના હયિમારથી જ લડતા છીએ જોકે મારે મૃત કરવું જોઈએ કે, મે જેટલી મૃતપના પ્રજાને તૈયાર કરવાની કરી હતી તેટલે સુધી તો નથી પહોંચી શક્યો પરંતુ જ્યાં સુધી મારા અતરાતમાને જાણું છું ત્યાં સુધી મે પોતે તો મન, વચન અને કમથી એ આદર્શને પહોંચવા મહેનત કરી છે અને કરી રહ્યો છું અન્યથે કંઈ બૂલ કરી હોય તો મને ખબર નથી, પરંતુ અહિંસાને રસ્તો ગયા વગર કોઈ પ્રજા સુખી થવાની નથી જ આ સિદ્ધાન્ત મારો

નથી અનાદિ કાગથી ચાલ્યો આવેલો છે રશિયા જેવો દેશ, જે પ્રજાની પડખે ઊભો રહ્યો હતો તે પણ સામ્રાજ્યશાહી સત્તામાં પડ્યો છે એ કેટલું દુઃખદ છે! આણ્વયોગ્યની જેણે શોધ કરી છે તેણે વિજ્ઞાનસાત્રજનું મોટામાં મોટું પાપ મ્હું હોય તેમ હું માનું છું દુનિયાને બચાવવી હોય તો અહિંસા જ એકમાત્ર સત્ત્વ છે જોકે આને જગતનો પ્રવાહ જે તરફ વહેતો થયો છે તે ભેટા હું તો સાવ એક મૂરખ માણસ જેવો જ સૌને લાગુ છું અને એથી મને તેનું દુઃખ નથી થતું, પણ પ્રજાનો હું ઉપકાર જ માનું છું કે મને આણ્વયોગ્ય શોધવાની શક્તિ નથી આપી એ મારા પર પ્રજાનો પારાવાર પાડ છે

“પશ્ચિમની પ્રજા આને ઓમજોખખ પાછળ ગાડી થઈ છે, એમ મહેવામાં પણ બૂન છે એમાં એવા પણ માણસો પડેલા છે કે જેઓ હવે વિચારતા થઈ ગયા છે પણ હું એટલું તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સાથે કહી શકું છું કે, જ્યાં અહિંસા અને સત્ય હશે ત્યાં જ પ્રજા સુખી હશે સત્તાની હશે જોકે અત્યારે તો આ બંને ચીજો લોપ થઈ છે પણ એ સર્વથા લોપ તો નથી જ થઈ, અને સાથે સાથે પરદેશીઓ વિષે તમે પૂછો છો એટલે એક છેલ્લી વાત મુંદુ છું કે, પરદેશીઓએ હિંદુસ્તાની થઈને રહેવું હોય તો જ તેઓ રહી શકશે જો તેમ નહીં રહે તો તેઓ માટે અહીં સ્થાન નહીં હોય હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયા પછી અમારે પરદેશીઓ જોડે મૈત્રી સાધવી છે નહીં કે વેરઝેર ઠાસા કરવા છે અમે ભણીએ છીએ કે આઝાદી ભજવતા ભજવતા અમારી અનેક ભૂલો થવાની અનેક મુશ્કેલીઓ નડશે પ્રજાને નેતૃત્વે તેવો કલ્પ સતોષ પણ નહીં આપી શકાય છતાં પણ હું કોઈ પણ ભતનો ભય તેમાં જોતો નથી એમ કરતા કરતા જ અમે શીખશું, છતાં પણ જો કોંગ્રેસ સત્ય અને અહિંસા છોડશે તો કોંગ્રેસની ખ્યાતિ, કોંગ્રેસની પવિત્રતા ઓછી થયા વગર નહીં રહે છતાં સત્ય અને અહિંસાનું પાલન તો સ્વેચ્છાએ જ કરવાનું છે તો જ એ નમ્રો બજબજરીથી થયેલું મ્હું જ કામ નક્કું નથી બધારણમાં એવા કાયદા લખવાના ન હોય એ તો જેમ શરીર ઉપર કપડું પહેરવું જ નેઈએ—પછી તે સાકું હોય કે ખરાબ પણ શરીર ઢાંકવું એ જેવો જીવનનો સિદ્ધાંત છે, એ જ પ્રમાણે સત્ય અને અહિંસા અપનાવવાનો પ્રત્યેક માનવીનો ધર્મ છે એટલી હદ સુધી હું તો જાણું છું”

સનારના ફરતી વેળા ઉપર પ્રમાણે વાતો કરી, અને આ બંને પરદેશી ભાઈઓ ખૂબ સમજીને અને ખુશ થઈને ગયા પણ જતા

પહેલાં બાપુજીનો દૈનિક કાર્યક્રમ જાણ્યો. બાપુજી ક્યાં નહાય છે? માલિશ ક્યાં અને કેવી રીતે કરે છે? બાપુજીનાં કપડાં કેવાં છે? કેમ ધોવાય છે? હજમત કોણ કરે છે? શું ભોજન લે છે? — વગેરે જાણ્યું. ખડખડ હાસ્યની વચ્ચે બાપુજી મારા વાંસામાં ધબ્બો મારીને પેલા ભાઈઓને ઓળખાણ આપી કે, “આ મારી પૌત્રી પણ છે, અને મારી ‘હજમ’ પણ છે. અને વળી સાણ વગર જ એ હજમત કરી આપે છે અને હું તે વખતે ઊંઘી જાઉં છું.” એ લોકો તો આ સાંભળીને પેટ પકડીને હસ્યા અને મને ‘પાવરધી હજમ’ કહીને અભિનંદન આપતાં ‘શેકહેન્ડ’ કર્યાં. મેં કહ્યું: વાત સાચી છે, પણ ‘હજમ’ એટલે જે બિનઆવડતવાળા હોય તેને હિન્દુસ્તાનીઓ કહે છે કે સાવ હજમ નેવા છે! હજમ નેવા! — એટલે બાપુજી પેલા ભાઈઓને કહે, “ભુઓ! આ છોકરી શું કહે છે? આ જમાનામાં યશ મળવો મુશ્કેલ છેને?” સહુ ખૂબ હસ્યા અને તેઓ બાપુજીની વિદાય લઈને ગયા. બાપુજીએ અને જાણીને બાપુજી આખરા ખાવા માટે કાગળમાં પીટાળીને આપ્યા.

બાપુજી પણ મહેમાનોનું સ્વાગત કરતાં ચૂકતા જ નથી. અહીંથી તેઓ અને જાણા દિલ્હી જશે. અને ત્યાંથી મુંબઈ થઈને ઇંગ્લંડ ઊપડી જશે. વોલ્ટન સાહેબના સગા હતા. તેમાંના એક ભાઈ તો ઇંગ્લંડમાં એન્જિનિયરિંગ ખાતાના ઉપરી છે.

પછી માલિશ સ્નાન વગેરે નિયમ મુજબ, અને ટપાલ લખી. શ્રી... ને પત્રમાં લખ્યું કે,

કોંગ્રેસને વિષે જે તમે લખો છો એ હું પણ દુઃખિત હૃદયે જોઈ રહ્યો છું. આપણે એ આશા રાખીએ કે, હવે ઈશ્વરનું ચાલશે અને સેતાનનું ભાંગશે.

આજની ગરમી અસહ્ય હતી. બાપુજીને માથે હંડા પાણીનાં પોતાં મૂકતાં છતાં અકળામણ લાગતી હતી. એથી બપોરની મુલાકાતો લગભગ બંધ જેવી જ રાખી હતી.

પ્રાર્થનાનો સમય અર્ધો કલાક મોડો કર્યો. સાંજે કેટલાક હિંદુ મહાસમાવાળા ભાઈઓના પત્રો આવ્યા, તેમાં મુખ્યત્વે ગૌરક્ષા ઉપર

વાતો લખી હતી અને મુસનમાનો ગાયનુ માસ ખાય છે તેથી તે હિંદુઓના દુશ્મન જ છે, વગેરે

માપુજીએ તેનો જવાબ પ્રાર્થનાસભામાં ખૂબ સરસ આપ્યો
માપુજીએ કહ્યું

‘સાચી ગૌરક્ષા કોને મહેવાય તે જ આપણે જાણતા નથી મારો દાવો એવો છે કે ગૌમાતાનો સાચામાં સાચો જ પૂજારી હશે તેમાં મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે હું તો ગણાઈશ હું ગૌમાતાનો ભક્ત છું તે આપણને દૂધ આપે છે એટલે તો ગાયને હું જન્મદાતા મા જેવી જ પૂજ્ય માનું છું લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં ‘હિંદ સ્વરાજ’ *ના પુસ્તકમાં મેં એ વિષે લખ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી એવી કેટલીય મઝબૂબો છે જે ગાયનું રક્ષણ નથી કરતી પણ બક્ષણ કરે છે એ જ ચાનીશ વર્ષ પહેલાંનો મારો વિચાર હતો તે જ આજે છે ગાયની ખરી સેવા અને ભક્તિ લેના હૃદયમાં વસતી હોય તેણે તો હૃદયમાં ઉદારતા રાખવી જોઈએ તેની દષ્ટિ વિશાળ હોવી જોઈએ અને તેના ઉઠરની સંપૂર્ણ તાલીમ હોવી જોઈએ આખી દુનિયામાં જોશો તો કયાય નહીં અને અહીં આ દેશમાં ગાયની પૂજા કરવામાં આવે છે અને છતાં ગાય તથા તેના વાછડાવાછડી પ્રત્યે આપણે જે વર્તાવ રાખીએ છીએ તેવો જુલમ તો દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં થયેલો મેં સાબળ્યો નથી બળદો ઉપર આપણે જે કરતા મરીએ છીએ તે તેની કતલ કર્યા બરાબર નથી? હું તો માનું છું કે મોઈને રિબાવવાની સજા કરવી તેના કરતા કતલ કરવી એ વધારે ઉત્તમ છે કે તે જીવનો જલદી નિકાલ તો આવે!

“તમને ખબર છે કે અંગ્રેજો ગૌમાસનો કેટલો વેપાર કરે છે? એ લોકો તેમાંથી બીફ એક્સ્ટ્રેક્ટ બનાવે છે અને મેં તો એવા કેટલાય હિંદુઓને જોયા છે કે જેઓ અત્યંત સ્વાદથી ગૌમાસ ખાય છે તેની સામે આપણે શું નથી કરી શકતા અને આ એક વાતને પકડીને તેનો નાશ કરવાનું કહીએ છીએ બલભલા વૈષ્ણવો અને મરજદીઓ પણ બીફ એક્સ્ટ્રેક્ટ નામની દવા સ્વાદથી ખાય છે

‘ખિવાફતના જમાનામાં હંભરો ગાયોની કતલ થતી બચાવી લેવામાં આવી હતી હું માનું છું કે હિંદુઓની લાગણીને ખાતર ગાયોની કતલ બંધ થવી જ જોઈએ પણ સાથે સાથે એ પણ જણાવું છું કે હિંદુઓએ ગાય અને તેના બચ્ચાઓને કઈ રીતે સાચવવા એનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો

* પ્રકાશ નવજીવન પ્રકાશન મહિર અમદાવાદ-૧૪, કિ ૩ ૦-૬-૦
ટપાલકવાનગી ૦-૩-૦

કેળવેલો પડશે. અને મુસવમાનો ગાયની કતલ કરે છે માટે તેના પર રાજ રાખેલો અને વેર લેવું એ તો તદ્દન બેવકૂફી છે

“ખીજાઓની ટીકા કરતા પહેલા આપણે પોતાના પગ તળેનું બળતું જોઈએ તો વધુ સારું. આપણા પોતાના ધર્મોની ઇમારત અત્યારે સાવ ખખડી ગઈ છે, એટલે જો તેને મજબૂત કરાશે તો બાકીનું બધું જ આપોઆપ સીધું થઈ જ જશે એ નિશ્ચિત વાત છે.

“ગાયને કેવળ ચાલેલો ચોડીએ, અને તેનું દૂધ તો કસીને લઈએ છીએ. તેને મારવામાં બાકી નથી રાખતા, અને ખવડાવવામાં લોભ કરીએ છીએ. માથ ધરડી થાય અને વચ્ચે એટલે પાનરાપોળ હોય તો તો ત્યાં મૂકી આવીએ, નહીંતર આ માતાને રખડતી મૂકીએ છીએ. હું આ જે વાતો તમને કહું છું તે જો સત્ય ન હોય તો તમે મને પૂછી જ રાખો છો. પણ ખીજાની બૂનો કાઢનામાં આપણે એટલા બધા શરા છીએ કે તે એક આપણી સ્વાભાવિક ટેવ જ પડી ગઈ છે માટે મારી આજની વાતનો જરાયે અનર્થ ન કરતા તેના પર વિચાર કરજો કે સાચી કતલ કોણ કરે છે?”

પ્રાર્થના પત્રી આપુલએ અર્ધા કલાક આપ બંધ કરી આટા માર્યા અને પ્રવચન તપાસ્યું આજે બપોરે ગરમીને કારણે આપુલ કાતી નહોતા શક્યા એટલે રાતે ૯-૩૦ પછી કાત્યું અને કાતના કાતનાં મેં છાપાઓ સભળાવ્યા

લગભગ ૧૧ વાગ્યા પત્રી સૂતાની તૈયારી કરી આજે તો અત્યારે (ગાંધી બાર વાગ્યે આજની ડાયરી પૂરી -૩૫ છું) ગરમ ગરમ પાન આવે છે, એટલે અસહ્ય તાપ છે

૧૨-૩૦ પત્રી હું સૂતા ગઈ સુમી મીતા આજકાલમાં જ જશે. આજે જનાનું કહેતાં હતાં હમણાં અમે ત્રણે જણાં બહુ આનંદથી રહીએ છીએ આજે તો માતાનાં ગમ્યા આપુલ એ જાણીને કહે. “મને ગમાડ્યો હોત તો હું પણ તમારી સાથે ગમતને?”

૨૬-૪-૪૭

ગાંધી કેન્દ્ર, પટણા

આજે પ્રાર્થનામાં સુમી મીતા ભાગ્યા ન હતા. આપુલને આ બહુ ગમ્યું નહીં આપુલ કહે, “બધું જોડાય, પણ પ્રાર્થના ન જ હોડી શકાય પ્રાર્થના તો આપણાં મનને સ્વચ્છ કરવાની સાવરણી છે તે

છોડીએ તો કચરો અને જાળાં ભરાઈ જાય અને આત્મા ગદો અને. હું તો તમારી પાસેથી એ આશા રાખું કે, કોલેજમાં. ભણતી બધી છોકરીઓ વહેલી જાગે અને પ્રાર્થનાનું વાતાવરણ જમાવે. કોલેજમાં તમે જે છોકરીઓ તો છો જ. આશ્રમનું કોઈ પણ બાળક કે બાલિકા, ભાઈબહેન ન્યાં જાય ત્યાં આશ્રમી વાતાવરણ જમાવી દે એ મારી ખ્યાલિશ હંમેશાં રહેલી છે; અને મરીશ તોયે હંમેશા - ગમે ત્યાં હોઈશ તોપણ રહેશે. બીજું કંઈ પણ ન કરો તો કાંતવાનું, સાદો ખોરાક, સાદાઈ, ખાદી, અને પ્રાર્થના - આટલું તો આશ્રમમાં રહ્યા પછી જીવનમાં સદાને માટે સ્થપાઈ જવું જ જોઈએ. પણ એમાં તમે શું કરો? બધી જ ઇચ્છાઓ સફળ થોડી જ ચાપ છે? (આ છેલ્લું વાક્ય બાપુજીએ બહુ જ ધીમેથી કહ્યું, અને પછી કહે,) "મારી જ ક્યાંક ખામી લાગે છે જેનો આ પડથો તો ન હોય?"

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ગીતાપાઠ કરાવ્યો. બંગાળી કહ્યો પોતે લખ્યો. હવે તો બાપુજી બંગાળી કાગળો પણ સુદર લખે છે. છતાં રોજ નિયમિત કહ્યો, આરાખડી લખે જ છે.

આજે ફરવામાં કોઈ ન હતું. અમે ત્રણેય બહેનો અને બાપુજી જ હત્યાં. સુમીએ ફરતી વખતે ઠીક આનંદ કરાવ્યો.

માલિશમાં બાપુજી મને કહે, "કુદરતે આપણા જીવનનો તાળો મેળવવા બહુ સ્પષ્ટ વસ્તુઓ દેખાડી છે. (હું આનો અર્થ તુરત ન સમજી શકી, પણ થોડી વાર પછી સમજી કે, પ્રાર્થનામાં આ બને બહેનો ન હતી તેના અનુસંધાનમાં બાપુજી બોલી રહ્યા હતા.) તારા આ વીખરાયેલા વાળ છે તેવું તારું પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું છે. (હું તડકે જાગી હતી.) તું બોલીશ તેવો જ પડથો પડશે. આ બધું શું કામ થતું હશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ બધું બતાવે છે કે આપણે જેવું કરીએ તેવું જ દુનિયામાં બને છે. કોઈ બનાવવું નથી, પણ માણસ પોતાની ભૂલો ઓળખી કાઢે તેટલી શક્તિ જોઈએ. એટલે આશ્રમમાં મારી તાલીમમાં ક્યાંક અપૂર્ણતા હોવી જ જોઈએ. જો એ તાલીમબદ્ધ હોય તો આશ્રમના નિયમો માટે આશ્રમીઓને શા માટે

મારે જરા પણ ટોકના પડે ? અથવા આવી છોડરીઓને કહેવું પડે કે તું પ્રાર્થનામાં શા માટે નથી ઊઠતી ? આ બધું બધું વિચારવા જેવું મારે માટે છે ”

બાપુજી ખૂબ વિચારમાં હતા એક નાનકડા પ્રસંગમાથી બાપુજી આટલું ઊંડું રહસ્ય ખતાવે છે

નાહ્યા પછી બાપુજીએ પોતાની ટપાલ નખાવી કેટલીક હાથે લખી એ આમઉલોગને જે હેતુ ન મોકલે હોતો તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે

તમારો રિપોર્ટ વાંચી ગયો છું જે એ તમારું વ્યક્તિગત વિચારો દર્શાવનારું નિવેદન હોત તો હું તમને ધન્યવાદ આપત અને સાથે સાથે કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ પણ આપત તમે મોટા અથ શાસ્ત્રી છો, વિદ્વાન છો, અને મોટો વેપાર રહોજ્યો છે પણ આમઉલોગને વિષે હું વધારે બાંહેધારો છું તેથી કંઈક વધારે હું તમને આપી શકું એવી સમજાણથી, આપણે ચાલ્યા છીએ અને જે એ વચન બરોબર ન હોય તોયે હું તો ચાલ્યો જ છું એમાં મારા અહકારે કામ નથી કર્યું, પણ વસ્તુરિતિ એવી જ છે જે હું વાંચી ગયો એ તો મુબરક સરકારે નીમેથી કમિટીનું છે જેમાં તમે પ્રમુખ એ દિલ્લિએ એ નિવેદન વિષે મારે બધું જ કહેવાનું છે સદ્ બાગ્યે ચરખા સંધના વાલીઓની અને નર્થ લાનીમના સભ્યોની એમ બેની બેઠક હતી તેમાં કુમારજી હતા ધોત્રે હતા એટલે બેયની સાથે વાતો કરી શક્યો હમણાં તો હું હરિજન નેઈ નથી રામ્તો જે છપાય છે, તે છપાયા પહેલાં મારી પાસે મગાવતો નથી પ્યારેલાન પણ એમાં કાંઈ લખતા નથી

જે ઠરાવની રૂએ કમિટીની નિમજ્જક થઈ છે તે ઠરાવ જ મને તો ગમતો નથી એ ઠરાવની નીચે લક્ષ્મીદાસ અને ધોત્રે મમ ન જ કરી શકે એવો મારો અભિપ્રાય છે એ ઠરાવ કરતા પહેલાં મુબરક સરકારે ચરખા સંધ આમઉલોગ સંધ હિન્દુસ્તાની લાનીમી સંધની સાથે વિચાર કરી લેવો નેઈતો હતો તમે મ્હાય નહીં બાંહેધારો હો કે એ ત્રણેય સંસ્થાને કાચેસનો રુક્ષો છે અને તે કાચેસની ગણાય છે એ ત્રણેય સંસ્થા પાસે આમઉલોગો વિષે જે અનુભવ છે તે હિન્દુસ્તાનમાં ખીજી કોઈની પાસે નથી ન હોવો નેઈએ છતાં આ જૂન કેવી રીતે થઈ છે એ તો હું ન મ્હી શકું કમિટીના રિપોર્ટમાં તમારે લક્ષ્મીદાસ અને ધોત્રેને સહી કરતા

જોખા નેઈતા હતા, એમ મને તમારી છુદ્ધિને જોતા લાગે હું તો એમ પણ કહું કે તમે પોતે પણ એવો રિપોર્ટ ન કરી શકો કેમ કે કેટલીક મૂળ વસ્તુઓની અવગણના કરીને રિપોર્ટ કરો તો રેલી ઉપર ચાલતર કર્યા જેવું થાય અને એવું આખા થયું છે આથી વધારે અત્યારે નથી મૂંઝરી શકતો ને તમારી હિંમત ચાને તો હું સૂચવું ખરો કે મુખર્ધ સરકારને લખી મોકલો કે તમારો રિપોર્ટ અપૂરો ગણે અને તેનો હમણા કાઈ અમલ ન કરે ધોત્રેગે તો પાતાની સહી પાછી ખેંચી લીધી છે એના કાગળની નકલ એણે તમને મોઝની હશે મારે લખવાનું તો પણ છે પણ વખત નથી સુઝેયું કે બહુના

ને લખ્યું

એ તમને વિગતવાર લખ્યું હશે મારા મત પ્રમાણે તો મુખર્ધ સરકારની જે આમલકોગ સમિતિમાં તમે નામ આપ્યું છે તેમાં સરકારનું માર્ગદર્શન જોતા તમે નામ આપી જ શકતા ન હતા વળી તમારે ચરખા સધ, આમલકોગ સધ અને તાલીમી સધ સાથે મળીને એમનો અભિપ્રાય લેવો નેઈતા હતા ગુણદોષ ઉપર તો ઘણુંય કહેવા જેવું છે પણ એ મૂકી દઉં છું ને તમારા વિચારોમાં મૌલિક ફેરફાર થયા હોય તો જુદો જ પ્રશ્ન ઊઠે પણ એ તો આવી નથી એમ માનું છું ધોત્રેએ બાળાસાહેબને માગળ લખ્યો છે તેમાં તમારે સહી દેવી નેઈએ એમ મારો અભિપ્રાય છે એ રિપોર્ટ પ્રમાણે સરકાર કંઈ પણ કામ શરૂ કરે તેની પહેલા તેણે આપણી નીતિ સ્પષ્ટ સમજી લેવી આવશ્યક છે એ તો બાઈ ને પણ લખ્યું છે

તમારી તબિયત સારી હશે પૂરતું માન શરીર આપી શકે છે કે ?

ને

તુમ્હારા પોસ્ટવાડ મિત્રા । हिन्दुस्तानीमें जितनवा अच्छा प्रयत्न है । क्या ही अच्छा होगा जब मैं इतना बगलामें लिख सकूँ ? बगला पाठ हमें पलता ही है । और आजकल विमा पढ़ाता है । प्रातः कालका भजन मनु भी बगलीम ही गाती है । दवें आखरमें क्या होगा ? यहा गरमी तो ताती पढता है । पिढियो पर खमकी टट्टी लगा दी है । इसलि महुनीय ही गई है । मुच इस माहकी आखरमें देहरी जाग होगा । कितना ठहरना पन्ना मो रही जानता है ।

દીદીમણિને* મુઝે કુઝ નહીં લિખા । વહુત દુઃખિત રહતી
 હું કયા? મેરા સમય વચાનેકે લિયે કુઝ નહીં લિખતી હું । અગર
 એસા હૈ તો કહો કિ મૈં ઇસ તરહ મમય વચાના નહીં ઇચ્છતા હૂં ।

*

*

*

. . . ને:

ચિ. . . . વિષે હું પેતે કંઈ નાહી કરી શકું. પડિત જવાહરલાલ
 બહુ શુદ્ધ વ્યક્તિ છે. એ બધી અરજીઓ શુભ-દોષ પર તપાસાય છે. . .
 ને સારું ભલામણની જરૂર નથી રહેવાની.

*

*

*

. . . ને:

તુમ્હારા સત મિલા । અંગ્રેજીમાં કયો ? હિન્દુસ્તાની નહીં
 જાનતે હું તો મરાઠીમાં લિખ મકતે થે । મૈં તો દૂર પડા હું ।

*

*

*

ચિ. . . .

તમારો કાગળ ૨૦ મીનો મળ્યો. વિગતવાર જવાબની વાટ જોઈ
 છું. તમારી ભાષામાં તો પ્રેમ ક્યાં કરે છે, જે હું તમારે બધાને
 વિષે અનુભવી રહ્યો છું. (તેટલું જ) તમે અનુભવતા હો તો મારે
 કંઈ જ કહેવું ન પડે. પણ તમારા કાગળો ઉપરથી મને જુદો
 આશાસ આગ્યો.

. . . એ . . . ની પાસે જવું જ જોઈએ એ હું તમારા કાગળ પરથી
 માનતો થઈ ગયો છું.

*

*

*

ચિ. . . .

. . . હું આમની મિલકત હોવાથી એ મિલકતનું અતર અંદર
 બહારથી તપાસવાનો આમજનતાને પૂરો અધિકાર છે. એમ છતાં આમ
 જે ખાંખત માટે તો અકલામણ પેદા થાય. . . વિષે નોખી વાત છે. તેઓ
 તો સાથે કામ કરનારા રહ્યા, મારી પાસેથી દોરવાળી લેનારા રહ્યા.
 આજે એમને મારા વર્તનનો કે વિચારનો કોઈ ભાગ ખૂચે તો તેની
 પૂરી ચર્ચા કરવાનો તેમને અધિકાર હોવો જ જોઈએ. અહીં કુ.ખનું

* દીદીમણિજીને—સતીરાબાનુના મેઘાં દીકરી. તેમના પતિ એકાએક
 ત્યાં સપડાયા અને તેમનો દેહાંત થયો, તેનો ઉલ્લેખ પ. બાપુએ કર્યો છે.

કારણ એ છે કે, લોકોની અને મારી વિચારધારા નોખી જણાતી લાગે છે. એટલે એ વિચાર ઉપરથી ચચાચેલા આચાર પણ નોખા હોય અને તે ખૂંચે. મારા વિચાર અને આચાર એ આગળના નથી, એ પંચાવન વર્ષના નૂના છે એમ કહી શકું. એ હું રખટ રીતે લખાણમાં કે વાતમાં ન મૂકી શક્યો હોત એ ખનવા નેજા છે. લખ્યું જ છે એમ હું નથી લખતો, કારણ કે મારાં બધાં લખાણો વાંચવા નેટલો વખત બચાવી શકું તો પ્રસંગોપાત્ત લખાણેલાં વાક્યો ટાંકી શકું. એમાં પડવાથી શો લાભ ? વિચારોની ચર્ચા . . . ને અને મારી વચ્ચે ચાલ્યા કરે છે. ચર્ચાને રોકવાનું કશું કારણ નથી. એ ચર્ચાથી અઠગાઈ જવાનું પણ કશું કારણ નથી. એ ચર્ચા થવાથી મારી વિચારમાળામાં કદાચ બૂલ હશે તો તે બુધરી જશે, અથવા કોઈમાં સુધારાને અવકાશ જ નહીં હોય તો બંને વિચારબેદને અને કદાચ આચારબેદને સહન કરીશું. મારી આશા એવી છે કે એવું પરિણામ નહીં આવે. એક અથવા બીજા બૂલ સુધારીને એક જ ઠેકાણે હોઈશું.

*

*

*

. . . ને :

તુમ્હારે સ્વત મિલે । अब मैं रामझा हूँ कि निमलवावु एक दिनके बाद आयेगे । जब आयेंगे तब तो वहाका पूरा चित्र (नोआखालीका) मेरे सामने आ जायेगा । (बगालकी अधाधुकीका) मुझको यह डर लग रहा है कि मेरी तैयारी देहली जानेकी हो रही है । शायद मुझे ३० सारीखको जाना पड़ेगा । देखता हूँ कि क्या होता है मेरी उम्मीद तो ऐसी है कि नोआखालीमे मय जाति रहेगी ।

તુમ્હારી તરિયત અચ્છી હોગી । અચ્છી હી રક્તનીં ચાહિયે । इन गरमोके दिनोंमे पानीका प्रबध बहा कैसे रखता होगा ?

*

*

*

એક માંદા યુવાન પુત્રની માતાને નીચે પ્રમાણે લખ્યું :

. . . તારો દુઃખદ કાગળ મળ્યો. તને અને . . . ને આટલું દુઃખ વેઠવું પડ્યું એનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. પણ સુખદુઃખનો વિચાર આપણે કરવાનો જ નથી. એ વસ્તુ બતાવે છે કે, મારી સાથે જેને પનારો પડ્યો છે તેને સાડુ સેવાયામ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જેની ત્યાં જ જીવવાની અવસરો સરજાતી નેજા હોય એ જ તરફ એમ ત હોય તો બ્રહે. મેં એ

તાર તો દીધા છે મામાને તેડાવ્યા એ ઠીક ક્યું કે નહીં એ તો ભગવાન જાણે આવી ગયા હશે તો આશ્વાસન મળશે અને લખ્યા કરને અને રામચંદ્રન દરજે

આજે જન્મા પછીનો બધો સમય લખાવવામાં જ ગયો અને ઘણું કામ પતાવ્યું.

સાંજના પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ પ્રવચન કર્યું જમિયત ઇસ્લામિયા મેન્દર-સભા ગયા મને પડદાવાળી બહેનો પાસે લઈ ગયા જોકે બાપુજીને આ બહુ ગમ્યું નહીં (કારણ કે મુસનમાનોમાં બહેનો આમ બેસી નથી શકતી એટલે જ મને ત્યાં પડદામાં લઈ ગયા) પરંતુ બીજાને ત્યાં જઈએ એટલે આરી મુરદેવીમાં મુકાઈ જવાય પરંતુ એક રીતે ઠીક જ થયું, કારણ કે ત્યાં બહેનોને મળાયું, અને બહેનોએ મારી પાસે હિદુઓએ ગુજરેલા ત્રાસની વાતો કરી તેમાં અતિશયોક્તિ પણ મને તો લાગી હતી આ લોકોમાંથી પૂરું એર ગયું હોય તેમ ન લાગ્યું મેં તો એક જ વાત છેલ્લે કહી કે, “તમારામાંથી થોડીક બહેનોએ નોઆખાલી બેવા જવું જોઈએ અને પછી તમે તમારા મન સાથે ચર્ચા કરો તમારા કરતાય નોઆખાલીમાં જે સિતમ — ત્રામ હિદુ બહેનો ઉપર ગુજર્યો છે તે જો તમે જુઓ તો તમને ખમગ પડે છતાં હું કોઈના મચ્ચાર માટે નથી કહેતી હું માનું છું કે, હિદુઓએ જે કૃત્ય અહીં કર્યું છે તે નહોતું કરવું જોઈતું પરંતુ તમે જે રીતે બચાવ કરો તે તે તટસ્થ બચાવ નથી”

કેટલીક બહેનોને મારો જવામ જરાયે પસંદ ન પડ્યો અને ત્યાં જ ઘોવાળ પ્રવા લાગી પરંતુ તેનામાં પૂર્ણ બાપુજીને બિમાનો સમય ધર્મ જતા મને બોલાવવામાં આવી આ ભાઈઓએ બાપુજીને કંઈ પણ બોલનાનું ન કહ્યું બાપુજીને જે બોલવાની તક આપી હોત તો ઘણું જ ઠીક થાત

મોઢરમાં બાપુજીને મેં બહેનો સાથે થયેલી વાતો કહી બાપુજીને મારો જવામ ગયો બાપુજી કહે, “મને હવે કે હું બે શબ્દ સંભળાવી શકીશ. પણ એ લોકોય જાણે ને કે હું સ્પષ્ટ સંભળાવી દર્શાવું હજી દગો ક્યાં ઝોલો લયો છે? પણ આ રીતે કોમનું નખખોદ કાઢશે

અને જો મુસ્લિમો આવી જ રીતભાત રાખશે તો હિંદુસ્તાનમાં રહી નહીં શકે, એ પણ એટલી જ સાચી વાત છે.”

ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ ડૉ. સૈયદ મહમૂદ સાહેબ સાથે આજની વાતો કરી. બાપુજીએ કહ્યું : “તે દી તમારે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈએ. અને ભાઈઓ કે બહેનો બધાના હૃદયમાં હજુ મેલ ભર્યો છે, એટલે એ કઢાવવા કોશિશ કરવી જોઈએ.”

રાતે સૂતા પહેલાં ફરી પંડિતજીનો તાર આવ્યો. એટલે તા. ૩૦ મીએ તો દિલ્હી જવું જ પડશે એમ લાગે છે. આજે તો રાતે પણ એટલો જ સખત બકારો લાગે છે. જોકે ગંગામૈયાને કિનારે જ અમે સૂઈએ છીએ. રાતે નાનકડી બોટ જે કાંઠા પર પડેલ છે તેની ડેક પર ફર્યા.

૨૭-૪-૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટણા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ. રાજકુમારી-બહેન, સરદારદાદા અને ભાઈસાહેબ પર અમે દિલ્હી જવાના છીએ તેની ખબર આપવા પૂરતા કાગળો લખાવ્યા. દેવભાઈની સાથે પસ્તીના કાગળોમાંથી જ ફાઈલો બનાવવાનું કહ્યું, ‘વેચાતી નહીં લેવાની.’ . . . તે સેવાગ્રામ માટેની મકાનો આદિ યોજનાઓ લખાવી.

૧. જમીન ગ્રામમસ્થાકી માની જાયગી, ઓર હાઉસિંગ સોસાયટીકે તાબેમે હોગી। મકાનોકા વામ ફસકી માતહતમે ચલાના ચાહિયે। જો શૅરહોલ્ડર્સ ચદા દેવર સદસ્ય બનેંગે ઓર દૂસરી શર્તેંં બી માનેંગે વે, ચાહેંં એક રૂપયા બી ચદા વ્યો ન હો, ચદા દેંગે ઓર ઉન્હેંં હી મકાન બનાનેકા હક મિલેગા। પહલેંં કોઝાંપરેટીવ વેંક બનાવેંં ઓર કામ શુરુ કરે, લેવિન યહ બેંક વ્યાપારી લગકી નહીં હોગી। કુછ લોન લોગોસેંં જમા હો। બુન્હેંં ૩% સૂદ દેંગે, જ્યાદા રકમ લગેંં તો મુશ્કેમે માગ સક્તી હૈંં। હાઉસિંગ સોસાયટીકેંં કાર્યકર્તા, ટ્રસ્ટી બનકર કામ કરેંગે। વ્યાપારી લગનેંં નફા નહીં ઉઠાયેંગેંં।

મો. ૧૦ ગાંધી

२ जो नयी जमीन खरीदी है उसका प्लॉट बनाकर बेचना शायद ठीक नहीं। यह व्यापारी ढग होगा। किराया भगवानके लिए भी भवतन नहीं बनाना चाहिये। तब तक प्लान बना पड़ता भी बाइ हरज नहीं। पहले इन्तजाम ठीक बनाना है। जब तक यह काम ग्लोबीली पद्धतिस नहीं होगा तब तक काम सूबा रहे। पैसा बचाना यह धारणा इमम गढ़ा है। दरमियाँ का अपरेटर गनीका काम कर सकती है।

मा० ४० गांधी

३. मालगुजारी आदमीया ताम धामगस्थाव नाम्ना रलन
द। उसमम यवने लिण जा मय यन हं य यनम वाडि
हज नही।
मो० क० ग्या

मो० क० गन्ना

अितना याद रखना आवश्यक है कि मरा गये अभिप्राय
ग्वत्तरपी दूसरी लफ मन मुना नहा ह ।

मरी कल्पना यह है कि मारा ग्राम आराम्यस्थान बनाना चाहिये। अस्पतालका इसमें कोई स्थान नहीं है। व्याधिरोगी के नामतः जो हो सकेता है उससे भी सतुष्ट रहना। मेरी कल्पनामें आजकलके दास्तराका स्थान नहीं है। गाइ-मनोंमें जा बाण्ट आपधि होती है उसीसे सतुष्ट रहना। गमनाम रामबाण देवा है।

२७ ४ ४७

मा० क० गायी

એક વિધવા મહેનતે તેનો પતિ ગુમાવી જતા આશ્વાસન રૂપે લખ્યું

મહુ તો એક મિલકાતી બે બાબત છે તે શાંતિ જાગવી તેથી
રાજ થવો હાકીયા સાત નસે. તારે હવે તેની પાછળ જોગપથો ॥
કમોમા લાગી જઈ તે માગૂને ઈશ્વરની સેવા કરવી

આપુણેએ જાણે ઘણા વખત પત્રી પૂરુ બોજન નીતુ -
ખાખરા, ૮ ઔસ દુધ અને થોડી દ્રાક્ષ સુમિત્રા આજે સાજે જ્ઞાની
હોઈ અને તેટલી બધી જ આપુણી મેલા કંઠે છે એ જાણે એટલે
પર ખૂબ સુનું રહી જશે

બપોરે થોડીક પડદાવાળી બહેનો આવી. મૃદુલાબહેન તો બહાર-
ગામ ગયાં છે, એટલે આ બંધી મુલાકાતો પણ મારે જ ગોઠવવાની
ગે છે. બાપુજીએ તેમને કહ્યું :

“હવે તો હિંદુસ્તાન થોડા જ સમયમાં આઝાદ થશે તેવી અપેક્ષા
રાખીએ. બહેનો ને ધારે તો ઈશ્વરે તેમનામાં મૂકેલી અજબ શક્તિનું
દર્શન કરાવી શકે. એને માટે તમારે હમિરાઈ પ્રાર્થના કરવી નેઈએ.
પણ આજે તો પ્રાર્થના કેવળ ભુટ્ટી માતાઓ કે નિવૃત્ત જીવન ગાળનારા
ઓને માટે જ એક રોખની વસ્તુ ન હોય, તેવું વાતાવરણ થઈ ગયું છે.
અને મારી પાસે તો એવા દાખલાઓ પણ પડ્યા છે કે, કેટલાંક યુવાન
યુવતીઓને પ્રાર્થના કે ઈશ્વરભજન કરવા કે તેમની પાસે તેનો ઉપદેશ
કરવો, એ હારથ-નક અને તુચ્છ લાગે છે. તેથી જ આજે પડતી થઈ
રહી છે. પણ પ્રાર્થનામાં ભરેલા રહસ્યને ને સમજી શકાય તો એ અજબ
શક્તિની ખબર પડે. પ્રાર્થના યત્રી ને આપણે આઝાદી મેળવીશું તો તે
ટકી શકશે. પણ આધ્યાત્મિક સ્ત્રીપુરુષે સાથોસાથ અહિંસાનું રહસ્ય શું
તે પણ જાણી લેવું નેઈએ. ને આપણી અહિંસા કમબોરની હશે તો
સમજી લેવું કે આવી અહિંસાથી આઝાદી ટકી શકશે નહીં. અને તેથી
એ પણ સાબિત થશે કે, હથિયારોથી પણ આપણે આપણું રક્ષણ નહીં
કરી શકીએ. કારણ કે હથિયાર તો નર્થા, પણ હથિયાર કેમ ચલાવવું
તેની કળા પણ નથી સાધી. એવે સમયે આપણી પાસે એક અનોડ અને
અને અદ્વિતીય હથિયાર છે અને તે સત્ય, અહિંસા. આઝાદી હાંસલ
કરવા પૂરતું જ આ હથિયાર વાપરવું એમ નથી, પણ ને આઝાદીને
ટકાવી રાખવી હોય તોપણ અહિંસાને અપનાવ્યા વગર છટકો જ નથી.
જેઓ આપણને પોતાના દુશ્મન સમજે તેઓને ને આપણે જીતવા હોય
તો પ્રેમ અને અહિંસાથી જીતો. આ કામ બહેનો બહુ જ સહેલાઈથી
કરી શકે છે. હું એક માદો દાખલો ટાંકું કે, તમે તમારી ૧૪-૧૫-૧૬
વર્ષની બાળાને કોઈક અનુદયા ધરમાં પરણાવો છો, અનુદયા માણસને
સોપો છો અને એ છાકરી એ ધરની દીકરી જેવી બની જાય છે અથવા
એ અનુદયા ધરની માલિકા થોડા જ દિવસોમાં બની શકે છે. તેવું
કારણ શું? એમાં એક પ્રેમાળ હૃદય મુકાયું છે. અને રનેહ, પ્રેમ અને
અહિંસાથી એ બધાંને જીતી લઈ શકે છે. એ આપણે રાજના વ્યવહારમાં
નોઈએ છીએ. તો આ મોટા સમાજમાં ને તમે ધારો તો હિંદુ બહેનો
સાથે બહેનપણીઓ બની શકો છો. એના શુભે તમે અપનાવો તો તમારા
જે અપનાવશે જ. બહેનોમાં ત્યાગ કરવાની અજબ શક્તિ છે.

“ જીવનની જુદી જુદી હાલતોમાં, અને પોતાના દેશને આગળ લાવવા માટે, મજબૂત બનાવવા માટે, પોતાપણુ બૂલી જઈ વીરતાથી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં જે મરવાનો સમય આવે તો મરતાં શીખો. અને મરવાની હિંમત ફળવવા માટે પ્રાર્થના એ મરવાની કળા સાધવાનો પહેલો અને છેલ્લો મંત્ર છે. એમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાની જરૂર છે. અને શ્રદ્ધા વગર સત્યા-મહી સફળ થવાનો જ નથી. પછી ભલે કોઈ રામ કહે, કોઈ રહીમ કહે, કે કોઈ ગોડ, અથવા અલ્લાહ કહે, ફાવે તે નામથી પુકારે, પણ તેનો દાનૂન તો હમેશાં એક છે.

“આ મારી વાતો ઉપર બહેનો ! તમે વિચાર કરજો. તમે પડદો રાખીને આવ્યાં છો. આ પડદાનો સાચો અર્થ તો એ છે કે, તમે કામ, ક્રોધ, મોહની સામે પડદો રાખો. એટલે કે તમારા મનને કાબૂમાં રાખો. આ બાદ્ય પડદો તો કેવળ ધર્તિંગ જ છે. મન મેલું હોય અને બહાર પડદો રાખો તેનો કંઈ જ અર્થ નથી.”

ચાર વાગ્યે આઝાદ હિંદ ફોજના ભાઈઓ સાથે વાતો કરતાં આપણે બોલ્યા કે :

“આઝાદ હિંદ ફોજનું નામ અલિસદ આઝાદ હિંદ ફોજ પાડવું જોઈએ ને ? (હસતાં હસતાં) કેમ કે તમે મારી પાસેથી કોઈ બીજી વાતો નથી સાંભળી શકવાનાં. સુબાષબાબુ તો મારા દીકરા સમાન હતા. તેમના અને મારા વિચારોમાં ભલે ફેર પડ્યાં હોય, તોપણ તેમની કાર્યશક્તિ અને દેશપ્રેમ માટે મારુ માથુ તેમને નમે છે. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી કોંગ્રેસે જે સિદ્ધાંત અપનાવ્યા છે તેની મારફતે જ આઝાદી હાંસલ કરી શકાશે. અને આપણે કોઈને પણ આપણો દુશ્મન ન જ ગણવાનો હોય. દુશ્મની અને બૂરાઈએને તો આપણે ઊડાવી જ જોઈશે અને સ્વિતપ્રજ્ઞ થવું પડશે. આ કર્તુ છુ ત્યારે તમે તમારા મનમાં દંદાવ્ય એમ કહેશો કે, અમે ક્યાં મહાત્માઓ છીએ ? પણ મહાત્માઓ માટે જ આ સિદ્ધાંત છે એમ નથી. કોઈ પણ માણસને સુખી થવું હોય તો આ સિદ્ધાંતને જીવનમાં વણ્યા વગર છૂટકો જ નથી.

“પરદેશોમાં ભલે તમે હથિયારોથી લડ્યા. પણ તેનું જે પરિણામ આવ્યું તે પણ તમે જોયું ને ? તેનાથી તમને તો કરો જ ફાયદો નથી થયો. હા, તમે બહાદુરીથી અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં. પરંતુ નેતાજીને પણ કંઈ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં તો કોંગ્રેસમાં રહીને જ કામ કરવાનું છે. તો તમે તમારી ફોજનું જે રીતે ખર્ચામાં હથિયાનો વડે રક્ષણ કરતા હતા અને દેશની આઝાદી મળે તે માટેની તમારી તૈયારી કરતા હતા, તે રીતે

હવે તમે પ્રેમ અને અહિંસા વડે કામવાદનો ભેદ ટાળા અને કોઈ પણ નાતજાતના ભેદભાવને છુટાવી દઈ આપણે સૌ એક જ દેરાના ભાઈબહેનો છીએ, પ્રત્યેક સ્ત્રી મારી માતા, બહેન કે દીકરી છે, તે રીતે તમે લોકોને તૈયાર કરો અને નેતાજીએ આદેશી તપશ્ચર્યા પૂરી કરવા મથો આઝાદ ફોજમાં જે એક અપૂર્વ જીવન નેતાજીએ રેડ્યું છે તે એ છે કે કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ આ ફોજમાં નથી તેા એ નીતિને તમે યર ધર વિકસાવો.

“ તમે એટલું સમજી લેજો કે, તૃતીયારની તાકાત કળવવા કરતા આત્માના બળની તાકાત કળવવી એ હજાર ગણી મુશ્કેલ છે.

“ મનુષ્ય અને પશુઓના આહાર, નિદ્રા વગેરેમાં તો કાંઈ ફરક નથી જતા આજે આપણા માટે કેવળ એ જ રસ્તા રહેતો છે કે, આપણે પશુવત્ જીવન જીવવું કે મનુષ્યવત્? હિંદુસ્તાનમાં આપણે ત્યાં અનેક ધાર્મિક મુદર રાત્રો પડેલા છે છતાં મને મહેવા દો કે એ તો ‘ કયા સુણી સુ ા ફૂટ્યા માન તોયે ન આ યુ બ્રહ્મજ્ઞાન ’ એના જેવું લગભગ છે. આચરણમાં કાંઈ જ મૂકી શકતા નથી હું તો અનેક અનુભવ પરથી અને નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે, અહિંસાનો માર્ગ હરિનો માર્ગ છે હરિનો માર્ગ શરણો છે એમ કવિએ ગાયેલું છે તે હરિ કોણ? તે કોઈ હાથપગવાળો માનવી નથી પણ સત્ય અને અહિંસાનો માર્ગ શરણો છે અને એવી શરવીર તાકાત તમારામાં હોવી જોઈએ અને તેથી આખા હિંદુસ્તાનના ગામડે ગામડે ખૂલે ખૂલે તમે નેતાજીના નામને અમરપદ આપી શકો. એમની કીર્તિને તમે યુગોના યુગો સુધી જીવતી રાખશો, એટલે નેતાજી જીવે જ છે અને એ દેહધારી ન હોય દેહધારી મનુષ્ય જ જીવતો છે અને મરી ગયેલો મનુષ્ય જીવિત નથી, એ ખોટી વાત છે જેનું જેનું નામ અમર છે, જેની સેવા અભેડ છે, જે ગરીબોની વધારે ધાય છે તે મરેલા છતાં જીવતા જ છે ’

બાપુજીને આજે ખૂબ બોલવું પડ્યું એટલે થાકી ગયા છે પ્રાર્થનામાં પણ અવાજ ખૂબ જ ધીમો પડી ગયો હતો ગરમી પણ દિવસે દિવસે ખૂબ પડે છે દિલ્હીમાં તો અગીના કરતા પણ વધારે હરી

પ્રાર્થના પ્રત્યનમાં ‘ રામ કહો રહમાન કટો ’ એ ભજનનો ઉત્તેજ કરતા બાપુજીએ કહ્યું કે

“ રામ-જોડ-અલ્લાહ ગમે તે નામથી ઈશ્વરને પોમરો પણ ઈશ્વર જ માણસને માટે ભક્તિ કરવાને યોગ્ય છે ઈશ્વરને આપણે જ્ઞાન માત્રના

ભોગે વરાતીએ એટલે તે રીઝે છે એમ માની લીધું છે. આમ માણસ પોતાને કદા સુખી હોતરે છે તેની કોઈ હદ જ નથી બાધી આપણે બે હમન ચારિત્ર, હમન વાણી, વર્તન અને મેવાનો ભોગ હશે, તે તે ભોગથી જ ઈશ્વર રીઝશે

“ ગઈ કાને જમિયત-૯-હરલામની સલાતુ મને નિમત્રણ હોવાથી હું ત્યા ગયો હતો અને તમારી આગળ કશી વાતો નહોતો મરી શક્યા

“ મને ત્યા જણાવવામા આવ્યું છે કે, જમિયતના માણસો સાચા ખુદાના બદા છે. તેમની રહેણીકરણી સચમજદેલી અને સાદી છે અને તેમના મુસ્લિમ લાઈબહેનોને તેઓ આત્મશુદ્ધિનો અને આત્મ જ્ઞાનનો સદેશો આપવા માગે છે ધર્મનું રક્ષણ તતવારથી કઢી નથી થયું તે તો હંમેશા ખુદાના બદાએ જ ક્યું છે હુ કાને તેમની સલામા ગયો તેમા કોઈકને એમ થયું કે, હુ મુસલમાનની લાગણીને સતોષવા બહ છુ. તો તેનો જવાબ માટે તો એટલો જ આપવાનો રહે છે કે, નાની વાતોમા રહેથી બેવકૂફીનું મૂળ તો વાતો કરનારના દિલમા વસેલા અભિમાનમા રહેલું છે તમે હમણા જ ભજન સામગ્યુ કે રામનો ભક્ત કેવો હોય? રામના ભક્તને આત્મ અભિમાન છાજે જ નહી. રામના ભક્તે તો જગતમા જેટલા જીવજતુ છે તે બધા પર પ્રેમ જ રાખવો જોઈએ હિંદુ ધર્મ તો તેથી જ ભગવદે. પણ હિંદુ ધર્મ એકલો જ નહી, કોઈ પણ ધર્મને હગારવો હોય, બીજો મઠાવવો હોય તો વિશ્વ આપી પ્રેમ જ ઉગારી શકશે.”

પ્રાર્થનામાથી બાનીને આપુજીએ મોન લીધું અને ખૂબ થાક હોવાથી માથા પર બીનું કપડું રખાવી ૨૦ મિનિટ આરામ કર્યો ગરીર પણ થોડુંક ગરમ લાગતું હતું. મેં થોડી વાગ પગ દમાવ્યા પણ મને રાતે સૂતા મોઢું ન થાય એટલે મારું કામ જવદી આટોપી લેવાનું કહ્યું અને પગ દમાવવાની ના પાડી આથી મને ન ગમ્યું પણ આપુજીની તમિયત સારી નથી એટલે મેં કંઈ ન બોલી થોડી નારમા સુખી આવી એટલે તેને બેસાડી તે આજે રાતે ૧૦ વાગે ગઈ અને આપુજી સૂઈ ગયા છે આ કાચરીની ડેબ્બી લીગી લાખુ છુ અને ૧૦-૩૦ નો ડોકો ધડિયાળમા પડે છે નાહીને સૂતા જમી

નિર્મળમાણુ ગયા પછી આપુજીને બીજા મમનો બોલને ખૂબ ગડે છે અને ટપાવનો તો દગનો થઈ જાય છે

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. ગીતાપાઠ અને બગાળી પાઠ બાપુજીએ કર્યો થોડી વાર આરામ કરી અહીંના લીગના મંત્રી ઉપર પત્ર લખ્યો :

... મુસલમાનોએ જો હિંદમાં રહેતું હોય તો તેને પોતાનું વતન, પોતાનો દેશ માની સુખેથી રહી શકે છે. અને સરકારે એવાઓને રક્ષણ આપતું તે તેની ફરજ છે. પણ સાથે સાથે મુસલમાન ભાઈઓએ પોતાની ફરજ સમજવી જોઈશે. જો તેઓ મનમાં પણ હિંદુઓને ધિક્કારશે તો તેનું પરિણામ જાા કરોડ મુસલમાનોને બોગવવાનું રહેશે, એ પણ એટલી જ સાચી વાત છે મારે નમ્રતાપૂર્વક એટલું કહેવું જ જોઈએ કે, મારી પાસે એવી ફરિયાદો આવી છે કે જ્યાં મુસલમાનોની બહુમતી છે ત્યાં બિહારના લઘુમતી હિંદુઓને હેરાન કરે છે તેમાં સહાનુભૂતિ છે. આ વાત સાચી હોય તો તેનું પરિણામ હું સારું નથી જોતો.

આજે સોમવાર છે એટલે બાપુજી પાસે મુલાકાતો તદ્દન બંધ રખાવી છે. બાપુજી બોલી બોલીને ખૂબ થાકી જાય છે. બહુ પ્રેશર પણ રહે છે. તેથી દર અઠવાડિયે મુલાકાતીઓને બંધ રાખવાની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. છતાંય કોઈ ને કોઈ આવ્યા તો કરે જ છે. આજે અહીંના થોડાક વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા. તેમણે થોડાક સવાલો પૂછ્યા. એ બધા સવાલોનો એક મવાન કરી બાપુજીએ તેઓને માટે થોડુંક લખીને આપ્યું.

આપણી આજસ જો ભડે તો આપણે ખરા સમાજવાદીઓ ગણાઈએ. પણ હમણું આપણી આજસ ભડી નથી. તમને પૂછું તો મને જવાબ મળશે જ કે પદ્મવિદ્યાર્થીઓને ઘેર નોકર તો હશે જ.

બધાએ જવાબ આપ્યો કે હા, એક નોકર તો અમારે ત્યાં છે બાપુજી અને સહુ દસી પડ્યા અને લખ્યું :

ત્યારે તમે તમારા ઘરમાં જ તમારું કામ જાતે નથી કરતા તો તમે બીજાઓની સેવા કરવા હજી હો અને તેને તમે સમાજવાદ કહો છો, એ મારી સમજમાં જ નથી આવતું. મારી સલાહ માને તો હું તો કહું કે, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓએ કોઈ પણ ‘વાદમાં’ અડવાવ ન જોઈએ. દરેક વાદ વિષે જરૂર વાંચે, વિચારે, સકથ તેટલું આચરણમાં મૂકે. પણ તેના નેતા બનવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. સમાજમાંથી શોષણ અને દિમા નાગદ કરવા દોષ તો સારીરશ્રમ અને મહેનત મળતી

કરવી જ નેઈએ અને તે વસ્તુ સર્વામાન્ય અને સ્વાભાવિક થવી નેઈએ આપણા ગામડા સુખી, સ્વાવશ્યી ગણાતા હતા ત્યાં આજે બેઠારી વધી તેનું કારણ આપણી ગુનામી છે અને બિચનીયપણાનો અને જાતિઓનો ભેદભાવ છે

આપણી રાજકીય પરાધીનતાનો હવે લગભગ અંત આવે છે, એટલે આપણે હવે જ વધુ સાવચેત બનવાની જરૂર છે અને તે વિદ્યાર્થીઓ ખુબ જ સારી રીતે કમી શકે છે દા ત (૧) તમે સવારના બીડીને તમારી પથારી નતે ઉપાગ લો, (૨) તમારો નાસ્તો અને દૂધ વગેરે લેતા હો તે તમારા બા કે ઘેઈ તૈયાર કરીને તમને આપે તેની રાહ ન જોતા તમે તેમા મદદ કરો, (૩) ઘર વાળવા ચોળવામા મદદ કરો, (૪) તમારા કપડા હાથે ધુઓ, (૫) તમારી માતાઓને તમે રસોઈમા, વાસણ માળવામા મદદ કરો, (૬) રોજ નિયમિત કાતી તમારા કપડા જાતે બનાવો, (૭) શાળાઓમા વપરાતા તમારા પુસ્તકો સાફ અને વ્યવસ્થિત રાખો નોટબુકોની રાક્ષ તેટલી પ્રકસર કરો, (૮) પચાસ રૂપિયાની ફાકન્ટન પેનની જગ્યાએ બે આનાની શાહી મ્યમથી ચલાવતા શીખો

આવા અનેક નિયમો તમારા જીવનમા અપનાવો તો તમારે કોઈ પણ વાદની માથાફેડમા નહી પડવું પડે અને દેશનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જો આટલું કરે તો મારી ખાતરી છે કે, વાલીઓનો અનેક ગણો બેભાન બોલો ઘરો અને આપોઆપ આપણે સમાજવાદી કહેવાઈ જઈશું પરંતુ મારી વાતો તમને ગળે ઊતરશે કે કેમ તેની મને શકા છે છતાં ઘેરે જઈને વિચાર કરજો કે, એક ૭૮ વર્ષના અનુભવી જુદાંએ મૌનને દહાડે વખતે અમને જે બે શબ્દો કહ્યા છે તેમા કઈ વત્તૂં છે કે નહીં ?

મપોરના સુશીલામહેન, રાબજી, સરદારદાદા, કિશોરવાવકામ, બ્રિજકિસનજી વગેરેના ઘણા કાગળો આત્યા તે વાચ્યા

બોજનમા મપોરના બાપુજીએ ફક્ત દૂધ ૮ ઓંચ અને થોડીક અગૂર લીધી હતી અસહ્ય ગરમીને કારણે મપોરના લગભગ આટલું જ લે છે સાંજે ૪ વાગ્યે મોસળીનો રસ લીધો અને પ્રવચન લખ્યું

“ ૩૦ મી તારીખે સવારના મારે દિલ્લી જવાનું નક્કી થયું છે મે મહિનાની પહેલી તારીખે દિલ્લીમા રાજકીય મહાસભાની કારોબારી શરૂ થતી હોવાથી તેમા પડિત નેહરુ અને આચાર્ય કૃપાનાનીએ મને આમહું પૂર્વક બોલાવ્યો છે મને અટીથી તમને સહુને જોડીને જતા દુ ખ થાય

ઉ. કારણ કે જ્યાં સુધી મુસલમાનો મુખપત્રે એમ ન કહે કે તમે અહીંથી જાઓ, અને હિંદુઓ અને નિર્ભય ન કરે કે અમે અમારા જાતના ભોળે પણ મુસલમાનોનું રક્ષણ કરીશું ત્યાં સુધી મારે બિહાર છોડવું ન હવે કારણ કે નોઆબાધી અને બિહાર બંને જગ્યા માટે મારો તો એક જ મત્ર છે કે 'કરોગે થા મરોગે'. મારો આત્મા અને આદેશ આથે છે કે, લલુખની કોમ માટે તારી જાત તુ સમર્પણ કર ગોટલે અને રથજોના હિંદુઓ અને મુમયમાનો પોતાનું વેરજેર બ્રૂથી જાત તો મારો નવો જન્મ મરવેલો હુ માનીરા પણ આ આકરી કરોદીમાથી આખરે શું નીકળશે તે તો ઈશ્વર જ જાણે માપુસ તો પોતાને કરવાનું હોય તે કરી શકે, અને બહુ તો તે કરતા કરતા મરી જાય

“ઈશ્વર સર્વસમર્થ છે, તે જ સર્વસ્વ છે આપણે તો ક્વળ મીડા જાએ. અહીં જે હુ કરું છું તે જ કામને માટે હું દિલ્લી જઈ છું. અને થોડા જ વખતમાં ફરી આવી તમારી સેવામાં હાજર થઈશ

“મારી ઉપર હજી પણ એવા કાગળો આવે છે કે, મે મુસલમાનો સાથે દોસ્તી બાધી હિંદુઓના હિતન નુકસાન પહોંચાડ્યું છે આવી જાતના કાગળોથી મને તો નનાઈ જ લાગે છે. પણ હુ તો મુસ્લિમોનો દોસ્ત થઈને જ સાચો હિંદુ થયેલો છું અને એ જ રીતે હિંદુઓની અને હિંદુ ધર્મની સાચી સેવા કરી છે. પણ ૬૦ વર્ષની સાર્વજનિક સેવા આથી પણ લોકોને હુ ન બતાવી શક્યો હોઉ તો ખાતી સબ્બોથી હવે કેવી રીતે બતાવી શકીશ? સાચો ધર્મ તો એને જ કહેવાય કે, માણસોએ સહુ કોઈની સાથે મૈત્રી રાખવી જોઈએ અને સહુ કોઈની સેવા કરવી જોઈએ આ હુ છેક બાળપણથી એટલે કે મારી માતા બોળામાથી શીખ્યો છું બાકી તો ‘મજહબ નહીં સિખાના આપસમે જૈર રખના’ એ લીટી કહી બતાવવા સિવાય મારી પાસે બીજો કોઈ બચાવ નથી મિત્રોની સાથે મૈત્રી રાખવાનું સહેલું છે પણ જે પોતાને તમારો દુરમન ગણે તેની સાથે મૈત્રી રાખવી એ જ સત્ય ધર્મનો મર્મ છે બાકી બીજી બધી દોસ્તી એને મૈત્રી એ તો દુન્યવી છે’

પ્રાર્થનામાંથી આવ્યા ત્યાં આપુજીનું મૌન છૂટ્યું આનીને લીજીનું પાણી જ લીધું ખૂન થાકી ગયા હતા થોડી વાર રૂંધાં આજનો ઉકળાટ પણ અસહ્ય હતો

૯-૩૦ પત્રી આપુજીની સૂત્રાની તૈયારી પણ આપુજીને આજે કાંતવાનું રહી ગયું હતું મને યાદ તો હતું, પરંતુ આપુજીની તમિયત સાગી

ન હોવાથી મેં યાદ ન આપ્યું આથી બાપુજી સૂતા હતા ત્યાંથી ઊઠ્યા મને કહે,

“રેડિયાને આપણાથી બુલાવ જ કેમ? કાંતણની પ્રવૃત્તિનો અર્થ એ છે કે આપણે સહુ સરખાં છીએ. રેડિયામાંથી આપણને એક અન્નેક પાઠ એ મળે છે કે, ચાવીસ કરોડમાના એક ધર્મને તેના એક તારની જેમ રહેવાનું છે. અને તેમાં કોઈ શેઠ કે નોકરની ખેચતાણ, જે દુનિયામાં અત્યારે ચાલી રહી છે, તે રહેવા જ નહીં પામે. આજે આપણામાં ઈશ્વરીયનો કેવો ભેદભાવ છે? પણ રેડિયા આપણને સાવધાન કરે છે. એટલે એ દેવની પૂજા મર્યાદા વગર કેમ જ રહેવાય?”

બાપુજીએ કાંતતાં કાંતતાં મને કહ્યું એથી સવાનું ૧૧ વાગ્યા પછી જ થયું

૨૬-૪-'૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટણા

પ્રાર્થના પછી બગાળી પાઠ આજે બગાળી પાઠમાં બાપુજીએ ૧૦૦ એકડા ધૂંટ્યા. પછી કેટલાક કાગળો લખ્યા.

. . . ને કાગળમાં લખ્યું કે,

તારો ૧૪મીનો કાગળ કાલે મળ્યો. પ્રલયકાળ કોણે જાણ્યો છે? કોઈક દિવસે તે પણ આવશે. આ વખતે એક બે રહી ગયા હશે કે બધાય જશે એની આપણે શાની ફિકર કરીએ? પ્રતિક્ષણનો આપણો ધર્મ આપણે બજાવીએ એટલે આપણે ન્યાયાધીશની સામે હિમા રહી શકીશું. . . . હવે તારી પાસે પહેલી તકે આવશે એમ માનું છું. . . . બાફેલા શાક અને ફળ ઉપર જ તુ નબી રાકે તો હું તો રાજ જ યાઉં. ઘી, તેલ, માખણ વિના સહેજેય ચવાની શકાય એમ છે. કેમ કે તુ દહી લે છે. જે દહી પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાનું હોય તો અને સાથે શાક, ફળ, દૂધ હોય એટલે સપૂર્ણ ખોરાક થયો. એથી શક્તિ જળવાવી જોઈએ. તેથી મગજ પણ તાંન સાફ રહે છે. શાક ને ફળમાં પસદગી બરાબર થવી જોઈએ. સૂકો મેવો એટલે નટમ લે છે? અને લેનો હોય તો શું? મને વિગતવાર લખશે તો ગમશે. કેમ કે નૈસર્ગિક ઉપચારમાં હું વિશેષ ખૂચ્યો છું તો? આ ખોરાકથી તારા ચહેરામાં પણ કેટલું યડવો જ જોઈએ. . . .

કરતી વેળાએ બાપુજીએ આખો બંધ કરી હતી નોઆખાલીની
અને જૂની વાતો ક્રતા બાપુજી મને કહે,

“હું અતિશયેશ્વર અને જુદાજાની વચ્ચે ઘેરાઈ પડ્યા છું રોધતા
છતા હજી સત્ય મળ્યું નથી પણ હું ઈશ્વરની અને સત્યની વધુ નજીક
પહોંચ્યો છું એમ તો લાગે જ પરંતુ એથી મારી કેટલીય પુરાણી દોખી
તરી પણ છે છતાં મને એનો ખિલકુલ અફસોસ નથી થતો એ હકીકત
ઈશ્વરની સમીપ જવાની જે હું વાતો કરું છું તેનો પુરાવો છે અને સફર
સ્પષ્ટ કરી શકું છું, લખી શકું છું જે એકાદશ મનોને મેં અનુમોદન
આપ્યું છે તેને હું પૂરા આચરામાં લાવી શક્યો છું, એ ૬૦ વર્ષની
તપશ્ચર્યાનું પરિણામ છે અને એમાં શું નિમિત્ત બની છે વર્ષોથી જે
પવિત્રતાના અને સત્યના દર્શન મારે હું અંખેનો હતો તે દર્શનની આખી
મેં આ યજ્ઞમાં કરી છે, અને તેમાં તે પૂરો ફાળો આપ્યો છે છતાં તારી
હામર એટલી નાની છે કે આ યજ્ઞનું પરિણામ તું આજે નહીં અનુભવી
શકે તારી ડાયરીએ હું રોજ વાંચું છું ત્યારે મને મહાદેવનું સહેજેય
રોજ સ્મરણ થાય છે અત્યારે જે શું લખે છે જે અધ્યાસ કરે છે,
અને શું યજ્ઞને સમજી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે, ત્યારે એમ થાય છે
કે મહાદેવ હોત તો આ ડોકરી કર્ષક જુદી જ ખીલી હોત હું તને
સતોષકારક વખત નથી આપી શકતો અને કેટલીક શક્તિમાં મહાદેવ
મારા કરતા ઘણા અડિયાતા હતા આ તો આજે કોઈ ફરવામાં વાતો
કરનારા નથી આવ્યા, એટલે તારી સાથે આટલી વાતો કરવાનો વખત
મળી ગયો.”

બાપુજીએ ઘણા વખતે આજે પોતાના મનની વાત મને કહી
મહાદેવકાકાને પણ બાપુજીએ યાદ કર્યા અને એમની શક્તિ પોતાના
ક્રતા પણ અમુક બાબતોમાં વધુ હતી એ વાક્ય બોલતા વાતાવરણ
વધુ ગંભીર બની ગયું

માનિશમાં બાપુજી અર્ધોંક કવાક સૂઈ ગયા હતા અતિશય થાક
છે બોજનમાં ઘણા દિવસો પછી આજે બે ખાખરા, દૂધ આમ ઓસ,
પનીર અને શાક લીધું જમીને થોડી વાગ આરામ કર્યો

કાલે રેટિયો બૂલી ગયા હતા અને રાતે જાગવું પડ્યું હતું
એટલે પહેલેથી જ મેં રેટિયો બૂલી દીધો

૩ વાગ્યે પીસ કમિટીની અડી નિમજુક કરી તેમાં હાજરી આપી. આ કમિટીના સભ્યો દરેક ગામડે ગામડે ફરશે અને એકનાનો પ્રચાર કરશે.

૩૥ થી ૫૦ અહીંનું પ્રધાનમંડળ આગ્રુ આપુજીએ તેઓની પાસે પોતાનું દિવ દાલબુ. “તમારાથી વધારે જાંચા માણસો તો હું ક્યાથી કાઢીશ? તમારી ઉપર મારી મોટી આશા છે. પણ ત્યારે તમારું ક્યાંય વગોણું સાંભળું છું અને તે વગોણામાં તથ્ય ભાણું છું ત્યારે મને દુ ખ થાય છે કે, આપણે રાજ્યકારભાગ કરી શકીશું કે કેમ?” આ આખી વાતનો સાર હતો

પ્રધાનોની મીટિંગ દરમિયાન આપુજીએ ૬ ઔસ દૂધ અને ખમૂર લીધા.

આવતી કાલે દિલ્હી જવાનું હોવાથી હું મારી તમારીમા હતી પ્રાર્થનાસભામાં આજે અસહ્ય બીડ હતી આવતી કાલે પૂ આપુજી દિલ્હી જવાના હોવાથી કંઈકે નરી જાહેરાત કરશે એમ માનીને ખૂબ મેદની હતી પ્રવચન કરતાં આપુજીએ કહ્યું કે :

“આવતી કાલે સવારે દિલ્હીની દૂધી મુલાકાત માટે મારે જવાનું છે, એ તો મે તમને કાલે જ કહ્યું છે એને સદુથી પહેલા તમને સહુને મારી નમ્ર પ્રાર્થના અને વિનંતી છે કે, મને વિદાય આપવા માટે સ્ટેશન પર જાડ ન કરશો તમારો ને મારી ઉપર સાચો પ્રેમ હોય તો તમે હું સતોય પામું તેડ એકતાનું કામ કરો, ગરીબોની સેવા કરો, અને જાંચ નીચના બેદલાસને બૂલો. આટલું કરશો તો તમને મારી ઉપર પારસવાર પ્રેમ છે એમ હું માનીશ. આ ઉમરે હવે મારાથી જયનાદના શોરબગેર સહન નથી થઈ શકતા. અને મારા જયનાદની મને અત્યંત ઘણા ઉત્પન્ન થઈ છે કે, ‘મહાત્મા ગાંધીની જય’ કટીને નિર્દોષ બહેનો, બાગકો અને માણસો ઉપર છગના ધા પડ્યા છે, બીજા બાણ ‘અણાહો અકમર’ કટીને મુસલમાનોએ હિંદુઓ ઉપર વા માર્યા છે નિર્દોષ પર જીલમ કરવામાં આપણે ઈશ્વરનું નામ દેડ એના કરતા કોઈ પાપ વધુ નહી હોય

“જનરલ સાન્ટનવાજ સાહેબ, જેઓ આજાદ હિંદ ફોજના મોખ કર્નલ હતા, તેઓ મરુટી ત્રિલ્લામાં મુદર કામ કરી રહ્યા છે તેઓએ જે લખ્યું છે તે તમને આજે વાંચી સમજાવું તો તમને આનંદ થશે

તેઓ લખે છે કે, 'લોકોને પાત્ર વસાવવાના કામમાં સારી પ્રગતિ થઈ નહીં છે અને આ પ્રદેશ તો હિંદુઓનો છે, છતાં મુસલમાનોને સારી ગીતે રાખે છે તેના દુર ઘોડાક દાખવા આવ્યું

“ ૧. અતરપુરા નામના ગામમાં અમે રથાનિક લોકોની મદદથી ગ્રામ પચાચતની નિમણૂક કરેલી છે અને બે દહાડા પછી પચાચતના વડા પોલ પાણી આપ્યા અને મુસ્લિમ નિરાશ્રિત કેમ્પમાં નિરાશ્રિતોને મળ્યા તેમજ સહુને ખાતરી આપી કે, તમે પાછા આપણા ગામે ચાલો અને અમારા જનના ભોગે પણ અમે તમારો બચાવ કરીશું.

“ અને પરિણામે પચામેઝ મુસલમાન કુટુંબો અતરપુરામાં પાછા ફર્યા છે અને બહુ શાંતિથી તેમ જ ઝિંધરનાથી રહેવા લાગ્યા છે અને છતાં આવી પોલીસ દળ પણ રાખવામાં આવ્યું નથી અને ફરી વરોડા લોકોને પોલીસનું રક્ષણ પણ માગ્યું નથી

“ ૨. મેં એ ગામે જઈને નિરાશ્રિતોને માટે અનાજની વ્યવસ્થા કરી તો તે હિંદુઓને ન ગમ્યું અને આ વાત ન સ્વીકારતા કહે કે, મુસલમાનો તો અમારા મહેમાન ગણાય અમે જ દાવ તુરત તેમની બધી જવાબદારી ઉપાડી લઈશું

“ ખીર નામના ગામના એક મુસ્લિમને મારી પાસે આવીને કહ્યું કે, મારે ખીર જવું છે, પણ મને બહુ દુર લાગે છે તે ખૂબ રડતો હતો મેં મારી મોટર આપી અને આગ્રહ દિદ ફોજના મારા બે સૈનિકો પણ આપ્યા ગસ્તામાં ખીર ગામના ગ્રામ પચાચતના એક સભ્ય મળ્યા, અને આ મોટર રોડી પૂછપરછ કરીને કહ્યું સિપાઈઓ શા માટે લઈ જાય છે? પલા મુસ્લિમ ભાઈએ જવાબ આપ્યો કે, મને બહુ દુર લાગે છે. એટલે પેલા હિંદુ સભ્યે કહ્યું, ગાંધીજીએ પોતે આટની આટની સલામતીની ખાતરી આપ્યા પછી પણ તમારી સાથે પોલીસો લાવવા પડે તે અમારે માટે સરમાવા જેવું ગણાય પણ તમારે ને વાકો વાગ પણ થાય તો તમે મને મરી ગયેનો નાણનો.

“ અને આ ખાતરી પછી પેલા મુસલમાન ભાઈ જ મારી પાસે મ્હે, હવે મારે રક્ષકની જરૂર નથી

“ ત્રણેક દિવસ પહેલાં પોતાને ગામે પાછા ફરેલા એક મુસ્લિમ માલ નિરાશ્રિત મરી જતા લેખનનું કરતારસિંગે પોતાને હાથે તેની મ્મને માટે કબર ખોદી, અને બધાયે મુસલમાનોને તે હવે બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યા છે મંજિશ્દમાં બરાલી મનાઓના પણ હિંદુ મુસલમાન સાથે જ જાય છે ”

શાહનાજ સાહેબનો આ આખો રિપોર્ટ વાંચી સહજાતી
બાપુજી કહે,

મા લાગે છે કે, હિંદુઓ સાચા દિનથી ખરેખર મુસલમાનોની
મંત્રી કરશે તો આજે સર્વ સ્થળે વ્યાપી ગયેલી આગ ઠગી જશે આજી
બાજી ચોતરફ આગ લાગે છે ત્યારે તેને ઠારવા માટે ચારેથ તરફથી
દોડદોડ રી મૂવાને બદલે મુખ્ય મથકેની જો આગ મુઝાવવામા આવે
તો તે ગામ જની કામૂસા આવે છે

બિહાર કઈ નાનો પ્રાંત નથી અને બિહારના હિંદુઓ અને
મુસલમાનો પોતાની ફરજને વફાદારી દર્શક બદા કરે તો પશ્ચિમ કનિષ્ઠા
અને બીજા સ્થળોએ એની મેળે શાંતિ છવાશે

પ્રાર્થામાર્થી આજના ૧૧ માસુજીએ તગત પ્રચલનનું અગ્રેજી
કર્ણ મે મનારે દિલ્હી જવાની તૈયારી કરી અનુગ્રહનાગવણ મિદ
સાથે એક મનાક મિદાગ પિરેતી વાતો કરી ૮ ૩૦ પત્રી થોડા
આગ માર્યા આજે કઈકે ૬૬૬ હતી ૮-૩૦ પત્રી માપુજી પચાગીમા
પડ્યા માપુજીના પગ દમારી તેન વમીને મે હગિજન કડનો અને
બીજો દિસાગ એક મો એક અને બીજી પરચૂરણ કામમગ આટોપી
આજની ડાયરી લખી નગમગ ૧૨-૪૧ થયા છે માપુજી સૂત
ઉતારીને સૂતા જઈશ

૩૦-૪-૧૯૭૭

પટણાથી દિલ્હી જતા ગાડીમા

૩-૩૦ ૧૧ માસુજીએ જગાડી પણ આખમા ઊંચ એટની મંધી
હતી કે એ રખત તો બિંતા બિંતા ઠાલી ગઈ એમને બાપુજીએ મને
૧૫ મિનિટ સૂઈ રહેના જ દીધી અતે ૩-૪૫ વાગે તો જગતુ જ
જોઈએ મને ફરી જગાડી ત્યારે બાપુજીએ દાતજ પાણી કરી લીધા
૫ પત્રી જ મને ઉમડી મને થઈ ખમર ન રહી માપુજીને પૂજી ત્યારે
મને કહે ' આજે જવાનુ હોવાથી અને તે રાતે વહેતી હોડાનુ
કહેલું હોવાથી તને એ રખત તો દવારીને ઉડી, પશુ તુ ફરી ફરી
સૂઈ ગઈ એમને તને બાધની કેટલી બધી જરૂર છે એ દુ જોશિકથો
અને તારી ઉપર દુ કૂતા મુ છુ એમ મને લાગ્યુ એટલે સૂઈ
રહેવા દીધી ૧૫ મિનિટ પત્રી પણ તને હોડાની છા નહોતી

યતી, પણ તુ નાહકની મનમા બળીશ એટલે ઉઠાડી તું રાતે આટલી મોડી સૂતી એટલે હવેથી તને સળ આપના માટે પણ નહોતી ઉઠાડી ”

મે હસતા હસતા કહ્યું, “ મને સળ આપો તે હિસામા ન ખપે ? ”

બાપુજી કહે, “ હું એને હિસામા તો ન જ ગણ્યું, પણ સદ્મ રીતે અહિંસા છે અને છતાંય હકીકતમા જો તુ ટિસા માને તોપણ મને પરના નથી પણ પ્રાર્થના પગી ફરજિયાત તારે સૂઈ જનાનું છે ૭ વાગ્યે ઉઠાડીશ આપણી ગાડી તો આઠે ઊપડે છે ”

હું તો આ પરિણામથી થબી જ ગઈ અને મને કે કમને ૭ વાગ્યા સુધી સૂઈ જ રહેવું પડ્યું મરા છ વાગ્યે બાપુજી ફરના ગયા અને મને ઉઠાડી હું ફરના ન ગઈ કે નો સામાન તૈયાર કર્યો મિસ્તર માધ્વો અને સામાન સ્ટેશન પર મોકલે. પણ બાપુજીએ સના છ વાગ્યા સુધી પોતાની પડખે જ સુરાડી રાખી એથી પાછળનો સામાન માધ્વાની ખૂમ ખેચ પડી ગઈ અને ત્રીજા વર્ગનો ડબ્બો દિનાઈલથી ધોનાયો નહીં એટલે મનમા ખૂમ ખૂચ્યું

૧ મહામૃદ સાહેબને બાપુજીએ નોઆખાલીની હાલત જોવા મોકલા હતા, તેમની સાથે સ્ટેશને આગતા સુધી વાતો કરી સ્ટેશન પર મોગી માનવ મેદની હતી ૭-૪૧ અમે સ્ટેશને આગા અમારી સાથે આશામહેન, એમિયોમાણુ, મિમેનભાઈ અને પ્રેસના માલુસો છે અમારી ગાડી યરાગગ આગ વાગ્યે ઊપડી ગાડી ઊપડ્યા પછી બાપુજી માટે શાક અને દૂધ પ્રાઈમમ પર ગરમ કર્યા

૧૦-૩૦ બાપુજીએ જમીને થોડી વાર આરામ કર્યો મે પગે ઘી ધસ્યું અમારી મડળીના બધાઓને ખાનાનું આપ્યું ૧૧-૩૦ વાગ્યે બાપુજીએ ફળનો રસ લીધો દરેક સ્ટેશને સ્ટેશને બીડ ખૂમ થાય છે અને ગાડીમા પણ એટલી જ બીડ છે હરિજન ફડ સરેરાશ દરેક સ્ટેશન પર ૧૦૦ રૂા સુધીનું તો થાય જ છે ફળોના ટોપલા પુછ્યા આવે છે વસતરાના ફળો સ્ટેશન પરના ગરીબ માલુસોને આપી દઉં છું

૧૨મા થી ૧૩ સુધી બાપુજીએ કાત્યુ, અને ૧૪ ઊઘી ગઈ ૨ વાગ્યે માટી લીધી લોખે જમનાદો પણ ખૂમ કરે છે એથી બાપુજીને કાનમા

આંગળી નાંખતી પડે છે. ૪ વાગ્યે અસ્લાહાબાદ આવ્યું. અસ્લાહાબાદની બીડ એટલે માનવ મહેરામણ મોજની જેમ ઊછળતો હતો, અને એટલી જ અસહ્ય ગરમી આપે રસતે છે. ૪ વાગ્યા છતાં ધોમ ધખતો બપોર હોય એવો તડકો હતો. અને બહેનો બાળકોને લઈને બાપુજીનાં દર્શનાર્થે આવી હતી. મેદનીને શાંત કરવા માટે બાપુજીએ પાંચેક મિનિટ રામધૂન ગાવાની મને સૂચના કરી. અને ત્યારે જ વાતાવરણ કાંઈક શાંત બન્યું.

બિહારથી પોલીસનાં બારેક જેટલાં માણસો સાથે છે, છતાં માનવ-મેદની કાબૂમાં નથી રહેતી. બાપુજીએ પોલીસને વચ્ચે પડવાની ના કહી. પણ રામધૂનથી લોકો વ્યવસ્થિત બની ગયા.

ઓમિયો બાબુ, આશાબહેન બીજા વર્ગના ડાબામાં છે. પણ પ્રાર્થના સમયે બધાં અમારા ડાબામાં આવ્યાં. આજે ભજન મિત્તુએ ગાયું. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ દૂધ અને અંગૂર લીધાં અને સ્ક્રી ગયા. ૮ વાગ્યે કાનપુર આવ્યું.

કાનપુરમાં તો અસ્લાહાબાદને આંટી દે તેવી બીડ હતી. બાપુજી જીંઘી ગયા હતા. પણ આ અસહ્ય મેદનીના ધસારાથી જાગી ગયા. ફાટક પાસે આવ્યા. લોકોનો ધસારો એવો હતો કે, બાપુજી રેલવેના ડાબાની ફાટક પાસે ઊભા રહ્યા હતા છતાં બાપુને ધક્કા વાગ્યા. અહીં શ્રી ગુપ્તાજી તરફથી અમારા માટે ગરમ રસોઈ આવી હતી.

અહીં બધું મળીને ૮૦૦ રૂપિયાનું હરિજન ફંડ થયું. એક ભાઈ બાપુજીનો ઓટોગ્રાફ લેવા આવ્યા. પણ પાંચ રૂપિયા તેની પાસે ન હતા. કાંડાની ઘડિયાળ બાપુજીને આપી અને બાપુજીની સહી કરાવી. જોકે બાપુજીએ તો કહ્યું કે, “હું દિલ્હીથી પટણા પાછો ફરું ત્યારે તમે મને માદ રાખીને પાંચ રૂપિયા આપી દેશો તો ચાલશે. હું એટલો વિશ્વાસ મૂકવા તૈયાર છું.” પણ પેલા ભાઈએ તો ઘડિયાળ આપી જ દીધી. ૫૦ રૂપિયાની આસપાસની કિંમત હશે. કાનપુર ગયા પછી બાપુજી હવે સૂતા છે. અને હું આ ડાવરી પૂરી કરી રહી છું. અત્યારે આ ડાબામાં હું અને બાપુજી એકલાં જ છીએ. બાકી બધાં ગોતપોતાની જગ્યાએ ગયાં છે.

આખી રાતનો લગભગ ઉગ્મગરો હતો. પણ રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. બંગાળી પાઠ કરી મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. થોડી વાર આરામ કર્યો. દુંડ્યા સ્ટેશને એન્જિન અગડી ગયું એથી ત્રણ કલાક અમારી ગાડી મોડી પડી. ૮ વાગ્યે શાદરા સ્ટેશને મહિઅહેન, રાજકુમારીઅહેન, ધજકિસનજી, કૃપાલાનીજી, સુચેતાઅહેન પણ હતાં. હું અને આપુજી શાદરા સ્ટેશને ઊતરી ગયાં. અધે સામાન દિલ્હી નંકશને ગયો.

આપુજી ફરવા માટે થોડું ચાલ્યા. હું તો સીધી ભંગી કોલોનીમાં જ ગઈ. જતાં જ આપુજી માટે આખરા કર્યાં. તેવામાં ૭-૪૫ વાગ્યે આપુજી આવ્યા. પગ ધોઈને સીધા માલિશમાં ચાલ્યા. માલિશમાં દસ મિનિટ સૂતા. આપુજી કહેતા હતા કે, “થાક ખૂબ લાગે છે. રાતના સરખી ઊંઘ નથી થઈ તેનો થાક લાગ્યો હોય જ.” મુલાકાતીઓ ઘણા આવી પહોંચ્યા. બિંધાનજાણુએ આપુજીને તપાસ્યા. તબિયત એકંદરે ઠીક છે. માલિશ સમયે અને જમતી વેળાએ આપુજી વાતો ન કરે એમ આમ્રહપૂર્વક કહ્યું. ૧૦-૩૦ વાગ્યે આપુજી જમવા બેઠા, પણ એક પછી એક મુલાકાતીઓ આવવા જ લાગ્યા.

આશાઅહેન અહીં જ રહ્યાં. પણ ઓમિયોગજાણુની વ્યવસ્થ બીજી કરાઈ. અમારો સામાન લગભગ ૧૧ વાગ્યે આવ્યો તે અધે મેળવ્યો. ૧૨-૩૦ આપુજી આરામ કરવા સૂતા. હું ખૂબ કામમાં હતી એટલે મુલાકાતીઓ ખાસ શી વાતો કરી ગયા તેનું જાડું ધ્યાન ન રહ્યું. હું નાદીને પરવારી ત્યારે લગભગ સવા વાગ્યો હતો. બે વાગ્યે અરુણાઅહેન અસહઅલી મળવા આવ્યાં. એમણે હાલતની પરિસ્થિતિ અંગે વાતો કરી. જાડું જ નરમ સ્વભાવનાં છે. મને આપુજીની તબિયત કેમ રહે છે વગેરે પૂછપરછ કરી.

૩ વાગ્યે વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ ચાલુ થઈ. તે દરમિયાન હું કારોબારીના સભ્યો માટે આ નારતો વગેરે તૈયાર કરવાનું આપુજીએ ખાતે ખાતે એટલે તે કામમાં હતી.

અહીંની ગરમી તો અસહ્ય છે. અને તેમાં વર્કિંગ કમિટીમાં પણ સારી પેટે ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી.

પ્રાર્થનામાં આજે બીડ અને ગળપણટ ખૂબ દનાં. ગાપુચંગે પ્રવચનમાં કહ્યું :

“અહીંથી ગયાને હવે તો મને વીસ જ દિવસ થયા છે. પણ મને કલ્પના હતી જ કે મારે કદાચ અહીં જલદી આવવું પડશે. પણ મારું સ્થાન તો નોઆખાડી અને બિહારમાં જ છે, એટલે ૫૬૨ ફ્લાય મારે પણ હું રોકાઈ રાકું તેમ ન હતું. પણ હું તો જવાદરલાલનો ફેરી છું એથી બિહાર આવ્યો ગયો.

“હું તમને બતાવવા હચ્ચુ પુ કે મેં બિહાર જઈને શું ક્યું. ત્યાં ઘણું કામ થઈ રહ્યું છે. જનરલ સાહનવાજ એક નાનકડા ગામડામાં બેઠા છે અને તેમને તેમના કામમાં ફોન પર મળી છે, મુસલમાનો પણ હવે પોતાના ગામમાં પાછા ફરવા લાગ્યા છે. ત્યાંના રથાનિક માણસોએ ફરી વસવાટ કરતા હિંદુઓને પોતાના મહેમાન માન્યા છે. અને પોતે જ તેઓને ખવડાવવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું છે. આ કંઈ જેવી તેવી વાત ન જ ગણાય. પણ હવે લોકો મને પૂછે છે કે, તમે શાંતિની અપીલ કરી હતી તો શાંતિ કેમ નથી થતી? પણ જે હસ્તાક્ષર મેં આપ્યા છે તે કાંઈ ઝીણા સાહેબને મળીને કે એમની સાથે વાતચીત કરીને નથી આપ્યા. વાઈસરોય સાહેબને પણ મેં કહ્યું જ હતું કે, હું સતી દેનારો કોણ? હું તો કોએસનો ચાર આત્માનો પણ મેગર નથી. અને મારી સહીની કિંમત પણ શી? હા, કાયદેઆગ્રમ સાહેબ તો મોટા નેતા છે, અને તેમની સતીની કિંમત પણ ખરી. છતાં વાઈસરોય સાહેબનો આગ્રહ થયો કે તમારી સહી ઝીણા સાહેબ હજી છે. મારી સતી વગર ઝીણા સાહેબ સતી આપવાના ન હતા એટલે જ મેં આ માતિ અપીલ પર સહી આપી.

“પણ હું સહી આપુ કે ન આપુ તે બધું મારે માટે સરખું જ છે. કેમ કે હું તો બધી કોમને માટે કામ કરી રહ્યો છું. પણ ઝીણા સાહેબની સતી એ બધું જવાબદારીવાળી વાત કહેવાય. કેમ કે એ તો મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ જ છે. મેં હિંદુઓ તરફથી મારી સતી આપી જ નથી, કેમ કે મારી કેદમાં કોઈ નથી. હું તો મને માનવજાતનો સેવક ગણુ છું. જો બિહારમાં હિંદુઓ પાગલ બનશે તો પણ હું કપવાસ કરીને મરી રાખીશ, એવી જ રીતે જો નોઆખાડીમાં મુસલમાનો પાગલ બનશે તો કપવાસ કરવાનો અધિકાર મને મળી જશે.

“પણ ઝીણા સાહેબ તો એક બહુ મોટી સંરેયાના પ્રતિનિધિ છે. તો હું તેમને નમ્રતાપૂર્વક પૂછું છું કે, શાંતિની અપીલમાં એમની સહી હોવા છતાં પણ ત્યાં માટે એક પણ મુસલમાનને હાથે એક પણ હિંદુ મરે? અને હજી પણ મુસલમાનો કેમ સાંત પાતા નથી? ડેરાઈરમાં લખાન અને સીમા પ્રાંતમાં શું બની રહ્યું છે?”

“સીમા પ્રાંતના લોકો લીગી હોવા છતાં પણ તે ઝીણા સાહેબની વાતો ન માને તો હું નમ્રતાપૂર્વક કહીશ કે ઝીણા સાહેબ બહું છાટી પહેલાં એ લોકોને સાંત કરવાનું કામ કરે. શું એવી રીતે પાકિસ્તાન મળી જશે? તે પાકિસ્તાન લેવું હોય તો શાંતિથી સમજવીને લે, અને તલવારના નોરથી તે કોઈ માણસ કંઈ લેવા ઇચ્છે તો એનાથી મોટી તલવારના નોરથી એ વસ્તુ મૂંઠવાઈ જશે.

“પરંતુ હવે તો હું વાઈસરોય સાહેબને પૂછવા માગું છું કે, આપે અમારા બંનેના હસ્તાક્ષર તો લીધા, પણ હજી પણ કેમ તેનું પરિણામ નથી દેખાતું? ઝીણા સાહેબને આપ કેમ કંઈ નથી કહેતા? અને એમ છતાં પણ તે હિંદુ મુસલમાન લડતા જ રહે, શીખ લડતા જ રહે, તો અંગ્રેજોએ અલગ જ થઈ જવું નેઈએ.

“અને અંગ્રેજો સામે તલવારથી તો આપણે ટકી રાજાએ તેમ નથી જ. અને અત્યારે પણ આઝાદી આપવાની વાતો અંગ્રેજો કરે છે તે તલવારના નોરે નહીં જ. પણ તેઓ કહે છે કે, હિંદુસ્તાને દુનિયાને એક નહું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. એ જ આપણી આઝાદીનું કારણ છે. મારીને મારવામાં કોઈ બહાદુરી નથી, તેમ નથી સાચી શહીદી. પણ માર્યા વગર મરવામાં જ સાચી બહાદુરી છે.

“મારી આજ્ઞાની વાતો પર જેને જે કહેવું હોય તે કહે. પણ મારા હૃદયમાં ભરેલી વાતો તમને સંભળાવું છું. ડેરાઈને તો કોઈ એક તણુ જમીન પણ નહીં લઈ શકે. તમે બહાદુર બનો. તે તમે બહાદુર નહીં થાઓ તો, અને હિંદુ, મુસલમાન, શીખ બધા જ પાગલ બની જશે તો અંગ્રેજો આપણને આઝાદી આપશે તોપણ તે ટકી શકવાની નથી. આપણે જે કંઈ હાંસલ કરવું છે તે સમજવીને, શાંતિથી કામ લેવાનું છે. તો તે આપણી ખેરિયત છે, નહીંતર હિંદુસ્તાન બરબાદ થઈ જશે એમાં મને જરા પણ શંકા નથી.”

પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ પોતાના હૃદયમાં ભરેલી વ્યથા ફાલવી. આજે અનહદ ધાક છે. ગઈ કાલ રાતની ગાડીનો ધાક, અને સવારના આવ્યા ત્યારથી એકસરખી ધમાલ ચાલી રહી છે.

પ્રાર્થના પછી આપુણ ચાકને લીધે ફરવા ન નીકળ્યા. ગોપુ આવ્યો હતો એટલે તેની સાથે રમતમાં થોડાક વખત ગાળ્યો. ગોપુ પણ 'દાદા' કહેતો દોડતો દોડતો આવે છે. ૭-૩૦ થી ૯-૩૦ સુધી ફરી વર્કિંગ કમિટી ચાલી. ૧૦-૩૦ પછી આપુણની સૂઝાની તૈયારી કરી. આપુણને આ વખતની વર્કિંગ કમિટીમાં બહુ રસ પણ નથી. આપુણનું મન તો બિહારમાં જ રહેવાનું છે. આપુણ સૂતી વેળાં કહે, “વર્કિંગ કમિટીના મેમ્બરો નકામો મારો આગ્રહ રાખે છે. અને ખાસ કરીને જવાહરલાલ વંશારે આગ્રહપૂર્વક મારી હાજરી ઇચ્છે છે. પરંતુ મારી હાજરીથી બહુ ફાયદો થશે એમ મને લાગતું નથી. કારણ કે આ વખતની મારી ત્રિચારશ્રેણી સાવ જુદી છે. પણ જવાહરના આગ્રહને વશ થવું જ બેઝર્મીએ તે ખાતર આવ્યો. બાકી માનું મન બિહારમાં છે. અહીં વધુ દહાડા નહીં રહેવું પડે તેમ લાગે છે. કદાચ કલકત્તા જવું પડશે. કલકત્તામાં પણ સાવ શાંતિ તો નથી જ થઈ. નાના મોટા રોજ ને રોજ નવા નવા બનાવો બન્યા જ કરે છે.”

મેં ભાઈ સાહેબ સાથે થોડીક વાર વાતો કરી, બિહાર અને દિલ્હી અંગેની. અને આ કાયરી પૂરી કરી. ૧૧-૩૦ વાગે છે.

૨-૫-૪૭ •

લંગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

રોજ પ્રમાણે ૩-૪૫ વાગ્યે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી કેટલાક કાગળો આપુણએ વાંચ્યા. પટણની ટપાલ તો ખૂબ ચડી ગઈ છે. અહીં તો આપુણને એક મિનિટની કુરસદ નથી રહેતી. ૫-૩૦ વાગ્યે મને ગીતા કરાવી. તેવામાં રાજકુમારીબહેન આવ્યાં. તેમને થોડીક ટપાલ લખાતી. ૫-૪૫ રાજેન્દ્રાપુણ પણ આવ્યા. ફરતી વખતે . . .ની સાથે, ગઈ કાલે રાતે જે વાતો મને કહી હતી તે જ તેમને કહેતા આપુણ બોલ્યા કે, “મારી ઇચ્છા અહીં બહુ દહાડા રહેવાની નથી. હું માનું છું કે બિહાર કે નોઆખાલીમાં કંઈ કરી શકીશ તો દેશનું બહુ મોટું કામ આટોપાશે. ન્યાં સુધી લોકોના દિલમાં શાંતિ નથી ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળશે તોપણ ન મળ્યા બરોબર છે. અને હું માનું છું કે માનું કામ અહીં કરતાં ત્યાં વધુ છે. પણ હું તો જવાહર અને

સરદારની કેદમાં છું. તેઓ મને જેવી રજા આપશે કે પહેલી જ દેનમાં જવા હું ઇન્તેજાર હોઈશ.”

મારે કામ હોવાથી હું બહુ વખત ફગી ન શકી. આપુછની માલિકાની અને નાહવાની તૈયારી કરી ફૂટર મૂક્યું. માલિકામાં આપુછ અડધો કલાક બરોબર સૂતા તે બતાવે છે કે કેટલા બધા થાકી ગયેલા છે. કિરણશંકર ગેય અને ગિધાનબાણુ આવ્યા. તેઓ અંગાળના ભાગલાની વિરુદ્ધ છે. આપુછ પણ ઇચ્છતા તો નથી જ.

આપુછએ કહ્યું કે, તેઓ (કિરણશંકર ગેય) જે ઝીણા સાહેબને મળે તો તેમાં ખોટું નથી. જે મળશે તો સાચું જ છે. અને આપુછએ તેમને જાહેરથી પણ આપી કે, “જો તમારી સલાહ પડતી હશે અને જરૂર જણાશે તો હું તો અગીથી સીધો કલકત્તા જઈશ. મારે માટે તો અંગાળ અને ગિદારમાં એક જ સરખાં કાર્યો છે.

આથમાં પણ આપુછએ પાંચેક મિનિટ ઝોલાં ખાઈ લીધાં આજે વળી હજમત કરવાનો વારો હતો. આપુછને એ મિનિટ મળે તોયે ગમે ત્યારે ઊંઘી શકે છે. આપુછ કહે, “એ તો રામજીની મહેરબાની છે. જે દિવસે મારી ઊંઘમાં વિશેષ પડશે તે દિવસથી સમજવાનું કે મારો અંતકાળ સારો નહીં હોય જે રામજીએ મને આપી ઊંઘવાની શક્તિ ન આપી હોત તો હું ખસાસ જ થયો હોત.”

નાહા પછી જયરામદાસજી આવ્યા. સર દાતારસિંહજીનાં પુત્રી કિરપાલબહેન પણ આવ્યાં. એમણે મારી પાસેથી પગાણે આપુછનાં ધોવાનાં કપડાં લઈ લીધાં, અને પોતે જ ધોયાં. આપુછને ભોજન આપી હું નાહીને જલદી પરવારી. આપુછ દૂધ, ટામેટાંનો રસ, અને શાક બધું જ ભેગું કરીને પી જાય છે. કેમ ભાવતું હશે એમ લાગે. ગરમી તો અસહ્ય પડે છે, અને મને નસકોરી ફૂટવાનું પણ શરૂ થયું છે.

૧૨ વાગ્યે જવાહરલાલજી આવ્યા. તેમની સાથે ઝીણા સાહેબની સાથે મુલાકાત લેવી કે નહીં તે અંગેની ચર્ચા થઈ. ‘એકાદ’ કલાક બેઠા. એ ઊઠ્યા ત્યારે આપુછ છેલ્લું વાક્ય બોલતાં કહે, “...”

તુમ્હારી ટેદમે હૂ ઐઆ સમજો તુમ્હારા હકમ મિલેગા તની જાગીગા ”
રી આપુછની નમ્રતા ।

પછી શૈલનભાઈએ છાપાઓ સભળાવ્યા દોઢ વાગ્યે પ્રકાશન
આવ્યા ૨-૩૦ જેરસાહેબ આવ્યા જેરસાહેબ તો ખાસ પ્રણામ
કરવા પૂરતા જ આવ્યા દત્તા પાંચ સાત મિનિટ તમિયતના ખમરો
પૂંછી આવ્યા ગયા

૩ થી ૫ વર્કિંગ મિનિટની એક ચાલી વર્કિંગ કમિટી પછી
આપુછએ ખાવામા દાક્ષ, દૂધ અને એક સ્કીમ કરેલું સફરજન લીધું
પાંચ વાગ્યે વાઈસરૉય સાહેમનો કાગળ આવ્યો કે રવિવારે આપુછ
આથે તેમણે મુલાકાત ગોળવી છે

ગોળું સાથે ખૂમ રમ્યા અને પછી પ્રાર્થનામા ગયા

આજે પ્રાર્થનામા નિકોપ પડ્યો એક માણસે ‘ હિંદુ ધર્મની જપ
હો, કુરાન નહી પડા જાયેગા, ’ કહીને બૂમો પાડી એથી પ્રાર્થના બંધ
કરાવી ભાપણ થયું ભાપણમા આપુછએ કહ્યું કે

“ આજે કુરાનની આયાત પડાની હતી અને એક ભાઈએ વિરોધ
કર્યો એટલે મારે પ્રાર્થના રોકવી પડી પોલીસવાળાઓ વચ્ચે પડ્યા તે
પણ મને નથી ગમ્યું રોજ પોલીસના માણસો અહી આવે અને તેમના
બળ ઉપર હું પ્રાર્થના કરું એવી પ્રાર્થના કરવી મને ગમતી નથી જો તમે
મને રાજખુશીથી પ્રાર્થના કરવા દેશો તો જ હું પ્રાર્થના કરીશ હિંદુ
ધર્મની જય કહેવાથી હિંદુ ધર્મનો જય થતો નથી, પણ એનાથી ધર્મ રૂઝે
છે બીજને પ્રાર્થના ન કરવા દેવામા ધર્મની રક્ષા કેવી રીતે થવાની છે ?

‘ મારા ધર્મની રક્ષા પોલીસ ટ્રી રીતે કરી રાકવાની છે ? મારા
ધર્મની રક્ષા કરનારો તો ઈશ્વર જ છે હું કંઈક છું કે, એ સુવર્ભાઈ
સાત બની મારી વાત સાંભળે અને વિચારે ધર્મપાલન જોરજુલમથી
નથી કરાવાતું, ધર્મનું પાલન કરવા માટે તો મરજી પડશે દુનિયામા એવો
ધર્મ નથી કે જેમા બલિદાનો ન દેરાયા હોય મરવાનો પાઠ શીખીશું તો
જ ધર્મમા તામત આવશે જે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે છે, ઈશ્વરનું સ્તવન
કરે છે કે, હે ભગવાન હું અમને સાચો રાહ બતાવ એવા મહાન પુરુષો
થઈ જ ધર્મ રહે છે

‘ ઈસાઈ કે પેગમ્બર સાહેબનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો તેમાથી પણ આપણે એ જ શીખીશું કે કુરબાનીથી જ ધર્મ ચ ચો છે હિંદુ ધર્મ એવો છે કે જેમા બિનકુલ જૂનપરાબી કરવાનું નથી શીખ્યું એના સાચો પણ એ ના જ બચા છે છતાં હવે તેમા પણ મારફત કરવાનું શરૂ થઈ ગયું છે

ધર્મના નામ પર માનનીઓ આજે બચબીત બની ગયા છે હિંદુ શીખ આપણે પન્નબ આજે બ્યાદુબ બની ગયું છે બીજી તરફથી બગાડ પણ એટલું જ બચબીત બની ગયું છે લોકો કહે છે કે પન્નબ અને બગાડના બે ટુકડા કરો એ ટુકડા જ રવાના હોય તો વાઈસરોયની પાસે શા માટે જાય છે? શું પાકિસ્તાન હિંદુ અને શીખને મારી નાંદી લોહીની નદીઓ વહેવડાવીને લેશે? ઝીણા સાહેબ મુઘી મારી વાત પહોંચી શકે તો હું પૂછું છું કે, તમે કહ્યું હતું કે લખનૌની સંપૂર્ણ સ્વામતી આપીશું તો આજે આ વાત ક્યા ગઈ? એ કહે છે તે કમીને કેમ નથી બતાવતા? સિધ્ધ જેવા પ્રદેશમા તો કેવળ પચીસ ટકા જ હિંદુઓ છે અને છતાં તેઓ પણ ત્યાં કેમ સુરક્ષિત નથી?

ઝીણા સાહેબ મને પૂછી શકે છે કે બિહારમા હિંદુઓએ શું કર્યું? વાત સાચી છે કે, ત્યાં હિંદુઓએ બચકર બૂલ કરી છે પણ એ જ બિહાર આજે પોતાની બૂલ કમૂલ કરે છે, અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરી રહેલ છે

આખરે એટલું તો સમજીએ કે આપણા હાથમા આજારી જેવી એક પવિત્ર ચીજ આવી રહી છે અને તે વખતે આપણે અદરોઅદરનો કંડો છોડવો જ જોઈએ અને તેમાથી બચવાનો એક જ માર્ગ છે કે ઈશ્વરથી જ ડરવું જે માણસ ફક્ત ઈશ્વરથી જ ડરનારો હશે તેનું રાઈફલ બદ્દકની ગરજ નથી પડે મારી તો અહિંસામા અખૂટ શક્તિ છે કે, એ જ શક્તિ અમેજોની તાકાતને મટાડનારી છે

પ્રાર્થનામાથી આવીને રમામાપ્રસાદ મુકરજી આવેલા તેમની સાથે વાતો કરી તેમની સાથે આ વિરોધ વિષે વાતો કરતા બાપુજીએ કહ્યું, “જે તમે મારી પ્રાર્થનામા કુશન વચાપ છે તેમા જે માધ ન જોતા હો તો તમારો ધર્મ છે કે તમારો એક નિવેદન બહાર પાડવું જોઈએ ” તેમણે ગોળ ગોળ અસંખ્ય જવાબ આપ્યો

બાપુજીને માનસિક શાક ખૂબ છે આજે જતડ પ્રેશર પણ બીડું હતું મદરતી અને ગાજકીય ગરમી ખરેખર અકબાળનારી છે

આપુણ ૧૧ વાગ્યે સૂતા. સૂતી વેળાએ આશાદીદીએ મારી તબિયત ખરાબ રહે છે તે બાબતની ફરિયાદ કરી. આપુણ કહે, “એનું પેટ સુધારી શકું તો તો કંઈ જ વાંધો નહીં આવે. જે કંઈ છે તે આંતરડાંની ખરાબીને લીધે તબિયત ખરાબ રહે છે. પણ મારામાં અને એ છોકરીમાં રામનામ જોટલું અંકિત હશે તેટલી તેની તબિયત સુધરી જ જવી જોઈએ. એ છોકરી મારા યજમાન ભાગીદાર છે અને તેથી મન વચન કાપા વડે જે કંઈ થાય તેની અસર મારા કાર્યમાં પડે અને મારા મન વચન કાર્યમાં જોટલી શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા આવે તેટલી તેનાં કાર્યો પર અસર પડે એમાં મને જગા પણ શંકા નથી. એટલે હું પણ જોટલું હૃદયગત ગમનામ લઈ શકીશ તેટલો ફાયદો તેને પહોંચવો જ જોઈએ.”

મને આજે થોડોક તાવ હતો. એટલે આપુણએ તુરત સુવાદી દીધી. અને મને પ્રેમથી પંપાળતા ઉપરની વાતો કરી. પ્રાર્થનામાં વિશેષ પડે છે તેની અસર આપુણના મન ઉપર ખૂબ છે. અને તેમાં મને તાવ ચઢ્યો એટલે આપુણ વધુ ગમગીન હતા.

૩-૫-૧૯૭૭

ભંગા નિવાસ, નવી દિલ્હી

રાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ કર્યો. . . .
ક્ષિતીશઆણુના મૃત્યુ માટે કાગળ લખ્યો.

“ક્ષિતીશબાબુકે સ્વર્ગવાસની સ્થિતિ મને દેહલી આતે હુએ રેલગાડીમેં પઢી । કલ દેહલી પહુચા ઓર ઠક્કરબાપાને મી તુમ્હારા નામ ચતાયા ઓર ઠીવાના મી ।

ક્ષિતીશબાબુ જેમે પ્રસર કાર્યકર્તાકે જાનેમે હમ સબકો બુરા લખના હી ચાહિયે, લેકિન હમ અગર સબ બુનવા હી કામ કરતે હે તવ બુનવા સ્વર્ગવાસ હો ગયા હૈ અમા હમેં લગના તો નહી ચાહિયે । વાપાને મુસસે બહા કિ તુમ્હારો વહન મી તુમ્હારે સાથ હૈ । મેરી બુમ્મીદ હૈ કિ તુમ દોનો અસ તરહ સેવા કરોગે કિ ક્ષિતીશબાબુના નામ હમેશાકે નિઝે તુમ્હારે જીવનને અમર હો મવે ।”

ખાતે પત્ર સાને ગુરુજને—

માત્રી માને ગુરુજી,

આપવા તાર મિલા । મુજે દુઃખ હોતા હૈ કિ મેરી સરલ
વાત નહી સમજ સવતે હૈ । મૃલ વાત તો ચાર-પાચ આદમિયોકી
ટોકાકે વારણ અનગન કરના થા, અવ મદિર દરિજનોકે લિએ
મુલનેરી વાત હોતી હૈ । અસમે ધમં પહા હૈ, મેં નહી સમજતા
હ । મેરી તો ફિર મી પ્રાર્થના હૈ કિ આપ અનગન છોડ દે ।

શાવરરાવજી ઓર વાવાસાહેબ આપકે મિત્ર હૈ, દુરમન નહી ।
આપ અંમે મિત્રોકી વાત મી સુને । ઓશ્વર આપકો સન્મતિ દે ।

આપકા

મોં કં ગાઘી

૫-૩૦ રાજકુમારીગણેન આવ્યાં. એમની સાથે આપુછએ ખૂબ
નિરાંતે વાતો કરી. ૭ વાગે રાજેન્દ્રઆણુ અને હરિકૃષ્ણ મહેતાબ
આવ્યા. તેમની સાથે પણ ભાગલા અંગેની જ ચર્ચાઓ થઈ. આપુછ
તો હિંદુસ્તાનના ભાગલા કોઈ પણ હાલતમાં ન જ થવા જોઈએ
તેમાં મક્કમ જ છે. મેં ગઈ કાલ રાતની કાયરી સવારે પૂરી કરી.
આપુછ સાથે હમણાં કરવા નથી જઈ શકાતુ. કારણ કે માલિશનો,
રમોઈનો અને આપુછને કરવા જવાનો એક જ વખત થઈ જાય છે.
૬-૧૫ આપુછ કરવા નીકળ્યા. અર્ધા કલાક પછી આપુછ આવ્યા.
૫૭ ધોઈને માલિશ કર્યું. માલિશમાં વીસ મિનિટ સૂતા. સવારના
રામદાસકાકાનો કાનો આવ્યો. કાનાએ આપુછને છાપાં સંભળાવ્યાં
આપુછ ક્યાંક ક્યાંક તેના ઉચ્ચારો સુધારતા હતા. આપુછ કહે, “હું
તો શિક્ષક રહ્યો એટલે મને મારો ધંધો હર હાલતમાં મળી જ જાય.”
આપુછ ૮-૩૦ વાગ્યામાં તો પરવારી જાય છે. અને નવ વાગે ભોજન
પણ લઈ લે છે. અહીં પટણા કરતાં આપુછ કંઈકે જમી શકે છે.
તોપણ એક પાતળો ખાખરા, શાક, અને દૂધ જ લે છે

આજે કેરી આવી હતી તેના રસ કાઢ્યો. પણ મને કહે, પહેલાં
તપાસ કર કે આ કેરીની કિંમત શું? મેં માન્યુ કે, આપુછ વિનોદ
કરી રહ્યા છે, એટલે બહુ મદત્ત ન આપ્યું. અને હું આપુછની ટપાલની

નકલો કરવાની હતી તે કરવા લાગી ગઈ થોડી વાર પછી હું આપુજી પાસે આવી ને ફરી રસ લેના ડહુ તો ફરી મને એ જ કહ્યું કે, “હું તો સમજતો હતો કે તું કેરીની કિંમત પૂછીને જ આવશે જોકે કેરી આવી હોય તેની કિંમત પૂછ્યા પછી જ તારે મને ખાવા આપવી જોઈએ એ તો તે ન મ્યું પણ મેં તને પૂછ્યા પછી પણ તું જવાબ ન લાવી કેરીના ફળનું એક નગ દસ આનાનું છે એમ મારા સાલગવામા આવ્યું તો આ હકીકત હોય તો એ ફળ ખાધા વગર હું છની શકું તેમ છું આ રીતે કરવાથી મારા શરીરમા લોહી વધતું નથી પણ ઊનટાનું ઘટે છે આવી અસહ્ય મોઘનારીમા અને આટલી વ્યથામા તે ચાર કેરીના રસનો મને ખાસ્સો ખાસ ભરી આપ્યો, એટલે અઢી રૂપિયાનો આ ખાલો થયો એ ક્યા મોઢે હું ખાઈ શકું ?”

આ વાત આપુજી ખૂબ ગભીરતાથી ઝરતા હતા તેનામા જ આપુજીને પ્રણામ કરવા એક બે નિરાશ્રિત બહેનો પોતાના બાળકોને લઈને આવી અને આપુજીએ તરત જ એ બંને બાળકને બે બુદા બુદા વાટકામા આ રસ પીના આપી દીધો મને કહે, “ઈશ્વર મારી મદદે છે તેનો આ તાદશ દાખલો હું મારા મનમા ખૂબ કોચનાતો હતો અને વિચારતો હતો કે હું ક્યા છું ? નહીંતર આ છોકરીનેય આવું કેમ સુઝે કે આવી મોઘી કેરીનો મારા માટે રસ કાઢે ? પણ પ્રભુએ આ બાળકોને મોઢલી આપ્યા, અને તે પણ જેવા બાળકોની હું ઇચ્છા રાખતો હતો તેવા જ બાળકો આવ્યા કેવી ઈશ્વરની દયા છે તે તો તું જો ! !”

આપુજીની આ વ્યથાથી તો હું પણ થરથર કાપતી હતી પણ આપુજીની મનની વેદના પણ સમજી શકાતી હતી ૧૦ વાગ્યે મુનશી આવ્યા ૧૨-૩૦ વાગ્યાના પડિતજી આવ્યા હતા, ૧-૩૦ વાગ્યે ગયા હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનની નીતિની વાતો ચાલી બગાળના ભાગના અંગે પણ વાતો થઈ ૨ વાગ્યે આપુજીએ માગી લીધી આપુજીના પગ દુખતા હતા એટલે થોડી વાર દયાવ્યા પા કનાક માડ આપુજી સૂતા તેવામા બારડોનાઈ આવ્યા બનદેવસિંહજી, પતજી ગયા પછી ડિરેક્ટરશર રોય આવ્યા ગધાની સાથે આપુજી તો એક જ વાત કરે

છે કે, દેશના ટુકડા થવામા દેશનુ અદિત છે જ આપણ કહે, “આવી ખૂનખરાબી અને હિંજરત કરાવીને જે અગ્રેજો આપણને સ્વરાજ્ય આપના માગતા હોય તો તેવુ સ્વરાજ્ય આપણે ન જોઈએ ઝીણા સાહેબની દરખાસ્ત છે કે, પાકિસ્તાનમા લઘુમતીને બરાબર રક્ષણ મળશે, પણ તે બોનના પૂરતુ જ છે આચરણમા તો શૂન્ય છે તો અગ્રેજોનો ધર્મ થઈ પડે છે કે, લઘુમતીને જે અન્યાય થઈ રહ્યો છે તેનો વિરોધ કરવો અને વાઈસરોય સાહેબે નિવેદન પણ બહાર પાડવુ જોઈએ પરંતુ તેવી કશી હિલચાલ તો હુ જોતો નથી પણ હવે તો હુ બુદ્ધો થઈ ગયો હોઉં અને મારી બુદ્ધિ બુદ્ધી થઈ ગઈ હોય તેમ બને કહેવત છે ના કે ‘સાંઠે બુદ્ધિ નાંઠે’, એમ મારુ પણ થતુ હશે તેથી મારા પક્ષે હવે હુ એકલો જ છુ અને ‘એકલા ચલો’નુ ગુરુદેવનુ ભજન મને આશ્વાસન આપે છે અને હવે એમા જ સળગી જવાની (કરેગે યા મરેગે) મારી અભિલાષા છે ખીજુ કાંઈ નહીં તો ઈશ્વર મારી એટલી પ્રાર્થના તો જરૂર સાબળશે માદ રાખજો કે, તમે આજે હિંદુસ્તાનના ટુકડા કરશો તો કાલે પ્રાત અને નાના નાના રાજ્યોના ટુકડા થશે અને રજપૂતાનાનો અસલી ઇતિહાસ કે ગુજરાત, જોધપુર, બિહાર, દિલ્હી, મદારાબદ, પંજાબ, એમ જુદા જુદા ટુકડા થશે અને તેની અસર આપણે તો કદાચ નહીં ભોગીએ, કેમ કે આપણે તો હવે કંઈ આલ્યા, પણ ભાવિ પ્રજા આપણને ક્ષણે ક્ષણે ગાળો આપશે કે, અમારા પૂર્વજોએ આ કેવુ સ્વરાજ્ય લીધુ ?”

પ્રાર્થનામા ગયા, અને પ્રાર્થના શરૂ કર્યા પહેલા જ આપણ બોલ્યા કે

દેશની જામ તમારે સહુએ શાંતિ રાખવી જોઈએ અને આખી પ્રાર્થના તો શાંતિપૂર્વક લોકો કરવા કે છે પરંતુ કુરાનની આયત સમયે જ ગરબડ થાય છે એટલે આજે કુરાનની આયતની શરૂઆત કરીને જ પ્રાર્થના શરૂ કરીશુ ‘મજહબ નહીં સિખાતા આપસમે બેર રખના’ કાંઈ મજહબમા એક નથી લખ્યું કે અદરોઅદર લડાઈ ઝગા કરવા એવા રત્ન સમાન મુસલમાનો પણ પાચા છે અને એવા હિંદુઓ પણ પાચા છે આજે આપણી ગિયતિ અતિ નાજુક છે આખી દુનિયા આપણી તરફ ધીરે ધીરે ચાલી રહી છે

“બીજી વાત મારે ખાસ તો એ કહેવાની છે કે, આપણાં છાપાંઓ વિદેશી છાપાંઓનું અનુકરણ ન કરે. એક છાપામાં આપણા પ્રધાનો અને વાઈસરોય વચ્ચે શી વાતો ચાલે છે અને વર્કિંગ ક્લિમીમાં શું બની રહ્યું છે તેની કલ્પના કરીને આખો દેવાલ પ્રગટ કર્યો છે. એ અખબાર પણ નાનુંસૂનું નથી. અને આ રીતે ખોટાં સાચાં અનુમાનો લગાવી છાપાંઓમાં ગપગોળા લગાવવા અને પ્રખરે ઉશ્કેરવી તેના જેવું બીજું કોઈ પાપ નથી. હું જાણું છું કે, કેટલા ખબરપત્રીઓ એવા પણ છે કે જે થોડું અહીંથી પૂછે, થોડું ત્યાંથી પૂછે અને અંદાજ લગાવે. હું પણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી એક અખબારનવીસ છું એટલે હું જાણું છું કે અખબારોમાં શું ચાલે.

“અંગ્રેજોએ તો એક સારામાં સારા અને કાબેલ આદમીને અહીં મોકલ્યા છે. તેઓ પોતાનાથી બનતો તમામ પ્રયત્ન કરે છે, અને એ રીતે એને કલ્પનાનું ભૂત કરીને જો અખબારો વગાવરો તો એક ચવિત વસ્તુનો આરંભ થઈ રહ્યો છે તે બગડે. આપ સૌની મારફતે હું અખબારવાળાઓને સંભળાવવા ઇચ્છું કે, જો તમારું પેટ ન ભરાતું હોય તો તેને ફોડી નાખો, પણ મહેરબાની કરી તમે તમારા સ્વાર્થ માટે દેશનું વાતાવરણ ન ઉશ્કેરો; અને મોટા મોટા ટાઇપે અક્ષરો છાપી લોકોને ઉશ્કેર ન બનાવો. ઉશ્કેર અમેરિકાની ગંદી રીતનું અનુકરણ તમે ન કરો.

“આજે જવાહરલાલે પણ મારી પાસે આવીને પોતાનું દુઃખ બતાવ્યું. એ કોને કોને પોતાના હૃદયની વ્યથા કહે? હું પણ એને ચો દિવાસો આપું? આપણે તો ધર્મથી જ સત્ય અને અહિંસાથી કલ્પ્યા છીએ, અને એમાં અખબારો પોતાથી બનતી મદદ કરે એ જ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

“વાઈસરોય સાહેબે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, ‘મને તેમ થાય પણ બૃત્તની ૩૦મી તારીખ ૧૯૪૮ના દિવસ અમે તો તમને સ્વયં સોંપીને જ જવાના છીએ. અમે નથી ઇચ્છતા કે અમે જ્યારે તમને સોંપી દઈએ ત્યારે તમે અંદરોઅંદર લડાઈ કરતા જ રહો. જો તમને મારો કંઈ પણ વિશ્વાસ હોય તો હું જે કંઈ કહું છું તે મારા અંતઃકરણને પૂછીને જ કરું છું. એ વાત સાચી કે હું એક જહાજનો કમાન્ડર છું. હિંસાસક્તિ પર વિશ્વાસ રાખું છું. પરંતુ જેમ તમે ઈશ્વરમાં માનો છો તેમ હું પણ ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખું છું. ખુદાએ મને જેની અક્ષય આપી છે તે મુતાબિક ચાલવા પ્રયત્નશીલ રહું છું. હું પૂરી કેપિસિટી કરીશ કે તમે લોકો સુખસંપન્ન રહો, અને મારાથી બનશે તેટલું મારા ધર્મનું પાલન કરવાનું નહીં ચૂકું.’

“આ વાઈસરોય સાહેબની વાણી ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. જોકે આ બધી વાતો તમને કહેવા જેવી ન હતી, પણ હુપાવવાપણું પણ કશું જ નથી. લોર્ડ મોન્ટગોમેન માટે કંઈ પણ ખોટું કહેવું એ એમને અન્યાય કરવા બરોબર છે.

“મારી સમજમાં નથી આવતું કે, એક ધર્મને બીજા ધર્મની સાથે દુરમનાવટ શા માટે છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુસહસ્રનામનું ખૂબ મહત્વ છે. પણ એનો અર્થ શો છે તે કદી વિચાર્યું છે? દુનિયામાં જેટલાં માણસો છે તે ભગવાનનાં જ નામો છે. જે રીતે આપણે તે નામરમરણની પૂજા કરીએ છીએ તે રીતે માનવસમાજની પૂજા કરવી જોઈએ. ઈશ્વર, બ્રહ્મા, ગોડ, અહુરમઝ્દા, કંઈ પણ કદીએ, પરંતુ ઈશ્વરની દુનિયા એટલી વિશાળ છે કે તેનો અંત જ નથી. તો પછી તેનું કોઈ પણ રૂપે નામ લેવામાં શું પાપ થઈ ગયું છે તે જ હું સમજી શકતો નથી. તમે મને ભણે પ્રાર્થના કરવા ન લીધી, પણ શાંતિથી સાંભળ્યો છે. હવે આપણે બે મિનિટ મૌનપૂર્વક શાંતિ જાળવી ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી છતા પડીએ.”

પ્રાર્થનાસભામાં આવેલા લોકોએ સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી. વાતાવરણ ખૂબ ભવ્ય બન્યું હતું. પ્રાર્થના પછી રૂપાં. પછી સુચેતાદીદીને તાવ આવ્યો હોવાથી તેમને જોવા ગયા. હું પણ સાથે ગઈ હતી. ત્યાંથી આવીને પણ લોકો એક પછી એક મળવા આવતા જ હતા, એટલે છેક ૧૧ વાગ્યા પછી જ સૂઈ શક્યા. અસહ્ય ગરમીને કારણે બાપુજીને માથા પર આપો દિવસ દંડા પાણીનું કપડું રાખવું પડે છે, અને રાતે માટી લીધી. હું પણ ૧૧-૩૦ વાગ્યે મારું લખવા વગેરેનું પૂરું કરી સૂવા ગઈ. દિવસના ૮-૧૦ વખત મારી નસકોરી ફૂટે છે.

૪-૫-૪૭

બંગાળી કેંડોના, નવી દિલ્લી

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ અંગાળી પાક કર્યો, અને મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. આવેલી ટપાલ વાંચી. રાજેન્દ્રબાણુ, રાજકુમારીબહેન અને મહેતાબ આબ્યાં. બીજા બે પોલીસના ભાઈઓ પણ હતા. તે સૌની સાથે વાતો કરતાં બાપુજી બોલ્યા :

“મારે કમલ કરવું જોઈએ કે, આપણી લડતો શુદ્ધ રીતે અહિંસક ન હતી. જો બધા જ કોંગ્રેસીઓએ પ્રામાણિકતાપૂર્વક અહિંસા પાળી તો, તો આજે આપણી સ્થિતિ જે ત્રિશંકુ જેવી થઈ છે તેવી ન થઈ

હોત આપણે જેને અહિસક લડાઈઓ માની લીધી તે અહિસક ન હતી, તેમ મને હવે દિવસે દિવસે બાસે છે નહીંતર આપણામાં ક્રામવાદનું ભૂત જાગત જ નહીં, આપણામાંથી અસપૃશ્યતાનો અત જ આવી જાત, રોક અને મનુરનો લેદ નીકળી જાત જેટલું મનુર કામ આપે તેટલું જ રોક કામ કરે બહેન દીકરીઓની આખર આપણા દેશમાં છડેયોંક લૂટાઈ રહી છે તેવી કથાય લૂટાતી સામળી નથી જો અહિસા અને સત્યને રસ્તે આપણે ગયા હોત તો આમ માનવતા આપણા માનસમાંથી ચાલી ગયેલી આપણે ન જોત, સમાજ સુવ્યવસ્થિત હોત, અને ઈર્ષાનું નામનિશાન પણ ન હોત તેને બદલે કોઈ સારું ચિહ્ન આપણે જોતા નથી જ્યાં ત્યાં ક્રાંતિસીઓ ધિક્કારાય છે અને હવે આપણામાંથી લોકોને વિશ્વાસ બિડી ગયો હોય તેવું લાગે છે મુસ્લિમ લીગને આપણામાં બને વિશ્વાસ નથી, પણ દેશી રજવાડાઓને પણ આપણી તરફ અણગમો છે તેમાં શુનેગાર આપણે અને કદાચ ‘હુ’ છુ. જો આપણે સો ટકા સત્ય, અહિસા અને ત્યાગને વર્ષા હોઈએ તો ક્રાંતિસેને જનતા તો શુ પણ એક નાનું બાળક પણ પૂજત, પરંતુ તેને બદલે બિલકુ જ વાતાવરણ છે એથી હજુ પણ આપણે આપણી બૂન રોધી કાઢવી જોઈએ અને કયા બૂલીએ છીએ તે નહીં બૂલી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીંતર ફક્ત એક ફાયકામાં છેલ્લા સાઠ વર્ષનો ક્રાંતિસેનો ઉગ્મવન ઇતિહાસ ભૂસાઈ જશે

“જ્યાં સુધી આપણામાં શુદ્ધ અહિસા અને સત્યની જ્યોત નહીં પ્રકટાતીએ ત્યાં સુધી આપણે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહીં મેળવી શકીએ તો આપોઆપ હિસાવૃત્તિ નામદ્ ગઈ જશે અને હિસક ઉપદ્રવો પણ કામૂમાં આવશે

તેમ જતા આપણા વિરાળ રાજ્યમાં અને જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં અનેક રાજની પ્રજા વસે છે ત્યારે પોનીસનું સાવ સ્થાન ગયું જ હશે એમ મેં નથી માની લીધું અત્યારનું વાતાવરણ જોતાં મિલિટરી વગર પણ આપણે ચનારી શકવાને શક્તિમાન નથી, તો પોનીસ વગર ચલાવવાનું કહેવાની હિંમત જ કયા મોઢે યાય? જોકે પોલીસ વગર ચનાવી શકાય એ કદપનાનું ચિત્ર જરૂર મારા મગજમાં છે, પણ તેને ‘પોનીસ’ રાજ્ય બદલીને હું ‘સમાજસુધારક’ નામ આપુ તેઓ લોકોના સેવક હશે, સરદાર નહીં

“જેમ હિસાની તાલીમને માટે મારતા શીખવું પડે છે, તેમ અહિસાને બપનાવવા મરતા શીખવું જોઈએ અહિસામાં ડરને તો કયાય સ્થાન જ નથી એટલું જ નહીં પરંતુ કુટુંબ જાન, મિત્રજાત જાન, કે પોતાનું રાજીર જાન તેની તેને પરવા ન હોય આવી ઉચ્ચ કક્ષાની ત્યાગવૃત્તિ કેળવવી

નેઈએ. અહિંસા દેવીના પૂનરીને તો માત્ર એક ઈશ્વરનો જ હર હોય
ખાલ શરીરની રક્ષાને સારુ હિંસાની ગરજ છે. પણ આપણને માન
યવુ નેઈએ કે, શરીર તો ફાણબગુર છે, આત્મા જ ખરો છે અને આત્મ
સ્વમાન નળવડુ હોય તો અહિંસા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

“આવી અહિંસાની કોઈ રાજા હોતી નથી એ તો સાદસ કરીએ
ત્યારે જ આપણી કસોટી થાય. આજે એ રીને આપણી કસોટી થઈ રહી
છે, અને મારી દષ્ટિએ આપણે તેમા નિષ્ફળ નીવડયા છીએ નહીતર આ
દુલ્લડમા કોએસના ચાર આનાના એ- એક સભયે કા તો દુલ્લડને સાત
કરવા પ્રયત્ન કરવો નેઈએ, અથવા મરી ફીટવુ નેઈએ તેને બદલે
પડોરામા કોઈ કપાવુ હોય, અરે! એવી વાતો પણ મારી પાસે આવે છે
કે, પોતાનો જીવ બચાવવા પોતાની પત્ની કે મા, બહેન, દીકરીને નેખમમા
મૂકીને નારી ફીટયા છે. આ સાબળુ છુ ત્યારે મારું હૃદય કપી જીકે
છે કે આપણી કેની કાયરતા? નેખમો ખેડીને સાચા અહિંસકે પોતાની
પરીક્ષા કરવી નેઈએ અહિંસકની વીરતા હિંસકની વીરતા કરતા અનેક
ગણી જી ચી છે પણ મારું કોણ સાબળે? છતા એટલી આસા તો રાખુ
છુ કે, મને કોઈ મારવા આવે તો હુ જરા પણ ગુસ્સો કર્યા વગર અડગ
રીતે હસતે મોઢે મારા ઇષ્ટદેવનુ સ્મરણ કરતો મરું આટલી રક્તિ
ઈશ્વર મને આપશે એની મને શ્રદ્ધા છે છતાય મારામા પણ જીકે જીકે
કઈક ખામી હશે, દમ હશે, તો તેનો પુરાવો તો મારો અતકાળ જ
હશે ૧૨૫ વર્ષ જીવવાની હુ વાતો કરતો હતો તેવી શ્રદ્ધા હવે નથી,
કારણ કે દિવસે દિવસે ચેતરફ હું ભૂંઠાણુ અને દગો જ નેઈ છુ. પણ
અહિંસકને શોભે તેવો મારો અતકાળ ઈશ્વર આપશે એ શ્રદ્ધામાં દિન
પ્રતિ દિન દઢ થનો નહ છ ”

હમણા હમણા વર્કિંગ કમિની ચાલે છે હિંદનું રાજકારણ ખૂમ
અટપટુ બન્યુ છે અને દુલ્લડો ફાટી નીકળ્યા છે એ બધી હકીકતની
બાપુજીના મનમા કેટલી વેદના છે? આજ સવારના ફરતી વેળાએ
એમણે ખૂમ ગાભીર્મયી વાતો કરી

માલિશના સમયે ડૉ. જીવરાજભાઈએ બાપુજીને તપાસ્યા
માનસિક બોળે તો ખૂમ છે જ એટલે બ્લડ પ્રેશર જીયુ છે.

ભોજનમા ચાર બદામ, ચાર કાજુ અને ૫ ઓસ દૂધ તથા
બાફેલુ શાક લીધુ ધનરયામદાસજી બિરલા મળવા પૂરતા આવ્યા હતા
નોનન બાદ વીસ મિનિટ આરામ લીધો

૧૦-૩૦ થી ૧૨-૩૦ સુધી પંડિતજી સાથે એકાંતમાં વાતો કરી. વાઈસરોયને મળવા જવાનું હોવાથી મસજત કરવા આવ્યા હતા. એ વાગ્યે મદ્રાસના વડા પ્રધાન આવ્યા. ત્રણ વાગ્યે વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ શરૂ થઈ. બાપુજીને તો ચાર વાગ્યે વાઈસરોયને મળવા જવાનું હોવાથી બાપુજી ગયા, પણ મીટિંગ પાંચ વાગ્યા સુધી ચાલી. ૪-૪૫ બાપુજી પાછા ફર્યા.

હાથ મોં ઘોતાં બાપુજીએ વાઈસરોયની સાથેની વાતોનો સાર મને કહ્યો કે, “એ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે, અમે ૩૦મી જૂન ૧૯૪૮માં જવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે. હું કોઈનો દોરવાયો દોરાતો નથી. મારી ઇચ્છા એ છે કે, હવે હું આ હિન્દુસ્તાનનો છેલ્લો જ વાઈસરોય હોઉં !”

મારી ડાયરીમાં આટલી હકીકત નોંધી લેવાનું મને કહ્યું, જેથી કદાચ ક્યારેક વાઈસરોયની વાણીની તારીખનું અને સમયનું અનુસંધાન જોઈએ તો મળે.

સાંજે ફક્ત લીલી દ્રાક્ષ જ ખાધી. પછી પ્રાર્થનાસભામાં ગયા.

આજે તો પ્રાર્થનામાં રવિવાર હોવાથી પુષ્કળ ભીડ હતી. અને બાપુજીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું કે જનતા શાંત થઈ ગઈ.

બાપુજીએ પૂછ્યું કે, ‘આજે કુરાનની આપતથી પ્રાર્થના શરૂ કરવી છે. પણ તેની પહેલાં હું પૂછીશ કે, એવી હજી કોઈ વ્યક્તિ છે કે આટલા મોટા જનસમુદાયને પ્રાર્થના કરતી રોકે? કદાચ પ્રાર્થના શરૂ કરતાં જ કોઈ રોકશે તો પ્રાર્થના તો બંધ થશે, પણ એ બહુ અસમ્યક લાગશે. એટલે જ કોઈને વિદ્ય નાખવું હોય તો શરૂઆતમાં જ મને કહી દે.’”

આટલું બાપુજી બોલ્યા ને એક યુવાન ભાઈ ઊભા થયા, તેમણે કહ્યું: “મારો વિરોધ છે.”

બાપુજીએ કહ્યું, “શા માટે?”

એટલામાં તો જનતામાં એ ભાઈ પ્રત્યે રોષ ફેલાયો. કોઈ એને બેસાડી દેવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બાપુજીએ જનતાને શાંત રહેવાની અને તે યુવાન ભાઈ સાથે વાત કરવા દેવાની વિનંતી કરી. અને અંતે

એક બાઈને ખુશ કરવા માટે બાપુજીએ પ્રાર્થના તો બંધ કરી, પણ પ્રવચનમાં બોલ્યા કે :

“હું એ બતાવવા માગુ છું કે, આપણા ધર્મમાં સમ્યક્તા અને અહિંસાનું પૂરું સ્થાન છે તમે મને રાજ પ્રાર્થના કરતો રોકો છો હિંદુ ધર્મને તમે નીચે ઢલારો છો તમને મારી પ્રાર્થના સામળવી ન ગમતી હોય તો તમે અહીં ન આવો, પણ તમે આપણા હૃદયમાં માણસોના સમુદાયને ઈશ્વરભજન કરતો રોકો અને તે હિંદુ ધર્મને નામે એમાં કયા ધર્મને તમે રક્ષો છો તે હું સમજી જ નથી શકતો. પણ હું તો અહિંસાને વરેલો છું, એટલે એક નાના બાળકનું દિન પણ દુઃખાવવા નથી માગતો. કદાચ હું આપણા સમુદાયમાં પ્રાર્થના કરું અને જો એ યુવાન બરાડા પાડે તો તમે એને મારીને કાઢી મૂકો એવું વાતાવરણ ન બને તેવો આતર હું પ્રાર્થના નથી કરતો.

“આજે વાઈસરોયની સાથે દોઢ કલાક સુધી મારી મુલાકાત ચાલી એ તો કહે છે કે, ‘સુનેહશાંતિથી સત્તા સોંપણી કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. અને ૧૯૪૮ની ૩૦મી જૂનને અમારે અહીંથી જવું જ છે.’ ઉપરાંત તેમણે કહ્યું કે, ‘હિન્દુસ્તાનીઓ ગઈગુજરીને ભૂલી જાય. અમે તો જતા પહેલાં કોમી એકતા થાય એ માટે પ્રામાણિકપણે પ્રયત્ન કરીશું હિંદમાં કોમી વિખવાદ રહે તો બ્રિટિશરોની કે હિંદીઓની શોભા નથી.’

‘આ વાઈસરોય એક સારા એવા નોકસેનાધિપતિ છે અહિંસામાં માનવાવાળા તો નથી હતા ઈશ્વરમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાવાળા છે તેમણે કહ્યું કે, ‘જે સમયે અમે જવાને તૈયાર છીએ ત્યારે જો હિંદની ભૂમિ પર રમખાણો ચાલુ રહે તો કાયદો અને સુવ્યવસ્થા જળવવાની જવાબદારી અમારી છે.’

“મને લાગે છે કે, આપણે તેમની આ વાત પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ અને તેની પ્રામાણિકતા પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ તેમાં આપણે કશું જ ગુમાવવાનું નથી જો તેઓ દગાથી કહેતા હશે, તો તેમની ઉપર કાળા દીલી ચોટશે અને પ્રામાણિકતાથી કહેતા હશે તો તેના નામ અમર કરી જશે.

‘પણ હિંદુ મુસ્લિમનું રમખાણ આપણે ચાલુ રાખશું, કતલ ચાલુ રાખશું, તો તેનો અર્થ એ થશે કે, બ્રિટિશો અહીંથી જશે નહીં, અને આપણી ઉપર ઉપકાર ચડશે કે, ‘તમને લડતા છોડીને અમારાથી ન જવાય.’

‘આત્મે આપણા દેશમાં ખોરાકની અને અનાજની અસહ્ય તંગી પ્રવર્તી રહે’ છે અને તેમાં બધી જ કોમના માણસો પીડાય છે સહુને થેટનો ખાડો પૂરવાનો અને શરીર ઢાંકવાનું રહે જ છે ને પરસ્પર લડવાનું છાડીને મૈત્રી કેળવે! તો સહુ કોઈને અન્નવસ્ત્ર સાપડે

“કાયદેઆજ્ઞમ સાહેબે ને સાચા હૃદયથી સયુક્ત અપીલ પર સહી કરી હોય તો પબ્બ અને સરહદમાં કુરતા બારેલા કૃત્યો થઈ રહ્યા છે તે અટકવા જ જોઈએ ને મારો અવાજ તેમના સુધી પહોંચી શકે તો હું તેમને વિનવતી કરું છું કે, તેમણે સહી કરી છે તે ક્ષત મગજ પર જ ન રહેવા દેતા આચરણમાં મૂકે, અને જનતાનો વિશ્વાસ યજ્ઞે ઽ ઝીણા સાહેબ ખરેખર શાંતિ ઇચ્છે છે

૭-૩૦ થી ૯-૩૦ સુધી સમાજરાદી પક્ષના ભાઈઓ માથે માપુજીએ વાતો કરી

બાપુજીએ એ લોકોને પણ કીક કીક સભળા યુ કે, અત્મારે દેશને લક્ષમાં રાખી સનાહસપથી જ કામ કરવું જોઈએ ખીજાની ભૂનો કાઢતા પહેલાં પોતે વિચારવું જોઈએ અને ‘ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના’ એ કડીનું બહુ સુદ્ધમતાપૂર્વક મનન કરવાની સૂચના કરી

એઓ ગયા પછી બાપુજીએ મૌન તીલુ

૧૦-૩૦ પછી સૂતાની તૈયારી અસહ્ય ગરમી છે, પતન સાવ પડી ગયો છે ૧૨-૩૦ બાપુજીને બહુ ગરમી લાગતા પખો કર્યો, અને માગી લીધી માથે પણ માગી મુકાની પછી જ ઊઘી શક્યા

૫-૫-૪૭

જગી કોલોની, નવી દિલ્હી

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પગાળી પાઠમાં એક બગાળી ભજનનો અનુવાદ કર્યો મૌનનાર હોવાથી રાજેન્દ્રમાણુ જલદી આસ્વા ગયા

આશ્રમનાંસી એક ભાઈ મરણપથારીએ દતા તેને બાપુજીએ જણા યુ કે

તમારું પત્ન મજબૂ મૃત્યુ આપણો ખરો અને અચૂક સાથી છે, સહુને શેતાને વખતે લઈ નાંધ છે એટલે જવું જ પડે તો સુખમાં અને દિવમાં ચમને રાખીને હસતે મોઝે તેને ભેટને કયા છે?

બાપુના આશીર્વાદ

દરેક શુભ કાર્યમાં સફળતા હુપાયેની જ છે અને ગીતાપાઠ પ્રાપ્ત્યો છ વાગ્યે ફરવા ગયા મસાજ સ્નાન વ નિયમ મુજબ ટડનજી આવ્યા હતા એમણે હિંદુસ્તાનના ભાગના વિષે ચર્ચા કરી ઇન્ડિયામાં બાપુજીની દીકરી જેવાં એક બહેન જન્મનામહેનને અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં રહેતા સાવિત્રીમહેનને પત્ર લખ્યો આ બંને બહેનો અંગ્રેજ છે પણ બાપુજીએ તેઓના નામ બદલ્યા છે

સુહરાવદી સાહેબનો કલકત્તા વિષે પત્ર આવ્યો રૂટરના અમર-પત્રી સાથે બાપુજીને જે સરાલ જવાબ થયા હતા, તે તેમણે બાપુજીની જાણ માટે લેખિત મોકલ્યા બાપુજીએ એમને જે જવાબો આપ્યા છે તેમાં અત્યારના રાજકારણ વિષે બાપુજીના શા વિચારો છે, તેની સારી પેઠે માહિતી મળે છે

પ્રશ્ન—હિંદુસ્તાનમાં ભાગના પાડવા શક્ય છે? અને તો કામી સવાલનો અત આવશે અને શાંતિ સ્થપાશે?

બાપુજી—હુ ભાગના પાડવાની વિરુદ્ધમાં હતો અને હજી પણ મારા વિચારોમાં ફેરફાર નથી થયો

પ્રશ્ન—ધારો કે હુલ્લડો આમ ને આમ ચાલે અને ત્રીસમી જૂન સુધી કામી અશાંતિ ચાલુ રહે તો બ્રિટિશોને કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે તેમ જ હિંદુસ્તાનીઓના રક્ષણને માટે હિંદમાં તેઓએ રહેવાનો ધર્મ જોભો થાય એમ આપ માને છો?

બાપુજી—અમારા ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે તેઓએ રહેવાની જરૂર જ નથી અને બ્રિટિશો હિંદને વહેની તકે છોડી નહય તેમાં જ અમને લાભ છે તેઓ જેટલુ લખાવે છે તેમાં અમને નુકસાન છે છતાં પણ હુ કોઈ પણ જાતની શકા કરતો નથી, તેમ જ વાર્ષસરોય સાહેબની સચ્ચાર્ધમાં પણ મને પૂરતો વિશ્વાસ છે કેમ કે હું તો વિશ્વાસુ માણસ રહ્યો ‘હજો કોઈનો સંગો નથી’ તે કહેવતમાં હું માનુ છુ હજી તેર મહિના સુધી પણ શા માટે લખાવે છે? બ્રિટનને હિંદ છોડી જવા માટે આટલો લાખા ગાળો શા માટે જોઈએ તે હુ સમજી શકતો નથી અમે બદ્ધકની અણીથી કે હિંસાથી બ્રિટનને ઠરાવ્યુ નથી પણ નૈતિક બળથી જ અમે જીત્યા છીએ છતાં પણ અત્યાર સુધીની જાહેરાત મુજબ ૧૯૪૮ ની ૩૦ મી જૂને જો બ્રિટન હિંદને મુક્ત કરશે તો હિંદના ઇતિહાસમાં અને દુનિયાના ઇતિહાસમાં તેનુ આ ઉત્કારાભર્યું વાણુ સુવર્ણ અક્ષરે નોંધપાત્ર થશે છતાં તેર મહિનાના લખાણમાં હિંદને વધુ મુશ્કેલી

પડશે, કારણ કે બ્રિટિશોનું લશ્કરી તત્ત્વ અહીં ખૂબ મોટું છે. વળી હિંદી પ્રજાને એવી તાત્કાલિક મગી છે કે, બ્રિટનની મદદની રાહ નેપા કરે નોઆખાથી, બિહાર અને સરહદની લઘુમતીએ ગારી મિલિટરીની સહાય માગી અને એથી હું ચોમરી પોકારીને કહું છું કે બ્રિટિશોએ હિંદમાથી વહેલી તકે ચાલ્યા જ જવું નેઈએ એટલું જ નહીં પણ અત્યારે જે અધાધૂધી ફેલાઈ ગઈ છે તે બ્રિટિશો અટી છે તેને આભારી છે એમ કહેતા હું અચકાતો નથી તેના વગર અમે અદરોઅદર કપાઈ મરીશું તો અમે વધારે શુદ્ધ બનીશું અને અમારામાં તેથી વધારે હિંમત આવશે એ હું પસંદ કરું છું પણ બ્રિટિશોની દયા ચાચતો નથી કે, તે અમને રક્ષણ આપના ખાતર અહીં રોકાય

પ્રશ્ન—હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે પણ તમે બ્રિટિશ સાથે કેવો સબંધ રાખશો?

બાપુજી—બ્રિટિશો જે અહીંથી હૃદયપૂર્વક અને સ્વેચ્છાથી જશે તો મારી માન્યતા છે કે, હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચે અત્યંત ગાઢ મૈત્રી બંધાશે

પ્રશ્ન—સયુક્ત રાજ્યોની સરકારની હાલના તમકે જે જાતની રચના થઈ છે તે જગતમાં કાયમી સુલેહશાંતિ જાળવી શકશે?

બાપુજી—મને નથી લાગતું કે કાયમી શાંતિ સ્થપાય પણ મારા મનમાં લેવડાની ખીજ છે કે દુનિયા હજી લડવાથી યાદી નથી છતાં મારી ધારણા છે કે, જે હિંદુસ્તાનમાં બંધા રડા વાના યાય અને અહિંસક રાજ્ય સ્થપાય તો દુનિયાનો દીવડો હિંદુસ્તાન બનશે. અને તેથી દુનિયા લાંબો સમય શાંતિ અને સુખ ભોગની શકશે છતાં તેનો બંધો આધાર તો બ્રિટિશ મુત્સદ્દીગારી પર જ રહેલો છે

પ્રશ્ન—પેલેસ્ટાઈન વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

બાપુજી—પેલેસ્ટાઈનનો સત્તાવ અટપટો બની ગયો છે જે હું ચઢ્ઢી હોઈ તો કહું કે, પાગલપણુ છોડો, અને કૃતતા વરતાવી બીજને જેર કરવાની આકાંક્ષા છોડો રાજકીય આકાંક્ષા હોય તો તેની મારે મન કશી કિંમત નથી ચઢ્ઢીઓએ પેલેસ્ટાઈનમાં જવાની ઇચ્છા શા માટે રાખી નેઈએ? માનવ જાતિમાં એ પણ એક વિરાણ અને અનોખી જાતિ છે કારણ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું ચઢ્ઢીઓ જેડે ધણા વર્ષો રહ્યો છું અનેક ચઢ્ઢીઓ મારા મિત્રો અને મદદગાર હતા અને જે તેમની અખનાતું કારણ ધાર્મિક હોય, તો તો તેમાં ત્રાસ વરતાવવો, હિંસા કરવી સાવ અસાધ્ય છે પણ હું તો તેમને એક મિત્ર તરીકે સલાહ આપું છું કે આરબોને સામે જઈ મળે તેમની મૈત્રી કેળવે અને અમેરિકા

કે અચેલેની મદદની હપર આધાર ન રાખે; કેવળ સમજૂતી કરે અને બંને પક્ષના હિતમાં હોય તેવા શાંતિ અને સુલેહભર્યા માર્ગ શ્રદ્ધા કરે તેમાં જ સહનું હિત સમાયેલું છે.

બાકી બધું નિયમ મુજબ આપ્યું. બે વાગ્યે માટી લીધી. સરદાર-દાદા અને મણિઅહેન આવ્યાં. સરદારદાદાએ વાઈસરોયની અને બંગાળની વાતો કરી. . . . પંજાબમાં પણ ખૂબ ઉરકેરાટ છે. બિહારના વડા પ્રધાન શ્રીજાણુ ત્રણ વાગ્યે આવ્યા.

કુરાનની આયત ઔઝમિસ્લાહનો તરજુમો કરાવ્યો તે પ્રાર્થનામાં પ્રથમ વાંચવાનો હતો. પણ પ્રાર્થના સમયે મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. એથી સમિયાણામાં થોડાં બાઈઅહેનોની વચ્ચે ઊભા ઊભા જ પ્રાર્થના થઈ. આ પ્રાર્થનામાં કોઈએ વિક્ષેપ નહોતો નાખ્યો.

સવા પાંચ વાગ્યે પંડિતજી આવ્યા. પંડિતજીની વાતો પરથી બાપુજીને બે ચાર દિવસમાં કલકત્તા જવું પડશે એમ લાગે છે. ચોતરફ દાવાનગ સળગી ઊઠ્યો છે. તેથી તેઓ ખૂબ બેચેન છે. બાકી તો આખો દહાડો મૌન હોવાને લીધે બધું વાતાવરણ શાંત છે.

વરસાદ હોવાથી ઓરડામાં સૂવાનું રાખ્યું. આજે તો સવા નવ વાગ્યે બાપુજી સૂતા ગયા. આ રીતે ઘણા દહાડે આજે વહેલા સૂતા પામ્યા. હમણાં હમણાં થાક પણ ખૂબ રહે છે. વજન પણ બે પાઉંડ અહીં ઘટી ગયું છે. ગરમીને લીધે બાપુજીથી ઓરાક નથી લઈ શકાતો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યો. પ્રવચન તો આજે કરવાનું રહ્યું જ ન હતું.

૬-૧૧-૧૯૦૦

બાંગી કૌલોના, નવી ।

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના, બંગાળી પાઠ, અને મને ગીત કરાવ્યો. પંડી આશાઅહેન સાથે સેવાગ્રામ વિષે નર્મ તાલીમ અ વાતો કરી. ફરતી વેળાએ નિયમ મુજબ રાજેન્દ્રલાલજી આવ્યા. ફર્યા. પંડી મૌલાના સાહેબ આવ્યા. હમણાં તો એક જ જ દવા છે કે, ‘ભાગલા’ અને રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં છે, તેનું કરવું? બાપુજી પણ આજ સવારથી સારી પેઠે મહન વિચારોમાં તેવું લાગે છે.

ખાનસાહેબ સનારે દમ વાગ્યે આવ્યા હું મળી એટલે બેટી
પડ્યા સરહદના રમખાણની ત્રાસભરેલી કહાણી સંભળતી એમનું
હૃદય ખૂમ ધવાયેયુ છે

રેડિયો કાતતી વેળાએ ખમખત્રી તરીકે કામ કરતા એક
અંગ્રેજ બહેન આવ્યાં તેમની સાથે અમ્માજાન (સરોજિની નાયડુ)
આત્ર્યાં હતાં બાપુજીનો રેડિયો ખૂમ અભ્યાસપૂર્વક તેમણે નિહાળ્યો
બાપુજી તેમના એક પ્રશ્નના જવાબમાં કહે

“અમારી પ્રજાને ઉગારવી હોય અને અત્યારે ચોતરફ જે હિંસા
ફાટી નીકળી છે તેમાંથી બચવું હોય તો આ અમારા ‘મુદર્શન ચક્ર’
જેવા એક ચક્રનો જ આશરો છે

“અમારા કપાસનો ઇતિહાસ પણ સમજવા જેવો છે. અમારે ત્યા
કારીબરો જે જાતનું કપડું ૧૫૦ વર્ષ પહેલા બનાવતા હતા તેનો નમૂનો
સુધ્ધા બ્રિટિશોએ રહેવા નથી દીધો સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યા જેવું
છે. હિંદમાં જો એક એક માણસ રેડિયો ફેરવતો થઈ જાય, તો એક
ઘંચ પણ કપડું બહારથી ન લાવવું પડે. અમારી સરકાર કહે છે કે
બગાળ ગરીબ છે, ઓરિસા ગરીબ છે. પણ મને તે ગળે જ નથી
જોતરણ અમારા દેશમાં રૂનો જેટલો પાક છે તેટલો ખીજો નથી. સાચી
વાત એ છે કે, અમે ગરીબ નથી પરંતુ આગસુ છીએ જો આજસને
તણ દઈ જ્ઞાનપૂર્વક કૃત્ત અર્થોજ કલાક આ રેડિયો ચાલે, તો અમારી
સર્જક શક્તિ આપોઆપ જાગૃત થાય હું ખોરાક વગર ચવાની શકું છું,
પણ ચણાર્થે કાતણ વગર એક દિવસ પણ નહી ચવાની શકું. રેડિયામાં જ
સ્વરાજ્ય અને શાંતિ છે એ જ્યારે પહેલો રેડિયો હાથમાં લીધો, ત્યારે
તેની પાછળ કોઈ ખાસ જ્ઞાન નહોતું પણ મારા ભત્રીજા મગનલાલે આ
રેડિયા પાછળ ભેખ લીધો અને તેણે અનેક શોધ કરી. જેની પાસે
આ રેડિયો છે તે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બોગવે છે. જેઓ મિલોના કાપડ
ઉપર આધાર રાખે છે, તેઓ મિલમાલિકોના આપોઆપ ગુલામ બને
છે દરેક માણસે પોતાની જરૂરિયાત પોતે શોધી લેવી જોઈએ. અને તે
જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે પોતે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્યારે સાવ
અસહ્ય થાય ત્યારે જ ખીલતી મદદ લેવી જોઈએ. જ્યાં મુધી પ્રત્યેક
માણસનું માનસ આ જાતનું નહી કેળવાય અને સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી નહી
બને, ત્યાં સુધી કદી સ્વતંત્રતાનું મુખ માગી શકવાનું નથી.”

કલકત્તાના ખજર ખૂબ ખરાબ છે. બાપુજી એક અને સહ બાપુજીને બોલાવે છે. ડેરા ઇસ્લામખાંધી થોડાક ભાઈઓ આવેલા. બહાદુર પહાણોની આંખમાં પાણી આવી ગયાં અને રડતાં રડતાં તેમની ઉપર ત્યાં જે ભુલ્લમો થઈ રહ્યા તેની વિગતો આપી. બાપુજીએ તેઓને આશ્વાસન આપ્યું અને બહાદુર ખતવાનું કહ્યું. દિંમત હાર્યે કશું જ વળે તેમ નથી.

આજે આખો દહાડો આવી દુઃખભરેલી વાતો જ સાંભળવા મળી છે. જેમણે લોકોના સુખ ખાતર અને કરોડોને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા ખાતર અને દિંદનાં એકેએક બાળક, સ્ત્રી અને પુરુષને માનવતા-ભર્યું જીવન ગુજારવાનું મળે તે માટે સાઠ વર્ષથી તપશ્ચર્યા કરી છે, જેઓ અહિંસાના પૂજારી છે અને જેમના કોષમાં ‘વેર’ જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી, તે બાપુજીને આઝાદીના મંડાણમાં જ આવી લોહીની પહેલી નદીઓ, ચોતરફ વ્યાપેલું દિંસાનું વાતાવરણ અને જિહ્વા ‘વેર’ ‘વેર’ ના પોકારો — આનું ભયંકર વાતાવરણ જોતાં પોતાના દેશભાઈઓએ પોતાના જ દેશભાઈઓએ કાપી નાખ્યાની કૂરતા ભરી કથની સાંભળતાં કેટલી વ્યથા થઈ રહી હશે એ તો સહજ કંઈપી શકાય છે. ઈશ્વર પણ બાપુજીની સારી પેટે કસોટી કરી રહ્યો છે.

આજે બપોરના થોડી વાર હું જાંબી ગઈ હતી. બાથરૂમમાં જતાં બાપુજીએ મને જાંબેલી જોઈ. હું જાગી ન જાઉં તેવી રીતે ધીમે પગલે અંદર ગયા. પણ થોડી જ વારમાં હું જાગી ગઈ એટલે બાપુજી ખુશ થયા કે, “તને જાંબેલી જોઈને મને શેર લોહી ચડ્યું હશે. જો રોજ બપોરે અર્ધો કલાક જાંબી જતી હોય તો શરીર બગડે જ નહીં. અને જેને સેવા કરવી તેણે પોતાનો ડોક્ટર બની ક્યાં ખોટા ખાલી છે તે શોધી કાઢી તેનો ઉપચાર સમજી નીરોગી રહેવું જોઈએ. તો જ આ સેવાની કિંમત અંકાય.”

વાઈસરોયે સિમલા જતાં પહેલાં પંડિતજી પર સંદેશો મોકલ્યા કે, “મને દુઃખ છે કે હું જતા પહેલાં બાપુને નથી મળી શકતો. જે મારા આવ્યા સુધી બાપુ હશે તો જરૂર મળીશ.”

સાંજે ૫-૩૦ વાગ્યે બાપુજી ઝીણાસાહેબને ખંભે મળવા ગયા . . . ને આ બહુ નથી ગમ્યું. પ્રાર્થનાના સમય સુધી પાછા નહોતા આવ્યા, એટલે અમે પ્રાર્થના શરૂ કરવા ગયાં પણ કુરાનની આયતનો વિરોધ થવાથી પ્રાર્થના અમે ન કરી. ગઈ કાલે મૌનમાં બાપુજીએ જે લેખિત સંદેશો લખ્યો હતો અને વરસાદને લીધે તે વાંચી નહોતો શકાયો, તે આજે વાચવામાં આવ્યો. એ કુરાનની આયતનો અર્થ છે :

‘હું પાપાત્મા, શેતાનના હાથમાંથી બચવાને માટે પરમાત્માનું શરણ લઉં છું.

‘હે પ્રભો! તારા નામનું જ સ્મરણ કરી હું મારા તમામ કાર્યોનો આરભ કરું છું. તું દયાનો સાગર છે, તું કૃપાળુ છે, તું આખા વિશ્વનો સર્જનહાર છે, તું જ મલિક છે. હું તારી મદદ માગું છું. આખરી ન્યાય દેવાવાળો એક તું જ છે. તું મને સીધો રસ્તો બતાવ. મને એવો રસ્તો બતાવ કે જે તારી કૃપા મેળવવા કામ્યશાળી બન્યા હોય. જેના પર તારી અકૃપા હોય, જે ખોટો માર્ગો હોય, તેનો રસ્તો મને કદી ન બતાવીશ.

‘ઈશ્વર એક છે. એ સનાતન છે, નિરાકાર નિરવન છે, અજ અને અદ્વિતીય છે, આખી સૃષ્ટિનો સર્જક છે’

કુરાનેશરીફમાંથી રોજ જે આયત બોલાય છે તેનો આ અર્થ છે. આવા ગૂઢ અર્થો ભરેલી પ્રાર્થના માટે શા સારું વિરોધ કરવામાં આવે છે એ હું સમજી જ નથી શકતો. આ પ્રાર્થનાનું એકેએક વાક્ય હૃદયમાં અક્ષિત કરવા જેવું છે. પણ આપણે આપણી અજ્ઞાનતા દૂર ન કરીએ ત્યાં સુધી આપણો કોઈ હાલતમાં ઉદ્ધાર નથી

પ્રાર્થના પછી પણ, હમણાં ૭-૩૦ થયા છે છતાં, બાપુજી હજી નથી આવ્યા, એથી ખૂબ ચિંતા થવા લાગી છે અનેક જાતના વિચારો આવી ગયા.

છેક ૮-૩૦ વાગ્યે બાપુજી ઝીણાસાહેબ પાસેથી આવ્યા. હું તો ખૂબ ફિકરમાં પડી ગઈ હતી. મેં બાપુજીને આવતાંની સાથે જ કહ્યું કે, આટલું બધું મોકું ઝીણાસાહેબને ખંભે થયું અને આપ એકલા જ ગયા. દત્તા. તેથી ખૂબ ખરાબ. ત્રિચારો. આત્મ્યા કે આપને કશુંએ કશું ક્યું હશે? બાપુજી હમી પડ્યા અને કહે - “ઓહો! ઝીણાસાહેબના

દેખતાં જો તેમને બંગલે મને કોઈ મારી નાખે એવાં મારાં અહોભાગ્ય ક્યાંથી ?”

મેં કહ્યું : “આપુજી ! આપ તો આટલા મોટા છો. તો ઝીણા-સાહેબને શા માટે સામેથી મળવા બન્યો છો ? એમની અહીં આવવાની ફરજ નથી ? ઉંમરમાં પણ એ આપના કરતાં નાના છે.”

આપુજી કહે : “ઉંમરમાં નાના હોય તેથી શું ? પણ હોદ્દામાં તો એ મારા કરતાં મોટા છેના ? એ તો મોટા પ્રેસિડેન્ટ છે, અને હું તો એક નાનકડો પ્રબળજન છું. અને એમની પાસે મોટી સત્તા છે. મારી પાસે કશુંય નથી. એટલે હું તો એમની સરખામણીમાં નાનામાં નાનો માણસ છું, તેથી મારે જ તેમને મળવા જવું જોઈએના ?”

મેં કહ્યું : “આપ પણ અમારા મોટા નેતા છો, આપને દુનિયા ‘મહાન પુરુષ’ ‘મહાત્માજી’ જેવા ઇત્તકાજ આપે છે તેનું શું ?”

આપુજી હસતા હસતા કહે. “હું તારો નેતા ખરો. અને આળોકોનો નેતા તો સહુ કોઈ બની શકે છે. હું મને મહાપુરુષ પણ નથી માનતો અને મહાત્મા પણ નથી માનતો. હું તો સેવક છું. બાકી તારા જેવાં અજ્ઞાન અને મૂરખ માની લે તો હું શું કરું ? દુનિયા તો ધડીકમાં મહાન ગણે અને ધડીકમાં કોડીના કરે, એની જનતામાં કિંમત શી ? અને દુનિયા ઇત્તકાજો આપે એટલે માણસ પોતે માની લે કે હું મહાન માણસ છું અને મહાત્મા છું તો તે દહાડાથી એ માણસની પડતી સમજની. ઈશ્વર સિવાય કોઈને એ ઇત્તકાજ લેવાનો અધિકાર નથી. મારી શક્તિ શી ? જે કંઈ થાય છે તે પ્રભુ કરાવે છે તો જ થાય છે. એની ઇચ્છા વગર આ દુનિયામાં એક પાંદડું પણ હાલી શકતું નથી. અને હું સેવક છું માટે જ મારે ઝીણાસાહેબ પાસે જવું જ જોઈએ. તેઓ મને અહીં મળવા આવે તો મારી શોભા શી ? દા. ત. ધાર કે બહારગામથી અહીં કોઈકને ત્યાં તું આવી હો અને કોઈને ત્યાં રહેતી હો. હું અહીં હોઉં તો તું મને મળવા આવે તે શોભે કે હું તને મળવા આવું તે શોભે ? એટલે હવે સમજી હોઈશ કે, ઝીણાસાહેબ એક મોટી સંસ્થાના પ્રમુખ છે, નેતા છે. અને હું તો

કોઈ મોઘે પ્રતિનિધિ કે નેતા નથી. કોંગ્રેસનો ચાર આનાનો સમ્પ પશ્ય નથી. એટલે મારે જ જવું જોઈએ.”

બાપુજી હાથમાં ધોવા આથરમમાં આવ્યા ત્યારે આમ અમારી વાતો ચાલતી હતી. ત્યાં જ એક અંગ્રેજ બહેનને બાપુજીએ સમય આપ્યો હતો, અને ધણી સમયથી તે આવીને બેઠાં હતાં તે બાપુજીને માદ આવતાં, મારી વાત કાપી નાખી અને આથરમમાંથી હાથમાં જલદી ધોઈને બહાર આવ્યા.

તરત જ તે બહેનની બાપુજીએ માફી માગી અને ઝીણુસાહેબ પાસે ધાર્યા કરતાં ઘણું મોડું થઈ ગયું તે કહ્યું અને પછી મારી સામે આંગળી કરીને કહે: હું ઝીણુસાહેબ પાસેથી મોડો આવ્યો એટલે આ ગાંડી છોકરીને ફિક્કર થઈ કે મને કોઈએ મારી તો નહીં નાખ્યો હોય? એટલે બે મિનિટ તેની સાથે વાત કરવામાં ગઈ. ઓરડામાં બેઠેલાઓએ મારો આ વિચાર સાંભળ્યો અને સહુ ખડખડાટ હસી પડ્યા. હું શરમાઈ ગઈ.

એમણે ફક્ત બે જ મિનિટ બાપુજીને મળવાની માગી હતી એટલે ઘડિયાળમાં જોઈને ફક્ત બે જ મિનિટ વાત કરી.

તેમણે કહ્યું કે: “યુરોપ તો અત્યારે મશીનરીમાં ફસી ગયું છે. પણ હિંદુસ્તાન પણ તેમાં પડી જશે એમ આપને નથી લાગતું? હું તો હમણાં જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ઉદ્યોગીકરણની જ વાતો સાંભળું છું.”

બાપુજી કહે: “વાત તો સાચી છે, પણ પશ્ચિમનો પવન અત્યારે અહીં જોરમાં ફૂંકાયો છે. ગ્રામઉદ્યોગમાં માનવાવાળો હું અત્યારે એકલો છું એમ કહું તો ચાલે. હા, બીજા મારા સાથીઓ છે. સેવાગ્રામ આશ્રમમાં તેઓ પ્રયોગો કરે છે. પણ કરોડોમાં સો કે હજાર માણસો ગ્રામઉદ્યોગમાં માને એ તો સમુદ્રમાં બિંદુ સમાન પણ ન ગણાય. છતાં હું એ કહેવાની હિંમત કરું છું કે, હિંદુસ્તાનમાં મિલોની કે મશીનોની યુરોપ જેટલી આવશ્યકતા નથી જ અને હિંદુસ્તાન ધરે તે તેમાંથી બચી શકે છે. પણ એ મોહમાંથી છૂટવું એ કંઈ સહેલી વાત તો નથી જ.”

બે મિનિટ પૂરી થઈ અને તુરત જ તેમણે બાપુજીને કહ્યું: “મેં
 બે જ મિનિટની માગણી કરી હતી. અને આપે આપના કીમતી
 સમયમાંથી મને બે મિનિટ આપી જેથી આપની સાથે વાતો કરવાનું
 અને આપનાં દર્શન કરવાનું સહભાગ્ય આજે સાંપડ્યું છે, તે હું કદી
 નહીં ભૂલું. આજની મારા જીવનની અણમોલ ઘડીનું મીઠું સ્મરણ
 હર્ષને મારા દેશમાં જઈશ, એ મારા અહોભાગ્યની વાત છે.”

બાપુજીએ પણ તેમણે પ્રામાણિકતાથી અને ચીવટપૂર્વક બે જ
 મિનિટ લીધી તેને માટે તેમનો આભાર માન્યો અને કહ્યું કે, “જેમ
 તમને આનંદ થયો તેમ મને પણ તમને મળીને આનંદ થયો છે.”

એ ગયા પછી બાપુજી કહે: “આ લોકોની આ જ ખૂબી છે
 કે, વિવેક અને ‘ડિસિપ્લિન’માં એ પ્રજા પહેલી છે એમ કબૂલ કરવું
 જ જોઈએ.”

પછી બાપુજીએ ૭ ઓસ દૂધ અને અંગૂર લીધી. તુરત જ
 સમાજજ્ઞાદી ભાઈઓ આવ્યા. એમની સાથે વાતો ચાલતી હતી તેવામાં
 પંડિતજી આવ્યા. ૧૧-૩૦ પછી બાપુજીની સૂત્રાની તૈયારી.

ખાનસાહેબ પોતાના નિયમ મુજબ પગ દબાવવા જગતા હતા.
 તેમની તથિયત ઠીક નથી છતાં બાપુજીના પગ દબાવવા માટે ૧૧-૩૦
 સુધી જાગ્યા, એટલે મેં કહ્યું: “આપની તથિયત સારી નથી તો
 આપ શા માટે જાગો છો?”

મને હસતાં હસતાં કહે: “તારી શિખામણ માટે તો તને
 કન્યવાદ આપવા જોઈએ. પણ હવે અમે યોગ જ સમયમાં પરદેશી
 ગણાઈશું. જે આઝાદી માટે વર્ષોથી લડ્યા તેને બદલે અમને યોગ
 સમયમાં પાકિસ્તાનની હકૂમત નીચે મૂકશે, પછી ક્યાં બાપુ દશે? ક્યાં
 તું હોઈશ? અને ક્યાં હું હોઈશ? તેની કેને ખબર છે? બાપુજીના
 સાંનિધ્યમાં રહી તેમની જેટલી સેવા કરવાની તક મળે તેનો તો
 સદુપયોગ કરું!!”

ખાનસાહેબની વાતમાં બાપુજી પ્રત્યેની અનદદ ભક્તિ, અને
 અપ્યારના વાનાવરજૂથી અને સગદમાં માનના અખાચારથી તેમના
 મનમાં અનદદ બધા ભરી છે. તેથી જ તો આટલી વાત પછી એકદમ

થૂપ થઈ ગઈ. પરંતુ સૂતા પહેલાં બાપુજીના પગ હું ગરમ પાણીએ ધોતી હતી ત્યારે બાપુજીએ ખાનસાહેબની તબિયત કેમ છે, એમણે શું ખાધું, તે વિષે મને પૂછપરછ કરી અને હલ્લુ સુધી જાગે છે એ જાણી બાપુજીને દુઃખ થયું. મને કહ્યું: “તારે ખાનસાહેબને સુવડાવી દેવા જોઈએ.” ત્યારે મેં ઉપરની મારી અને ખાનસાહેબ વચ્ચે થયેલી વાતો કહી એથી બાપુજી કહે: “ખરા ફકીર છે! આઝાદી તો મળશે પણ એ ઊલટાના ગુલામીમાં પડશે એમની સ્થિતિ ખરેખર ગંભીર છે. છતાં સંતપુરુષ છે. કાલથી એમને ખાતર પણ મારે વહેલા પચારીમાં પડવું પડશે.”

કેવી અને વચ્ચે એકબીજા પ્રત્યે અસીમ ભક્તિ છે!

૭-૫-૪૭

ભંગા કોલોની, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થનાના સમયે બાપુજીએ મને જગાડી નહીં. ભાઈસાહેબે (મજકિશોર ચાંદીવાળાએ) દાતથ્ય કરાવ્યું. અને પ્રાર્થના શરૂ કરી. પ્રાર્થનાના અવાજથી હું જાગી ગઈ, ઊભી થઈ, જલદી દાતથ્ય કરીને પ્રાર્થનામાં બેઠી.

પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી મને ન જગાડવા માટે બાપુજીને ‘પૂજ્ય’ તો બાપુજી કહે: “તું રાતે બે વાગ્યે ઊંઘમાં ક્યુસતી હતી. મેં ઊડીને તને જોઈ તો તારું શરીર ખૂબ તપતું હતું. લગભગ ૧૦૩ ડિગ્રી સુધી તાવ હશે. છતાંય તું ભરજીંઘમાં હતી એટલે મેં તને ત્યારે જગાડી નહીં.” બાપુજીએ ક્યારે મને તપાસી તેનીમ ખબર નથી, અને આટલો બધો તાવ હશે તેની કલ્પના ન હતી. રાતે માથું દુખતું હતું. પણ બાપુજીની આવી સંભાળ છે.

ગરમ પાણી અને મોસંબીનો રસ બાપુજીને આપ્યો. બાપુજીએ મને સૂઈ જવાનો હુકમ કર્યો. શેઠ કાઝલિયાએ (ટ્રાન્સવાલ હિંદી કોંગ્રેસના મંત્રીએ) દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક બિનયુરોપિયનને કાયદાથી મળતા હક્ક માટે અખાત દરાવનામાં આવે છે તેથી ત્યાં એક સંયુક્ત પરિષદ ભરાય છે, તે માટે સંદેશો માર્ગતાં, બાપુજીએ જણાવ્યું કે:

દક્ષિણ આફ્રિકાનો આ સવાન અટપટો છે માત્ર હિંદીઓની અયોગ્યતાનો સંપૂર્ણપણે વિચાર કરીએ તોયે સહેલાઈથી આ સવાન ભક્ષે તેમ નથી લાગતુ લડત ખૂબ ઠીકે ધોરણે ચલાવજો, અને સત્ય તથા અહિંસાના પાયા પર લડત ચલાવશો નહીં, તો તેમા જોખમ રહેતુ છે હું આ પરિવર્તના નેતાઓને એક ખાસ ભલામણ કરું છું કે, તમે જોશીલા બાપણો જ માત્ર ન કરતા, અને પ્રજાને ખોટા વચનો આપીને કે કોઈ પણ જાતની લાજ અપીને બરમાવશો નહીં, પણ સચમયી સાચી હકીકત રહ્યું કરજો જગતનો ઉદ્ધાર સત્ય અને અહિંસાના માર્ગ પર જ રહેલો છે, એ હું સાઠ સાઠ વર્ષના અનુભવ પછી કહું છું. એ સિવાય ખોજો કોઈ માર્ગ નથી

બાપુજીએ ફરવા જતી વખતે મને ૬-૩૦ વાગ્યે ઉઘાડી બાપુજી ફરવા ગયા રાજેન્દ્રગાથુજી, રાજકુમારીમહેન સાથે છે સવારનું કામ કાજ આટોપ્યું, અને બાપુજીએ લખેલા સંદેશાની નમ્બ કરી ખૂનસાહેબને ચાનાસ્તો તૈયાર કરી આપ્યો, આજે સાજે અમારે કલકત્તા જવાનું નક્કી થયું છે

(રાતે નવ વાગ્યે બાપુજી વાઈસરોયને પત્ર લખી રહ્યા છે, અને હું આ ડાયરી લખુ છું દિલ્હીથી પટના રસ્તે જતી ગાડીમા)

બાપુજીએ માલિશ પહેલા મૌલાના સાહેબ સાથે વાતો કરી પ્રાર્થનાસભામા વિશ્લેષ પડે છે અને કલકત્તાની ચિંતા, એ ઉપર વાતો ચાલી. માલિશ, સ્નાનાદિ અને બોજન વગેરે નિયમાનુસાર થયું પદ્મામહેન નાયકુ, માવલ કરદાદા અને રાજકુમારીમહેન આવ્યા હતા મુખ્યત્વે હિંદના લાગલા વિષે જ વાતો ચાલી બાપુજી તો પોતાના વિચારમા મગ્ન છે દરમિયાન સ્થાનિક મુસલમાનો અને દિલ્હીની બે સામાજિક સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, તેમની સાથે વાતો કરતા બાપુજી કહે

“પાકિસ્તાન શું છે તે જ હું સમજી શકતો નથી આવી લોહીની નદીઓ વહેવડાવીને પાકિસ્તાન લેવાનું? હું તો મારા વિચારોમા એકઝો જ છું કદાચ બુદ્ધી ધર્યા હું તેથી મારી બુદ્ધિ બુદ્ધી થઈ ગઈ હોય! હા સાચી હકીકત કહ્યા વગર કેમ રહું? કારણ કે મને હું પ્રજાનો સેવક માનું છું, એટલે હૃદયમા બધું હોય તે ન કહું તો પ્રજાને બેવફા નીવડું હું તો કહીશ કે, પ્રાતના લાગલા પાડવા કે નહીં તે બધી બાબતોમા

અંચેજ સત્તા ગયા પછી આપણે (લોકોએ) અંદરોઅંદર મળીને સાંતિ-
 પૂર્વક નક્કી કર્યું નેઈએ. અંચેજને શા માટે વચ્ચે રાખવા? એમને
 વચ્ચે રાખવા એ આપણી કાયરતા અને પરસ્પર અવિશ્વાસ સૂચવે છે.
 બે બાઈઓનો કલિયો કોઈ ત્રીજું માણસ સાંમળે ને ન્યાય આપે તે
 શું સગા બાઈઓ માટે રોબાર્પઃ ગણાય? વળી તેઓ આપણી આ-
 નખજાઈનો કેવો લાભ ઉઠાવશે તેની કેઈને કેમ કલ્પના નથી આવતી,
 તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે, દરેક બાબતમાં બ્રિટિશ સત્તા તરફ મીઠ
 માંડવી એ આપણી તાકાતને ચૂંથી નાખે છે, આપણે અપંગ બની
 જઈએ છીએ. હું તો દેશી રજવાડાંઓ માટે પણ કહીશ કે, તેઓની તો
 એટલી બધી પાંગળી હાલત છે કે તેમની મને દયા આવે છે. બ્રિટિશો
 તેમના છત્ર સમા હતા. પણ હવે જો તેઓએ સુખી થવું હોય તો
 હિંદુસ્તાનના એક અંગ બનવું પડશે અને પોતાની સત્તા પ્રજાને રોંગી
 પ્રજાના રોવક તરીકે રહેવું પડશે.

“બે દહાડાથી મારી પાસે સમાજવાદીઓ આવે છે, તેઓને પણ
 હું એ જ યાનો સજાગાવી રહ્યો છું કે, જો તમારે હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદ
 લાવવો હોય તો વ્યક્તિગત વેરઝેર બૂઝી નવો, શ્રમ કરો, તમારાં
 અંગત તેમ જ બાહ્ય જીવનને સંપૂર્ણ રીતે તપાસી ચારિત્રબળ કેળવો.
 સમાજવાદ કંઈ ખુરસી ઉપર બેસીને કે મચ પરથી બાપલો આપીને
 નહીં આવે; પરંતુ સવારના ઊઠવાથી તે શતે સૂતા સુધીમાં તમારા
 જીવનની ક્ષણેક્ષણ તપાસો. તમારું ધ્યેય સ્પષ્ટ તેમ જ સર્વાંગસંપૂર્ણ
 રાખવું પડશે, અને તેમાં જો સત્ય અને અહિંસા સુશ્રમ રીતે નહીં
 બજાવવામાં આવે, તો તમે જો સમાજવાદ લાવવા મળો છો તે ક્યાંય
 ખીણમાં અફઝાઈ જશે અને તમારું નામનિશાન નહીં રહે. એ જ વાત
 કોંગ્રેસને લાગુ પડે છે. જો કામેસીઓ કે સમાજવાદીઓ, જેનાં નામ
 અને અર્થો ખૂબ મુદ્દર છે, પણ તેના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નહીં ચાલે, તો
 દેશમાં બજાવો ફાટી નીકળશે, સામ્યવાદ દાખલ થઈ જશે. હું તો એ
 જોવા જીવવાનો નથી; પણ ભાલિ પેટી તમને ગાળો ન દે તે વાત ખાસ
 લક્ષમાં રાખીને તમે તમારી પ્રવૃત્તિને ચિકસાવજો.

“જો દહાડે સદુ ધર્મ ચૂક્યા તે દહાડે આપણી પડતી છે. આજે
 તો હિંદુઓ અને મુસલમાનો પોતાનો ધર્મ બૂઝ્યા છે, પરંતુ મારી આરા
 અને શ્રદ્ધા છે કે, જેમ નહીંઓમા પૂર આવે ત્યારે તે પાણી ડહોળું હોય
 છે, અને થગી મંદપી પોતાની સાથે તાણી લાવે છે, પણ એ પૂરનો વેગ
 સમી નય છે ત્યારે પાણી કેટલું સ્વચ્છ થઈ નય છે!—તેમ અત્યારે
 સમાજમાં આ એક પૂર આવ્યું છે, અને તે સમી જશે એટલે સ્વચ્છ

સરિતાની માફક વહેરો અને દુનિયાને પ્રમુદિત કરશે, કારણ કે આપણને ધર્મથી અને તપશ્ચર્યાથી આઝાદી મળશે

“એ સમય એવો હતો કે, બ્રિટન દરિયાની મહારાણી ગણાત હતું, અને તે સામે કોઈની ફરિયાદ ન હતી એટલે બ્રિટન ને હિંદની સાથે સાચી અને પ્રામાણિક મૈત્રી રાખશે, તો દુનિયામાં આધ્યાત્મિક સદ્ગુણમાં તેનો નબર પહેલો હશે અને જગત તેને વદન કરશે. એટલું જ નહીં પણ મહારાણી કરતાય મોટો હો ! મળશે, જગતનું ભાવિ ઘડાવવા સહુને તેમની પાસે જવું પડશે કારણ કે અંગ્રેજોમાં એ ગુણો અને શક્તિ પડેલી છે તે એ અનુભવ્યું છે કેટલાય વર્ષો દુ અંગ્રેજોની વચ્ચે રહેતા છું અનેક અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ મારા દોસ્તો છે”

બે અંગ્રેજ ભાઈઓ પણ આ મડળીમાં હતા, એટલે તેમની સાથે પણ ઉપર મુજબની વાતો કરી

બાપુજી પોતાના વિચારોમાં એમના હોના છતાં રાજાઓને, હિંદુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ, ‘વાદોવાળાઓ’ને, વ્યક્તિઓને કે સ્ત્રીઓને જે સ્પષ્ટ ભાષામાં કહે છે તે એમની વાણી ખરેખર આજે નહીં તો વર્ષો પછી પણ લોકોને માટે દીવાદાડી રૂપ બન્યા વગર રહેવાની નથી બાપુજી પાસે દુનિયાના જાત જાતના અને ભાત ભાતના લોકો આવે છે ત્યારે એમ લાગે છે કે, ભગી મેલોનીના ઝૂપડામાં બેસતા ૭૮ વર્ષના મૂંઝી હાડકાના આ યુદ્ધા તગ્ધ જ છેવટે સંતુની નજર જાય છે, અને તે દ્વારા જગત હિંદુસ્તાનને પૂજે છે, કારણ કે બાપુજીએ નરસિંહ મહેતાના કથનોને જીવનમાં વણ્યા છે કે

“હું કંડું હું કંડું, એ જ અજ્ઞાનતા
સકરનો ભાર જેમ આન તાણે”

પોતે જ બધું કરતા છતાં પોતે કશું જ કર્યું નથી

આજે તો બાપુજી જવાના દોવાથી એક પછી એક માણસો આવતા જ હતા બે વાગ્યે જવાદરલાલજી, સરદારદાદા, અમ્માબાઈ (મિસિમ નામક), મોવાના સાહેબ, રાજાજી, રાજેન્દ્રભાણજી, વ આ... તો છેક સવા ૭ સુધી રહ્યા એ લોકો માટે બપોરે ચાનાસ્તાની વ્યવસ્થા બરાબર છે કે નહીં તે જોવાનું બાપુજીએ કહેલું, એટલે દુ તેમાં રોકાઈ દત્તી અને બપોરના નાસ્તા માટે બાબરજી ત્યાં સામાન આપ્યો

૩-૩૦ વાગ્યે એક બહેન મને બાપુજીને આપવાનો પત્ર આપી ગયાં. તે પત્ર આ પ્રમાણે હતો :

શ્રીયુત મહાત્માજી,

મેં आपको यह सूचित कर देना चाहती हूँ कि अन्तर-आत्माकी प्रेरणासे मे आपको साथ प्रार्थनामें गुरान पढ़नेका निम्न कारणोंसे विरोध करूंगी : १. मंदिरमें गुरान पढ़नेसे उसकी पवित्रता और मर्यादा नहीं होती है. २. गुरानको घमंग्रथ माननेवालोंने बगाल, पंजाब आदिमें राक्षसी अत्याचार किये है, उसे देखते हुअे गुरान पढ़ना पढ़ाना हिन्दुओंके लिये मे महान पाप समझती हूँ. किसी मस्जिद मंदिरमें गीता या रामायण पढ़नेका साहम आज तक आपने किया है ऐसा मालूम नहीं होता.

हिंदुधर्मसेविका, उमादेवी

આ પત્ર બધી મંડળી બેઠી હતી ત્યારે જ હું બાપુજીને આપી આપી, કેમ કે કદાચ આ સંબંધી બાપુજીને કંઈક કહેવું હોય. બાપુજીએ આ પત્ર સહુને વાંચવા આપ્યો.

બાપુજી આજ મુઠ્ઠી પોતાની અદિંસાને વશદાર રહેવા માટે, હજારો માણસો પ્રાર્થના કરવાના પક્ષમાં હોવા છતાં, એક જ જાણની ઇચ્છાને પોષતા. ધણા જણ હોવા છતાં એકને દયાવી રેવું એ પોતાની દૃષ્ટિએ બાપુજી ગુનો માનતા. પણ આજે એક બહેને ત્યારે વાંધો લીધો ત્યારે એથી બાપુજીને લાગી આવ્યું. કેમ કે બાપુજીએ સ્ત્રીઓને હમેશા ચણવી છે; તેમને ત્યાગ અને સમર્પણની મૂર્તિ કહી છે. નૈતિક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ખૂબ ઊંચું છે એમ બાપુજી હમેશાં માનતા આવ્યા છે.

આજની વકિંગ કમિટીમાં ખૂબ ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલી. ખાનસાહેબ તો બેઠક ડુબી છે.

સાંજે બાપુજીએ સ્ટીમ કરેલું એક સંદર્શન અને ૭ ઓસ દૂધ જ લીધું.

પ્રાર્થનામાં જતી વેળાએ ઉમાદેવી બહેનનો પત્ર સાથે જ લીધો અને જતાં જ પૂછ્યું કે, “ઉમાદેવી આવ્યાં છે? જો આવ્યાં હોય તો તેઓ અહીં આવી શકે છે.” અને બીજાં વીસ માણસોએ પોતાની સહી આપીને એક પત્ર આપ્યો હતો.

આપુણે કહ્યું :

“ઈશ્વર સિવાય મને કોઈ રોડી રાકનાર તો નથી જ. પણ મારે તો ધીરજ રાખવી છે. ધર્મનું પાલન ધૈર્યથી જ થાય છે. હિંદુ ધર્મમાં સહિષ્ણુતાને બહુ મહત્વ અપાયેલું છે. શંકરાચાર્યજીએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે, સમુદ્રમાંથી એક એક રીયું પાણી લઈને ઉલેચીને બીજા ખાડામાં નાખીએ અને એ રીતે સમુદ્રને ખાડી કરવામાં જે ધીરજ જોઈએ તેના કરતાં પણ વધુ ધીરજ કેળવવી જોઈએ. આપણે તો સુમુશુ છીએ. અને સુમુશુએ આવી ધીરજ રાખવી જોઈએ. આપણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા અહીં એકઠા થયા છીએ. ખરી હકીકત તો એ છે કે, પ્રાર્થના તો અંતરમાંથી જ થાય. અહીં ગમે તેટલા ધાંડા પાડીને પ્રાર્થના કરીએ અને હૃદયમાં તો કોઈને મારવાની ઇચ્છા નજે, તો ઈશ્વર જોણો નથી કે પ્રાર્થના માની લે. એક બાળક અટી વિરોધ કરે અને આપણે એને દબાવીએ કે પોલીસને સુપરત કરીએ અને પછી પ્રાર્થના કરીએ તેમાં આપણી શોભા નથી. પણ હવે હું એમની ચિઠ્ઠીનો જવાબ આપું.

૧. જે લખ્યું છે તેમાં, હિંદુ ધર્મનું સાચું રહસ્ય શું છે, તેનું તેમને જ્ઞાન નથી. અને એવી રીતે ધર્મને બચાવવાની જે ચેષ્ટા કરવામાં આવી છે તે, સાચુ પૂછો તો, ધર્મનો નાશ નોતરવા બરાબર છે. હું તમામ હિંદુ શીખમાર્ગીઓને વિનંતી કરું છું કે, આવે જોઈ મારો તમે ન જરો.

૨. મંદિરમાં દુરાનતાં આવાં સુવાક્યાંનું મનન કરવાથી મંદિર અપવિત્ર બની જાય છે, તેમ હું માનતો નથી. ઈશ્વરની સ્તુતિ કોઈ પણ ભાષામાં કરીએ તો તે અપવિત્ર થાય છે તેની સખિની શી? કાલે જ તમને દુરાનતા આપતો હિંદીમાં અનુવાદ સંભજાગ્યો, તેમાં તો કોઈએ પોતાનો વિરોધ ન નોંધાવ્યો. કોઈ ગીતાનો અનુવાદ અરબીમાં કરે તો તે અધર્મ બની જાય? એમ જો કોઈ માનતો હોય તો તે જ્ઞાની નથી, પણ પૂર્ણતાએ અજ્ઞાની છે. અટી મારી સાથે ખાનસાદેજ છે તેઓ નમાઝ પઢે છે અને તે સમયે પોતાના ઇશ્વરને રમરે છે. તો મંદિર અમઝાઈ ગયું કે અપવિત્ર થઈ ગયું એમ કહેવામાં નરી મૂર્ખતા જ છે.

૩ કદાચ તમે એમ માનતા હો કે, મુસલમાનોએ પાપ મ્યું છે, તો હું તમને પૂછુ છું કે, હિંદુઓ પાપ કરવામાં કયા ઓછા ઊતર્યા છે? બિહારમાં હિંદુઓએ જે કર્યું છે તે તમારે જાણવું જોઈએ ત્યાં હિંદુઓએ મુસલમાન બહેનોને મારી નાખી છે, બાળકોને માર્યા છે, બેગનની કરી છે, મકાનો લૂંટ્યા છે એવે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ મુસલમાન આત્મને મને મહે કે, ભગવદ્ગીતાના પાઠ કરવાવાળાઓ પાપી છે, તો તે કેટલી બેફાલી માન્યતા છે? હું જાણુ છું કે, મુસલમાનોએ અત્યાચારો કર્યા છે, પાપો કર્યા છે પણ કુરાનને વાચવાવાળા પાપાત્મા છે એવે કુરાન સારી રીતે પાપી ગ્રંથ છે—તેની આયત પાપી છે એ હું સમજી નથી શકતો તો તો ગીતા, ઉપનિષદ, રામાયણ ગ્રંથસાહેબ આદિ આપણા ગ્રંથો પણ પાપી ગ્રંથો ઠરે ગીતાના પણ અનેક અર્થો નીમ્નો છે અને ગીતાના વાચકો મહે છે કે, ગીતામાં લખ્યું છે કે આત્મતાપીઓને મારવા પણ હું તેનો અહિંસાત્મક અર્થ કરું છું, મારણ કે મને એ અર્થ સાચો લાગે છે

“અને મસ્જિદમાં મેં ગીતા નથી વાંચી કારણ કે મને ખાસ એવો મોકો મળ્યો નથી પરંતુ તમે જાણતા હશે કે, હું મુસલમાનોના ઘરમાં ફર્યો છું, રહ્યો છું તેઓને ત્યાં મેં મારી પ્રાર્થના કરી છે, ગીતાપાઠ કર્યો છે અને મસ્જિદમાં તો નહીં પણ મસ્જિદની તન નજીકમાં પણ રામધૂત તાન સાથે ગાઈ છે આ જ ઠોકરી જે અહીં કુરાનની આયત પડે છે તેણે રામધૂત કૃષ્ણધૂત મુસલમાનોની વચ્ચે લેવડાવી છે હું મુસલમાન લાઈઓને કહેતો હતો કે, તમે જેમ ‘રહીમ’ અને ‘કરીમ’નું નામ લો છો તેમ અમે ‘કૃષ્ણ’ અને ‘રામ’નું નામ લઈએ છીએ અને મારે કહેવું જોઈએ કે નોઆખાલીમાં મ્યાય આ જતનો વિરોધ થયો નથી

‘તમે અત્યાચારની વાતો કરો છો પણ હું તો નોઆખાલી અને બિહાર બંને જગ્યાએ ગામડે ગામડે, અને ઘેર ઘેર ધૂમ્યો ૩ પણ હું તમને કહું છું કે બિહારે નોઆખાલીને આટી દીધું છે

વળી હમાદેવી લખે છે કે, હું મુસલમાનો પાસે જઈને પ્રાર્થના નથી કરી શકતો, પણ બિચારી હમાદેવી શું સમજે કે ગાંધી કયા સરકારનો બનેલો છે? મને મારી આ વાત મહેતા શરમ પણ આવે છે કે હમાદેવીના પતિ દૈનિક ના તત્ત્વી છે અને . રાત્રી હિંદુ મહાસભાના મત્રી છે, છતાં પોતે આવા અવાન કેમ હશે? એથી મને તો હમાદેવી પર દયા આવે છે પણ સમુદમાં જ આગ લાગે તો કોણ બુઝાવે?

સાચી વાત તો એ છે કે, આ વિરોધ કુરાનની આયત છે માટે

નથી પણ તે અરબી ભાષામાં છે માટે છે કારણ કે હાને અનુવાદ સંભળાવ્યો તો કોઈને વિરોધ ન હતો.”

આટલું કહી ગઈ કાવનો આખો અનુવાદ બાપુજીએ સંભળાવ્યો પછી કહે

“હું તો કુરાનની આયત પઢી ગયો અને તમે કોઈએ અને ખાસ કરીને ઉમાદેવીએ કેમ વિરોધ ન કર્યો? અને મને ચૂપ કેમ ન કર્યો?”

“આપણા મ્લોકમાં પણ છે કે, તમસો મા ચ્યોતિર્ગમય તો આ અરબી ભાષામાં છે એટલે એક ધર્મસેવકની પત્ની જ્યારે આટલું નથી સમજી શકતી અને વિરોધ કરે છે ત્યારે મને દુ ખ થાય છે

“ગઈ હાને હું ઝીણાસાહેબ પાસે ગયો હતો અમારી વચ્ચે રાજનૈતિક વિરોધ ખૂબ છે તેઓ પાકિસ્તાન માગે છે, હું તેનો વિરોધી છું પણ કોંગ્રેસવાળાઓએ લગભગ નિર્ણય કર્યો છે કે, પાકિસ્તાનની માગ પૂરી કરે, પરંતુ ચળવળમાં અને બગાળમાં જ્યાં હિંદુઓની બહુમતી છે તે વિભાગ પાકિસ્તાનમાં નહીં ભાગે ફક્ત જ્યાં મુસલમાનોની બહુમતી છે તે જ વિભાગ પાકિસ્તાનમાં જશે

“હું તો એની પણ વિરુદ્ધ છું દેશના ટુકડાની વાતથી મને કમકમાટી આવે છે પણ આ વિચારમાં અત્યારે હું એકલો છું અને હું કોઈ પણ પક્ષની તરફેણ નથી કરતો. ઝીણાસાહેબને પણ સ્પષ્ટ કહી દીધું કે હું તો હિંદુ મુસલમાન, પારસી, શીખ જૈન, ઈસાઈ આદિ તમામ કોમનો સેવક છું, દ્રુઈ છું તેથી પાકિસ્તાન બનાવવામાં હું રસ નહીં લઉં અને તેની સ્વીકૃતિ પર હું હસ્તાક્ષર નહીં આપું

“મેં ઝીણાસાહેબને એ પણ નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે, તમે હિંસાના બળથી કે આવા નામદારિભર્યાં વલણથી પાકિસ્તાન નહીં લઈ શકો. સમન્વયીને શાંતિથી આખો દેશ તમને ભણે સોંપાય, તેમાં હું ખુશ હોઈશ અને સદુથી પહેલી વધાર્થ હું આપીશ

“તમને મારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે હું ઝીણાસાહેબ પાસે ગયો છું તે ઘણા મિત્રોને નથી ગમ્યું બધા મને પૂછે છે કે ઝીણાસાહેબ પાસે જઈને લાવશો શું? હું એમની પાસેથી કશું જ લેવા નહોતો ગયો હું તો ફક્ત એમના હૃદયની વાતો જ જાણવા ગયો હતો અને બાને ત્યાંથી કશુંય લાગ્યો નથી તેમ મેં કશુંય શુભાચ્છ પણ નથી

“હું તો તમને સંકુને વીનવું છું કે આપણે હળીમળીને રહેવું જોઈએ અને જોઈએ પાકિસ્તાન લેવા માગે છે તેમને પૂછું છું કે મને સમજાવો કે પાકિસ્તાનથી શો ફાયદો છે? એમ જનતાને પણ સમજાવો પણ

ખજખરી કરીને મારી પાસેથી પાકિસ્તાન માંગે તો એક તસુ પણ ન મળે.

“આજે મેં તમને ખૂબ કહ્યું અને પાકિસ્તાનનો હું શા માટે વિરોધી છું તે પણ તમને સમજાવી શકું છું, પણ હવે વખત નથી.

“આજે તો હું કલકત્તા જઈ છું. ત્યાં જઈને શું કરીશ તે મને ખબર નથી પણ મને જ્યારે તમે બોલાવશો ત્યારે હાજર થઈશ. તેટલા સમયમાં તમે વિચારજો કે મને પ્રાર્થના કરતો રોકવામાં કોઈ કાયદો નથી. હવે બે મિનિટની શાંતિ રાખી આખો બધ કરી મનમાં પ્રાર્થના કરો.”

બે મિનિટની. શાંતિ બાદ પ્રાર્થના પૂરી થઈ. પ્રાર્થના પછી જ્યારામદાસભાઈ, ખાનસાહેબ, સુચિતાબહેન, ઓમિયોબાબુ અને ખીન્ન ભાઈબહેનો હતાં. છેલ્લો દહાડો હોવાથી બાપુજીનો દરબાર ભરચક હતો. ૮-૩૦ વાગ્યે અમે સ્ટેશન પર આવવા રવાના થયાં. ગાડીને સાત મિનિટની વાર હતી, એટલે બાપુજીએ ફરતાં ફરતાં દેવદાસકાકા સાથે અત્યારની પરિસ્થિતિ અંગે વાતો કરી.

ખાનસાહેબ પણ આજે પેશાવર ગયા. એ પણ બાપુજીને વળાવવા આવ્યા. એમણે ગદ્ગદ અવાજે બાપુજીને કહ્યું :

“મહાત્માજી ! મુझको आपके सिवा और किसीका सहारा नहीं है। हम तो सैनिक हैं। आप जो हुक्म हमारे लिए करेंगे वह हम मान लेंगे। आप जो कुछ करेंगे उस पर हमको पूरा जित्मिमान है।”

પછી મેં ખાનસાહેબને પ્રણામ કર્યાં. મને આશીર્વાદ આપીને બેઠી પડ્યા. વાતસત્યથી કહે :

“बेटी ! पता नहीं अब तुझे मिलनेका मौका मिलेगा या नहीं ! मगर तुमने मेरी इतनी सेवा की है उसका बदला मैं नहीं दे सकता। बेटी ! खुदा तुझे महात्माजीकी खूब सेवा करनेकी ताकत दे यही दुआ कहूंगा . . . ”*

* આજે એમના આ શબ્દો જ્યારે મારી ડાયરીમાંથી વાંચું છું ત્યારે એ દૃશ્ય આંખ સામે ખડું થઈ જાય છે. કારણ કે, અમારી આ મુલાકાત સાચે જ અખરી તીવ્રી, અને પૂ. ખાનસાહેબ પૂ. બાપુને ફરી ન મળી શક્યા. એ-દૃશ્યનું વર્ણન આજે એક દુઃખદ યદના રૂપે બની ગયું. અને

મે મારી ઝાયરી લખી અને ૧૧-૩૦ થયા છે દરેક રેશન પર લોકો દર્શન માટે તો આવે જ છે બાપુજી ૧૦-૩૦ વાગ્યાના બિધી ગયા છે હજુ સુધી તો બે રેશનો પર શાંતિથી લોકોએ દર્શન કર્યા છે

૮-૫-૪૭

(દિલ્હીથી પટણા થઈ કલકત્તા જતા ગાડીમાં)

આજે રાતના રેશનો પર બહુ ધમાલ ન હતી હું પાંચ સાત વખત બિધી હતી, પણ લોકો બહુ જ શાંતિ જાગવી રહ્યા હતા કનપુર અને અસ્દાબાદમાં પણ હજારોની સંખ્યામાં માણસો આવેલા પણ પ્રાંતિ જળવાઈ, અને ફડ પણ એકઠું થયું પરંતુ મેં મહિનાની આરંભની અસહ્ય ગરમીએ બધાને ઠીક ઠીક અકળાવ્યા છે બાપુજીને તો ૧૫ મિનિટ માથા પરનો બીનો રૂમાલ ગરમ થઈ જાય છે લૂ પણ મારી પેડે વાઈ રહી છે

સવારની પ્રાર્થના વગેરે નિયમ મુજબ થયું આખે રસ્તે બાપુજીએ ગમગમ બગાળી વાંચવામાં જ વખત ગાળ્યો છે થોડી આવેની ટપાલો જુદી કરી આપી હતી તે વાંચી ગાડીનો અવાજ હોવાથી મારે તપાસ આજે બંધ રાખ્યો

અસ્દાબાદમાં હુનરભાઈ અને મૃદુલાબહેન આવ્યા મારા માટે ભોજન બોજન લાવેના અને બાપુજી માટે બકરીનું દૂધ તથા કાચું ક લાવ્યા

બાપુજી માટે પ્રાદ્યમસ પર શાક બાકયું બે ખાખરા બાપુજીએ લીધા મૃદુલાબહેને બિહાર વિષે ખૂબ વાતો કરી મારી સાથે દિલ્હીના તાવરણ અંગેની વાતો કરી મોગનસરાઈ પછી બાપુજીએ માગી લીધી

જ્યાં એક 'ગાંધી' તો પ્રભુના દરબારમાં પહોંચી ગયા અને (સરહદ ૧) બીજા ગાંધીની પાકિસ્તાનમાં બચ કર કરેલી ચાલી રહી છે કાળ કેવો છે જાય છે ! હૃદયને પ્રાપ્તિ એ કે, પ્રભુ સહુને સન્માનિત આપે અને આપણા 'ગાંધી' બીજા 'ફરીર' અને બીજા અહિંસાના બહાદુર પૂત્રોને પ્રભુ મુક્ત કરે અને આપણને દુનિયાને માર્ગદર્શન આપના તદુરમ્ભિમય આગુણ્ય આપે

અને આરામ કર્યો. મેં કાંત્યું અને આપુછું સુતર હિનારું. આપુછું ૪-૩૦ થી ૫-૩૦ વાગ્યે પટના આવ્યું ત્યાં સુધી, એટલે એક કલાક કાંત્યું.

પટનામાં અધા પ્રધાનો આવ્યા હતા અને સ્ટેશન પર માનવ મહેરામણ હેલારા લેતો હતો. ટ્રેનની ખારીમાંથી નજર કરીએ તો કાળાં માથાં કીડિયારાની માફક ઊભરાયાં હતાં. બહેનો અને બાળકો પણ એટલાં જ હતાં. સાંજના ૫-૩૦ નો સમય હતો. એથી ફરવાને બદલે પણ સહુને નીકળવાની અનુકૂળતા હોય. ખૂબ ફંડ એકઠું કર્યું અને દિલ્હીથી પટણા સુધીનું જેટલું ફંડ હતું તે બધું જ (ગણ્યા વગરનું) દેવભાઈને સોંપી દીધું. તેઓ ગણીને અહીંની બેંકમાં ખાતુ છે તેમાં ભરી આવશે.

આપુછું અધા પ્રધાનો સાથે વાતોમાં મશગૂલ હતા. ટ્રેનનો ઊપડવાનો સમય થતો હતો. પણ સ્ટેશન માસ્તર ખિચારા નોકરિયાત માણસ રહ્યા. તેઓ આપુછુંના ઝખ્ખામાં આવીને પૂછવા લાગ્યા, “ ટ્રેન ઊપડવાનો સમય તો થઈ ગયો છે, પણ આપને જરૂર હોય ત્યાં સુધી કહો એટલે તે સમયે ગાડી ઉપાડીએ ” બીજા કોઈ જવાબ આપે તે પહેલાં જ આપુછું બોલ્યા :

“ તમે આ પૂછવા આવ્યા છો તેમા હું તમારો દોષ નથી નેતો. તમને તાલીમ જ એ જાતની મળી છે. તમે જેમ અહીં પૂછવા આવ્યા તેમ ડબ્બે ડબ્બે પૂછવા જરૂર? ને ત્યાં નહીં જાઓ તો તમારે અહીં પણ ન આવવું નેઈએ. હું કોઈ હાકેમ નથી અને આ પ્રધાનો તમારા હાકેમ ખરા, પણ મને કોઈ સત્તાથી મળવા નથી આવ્યા, કૌટુંબિક સાવનાથી આવ્યા છે. અને તેઓ ન આવ્યા હોત તો એમને હું કાંઈ કરી ન શકત. પણ લાગણીથી અમે વર્ષો નૂતના સાથીઓ છીએ તેથી જેમ આ આખી ગાડીમા કેટલાંય એવાં હશે કે પોતાના લાગતા વળગતા મિત્ર સગાંસંબંધી સ્ટેશનોથી પસાર થતાં હોય તો આવે તેમ આ લોકો આવ્યા છે. તમારી તો ફરજ છે કે, તમારા કાયદાની રૂએ તમારે જ્યારે ગાડી ઉપાડવાની હોય ત્યારે સીટી વગાડી જ દેવી નેઈએ. યજી ભલે ગમે તે મોટા હાકેમ કેમ ન હોય? સિવાય કે કોઈ કારણોસર તમને તમારા વડાઓએ કંઈ લેખિત પ્રોત્સાહ આપ્યો હોય. પણ ને એવું ન હોય તો તમારે તમારું રુટિન કામ કર્યું જવું નેઈએ. તો તમે પણ કેજવારો,

આ પ્રધાનો પણ કેળવારો અને પ્રજા પણ કેળવારો પ્રધાનોને જોઈને તમારે ગભરાવું ન જોઈએ એ તો પ્રજાના સેવકો છે એટલે જલ્દી તમારે તેમની પાસે નીડર બનવું જોઈએ અને પ્રધાનોએ પણ પોતાના ખાતામાં જે માણસો હોય તેને નોકરો ન સમજતા નાના ભાઈએ સમજવા જોઈએ તો જ આપણે સુખી થઈશું અને સાચી લોકશાહીને આનંદ માણી શકીશું એટલે જે નિયમ આ આગાહીમાંના મુસાફરોને લાગુ પડે છે તે જ નિયમ મારે માટે હોય જોકે એ નિયમ સંપૂર્ણતાએ પળાતો નથી એમ મારે કબજ કરવું જોઈએ દા ત અમારા જે ત્રણ જણને માટે આ ડબ્બો ‘રિઝર્વ’ રહે છે (ત્રીજા વર્ગમાં ફરવા છતાં) પણ એને માટે મારી પાસે ઉપાય નથી મારણ કે નહીંતર બધા જ માણસો આ ડબ્બામાં ચડવા માટે એટલે અમે જોતા સમયથી તેમની મારા પરની આ મહેરબાનીની રૂઢિ ચાલુ રહેતી આવી છે અને હવે તો તમને હું કપકો નથી આપતો તમે દુખ ન લગાડો. પણ આ તો આપણ સહુને એક શીખવા જેવો પ્રસંગ સાપડી આવ્યો અને તે બાબત હું ન કહું તો તમને શી ખબર પડે? અને (વિનોદમાં) હું તો શિક્ષક રહ્યો, એથી મારા સ્વભાવમાં એ છે કે, જ્યાં મારા અતરાત્રમાને મૂલ લાગે ત્યાં સુધાર્યા વગર નથી રહેવાતું ચાલે. તમને આટલી મિનિટ આપી અને હવે તમારી સગવડે તમે ગાડી ઉપાડવામાં સકાર્યો નહીં તમે લાગણી પૂર્વક કહેવા અને વિવેક કરવા આવ્યા છો તે હું સમજ્યો, છતાં મારા મનમાં આટલી વાતો કહેવાની આવી ગઈ તેથી કહી.’

પેલા ભાઈએ એકદમ બાપુજીને પ્રણામ કર્યા અને ઊંનટાના ‘પુશ થતા થતા કહે “મહાત્માજીની શી વિશાળતા અને નમ્રતા છે! આતુ કડક નિયમપાલન કરનારા દરેક ખાતામાં ફક્ત એક જ અમલદાર હોય તો અમારા નોકરિયાતોના સરકારો, નોકરિયાતોની સરળતા, અને નીડરતા કેટલી વધે? તો અમને અમારો દેશ લાગે, અમને અમારા અમલદારો કે પ્રધાનો સત્તાધીશો ન લાગે, પણ અમારા વડીલો લાગે પરંતુ મારા જીવનમાં અને અનેક નોકરિયાતોના જીવનમાં એવું બન્યું હશે કે, પોતાના ઉપરીઓની અગત સગવડ ન જળનાય તો એ નાના નોકરિયાતોના બેહાલ થઈ જાય છે એથી અમારા સ્વભાવમાં જ ઉપરીઓની અગત સગવડ, અમને જરા પણ મનમાં ન ગમતું હોય છતાં, સાચવવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે નોકરિયાત જીવનમાં પડ્યા પછી મારી ૪૫ વર્ષની ઉંમરમાં આવી નીડરતાનો, અને કડક

શિસ્તપાલનનો આ પહેલો જ દાખલો છે. એટલે જ તો મહાત્માજી દેશના રાષ્ટ્રપિતા કહેવામા છે, એટલે એમાં શું કહેવાનું હોય ?” ઘડીભર તો આ બનાવથી એકદમ શાંતિ છવાઈ ગઈ. અને સત્તાધીશોની વચ્ચે આ બનાવ બન્યો એટલે આપુજીએ આ નિમિત્તે સહુને એક પાઠ આપી નીધો.

પટણા છોડ્યા પછી પ્રાર્થના કરી. પણ પટણા પછીનાં સ્ટેશનોએ તો લોકો આપુજીનાં દર્શન કરવા માટે ગાંડા બની ગયા હતા. જયનાદો પણ કાન ફૂટી જાય તેવા થયા. આ શયરી રાતે દસ વાગ્યે લખુ ધું. પણ નાનાં સ્ટેશનોએ જ્યાં અમારી ગાડી બિભી નથી રહેતી ત્યાં લોકો ડંડાઓ લઈને પાટા ઉપર બિભા રહે છે અને આપુજીનાં દર્શન કર્યા પછી જ ગાડીને ચાલવા દે છે. એટલે આપુજીના પ્રતાપે ગાડી ઠીક ઠીક મોડી કલકત્તા પહોંચશે અને આજ આખી રાત જગલું પડશે એમ લાગે છે.

દસ વાગ્યા પછી આપુજી માટે ગરમ પાણી (સવાર માટે) કરીને થરમોસ લઈું. ગઈ કાલ અને આજ દિવસમાં પણ મને સ્વા નહોતું મળ્યું, એટલે કોફી કરીને પીધી, જેથી રાતના જાગી શકાય. ઓમિયોગાણુના પણ મારા જેવા જ હાલ થયા છે અને બિસેનભાઈ તો એક મિનિટ પણ લાંબા નથી થઈ શક્યા.

૯-૫-૪૭

(સવારના પાંચ વાગ્યે ગાડીમાં)

આખી રાત જગલું પડ્યું. પટણાથી કલકત્તા આવતાં ઠીક ઠીક હેરાન થયા. બિસેનભાઈની મદદ વિના જનતાને રોકવામાં મારા શા હાલ થાત તે કદપી ન શકાય. પણ બિસેનભાઈ ખૂબ મદદગાર અને જખરા છે. એકથી બીજા સ્ટેશન વચ્ચે ચાલતી ગાડીમાં હું તો લાંબી ચર્ચ જતી હતી. હજુ ફંડ પૂરું ન ગણાયું હોય ત્યાં બીજું સ્ટેશન આવે, પણ એ તો ફંડ ગણી હિસાબ લખી નાખે. એટલે એમણે આ વખતે ખરી મહેનત કરી.

નિર્મલદા રાતે અઢી વાગ્યે અમારી સાથે ઓચિંતા પહોંચી ગયા, ને ત્યાર પછીથી એમણે જનતાને સંભાળવાનો આજ્ઞ લઈ લીધો. અમે

ધણા વખતે મળ્યા એટલે મારા ઉપર તો પ્રેમનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અઠીથી પ્રાર્થના સમય સુધીમા તો અમે ખૂબ વાતો કરી પ્રાર્થના વખતે આપુણ બન્ના ત્યારે નિર્મલદાને જોઈને રાજ થયા

પ્રાર્થના પહેલા દાતણ કરતા કરતા આપુણએ કલકતાની હકીકત નિર્મલદા પાસે સાલળી

નિર્મલદા પણ કડક શિસ્તપાલક છે એમના બહેન અને માતૃશ્રી અરદ્ધાન સ્ટેશન ઉપર ૪-૩૦ વાગ્યે આવેલા જેમ બીજા લાઈમહેનો ખારીમાથી આપુણના દર્શન કરે તેમ આ બંને જોતા હતા તેનામા નિર્મલ । મને કહે “ આ માણ તને કંઈક પૂછવા માગે છે ” માણ અને બહેનને નિર્મલદાએ મારી ઝોળખાણુ આપી કે, આ છોકરી ગાંધીજીની પોતી છે નોઆખાલીની હમીયત તથા ખીજ વાતો કહી પણ મને તેઓની ઝોળખાણુ ન આપી હું સમજ કે નિર્મલદા ધણી વાર ધણુઓને એ પ્રમાણે કહે છે, એણે આ બહેનોએ પણ કંઈક મારે મિં પૂછ્યુ હશે તેથી કહેતા હશે, અને માણ તથા બહેને પણ ન કહ્યુ કે, આ મારો દીકરો છે, કે લાઈ છે અરદ્ધાન સ્ટેશન ગયા પત્રી — ગાડી ઉપડ્યા પત્રી — નિર્મલદા મને હ મેશા વિનોદમા અને લાડમા બુધ્ધુ કહેતા, એટલે તેઓ કહે “ બુધ્ધુ ! તુમકો એક ખાત ખતાઉ જિનકી સાથ મે ખાતે કરતા થા કે મેરી માતાજી ઔર દીદી થી ” હું તો અનાક બની ગઈ મે કહ્યુ “ શુ કહો છો ? ” તેઓ કહે “ આપુણના દર્શન કરના આવ્યા હતા ” હું જરા નારાજગીથી બોલી “ તમે એમ કેમ કર્યું ? આપુણ તેમને મળીને કેના રાજ થાત ? ” તેઓ કહે “ આટની બધી મેદનીમાં જે લાઈમહેનો હતા તે બધાને જે રીતે દર્શન થાયન્તે જ રીતે મારા માતા અને બહેનને થાય, તેમા જ આપુણની અને મારી શોભા છે મે પણ તેઓને ના કહી હતી કે, તમે મનુને કંઈ પણ ઝોળખાણુ ન આપશો તારી વાતો મે તેમને કરી હતી તેથી તેઓ તને જોવા ઇચ્છતા હતા એટલે તારી મુલાકાત કરાવી દીધીને । તારી પણ તેઓને મળવાની ઇચ્છા હતીને ? ” નિર્મલદા તરફ મને માન તો હતુ જ, પણ આ પ્રસંગથી તો એમના તરફ મનમા ખૂબ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો મે આપુણને વાત કરી તો આપુણ કહે

“આવા જ સાથીઓની હું શોધમાં છું. તેં ગર્ભ કાલે પેલા સ્ટેશન માસ્તરનો પ્રસંગ જોયો, અને આજે આ નિર્મળઆણુનો પ્રસંગ જોયો. નિર્મળઆણુ તો ત્યાગી માણસ છે એટલે એમને એ જ શોભે.”

પ્રાર્થના પછી આપુણના બંગાળી ગુરુ નિર્મળદાસની સાથે આપુણે બંગાળી પાઠ કર્યો, અને બંગાળીમાં પ્રગત કરી છે કે નહીં તેની એક વિદ્યાર્થીની જેમ તેમણે પોતાના ગુરુ આગળ પરીક્ષા આપી. નિર્મળદાસ તો આપુણની બંગાળીમાં થયેલી પ્રગતિથી ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા :

પ્રશ્ન—તમારી અહિંસા જોએને ગળે ઊતરી છે તેવા હિંદીઓને લીગના મુસલમાનો મારી નાખશે, કાગલ કે આગેવાનો આવા ગુંદાઓને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હથિયારો પૂરાં પાડે છે. એટલે તેમની આગળ હારી જ જશે.

બાપુજી—આ માની લેવામાં આવેલી કાલ્પનિક હકીકત છે. આગળથી ભયંકર કલ્પના કરીએ તો તો માણસ કૃત્રિમ આગળ ન વધે. અને આમા જે કાંઈ વનૂદ હોય, તે ને પ્રાંતિક સરકારના વહીવટ પર દીકાર્ય બને છે. પણ આ ભતતની માન્યતા કે મારી પાસે આવેલી હકીકત છતાંય, મારા વિચારો જરાય નબળા પડતા નથી, પણ ઊલટાના હું મારા વિચારોમાં મક્કમ થતા જાઉં છું, કારણ કે અહિંસા જેવા હથિયારમાં જે જોરાવર તાકાત છે તે શક્તિ અણુઓબની છેલ્લી સોધ થઈ હોવા છતાં તેમાં નથી. અને હું કહું છું તેનો હુકમપૂર્વકનો પ્રભાવ પડે તો તો હું નાચું. પણ તેવું નથી, અને છતાં મારા સિદ્ધાંતોને પોતાના મન ફાવતો અર્થ કરીને પાળે તો તેમાં હું શું કરીશ? ઉપદેશકની તે જવાબ-દારી નથી. બહુ તો તમે એમ કહી શકો કે, હું અહિંસા સીખવવાની જોઈએ તેટલી શક્તિ ધરાવતો નથી. એમા તો એટલું જ બની શકે કે, આપણે ઈશ્વરને પ્રાર્થાએ કે મારા પછીનો અહિંસક ઉપદેશક વધારે શક્તિશાળી થાય અને પોતાના કાર્યમાં સફળતા મેળવે.

પ્રશ્ન—અમેલે હિંદમાંથી જશે, એટલે તેમનું લશ્કર પણ જશે. પછી તો ચોતરફ અધાપૂંધી ફેલાશે. તો આપ એમ નથી માનતા કે, હિંદના રાષ્ટ્રવાદીઓએ તુરત જ હથિયારો ચલાવવાની તાકીમ લેવી જોઈએ? નહીંતર એવો ભય છે કે, પાકિસ્તાન થાય કે ન થાય છતાંય લીગના જુલમમાં કચડાવું પડશે. અને સામ્યવાદ ડેલ્ફિયાં કાઢી રહ્યો છે તે આ અધાપૂંધીનો લાભ ઉઠાવશે. એ સમયે તમે વ્યક્તિના અંગત

બચાવને માટે હથિયાર વાપરવાની છૂટ કેમ ન આપી શકે ? અથવા તમારી અહિંસાને સુધારીને કઈક નવું સ્વરૂપ આપે તો ?

ખાપુજી—પહેલી વાત તો એ જ છે કે, રાષ્ટ્રવાનીઓ, આગેવાનોને મુસ્લિમ લીગથી ડરતા હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે તે શરમજનક ખીના છે અને પોતાના ગૌરવભર્યા નામને લગ્નવે છે મુસલમાનો પણ હિંદીઓ જ છે. અને ખીબ હિંદીઓમા જે રાષ્ટ્રભાવના છે તે તેમનામા પણ ફેરાય એ જાતની તેમની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ અથવા તો નેતાઓએ કહી દેવું જોઈએ કે, તેમનો અહિંસા પરથી વિશ્વાસ ઠીકી ગયો છે તો પછી તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ—રાજકીય વ્યવસ્થા—જુની રીતે ધકીને તે પ્રમાણે આજુ જોઈએ. પણ ધોળીતા ફત્તરાની માફક, નદી ધરના નદી ધાટના, તેણે તો ન જ બનવા પામતું જોઈએ મારે પોતાને માટે તો, મે ઉપર મ્હું તેમ, કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર મારા વિચારમા થયો જ નથી પણ આ રી બચકર હિંસા દેશમા જોડલા જોરથી ચાલી રહી છે તેટલા જ જોરથી અહિંસાની શ્રદ્ધા મારા મનમા તો તીવ્રપણે ઉત્તરોત્તર દંઠ થતી જાય છે અહિંસા કેવળ તાત્કાલિક સિદ્ધાંત નથી, પણ હેલ્લા સાઠ વર્ષના અનુભવ પછી અનુભવાયેલી નક્કર હકીકત છે જે માણસે સુદર મીઠી કરી ખાધી હોય, અને તે ફળની મીઠાશ અનુભવી હોય, તે જ ફળને કડવું છે એમ કહેવાને કઈ રીતે તેને સમજવી શકાય ? જે લોકો કહે છે કે આખાના ફળ કડવા છે, તો તેમને માટે એટલું કહી શકાય કે તેમણે કરી ખાધી જ નથી, પણ તેના જેવું કઈં જ ખીલું ફળ ખાધું હશે અને તેને કરી માની લીધી હશે સામ્રાજ્યવાદીઓ. જૂની રીતે કંઠાય કાર્ય કરતા હોય અને અધાપૂધીને દુરુપયોગ કરવાનો જૂની રીતે પ્રયત્ન કરતા હોય તે વાત મ્હાંય માની પણ લઉં, તોજાય હું તો ચોમગી ચોમગીને મ્હેવાનો છું કે, અહિંસા કોઈથી ગમરાતી નથી ”

અમારી ગાડી પ્લેન્ફોર્મ ખાતી ન હોનાથી દાવરા સ્ટેશનની નજીક લગભગ ક્વાર્ટર પડી રહી એટલે તે દરમિયાન મે સમાન પીક કરી લીધા અને જતાં જ જરૂરિયાતનો સામાન સાથે રાખવાનો જુરો કર્યો ખાપુજીએ આપેના અગ્રોના જતાઓ લખ્યા નખેતું સમજાવતું ત્યાં નિર્મળદાની મદદ લઈ તેથી જલદી લખાઈ ગયા

એ પછી રો ફાદુ અને રો નાયમર મારફત દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રજાને એક લેખિન સંદેશો મોકલ્યો :

“ફિલ્ડ માર્શલ સ્મટ્સ દક્ષિણ આફ્રિકામાં માથાત્થ સરકૂતિના ટ્રસ્ટી છે પરંતુ મારી આશા છે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા એશિયાના વતનીઓ અને આફ્રિકાના વતનીઓને કચડીને આ સરકૂતિ ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન નહીં જ કરે. સાચું પૂછો તો દક્ષિણ આફ્રિકાએ આ ત્રણેય સરકૂતિના સુમેળનો આદર્શ નમૂનો બતાવવો જોઈએ.”

“ત્યાં વસતી ગોરી પ્રજાથી હું સારી ઘેડે માહિતગાર છું અને તેમાંના ઘણા મારા મિત્રો છે. તેમને પણ નમ્રતાપૂર્વક પિનતી કરીશ કે, તમે રંગની સામેનો પૂર્વગ્રહ છોડી દો અને તમારા પ્રતિનિધિઓને કંફેડી સ્થિતિમાંથી બચાવો. હું તો માનું છું કે ગોરી પ્રજા પડદામાં રહી આફ્રિકાની બીજી પ્રજાથી અળગી રહેવા માગશે તો બલિષ્ઠતા તેઓના હાથમાં કાળું રહેવાનો નથી અને આવા અણુપ્રદિત વળણથી ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળશે, ત્યારે ડાહ્યા પુરુષો આ ઝગમગાટી આફ્રિકા ટાળવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.”

“આફ્રિકાની પ્રજા જો સહકાર આપશે અને સત્ય-અહિંસાને રસ્તે જશે, તો તેમાંથી સહુને માર્ગદર્શક નીવડે તેવો બાઈચારો કેળવવાનો યશ ખામી જશે પણ ત્યાં વસતા જે હિંદીઓ પોતાની કોમની એકતામાં અને વ્યવહારમાં ભગાણ પાડવાનો પ્રયત્ન કરશે તે પોતાને પોતાના દેશને અને પોતાની કોમને મથકર હાનિ પહોંચાડશે, અને સત્યાગ્રહની લડત જોઈએ માટે ચાલુ કરવામાં આવી છે તેને તથા સ્વતંત્રતાને લગ્નવશે માટે જોઈએ સત્યાગ્રહની લડતમાં ભાગ લીધો છે તેઓને પણ મારી સલાહ છે કે, એ ભવ્ય શબ્દને, કે જેનો અર્થ સત્યનો આગ્રહ થાય છે, તે સિદ્ધાંતને મૂશ્મતાથી વળગી રહેજો એવા સત્યાગ્રહી કૌંસ હાગના જ નથી અને હિંદીઓનું સ્વમાન ભળવવા આ લડત જે વર્ષોથી લપાટી છે તે સત્યાગ્રહીઓની મદદે હિંદ હંમેશાં ભરતુ જ છે.”

[ઉપરની ડાયરી સવારના માડીમાં લખી હતી. અને હવે આ રાતે બાર વાગ્યે શોદપુર પહોંચ્યા પછીથી લખુ છું]

સના ૭ વાગ્યે અમે હાનરા સ્ટેશન પર આવ્યા સ્તીરામાયુના બાઈ ડિલીશમાયુ અને શોદપુર આશ્રમના બીજા કાર્યકર બાઈઓ બાપુજીને લેના આવ્યા હતા ત્રણ જગ્યાએથી માપુજીને રહેના માટેનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું શરદમાયુને ત્યાંથી, મિત્રવા પાર્કમાંથી અને ૧૦ મિથાનમાયુને ત્યાંથી કેમ કે પ્રાર્થનામાં લોકોને શોદપુર આવવું ઘણું દૂર પડે અને કંઈયું હોવાને કારણે વ્હાલ્ય લોકો હેરાન થાય પણ

બાપુજીએ તો શોદપુરમાં બેઠેલાં પસંદ કર્યા જતાં તે તો બાપુજી
 બે દહાડાથી ગાડીમાં હોવાને કારણે કર્યા નહતા, એટલે ફરવા લાગ્યા
 મેં માથે, સ્નાન અને બાજુ તૈયારીઓ કરી ફરવામાં ચાલુ, મા,
 (સતીશભાઈના પત્ની), સતીશભાઈના (મંગળાલ ગાંધીના પત્ની),
 દિલીશભાઈ, સતીશભાઈના પુત્રી અને પૌત્રીઓ એમ ઘણા હતા.

સુશીલામહેન પં પછી નોઆખાવીથી આવ્યા છે તેઓ મુખર્જી
 જવાના છે માલિશ, સ્નાન બાદ બોજનના સમયે પણ મોટું ટાણ
 બાપુજીની આસપાસ બેઠું હતું અને તેઓની પાસે ઝનકતાના દુધ
 અંગેની વાતો સાંભળી હું તો ખૂબ કામમાં હતી અને રસ્તાના
 કપડાંનો ટગલો ધોવાનો હતો, તેથી બાપુજીને ખાનાનું આપીને ચાલ
 ગઈ હતી બોજનમાં બે ખાખરા, શાક અને દૂધ આપી સલીધું.

મદાનસામહેન (જમનાલાલજી બજાજના પુત્રી) અહીં રહેવા
 આવ્યા છે ખૂબ મજાનારા છે અને મને મદદ આપના માટે કાળજી
 રાખે છે તેમની સાથે ખૂબ વાતો પણ કરી તેમણે જ બાપુજીના
 પગે બપોરે ઘી ધર્યું બાપુજી તો ફક્ત અર્ધો જ ક્યાંક આરામ કરી
 શક્યા લોકો એટલા બધા એક પછી એક આવ્યા કે, સહુની વાત બબ્બે
 મિનિટ સાંભળે તોપણ ક્યાં વાત જાય? પ્રકૃત્યદા અને મિરલાલ
 આ બા પ્રતિકે એસ કમિટીના સભ્યો ચાર વાગ્યે આવ્યા આજે હું
 કોઈની સાથેની વાતો સાંભળી શકી નથી, કારણ કે મપોર સુધી ખૂબ
 કામ રહ્યું બપોર પછી મને પણ અહીં રહેતા કુટુંબીજનો મળવા
 આવ્યા એટલે તેઓની સાથે ગપસપ માટે પણ બેસવું પડ્યું.

સાને બાપુજીએ ફક્ત દૂધ જ લીધું બાકી કાતનાનું વ નિયમ
 મુજબ ચાલ્યું આજે ટાગોરની જન્મજયંતી છે, એટલે પણ લોકો ખૂબ
 આવે છે પ્રાર્થનાસભામાં ગુરુજીની જમી મંદી મંગાળીઓ જાને
 માટે પ્રખ્યાત છે એ રીતે સુન્દર રંગોળી પણ કરી હતી.

પ્રાર્થનામાં ગુરુદેવના 'હિસાપ ઉન્મત્ત પૃથ્વી' અને 'એકલા
 થલો'નું ભજન ગાયું.

બાપુજીએ કહ્યું

“અહીં તો ઓચિત્ત જ આવાના બન્યું. અહીં આવાનો મારો આગળથી થઈ કાર્યક્રમ ન હતો. પણ અહીંથી અનેક મિત્રોનો આવક થયો કે મારે કલકત્તા આવવું એથી મને પણ થયું કે, નોઆખાની અને બિહારમાં જે કામ કરવાને હું ગયો તે જ કામ આગળ ચલાવવા કલકત્તા જવાનો મારો ધર્મ થઈ પડે છે

“અહીં જેમની જમીને મુરોક્કિત મીને શણગારવામાં આવી છે તે ગુરુદેવની આજે જન્મતિથિ છે અને હમણા જ તેમજે લખેલા બે શીતો તમે સાંભળ્યા મહાપુરુષો સ્વીય મરણ પામતા નથી અને તેમજે આરબેલા કાર્યો આજી રાખી તેમના નામને હલ્લન્યાય રાખવાની આપ ની સંજીવની ફરજ છે આજનું ભગવદ્ અત્યારે જે સંયોગોમાંથી આપજે પસાર થઈ રહ્યા છોએ તેને અનુરૂપ છે ભગવદ્ મા પ્રિઈશ્વરને પ્રાર્થના કરો છે કે, હે પ્રભો! તુ અમને અવારામાં ની પ્રકાશમાં લઈ જા, અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ જા અને દુષ્કર્મમાંથી આનંદમાં લઈ જા આજ મત્ર કીને તેમજે નીનબધુ ઓન્દુજ અને પિયસનને દક્ષિણ આફ્રિકા જરા મારે વિદાય કર્યા હતા આખી દુનિયામાં ગુરુદેવના અને જાનતા અને શિષ્યો ધયા હશે તેમાં સંજીવની મોખરે આ બે જાણા હતા આપણા દેશમાં અનેક મુશ્કેલી, મુનિઓ, વિદ્વાનો થઈ ગયા, અનેક શ્રેષ્ઠ વાતો અને ઉપદેશો તેઓ આપણને આપી ગયા છે. તે પ્રમાણે આપણે જો ચાનીએ તો હિન્દુસ્તાન એક સાક્ષિની મૂંઝવણ તરીકે પડાય તમે સહુ જાણો છો કે એક સાક્ષિત્રિમ પર મે અને ત્રીણા સાહેબે સહી આપી છે બિહારના હિંદુઓ અને નોઆખાનીના મુશ્કેલીમાં સાદ રાખે કે, જો તેઓ સાક્ષિ નહીં જાણે તો મારે આમરણ ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડી થઈ જશે કારણ કે હિન્દુસ્તાનમાં મે મુસ્લિમોની એવી સેવા કરી છે, અને હજુય ૮ હજાર પૂર્વકની સેવા કરી ગયાનો દાવો મુંઝવણ, એટલે મને એ અવિમાર આપોઆપ મળી જ જાય છે. ક્વિ હમણાં મુંઝવણ છે તે સાદ રાખજો કે, ‘મજહબ નહીં સિંખાના આપસમે જર રખના’ આ કીને હૃદયમાં ઉતારી, આચરણમાં ઉતારી, હિન્દુસ્તાનને ભાઈચારાની અને મુરેકશાક્ષિની મૂંઝવણ બનાવજો

“અમે તે હવે લગભગ સત્તા ઊગતે જશે તો હું તમને મળુંને ખાસ સૂચવું છું કે, આપણી વચ્ચે કાંઈ મતભેદ હોય તો સાથે બસી ચર્ચા કરીને તેનું ચોક્ક નિરાકરણ લાવીએ તેમાં જ આપણી શોખા છે પરંતુ આપણા ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના કાંઈ અમે તે પાને લઈ જઈએ તેમાં આપણી શોખા નથી એથી તો આપણી આચરણ અને નમનાઈ જાહેર થશે અને તેથી આપણને દેવો ગેરકાયદો થાય તે અમજદાર બોલવાનો

વિચારશે તો તુરત સમજઈ જાય તેવી હકીકત છે. બ્રિટિશોને પણ દુ નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકાર કે, તમે અહીંથી જોડયા વહેતા જઈ શકો તેવા જાએ. તેમા જ તમારું અને અમારું થય છે. અમે અમારું ધરમેળે પતાવી લઈશું અમારે ખાતર તમે મહેરબાની કરીને ન રોકારો.”

પ્રાર્થના પછી બાપુજી થોડી વાગ દુર્ગા અને ૬-૩૦ વાગે શરદમાસુ આવ્યા તેમણે રાતના દસ વાગ્યા સુધી બાપુજી ગાયે એના મસજત કરી. વાતોનો સાર તો એ જ હતો કે, “અમારે ઔદીનીય સામેના પૂર્વઝડો ઝોડીને સડુએ દેશના હિતમા વિચારવું જોઈએ અને હુપી ઝરીઓ નિદોષો ઉપર ભોમય છે તે બધું ‘વાગે’ના પ્રતાપે જ તેમા નિર્મિત સડન કરવું પડે છે. મરણ કે જોડો પક્ષના આગેમનો છે તેને તો કોઈ મારા નવું નથી જો તેઓ આ રીતે મરતા હોય તો મને વાધો નથી જ્યે દુનડો કરાવે. પણ આ તો નામદીર્ઘનું લક્ષણ કહેવાય.”

જોડે દુ તો મારું કામ પતાવીને બે દાડાની મસાફરીનો ખૂબ થાક હતો એવે હેતુ થાકીને બિઘી ગઈ હતી. શરદમાસુ ગયા પછી બાપુજીએ મને બિઘડી અને પગ ઘોતા ઉપર મુજબતી વાન ગાયરીમા ટાકી લેવા કહી

લગભગ અગિયાર વાગે બાપુજી પથારીમા પડ્યા બાપુજીને તેન વસ્તુ મદદસામઢેન અને સતીશમાસુના પુત્રી દીદીમશ્વિનહેને, શુ ન મહેને પગ દવા થા

મે તો એ- બિઘ ધી લીરી હતી એટલે બિઘ બિઘી ગઈ બાપુજીનું સ્વતર ઉતાડું. મારો ગીતાપાઠ લખ્યો બાપુજીની ગાયરીની નમ્ય ધી, મારી ગાયરી પૂરી ધી ૧૨-૧૫ થયા છે. હવે સ્વા જાઉં છું.

૧૦-૫-૪૭

રોહપુર આશ્રમ (૧૯૬૧)

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના આજે પ્રાર્થનામા બજત મતીગબાજુનાં પોત્રી ગમનમહેને ગાયુ. બાપી આખી પ્રાર્થના અને ગીતાજી વ બધું નિયમ પ્રમાણે મે કરાવ્યું પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ દયામના

કેટલાક કાગળો જોયા શીદ સાહેબે લાખો કાગળ લખ્યો છે તે જોયો.
મેં મારું રોજનું કામકાજ પતાવ્યું

મુસ્લિમ લીગના મત્રી અને તેમની સાથે બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ
હતા તેઓ આપણને કહે, “આપ તો બુદ્ધ ભગવાને અને પેગમ્બર
સાહેબે અદ્વિસાનું જે કામ કયું છે તેવું જ કામ કરી ગયા છો
અને લોકો આપને તેમના અતાર માને છે આપે કનકતાની
અશાંતિને દારવાની કે અને મિદાગમા પણ અમાગ લાઈઓને શાંતિ
મળે એમ કરવાનું છે ”

આપણ — પહેલી વાત તો એ કે, તમે મને બીજા બુદ્ધ કે
પેગમ્બર ખરી ગયા છો તે જ ભૂન છે મેં એવો દાવો કયો કર્યો
જ નથી હું તો એક મામૂલી આદમી છું હા, આપણા ધર્મશાસ્ત્રોએ
અને મહાપુરુષોએ જિંદગીના જે મિદાતો ઉપરથી તે પ્રમાણે ચાલવાની
હું જરૂર કોશિશ કરું છું અને કેટલેક અરો હું અકાળ પણ થયો છું
છતાં પણ હું કોઈ દની પુરુષ છું અથવા તમાગ પ્રતાપ બિચા પ્રાગ્ને
હું એવો માગે દાવો નથી હું તો હિંદુ કહે કે મુઘલમાન અથવા
માનવમાનવો મેં હું માગે એ ધર્યા છે ખરી કે, અત્યારે જે
ખૂનખાર જગ અદરોઅદર એક જ દેશના ભાઈમહેનો વચ્ચે ચાલી
રહ્યો છે, તેને મટાડવાની મારામા શક્તિ પે। યામ તો હું રાહ ચાઉં
ખરો કૃષ્ણ ભગવાન કે બુદ્ધ ન જેવા અનેક મહાપુરુષો મશ્વિગતતાર
થઈ ગયા અને તેઓમા શાંતિ તથા મખ લાનવાની દેની નમિત્ત દત્તી
એમ આપણા શાસ્ત્રો કહે છે પણ હું હજુ શાંતિ આપી નથી શકતો,
એટલે એનાથી તમે સદજ સમજી શકો કે હું દેની પુરુષ તો નથી
જ અને એવો કૂનજી થાઉં તો હું એક મિનિટ પણ આ દુનિયામા
નબી ન જ શકું હું તો મેં જે મત્ત અને અદિસા આગ્નિના નતો
લીધા છે તેની કમોડીએ ચાલો છું ખરો તેથી જ તો હું નોઆખાની,
મિદ્દાર, દિલ્લી ફરી અહીં આગો છું અને તેમા જ હા તો દરબુ
છે નહીતર મરતુ છે તમને બે એમ લાગતુ દોષ કે, ગાંધી કહે છે
તેમા અમને વિશ્વાસ છે અને ગાંધીની કનકતામા જરૂર છે, તો

તમને સહુથી પહેલાં તો મારી એક નમ્ર વિનંતી કરું કે સૂચના કરું તે, કહો તો, કરું.”

પેલા ભાઈઓ કહે, “હા, આપ અમને ગમે તે હુકમ ફરમાવી શકો છો.”

આપુજી — તો પહેલી વાત તો એ છે કે, તમે જે સંસ્થાના પ્રતિનિધિ છો કે કાર્યકર છો તે સંસ્થાને જે વફાદાર રહેવા માગતા હો, તો તમારે ઝીણાસાહેબને પૂછવું જોઈએ કે, પંચાય, સરદાર, નોઆખાલીમાં હજારો હિંદુઓ મરે છે, હજારો બહેનોની આયર લૂંટાય છે અને તમે તો ગાંધીની સાથે શાંતિપાત્રેકામાં સહી કરી છો. તો તમે દિલ્હી શા માટે બેઠા છો? તમારી સંસ્થાનો એકેએક કાર્યકર શા માટે હિંદુઓના રક્ષણ અર્થે ખડે પગે બિભો ન રહે? જે તમારે મુસલમાનોને બચાવવા જ હોય તો આ બધા હિંદુઓને રક્ષણ આપવું જ પડશે. અને તમારે તો, ઝીણાસાહેબનો હુકમ આવે કે ન આવે, પણ નોઆખાલીમાં જઈને બેસવું જોઈએ. હિંદુઓને એ પુરવાર કરાવી આપો કે, તમે અમારા ભાઈબહેનો છો અને જે કેઈ મુસલમાનો ધર્મને નામે તમને મારશે તો પહેલાં અમે મરીશું, પણ તમારું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરીશું. તમારી મા, બહેન, દીકરી તે અમારી જ મા બહેન દીકરી છે. આ વાત તેમને ફક્ત મોઢેથી કહીને નહીં પણ આચારમાં લાવીને જે તમે કરી જતાવો, તો હું તમને ત્રણેયને કરું છું કે, તમારો ધર્મ તમે બચાવશો, તમારી સંસ્થાને ઝગમગતી કરશો; તેની અસર આખા દેશમાં થશે, અને તમારા નેતાઓ તમારાં આવાં મુદ્દા કાર્યોથી શોભશે. આજે તમારા નેતાઓ — તમારી સંસ્થા, દુનિયામાં અજાણ્યામણી થઈ ગઈ છે. તેને જે તમારે મજબૂત કરવી હોય, દિંદના મુસલમાનોને મુખ, સંપ, શાંતિથી રહેવા દેવા હોય, તો આ એક જ રસ્તો છે, બીજો નથી. હું જાણું છું કે, તમને મારી વાતો નથી ગમવાની. પણ સાચું લાગે તે ન કરું તો હું તમને બેવશ નીવડ્યો ગણાઉં, કારણ કે હું તો તમને સજુને માગ મિત્રો અને મારા ભાઈઓ જ માનું છું. એટલે મિત્રધર્મ અને ભાઈનો ધર્મ મને સાચું કહેવાની ફરજ પાડે છે.”

આપુછએ પણ સનારના પહોઠમાં જ સ્પષ્ટ શબ્દો આ ભાઈએને સંભળાવ્યા તેઓ તો એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર સાંભળી રહ્યા અને આપુછની વાત પૂરી થઈ કે તુરંત જ એકદમ ઊભા થઈ એમ્બુ મહા મહેનતે સીઢાર્થ કે, “અમે અમારી મેરા રાજ્ય હશે તેટલી આપીશું ” રમે આપુછ કઈ ખીન્તુ સંભળાવશે તો ? આરી ધાસ્તી પણ કદાચ એમના મનમાં હોય ! એટલે ‘અદાગ’ કરીને ચાલ્યા ગયા

મે આપુછને માથમાં કહ્યું “આપે એ લોકોને આપ્તુ સંભળાવ્યું, પણ ડોઈ એમ મોલ્યું કે, અમે અત્યારે જ ઝીણાસાહેબને લાવો તમારી સામે જ લખીએ ? અને આપ્તુ અડી ‘માખણ’ લેરા આવે છે કે આપ ગહુ સારુ કામ કરો છો એમ શામા ભનુ મનવે છે ”

આપુછ કહે “એમ ભનુ ન મનવે અને કામ ગતા થાય એટલા જ માટે મે આજે તેઓને સ્પષ્ટ સંભળાવ્યું હવે બેઠે એ કામ તો કરવાના નથી, પણ અડી આનીને મને બુદ્ધી કે પેગમરની ઉપમા આપી પોતા પરનો બોલને સાચ કાઢી નામે છે તે તો નીં કરે ! મારા મનમાં ભર્યું હતું તે મારે કહેવું જ રહ્યું હું તો કામનો બૂખ્યો છું, વખાણનો નહીં હમેશા જે મોઢે મહુ રખાણ કરે તેના પર બહુ વિશ્વાસ ન રાખવો તેના કરતા હું જેઓ મીઠા કરે છે તેઓને મારા હિતે-છુ ગણુ છું કાગણુ કે મારી બૂનની તેઓ મીઠા કરીને મને ચેનવે છે, અને તેમાંથી જ મને પક્ષોને અગમ્યપરસ શપ્થો પહોચે છે ન તો મીઠા કરનારાઓ સુધરી જાય છે, અથવા તો જેની થતી હોય તે બૂનમાં હોય તો સુધરે છે ”

પછી હિસા-અહિઅની વાતો નીકળતા આપુછ કહે, “શરાની અહિસા પોતાના રોજના જીવનમાં જેને અપનાવી હોય તેણે પોતાનામાંથી નિગાશા કે નામદારી ભરેના વિચારોનો સદતર ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને ઝીણામાં ઝીણી વાતમાં પણ પોતે સાવધ રહેવું જોઈએ ડોઈની ધાકધમખથી તે દમર્ષ ન જ જાય હિદુસ્તાનમાં આરા શરાઓની કંઈ ખામી નથી તોપણ આજે દુનિયા કદાચ એમ પણ કહી શકે છે કે, હિદુસ્તાનીઓ પાસે હથિયારો ન હતા એટલે વાપરતા કથાથી આપડે ? પણ મારા કરતા મરનામાં ઢેવી મહાદુરી રહેતી છે ? આપણને

પરદેશીઓએ કાયર દરાખ્યા કે એટલે આપણે તે માન્યતાને દૂર કરવી જ જોઈએ પણ તેને બદલે અત્યારે જિંદગી આવી રહ્યું છે માણસનું માનસ એવું છે કે, ઘણી વાર માણસને જોવા કહેનામાં આવે છે તેવો તે ન હોના છતાં પરાણે ઠોકી મેસાડેન વાતો માણસને મગજ પર અસર કરે છે, અને તેવી અતે માણસ તેવો મની બન્ય છે અગ્રેજોએ આપણી ઉપર દોઢ સો વર્ષ રાજ્ય કરીને આપણને શક્તિ વગરના છીએ એમ કહી, આપણે શરૂ હોના છતાં અત્યારે શક્તિ વગરના બનાવી મૂક્યા એમણે આપણો આત્મવિશ્વાસ ટાણી લીધો છે ”

એ વાગ્યાથી નોંઠા આનંદ સર થવા છે શરદમાસ મનુભાઈ બીમાની, યાજ્ઞભાઈ મિરના હુદુમ આવેતું મિરના હુદુમની બહેનો રૂ. ૬૩૦૦ નોઆખાની ૬૬ માટે આપી ગયા મે તે ચારુદાને તુરત સોપી દીધા યાજ્ઞભાઈ (કાકા કાનેનદરના દીકરા) સાથે અડધાક વાતો કરી આજે મને જમણી તરફ પેગમા સખત દુખતુ હતું સાંજે થોડોક તાન પણ હતો એટલે શરદમાસની સાથેની વાતો વખતે બેસી ન હતી

પ્રત્યનમા એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો

પ્રશ્ન—હિંદુઓ અને મુસ્લમાનો વચ્ચે વૈમનસ્ય શે / શેજ વધતું બન્યું છે તે જોતા બંને યામ પરસ્પર બાઈચારાથી રહી શકશે ?

બાપુજી—આજે બંને કામ વચ્ચે જે દુઃખનાવટ ચાલુ થઈ છે, તે હંમેશાંને માટે કનીય ચાલુ ન રહી શકે આજે તો બંને કેમોમા યોગ સમય માટે પાગલપણ આવી ગયું છે છતાંય હિંદુ અને મુસ્લમાન આખરે તો બાઈઓ જ છે જો તેમ નહીં આવે તો હિંદુતાનમા બંને ધર્મો હરાઈ જશે અને કામો આઝાદીના કામની જગતને આ નજીવા પ્રેમભાવમા વહેલી નાખરા

બગાજના જે બાગલા પડે તો તે માટે બગાડી અસ્થિમ બદુમતી વહેશે એવું જ નથી રડુદાડ જે મુસ્લિમ સરકાર છે તેની જવાબદારી રહેશે મુકરાવની સામેબની જગ્યાએ જે પગે પ્રધાન હોય તો આરા બાઈઓને હુ બલમાનનો બનાવ બની જવાનું જ હું હું હું તમે જોવા બગાડી છો તેમ જ હું બગાડી હું આપના ધર્મો નહીં દોષથી આપો કઈ જુદા થઈ જતા નથી તમે બીજું બધા એક જ બારા બોલીએ છીએ આપણને બંનેને જે જ સરકારનો વારસો મળે છે

જે બગાળનું છે તે આપણા સહુનું સહિયારું છે, અને તે માટે આપણે મહુએ એકસરખું ગૌરવ લેવાનું છે બગાળ એ બગાળ છે, પન્નબ નથી, મુબઈ નથી બીજું કશું જ નથી ને મુહરાવડી સાહેબ આવુ વડગ અખત્યાર દરે નો હુ બગાળમા બમેય તેમની સાથે ફરવાનું માથે લક અને તે બી જગ્યાએ હિંદુઓ સાથે ચર્ચા કરવા અને તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કરવા તૈયાર છું હિંદુઓ અને મુસ્લમાનો લોઈ કર્જનના મમયમા ટ્રી બહાદુરીથી લડ્યા હતા ? જેથી તેમણે કરેલી યોજના પડતી મૂકી પડી હતી અને ને એકતાનો નિરોધ કરનારો એક પણ હિંદુ નહી જડે મારો અવાજ ને હુ મુહરાવડી સાહેબને પહોચાડી શકુ નો હુ તેમને મારી નહ સૂચના મૂકુ કે, તમે જેમ કહો છો તેમ ને હિંદુસ્તાનને વફાદાર રહેવા માગતા દો, તો તમે મુસ્લમાનોને કહો કે તમે હિંદુસ્તાનના ભાગના પડાવવા માગો છો તો ખુશીથી પાડો, પણ તે પહેલા મારા શરીરના કપકા કરો મે નો આજે સવારે મારી પારે ભીગતા મત્રી આવેના તેમને પણ આ વાત જહેની બગાળના હિંદુઓમા ડર પેસી ગયો છે, જેવો બિહારના મુસલમાનોમા છે, પણ બિહારે નો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું શક્ય કર્યું છે જ્યા પ્રેમ છે ત્યા કોઈ ભતના બેદબાવને સ્થાન જ હોતુ નથી

પ્રાર્થનામાથી આજ્યા ૧૪ી મુહરાવડી સાહેબને પત્ર લખાવ્યો ખૂબ સ્પષ્ટ અને સાફ શબ્દોમા તેમને તેમની જવાબદારી બતાવી હતી.

રાતે નિર્મલના એક મિત્ર શ ૫૦૦૦ આપી ગયા. પોતાનું નામ આપનાની તેમણે ના કહી અને બાપુજીની ઇચ્છા હોય ત્યા વાપગવાની સૂચના કરી

બાપુજી ૧૦-૩૦ ૫૪ી પરનાર્પા. થોડાક બંગાળી શબ્દો લખ્યા અને શક્યામદેન તથા તેની નાની મહેન સાથે, માગેડો સાથે મગાળીમા વાતો રી પાચે. મિનિ ખૂબ વિનોદ કર્યો અને માળકોને મગાળીમા વાતો રસીને ખુશ કર્યા. દાસ્પથી ચોરડો વડીલર ગાછ રહ્યો. પાચ મિનિ પહેલા આ જ ચોરડામા મુહરાવડી સાહેબને પત્ર લખાઈ રહ્યો હતો ત્યારે ગમીર વાતાવરણ હતુ તે એકદમ પનટાઈ ગયુ. બાપુજીની ખૂબી જ એ છે કે, દરેક સ્થિતિ અને દરેક વાતાવરણને અનુકૂળ થઈને તેનો લાભ લે છે અને બીજાને આપે છે આ માગેડો બાપુજીના પગ દમારવા અઘ્યા હતા, એટલે એમની સાથે વિનોદમા

है कि हम हरिजनोके ज्ञानकी शक्ति बढ़ावें, लेकिन यह तो मैंने तात्त्विक वस्तु लिख दी . . . ।

प्लीन् पत्रभां:

. . . श्री . . . को तुमने जो खत लिखा है वह उन्होंने मुझे भेजा है। तुमने अंग्रेजीमें क्यों लिखा? तुम्हारी और . . . की मातृभाषा एक ही है। अंग्रेजी भाषाका तुम्हारा ज्ञान कच्चा है ऐसा मैं तुम्हारे खनमें देख पाता हूँ। . . .

. . . ना वडा प्रधानने

. . . ने पचायतजराज बिलके बारेमें श्री . . . को लिखा है। . . . उन्होंने दोनों खत मुझे भेजे हैं। खूबकी बात है कि सब खतोकी लिखावट अंग्रेजीमें है। और . . . का अंग्रेजी नमूनेदार है। उन्होंने कांग्रेस पार्टीको खत लिखा है सो भी अंग्रेजीमें। हमारे कायदे भी अंग्रेजीमें। अंग्रेजी साम्राज्यसे सभव है कि हम निकल रहे हैं, लेकिन अंग्रेजी भाषाके साम्राज्यसे नहीं निकलेगे। अगर हम नहीं निकले तो करोड़ों गरीबोका क्या? अथवा हमारे सब प्रयत्न हिन्दुस्तानके समुद्रमें इनेगिने अंग्रेजी भाषा जाननेवाले हैं उनके लिए ही है? यह तो हुई अप्रस्तुत बात।

“प्रस्तुत बातके बारेमें कुछ भी अभिप्राय दे सकू उसके पहले आपका बिल क्या है, और . . . का उत्तर क्या है, सो मुझे जानना चाहिये।”

इरती वपते आपुण्ड डेटलांक भाईअडेनो साथे वातो करनां कहे:

“आवा भूंडा जनावो जने छे त्तारे आपणु तेमने गुंडाओ। कलीओ छीओ, पणु आ गुंडाओ आपने छे काणु? आपणु व भाईओ छे। अने तेमना कामने गुंडागरी तरीके आपणु बजोरीओ छीओ, तेनु लांछन आपणुने पणु लागे छे। सारु काम के नरगु काम के काई देसने भाटे करे छे ते जधाना भागीदार देशवासी तमाम भाईअडेनो छे। आपणु जोराक, आपणु निद्रा अने आपणु जरी क्रियाओमां अने पशुनी क्रियाओमां डेर नथी पणु भाणुस अने पशुभा बेद ओटजो छे के, भाणुसमां बुद्धि होवाने कारणु नैतिक ज्वन ज्ववाने ले प्रयत्न करे तो भाणुस अने पशुमां डेर पडे छे। ‘हरिने भाग छे शराने नही’

કાયરનું કામ નેને.’ અહિંસામાં આવા શૂરાતનની જરૂર છે. પણ આને તેને લોકોએ કાયરતા માની લીધી છે. હરિને મારગ એટલે સત્ય અને અહિંસાનો મારગ છે. પણ એમાં કયાંક ભૂલ રહી ગઈ હશે. હું પોતે તો બૂલો થાય ત્યારે તેનો એકરાર કરીને તેને મુધારવામાં માનનારો માણસ છું. એકરાર કરવાથી માણસની આત્મશુદ્ધિ થાય છે. સાચી અહિંસા ફક્ત માર ખાવામાં જ સમાયેલી છે એમ નથી. પરંતુ સમય આવ્યે પોતાને જે સાચી હકીકત લાગતી હોય તે કહેવી, અને તે પ્રમાણે પોતાની વર્તણૂક કરવી નેઈએ. એથી જ હું અહીંની સરકારને બે દહાડાથી સાચી વાતો કહું છું. એ સમયે ચૂપ રહેવું એ નામદારીનું લક્ષણ છે, અને એથી અહિંસા લાભે. અહિંસક માણસે એ હિંમત કેળવવી જ નેઈએ. એને સારું માણસે અતાસક્ત થવાની પણ જરૂર છે.”

બાકી નિયમ મુજબ મસાજ, સ્નાન વગેરે આદ્યું. ૯-૩૦ વાગ્યે પંડિતજીનો તાર આવ્યો કે ૧૬ મીએ વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ છે તેથી આપુજીએ હાજરી આપવી પડશે. સાને ગુરુજીએ ઉપવાસ છોડવાના સમાચાર પણ મળ્યા. આપુજીની ઇચ્છા દિલ્લી જવાની બહુ જ મોળી છે. પણ કોઈ છોડે તેમ લાગતું નથી. આપુજી કહે:

“વળી દિલ્લી જવાનું છે. આપણે તો મુસાફર છીએ. ઈશ્વરે દુનિયાની મુસાફરી માટે આપણને જન્મ આપ્યો છે. તો આપણે દેશની મુસાફરી કરવાની. હવે હમણા સ્થિરતા આવવાની જ નથી. સ્થિરતા તો ત્યારે જ મળશે કે કા તો હું મરું, અથવા તો હિન્દુસ્તાનીઓ સમજી જાય. તને ખબર છે કે સ્વરાજ્ય લેવું મને સહેવું લાગતું હતું, પણ તેને સાચવવું અત્યારે યદ્યપિ પડવાનું છે. અત્યારના આ બધાં મડાણ સારાં નથી. કસોટીનો કાળ તો હવે જ છે. સહુના ત્યાગની પરીક્ષા પણ હવે જ થવાની છે. નહોતું મળતું એટલે સહેજેય સાદું જીવન માળવું પડે. પણ મળ્યા છતાં એ આપણું નથી પણ પરમેશ્વરનું છે એમ વર્તવું ધણું અધરું છે. આપણી પ્રાર્થનામાં પહેલો જ શ્લોક છે કે—

ईशावास्यमिदं सर्वं यद्विष्णुं जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृध. वस्यस्विद्धनम् ॥

“આ શ્લોકના રૂઠનારે સદુથી પ્રયત્ન તો પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે ઈશ્વરને સોંપી દેવું નેઈએ અને પછી પોતાને જેટલું નેઈએ તેટલું જ વાપરવું નેઈએ. પોતાના રાજના વ્યવહારમાં નેઈએ તે કરતાં

વધારે ઉપયોગમાં લેવામાં પાપ છે. જેમ કોઈ પારકી ચીજ લઈએ તો આપણે ચોર ઠરીએ, નેમ ચાલી પણ સર્વ ચીજ ઈશ્વરની માલિકીની છે અને તેમાંથી વધારે લઈએ તો આપણે ઈશ્વરના ગુનેગાર છીએ. આમ સાચા ત્યાગની તો હવે જ સમજ પડશે.

એ તો —

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના, કંઈએ કોની ઉપોચ્છે છ;
અતર ડીડી ઇચ્છા રહે, તે કમ કરી ત્યજય છ.
વેશ લીધો વૈરાગનો, રહી ગયો દૂર છ,
ઉપર વેશ અચ્છો બન્યો, માટી ગોહ ભરપૂર છ.
કામ ક્રોધ લોભ મોહનુ, જ્યાં લગી મૂળ ન જાય છ,
સગ પ્રસંગે પાગરે, ભોગ ભોગનો યાય છ.
ઉપ્પ રતે અરની વિધે, બીજ નવ નીમે બહાર છ;
ધન વરસ્યે વન પાગરે, ઇન્દ્રિય વિષય આકાર છ.
અમક દેખીને લોહ બળે, ઇન્દ્રિય વિષય સભોગ છ,
આણભોયે રે અભાવ છે, ભેટય ભોગવશે ભોગ છ.
ઉપર તજે ને અતર બજે, એમ ન મરે અતર છ;
વણસ્યો રે વણાશ્રમ થકી, અતે કરશે અનરથ છ.
બ્રહ્મ થયો ભોગ ભોગથી, જેમ બગડ્યુ દૂધ છ,
ગયુ ધન મહી માખણ થકી, આપે થયુ રે અશુદ્ધ છ;
પગમાં ભોગી ને ભોગી પગમાં, પગમાં ગહી ને ત્યાગી છ.
નિષ્કુળાનદ એ નરનો, વણ સમજ્યો વૈરાગ છ.

આતું આપણુ છે.”

દિલ્હી જવાની વાતો ઉપરથી જાણીએ આ આખા ભગવતની અને પ્રધિરાપણની સાત્ત્વિક વાનો કહી જાણી આપી આધ્યાત્મિક વાતોએ ચડી જાય છે ત્યારે તો એમ જ થાય છે કે જાણે માંભજ્યા જ કરીએ, અને જાણીએ જાણતા બંધ ન થાય તો કેવું મારું પણ જાણીની પ્રવૃત્તિ એક મશીનરીની માફક ભરચક જ રહે છે, અને તેઓ ક્રમ ઉપદેશ દેવામાં નથી માનતા પણ કર્મયોગને માને છે; એટલે આચરણમાં ઊનાગીને ભૂમિનિતા દાખવાયોની માફક ‘ભૂવ’ કરી બનાવે છે

સ્નાન કરીને અદાર નીકળ્યા તો હજારે માણસો નર્સન કરવા માટે ઊભેલાં હતાં જાણી ત્યાં ગયા. ગિરલા મિલના મનુદોએ આને

હડતાલ પાડી છે, તેઓ તોફાને ચડ્યા છે, બાપુજી પામે ન્યાય લેવા માટે આવ્યા છે. બાપુજી મજૂરોને કહે :

“આપણે હડતાલો ક્યારે અને કેની સામે પાડી તેનો ચોક્કસ ન્યાય નથી કરતા આજકાલ તો હિંદુસ્તાનમાં હડતાલ પાડી એ એક બહુ જ બહાદુરીનું કામ ગણાઈ ગયું છે વાત વાતમાં મિત્રોમાં હડતાલો પડે છે જરા જગામાં વિદ્યાર્થીઓ શાળા-કોલેજોમાં હડતાલો પાડે છે આમાં નુ-સાન કોને વધારે થાય છે તેનો કંઈ તમે વિચાર કર્યો છે? મજૂરો અને વિદ્યાર્થીઓને જ થાય છે પૈસાવાળાઓ, સરકારી શાળાઓ કે કાને તેને નુકસાન નથી મિલ્લમાલિકોની મિન એકાદ દહાડો કે મહિનો માસ બધ રહેશે તો તેમને રોજવાની ચડચણ નહીં પડે, પણ તમે રોજનું લાકીને રોજ ખાનારા છો તેમનું શું થશે? એવી જ રીતે સરકારી ખાતાઓમાં કાગડુનો-ટપાવીઓ હડતાલ પર નબ છે જોકે હું સમાન કક્ષાની મજૂરી સહુને મળે તેમાં માનવાવાળો જ છું શા માટે મેક બગીને આખા દિવસમાં ફક્ત ચાર આના મળે અને એક વક્રીલને એક રોડ રૂપિયા મળે? પણ વાત એમ છે, કે દુનિયા હજી એ આદર્શ સુધી પહોંચી નથી, મરણ કે વક્રીલ અને બેરિન્ટરને લોકો અનેક નતની ગરજે પૈસા આપે જ છે સમાજમાં કમાણીનું ધોરણ એકસરખું કરતા હજી બહુ વર્ષો જશે તમને અન્યાય થવો હોય તો તમે સમજાવુંક તમારા માલિક પાસે જાઓ, તેને સમજાવવાની ફાઈલિશ કરો, પરંતુ તમને આજે સહુ કોઈ પોતપોતાના પક્ષો અને ‘વાદો’,—જે આજે રોજ રોજ નવા નવા ઊભા થતા નબ છે—તેઓમાંથી ચડાવે તો ચડી જશે નહીં. તમે અબણ પ્રજા છો, મજૂર વર્ગ છો, એટલે તમારો તેઓ દુરુપયોગ ન કરી નબ તે ખાસ જોળે અને હું માનું છું કે હવે મિલ્લમાલિકોએ પણ સમજાવું જ પડશે હવે તેઓ જો મજૂરોનું લોહી ચૂસશે તો મિત્રો ભ્રમી મૂત થઈ જશે તેઓના બગવાઓ, મોજો એ બધું તમારી મહેનતના ખટલામાં છે પણ હું જાણું છું ત્યાં સુધી મિલ્લમાલિકોનો મોટો ભાગ સમજી વર્ગ છે તેઓ કેશની સ્થિતિ સમજીને મજૂરો પ્રત્યે વર્તશે એવી આશા હું રાખું છું માલિક અને મજૂર વચ્ચે બાપ-દીવરા જેવો સબધ આજે નહીં તો વરસે બે વરસે પણ હવે કેળવ્યે જ છૂટકો છે તેમાં જ બનેનું શ્રેય છે નહીં તો બન્ને ભાગી જશે, એમાં મને જરાય શંકા નથી એટલે મારી તો તમને તમ્મ મૂલતા છે કે, તમે સહુ કામે ચાલ જાઓ તમારામાંથી પાંચ જણા જે તમને ઠીક લાગે તેની મિત્રી નાઓ. અને તે પાંચેય જણા માલિક પાસે જાય અને તમારો આખો

કિરસો તેમની આગળ રત્ન કરે. એની મુરકેલી તમે સમજો, તમારી એ સમજો. એમ બાંધછોડ કરીને યોગ્ય રસ્તો લો એ જ બન્ને પક્ષે હિતકર છે.”

પ્રાર્થના પહેલાં સુહરાવદી સાહેબ, ફજલૂલ હક રહેમાન અને તેમના મંત્રી આવ્યા હતા. સુહરાવદી સાહેબ કહે કે, “હવે શાંતિ થઈ રહી છે અને અમારી ગવર્નમેન્ટમાં કંઈ જ ગેરબ-સાફી નથી રહી.” તેઓ આમ બોલે છે ત્યારે ઘડીભર મને તો ખૂબ ખરાબ લાગે છે.

આપુછ કહે, “જમરા ભેગવાળા માણસ છે. જાણે એની છલમાં હાડકું જ નથી !”

સુહરાવદી સાહેબ કહે, “નવું બંગાળ બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ તેમાં એક કેમ બીજી કેમ ઉપર જુલમ નથી કરી શકતી.”

આપુછ કહે, “ભવિષ્યમાં બનાવવા ઇચ્છો છો પણ તમે જાણો છો ના કે, ભાવિ વર્તમાનના સયોગના આધાર પર અવલંબે છે? વર્તમાનની હાલત કેવી ખરાબ છે? કલકત્તાને ભવિષ્યમાં આદર્શ નમૂનો બનાવવા ઇચ્છો છો, પણ તેનાં પગરણ આજથી જ બિંધાં છે તેનું શું? એટલે તમારે તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવી હોય તો અત્યારે જ હુલ્લડ ચાલે છે ત્યાં જાઓ. કોઈ તમને કાપી નાખે તો કપાઈ જાઓ. પણ તમારા ભાઈઓને તમે સમજાવો. જો આટલું તમે એક દિવસ તો શું પણ એક કલાકેય કરશો તો સાચે જ કલકત્તા અને કલકત્તાના વડા પ્રધાન હિંદુસ્તાનની દીવાદાંડીરૂપ બનશે.”

આપુછએ પણ વડા પ્રધાનને ઠીક ઠીક સંભળાવ્યું અને ચડાવ્યા. તેઓને ચા નાસ્તો પણ કરાવ્યો. પોતે પણ એમની સાથે થોડીક અંગૂર લીધી. પછી સી. આર. દાસનાં પત્ની અને તેમનાં પુત્રીઓ આવ્યાં. તેમની સાથે કૌટુંબિક ખજરઅંતર, પૂછ્યા. તેવામાં પ્રાર્થનાનો સમય થઈ જતાં પ્રાર્થનામાં ગયા.

પ્રાર્થનાસભામાં આપુછએ સુહરાવદી સાહેબની મુલાકાતનો જરાક ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું, “શોધપુરમાં (અહીં) તેઓ મને મળવા આવ્યા હતા. જોકે મારે તો તેમને ત્યાં જવું હતું, પણ તેઓ મને

તેમને ધરે શાના આવવા દે? તે જાતે જ અહીં આવ્યા. એ તેમની મારા પ્રત્યે ઉત્તરતા છે અને મારે તે માટે તેમનો ઉપકાર પણ માનવો જોઈએ.”

અંગાગના ભાગવા વિષે જોલતા માપુજી કહે : “અંગાજનુ ભાવિ નહી કરવા માટે નીજનું કોઈ જ નહી આવે, પણ અંગાગના જ હિંદુ અને મુસલમાનોએ નહી કરવાનું રહેશે, અને હિંદુસ્તાનના ભાગવા પડશે એ અત્યારે તો મારી કલ્પનામાં નથી આવતું પણ ધારો કે, એની કમનસીમ ઘટના બનનાની ધડી હિંદુસ્તાનના ભાગ્યમાં નિર્માણ થઈ હશે, તોપણ અંગાજીઓએ અંગાજી તરીકે નિર્ણય લેવાનો છે, હિંદુ મુસલમાન તરીકે નહી ” પછી તો ખાસ એકતા ઉપર આપુજીએ ભાર મૂક્યો પ્રાર્થનાસભા ઘણી જ વિરાટ હતી.

પ્રાર્થનામાંથી આનીને આપુજીએ થોડક આંટા માર્યા મૌન લઈ લેવાને કારણે તદ્દન શાંતિ છે પગ ઘોઈ પ્રવચન સુધાર્થ, ત્યાં આજ-મહાળા બેગી થઈ ગઈ મૌનમાં માપુજી જોલી ન શકે તેથી થોડક શબ્દો પોતે મગાળામાં લખ્યા અને આ આજકોને વચાવ્યા અગિયાર વાગ્યે સૂરાની તૈયારી થઈ

૧૨-૫-૪૭

ખાલી પ્રતિષ્ઠાન (કલકત્તા)

આજે તો સોમવાર હોવાથી ગીતાના અધ્યાયોમાં પ્રાર્થના લાખી ચાલી બે લજનો પણ શુભ્લાનહેને ગાયા પ્રાર્થના પછી આપુજીને ૧ ગરમ પાણી અને રસ આપીને હુ તાવ હોવાને કારણે સૂતી ફરતી વખતે એટલે સાત વાગ્યે આપુજીએ તાવ માથે ૧૦૩ કિચી હતો મહેરિયા હોય તેમ લાગે છે આપુજી સાથે ફરવા ન ગઈ તેને બદલે ધીમે ધીમે આપુજીની માલિશની તૈયારી કરી શાક, ખાખરા કર્યા

મને તાવ હોવાને કારણે માલિશ નિર્મળદાએ કરી અને ખીજી બધું કામ મે કર્યું આપુજીનું કામ તબિયતને કારણે છૂટે છે ત્યારે ખૂબ આરામ લાગે છે આપુજીએ ચિટ્ટીમાં લખ્યું :

“ હું જ્યેલો વધારે આરામ લઈશ તેવી વધારે જલદી સાજ થશે. રામનામ હૃદયગત કરવા પ્રયત્ન કરજે. એટલે માત્ર કોઈ કામ નહી છોડે.

તુ આરામ લેશે તે પણ મારા કામનો એજ ભાગ સમજ તે જ્યારે સર્વસ્વ મને અર્પણ કર્યું છે તો હું કહું ત્યાં મુખી તારે સર્વ જ રહેવું જોઈએ તેને બદલે તુ કામ કરે છે એટલે તને ગીતાના અર્થો સમજાવું છું તુ રોજ પ્રાર્થનામાં પણ 'ઈશ્વારસ્ય'નો શ્લોક જાણે છે તે પ્રમાણે આચરતી નથી આટલા તાનમાં તુ ખાખરા કરે, માંડું ખીજી કામ કરે, તો શરીર સહન કયાથી શરીર શકે? આ શરીર તારું નથી પણ ઈશ્વરનું છે જેમ ભાક્ષી ઘરમાં આપણે રહેતા હોઈએ છતાંય તેને આપણા મ્વાર્થની ખાતર સાફસફ રાખવું જોઈએ, તેવું દેહનું છે એટલે શરીર પાસેથી વધારે મામ લઈ તેને બગાડવું એ પણ ઈશ્વરી ગુને છે

માપુછ પાસે હું ખાવાની થાળી લઈ ગઈ ત્યારે ઉપર પ્રમાણે લખ્યું અને કાન ખેંચ્યો મારી આખમા તો પાણીની ધારા ચાલી પોતાની ગાદી પાસે જ મુનડાવી જમણી તરફ પેટમાં દુખાવે રહે છે એટલે માપુછને ડર છે કે કદાચ એપેન્ડિસાઇટિસ હોય

મળના આવનારાઓમાં મુખ્ય તો સી આર દાસનું કુટુંબ, અને માફી શહેરના જાહેર કાર્યકર ભાઈમહેનોની પુષ્કળ આવજા હતી નામ તો ડોઈના નથી નોંધી શકી કનકતાથી શોદપુરમાં ખાપુછના દર્શન કરના ખૂબ માણસો આવે છે બધાને બહાર બેસાડે છે, અને હજારોની સખ્યા થાય ત્યારે ખાપુછને ઢીંચે, એટલે ખાપુછ બહાર જઈ ત્યાં લોકોને મળી આવે છે આજે તો એવી રીતે ચાર વખત ખાપુછ મટાર ગયા

માફી તો મૌન હોવાને કારણે લગભગ બધું સૂનું જ છે ખાપુછએ પ્રાર્થના પ્રત્યનમાં લેખિત સંદેશો આપ્યો

'આજે જે ગુડારાજ આપણા પર અપાટબધ સવાર થઈ રહ્યું છે તેની સામે શું કરવું એનું જ મથન રાતદિવસ મારા મનમાં ચાલી રહ્યું છે

હિંદુઓ એવું માની લેવાની ગર્હલતમાં ન રહે કે આપણી કોમનું તો આમાં બન્યું છે તેમ ન મુસનમાન કોમ એવું માની બેસે હું સુસ્ત હિંદુ હોવાનો દાવો કરું છું અને તે દાવે સહુને વિનતીપૂર્વક મહુ છું રોખચલ્લી જેવા બિચારે શરીર તો વાર્તા પ્રમાણે જેમ રોખચલ્લીનો બીનો ઘડો ઢોળાઈ ગયો તેમ આપણી બધી જ મહેનત પાણીમાં જગાની છે આપણે એટલું તો ચોક્કસ સમજી જ લેવું જોઈશે કે, ગુડારાજી કે ગુડારાજ હરગિજ પરદેશી હકૂમતનું સ્થાન નહીં લેવા પામે

“પ્રાર્થનામા ને દંખનગીરી થાય છે તે કઈ નાનીસૂની વાત ન સમજતા અસહિષ્ણુતા પણ ગુડાગીરીનો એક પ્રકાર જ છે હિંદુ કે મુસલમાન બધા જ રાજદારી કાર્યકર લાઈબ્રેરોનો પોતાના દિલને ખૂબ ઢંઢોળે અને વિચારીને જ પગલુ ભરે ભાવિ પેઢી આપણા માટે એવું ન મહે કે, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવતા પહેલાં જ તેને કેમ ગુમાવણ એની વેતરણ આપણે કરવા માઠી હતી.”

“કેળવણીકારો અને હિંદુસ્તાનના એકેએક નાનામોટા શિક્ષકો પાસે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, તેઓ પાસે એક સારામા સારી સેવા રહેલી છે હવે થોડા જ સમયમા તેમના પર ગોરો અમલદાર ચોકી કરવાનો નથી તે સર્વનો ધર્મ થઈ પડે છે કે, તેઓએ પોતાના પ્રાણના જોખમે પણ સાચી કેળવણી બાળકોને આપવાની છે મારણ કે તેઓની ઉપર બાળકોને કેળવવાની અથવા ‘ધડવૈયા ની એક મોટી જવાબદારી છે ધડવૈયા જેવો ગૌરવભરેલો અધિકાર તેમની પાસે છે, તે અધિકારને શોભાવવાની હવે તેઓને તક રાખડી છે કારણ કે હવે પરદેશી હકૂમતના હુકમ પ્રમાણે નથી ચાલવાનું હું જાણુ છું કે, શિક્ષકનો અથવા મહેતાજીનો ધધો કેટલાકને નાનમભરેલો અથવા નકામો લાગે છે જ્યારે ‘શિક્ષક’ જ એક એવી વ્યક્તિ છે કે હિંદુસ્તાનની શોભા, શાન કેમ વધારવી એ નક્કી કરી શકે આપણામા કહેવત છે કે, બાળપણમા જે સન્માન પડે છે તે જ સદાકાળને માટે રહે છે એટલે હાઈસ્કૂલ કે કોલેજના શિક્ષકો કરતા હું તો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને દેરાના બાળકોને ધડવાનું અમૂલ્ય પુણ્ય અને સેવાકામ મળ્યા બદલ અભિનંદન આપુ ફોલોજના પ્રોફેસરોને મહિને ૫૦૦ રૂપિયા પગાર મળે, હાઈસ્કૂલના માસ્તરોને મહિને ૨૦૦ રૂપિયા મળતા હોય, તો પ્રાથમિક શાળાના માસ્તરને બિચારાને માઢ ૨૫ રૂપિયા મળતા હશે મારા બાળપણમા તો ૧૦ રૂપિયા મળતાનું મને હજીય યાદ છે પણ માડુ ચાને તો અત્યારે જ હું એ રીતને ફેરવી નાખુ કારણ કે પાંચો મળ્યૂત કરવાની ખૂબ જરૂર છે અને એમા જ મહેનત છે એટલે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને હું તો ૫૦૦ રૂપિયા આપુ આ વાતથી તમને સંદુને હસણ આવશે કે આ બુઢ્ઢો બોડો થઈ ગયો છે અને મારી વાત કોઈ માનવાનું નથી છતાં મનમા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની ૫૦૦ રૂપિયાની કદર છે એકિમત હું ભલે આપી શમ્તો નથી માટે ફરી ફરીને કહુ છું કે, સમાજવ્યવસ્થાની જવાબદારીને સાચુ વળણ આપવાની વાતો તમે નવૃત્તિપૂર્વક વિચારો, અને બાવિ પ્રબલને ધડો કેવળ નિરાશ મા ૧૧ થી ૫ નોકરી કરવા માટે અને પારો ગોખાવવા માટેનો સમય

હવે ગયો છે હવે પુત્ર ના પાડો ગોખનાતુ બુતાનીને જીવનના પામે
ગોખાવો અને મે રીતે દેશના ઉત્થાનમા તમારો મહત્વનો ફાગો આપો”

રાતે આ નાગ્યે મુહુરાવર્દી સાહેબ આગ્યા તેમની સાથે અમદુન
હકીમ, અર્થમંત્રી મહમદઅલી સાહેબ, અમદુલ હસીમ સાહેબ, પ્રાતીય
લીગના મંત્રી આગ્યા

એમની સાથે વાર્તાવાપ વખતે તે ૫ મારા ફાઈમિયા વગેરે
મળના આવેના તેમની સાથે બેઠી હતી કારણ કે તેઓ પ્રાર્થનાના
સમયથી આગ્યા છે, પણ આ વાગ્યા સુધી હજી ૫ તેમની પાસે
બેસી ગયી ન હતી

આ મહળી ૯-૩૦ પછી બી પગ ધોતા નાપુછએ વાતોનો
સાર સભળાવ્યો

“આ લોકો તો એક જ વાત કહે છે કે, અમારે તો હિંદુ અને
મુસ્લમાન સરખા જ છે અમારી ગવર્નમેન્ટમા કોઈ ભતનો ભેભાન
નથી પણ મે સબળાવ્યું કે ઝીણાસાહેબ ને કહે છે તે મ્ની નથી
ખતાવતા લીગ જેવી મોટી સસ્થાના તેઓ પ્રમુખ છે એટલે, ધારે
તો ગુડાશાહી નાખફ કરી શકે છે હુ તો કોઈનાય પ્રતિનિધિ નથી
મારા હાથમા કોઈ સત્તા નથી હા એક વાત છે કે, હિંદુઓ મને પોતાનો
સેવક ગણે છે, મારામા વિશ્વાસ રાખે છે તેથી તો બિહારના હિંદુઓ
મ્ના સાત થયા? અને આજે પણ એ પ્રભ કેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત દે છે?
તો તે ન્યાયે પણ ઝીણાસાહેબ અને તમે સહુ ધારો તે મ્ની શકો છો
અને મારે કહેવું જોઈએ કે, તમે અત્યારે ગુડામીરીને પોષવાની નીતિ
અખત્યાર મ્ની છે એ આશિષ હુ તમારા પર મૂક છું અને તમારા
લાગ ૫ ઝીણાસાહેબને મારા દિલની આ દર્દભરી મ્હાણીનો સંદેશો
પાકડુ છું કેમ કે હુ મને પોતાને તેમનો વફાદાર મિત્ર માનુ છું ને બોલો
તે પાળી ખતાવો તો તેમા ઇસ્લામનો જય છે, ઇસ્લામનું રક્ષણ રહેતું
છે અને તેમા સહુનું બનુ છે પણ હવે તો એવો દિવસ ભગવાન
દેખાડશે ત્યારે જ થશે એમ લાગે છે અને મારી ખાતરી છે કે મંત્રી
મહળ જો હુ કહુ તેમ કરે તોપણ ઝીણાસાહેબે પોતાની મ્હેની વાનો
પાળી જ પડે પણ આજે તેવું નથી મને વિચાર થાય કે, ઝીણાસાહેબ
અને તેમના સાથીઓ આવો જુદો પ્રચાર દે છે તો આપણા દેશની
નાનડી કયા જઈને બિહારો? અમેનેના સમયમા અસહકારની લડનોમા
આપણે જેવ જતા લાડીઓ ખાતા, અરે! ગોળીઓ પણ અને

નવાનુવાનોએ ખાધી તે આજના મુઝબને વધારે સહેલું હતું એમ મને લાગે છે હિંદુમુસ્લિમની સેવા કરવાનું તો મેં બાળપણથી શરૂ કર્યું છે હું મારું પેટ ભરવા એક મુસલમાનના મહેતા ૭ તરીકે જ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો હતો મારા બાળબચ્ચા, મારા કુટુંબનું તેઓએ ધ્યાન રાખ્યું હતું અને દક્ષિણ આફ્રિકાના અલગલગ પ્રદેશમાં ચુસ્ત મુસ્લિમ કુટુંબ સાથે જ હું ગયો હતો એ મુસલમાનનો હું દુશ્મન શી ગીતે બની શકું? ઝીણા સાહેબ તો માને છે કે હું તેમનો મોટો દુશ્મન છું પણ મારો આત્મા એ કઈ રીતે કમૂલ કરે? દુશ્મનાવટની કોઈ સાબિતી તો મને બતાવે? પણ આપણે બધા એક જ પ્રુદાના બદા છીએ એ સૂત્રને જીવનમાં વણી લઈએ તો જ આપણે ચેનથી રટી રાષ્ટ્રીએ તમને મારે મુવા શબ્દો તો કહેવા પડે છે અને તેથી તમે મારા પર નારાજ થશો, ગુસ્સે થશો, ગાળોય ક્લાય દેશો, પણ તેની મારા પર કશી જ અસર થવાની નથી કારણ કે હું માનું છું કે મારું કામ પૂરું થયે ભગવાન મને પાતાની પાસે બોલાવી લેશે આ જગત ભગવાનની ઇચ્છાને આધીન છે, એ અનુભવ મારા જીવનમાં મેં અનેક વખત કર્યો છે એટલે એની મને ચિંતા જ નથી તેથી આટલું કહી શકું છું મુસલમાનો માનતા હોય કે હિંદુઓને મારીફતીને બધું લઈ રાષ્ટ્રીએ છીએ તો કશું જ નથી લઈ શકવાના પણ શાંતિપૂર્વક જોઈએ તો આખું હિંદુસ્તાન લઈ લે

“ખિલાફતના જમાનામાં અદ્વિતીય નજૂતિ આવી ગઈ હતી અને આજે મુસલમાનોમાં લીગવાળાઓએ એવી ધૂણા બેસાડી દીધી છે કે, તેઓ હિંદુઓ સાથે વાત કરવામાં પાપ સમજે છે પણ હું તો કેવળ હિંદુ મુસલમાનને જ નહીં, પણ અંગ્રેજો અને માનનીમાત્રને કહું છું કે આપણે બધા એક જ ગીતે પેદા થયા છીએ ઈશ્વરે સહુને જીવવા માટે સરખી સંકિત આપી છે તો આપણે દુશ્મન ન બનવું જોઈએ અને તમને એ પણ કહી દઉં છું કે, અંગ્રેજો જો તમને ચડાવતા હોય તોપણ એતલો એ લોકો આપણને આમ લડાવીને મ્હાંચ પોતાની હકૂમત સ્થિર કરવા પ્રયત્નશીલ હોય તો તે આકાશપુષ્પવત્ વાત છે અને તેમ જો કોઈ વિચારવું પણ હોય તો તે નરી બેવફૂરી જ છે આ મડળાને એ પણ કહું કે, ઝીણાસાહેબ કહે છે કે, પાકિસ્તાન આપી દો એટલે બધું જ અમનચેન થઈ જશે પણ આજે લીગની સરકાર ત્યાં જના છે ત્યાં શા હાલ થઈ રહ્યા છે? આપણી નજર સામે જ આ રાહેરમાં જુઓ શું થઈ રહ્યું છે? સાચું પાકિસ્તાન શું છે તે તો કોઈ નથી બાંધવું હું તો કુરાન-શરીફનો અભ્યાસી છું અનેક વિદ્વાન મુસલમાનોના સપર્કમાં

આગ્યો છુ કોઈએ એમ નથી કહ્યું કે, ઇસ્લામ ધર્મમાં મધુ છે કે, બિન શુનેગારો મારવા, સ્ત્રીઓની લાજ લૂટી, અને હત્યા કરવી અને મુખી કુટુંબોને હેરાન પરેશાન કરી દેવા તથા ધરખાર વગરના મરી દેવા, રાતે ધરોમાં ધૂસી જઈને માલમિનકતો લઈ લેવી અને ખૂનની નદી વહેવડાવવી”

આપુજી કહે “રોજ તો મુહરાવદી સાહેબ પોતે જ એમણું મધુ બોલે છે કે મારે બોલવાનો વખત જ નથી ગહેતો. બાહોશ માણસ કે એ જાણે છે કે હું કઈ જલ્લા વગર નહીં રહું એમણે રોજ મારી પાસે બીજી ત્રીજી વાતો કઢીને મારે હેવું હોય તે વાત કાપીને પણ કનાઈ જાઠી નાખે. આજે તો મેં પહેલા જ મધુ કે આજે તમારે ચૂપ રહેવાનું, મારે તમને મારા દિનની વાતો કરવી છે તેથી આ પ્રમાણે ખૂમ કહ્યું”

પગ ઘોતા આપુજીએ મને ઉપરની વાતો કહી ૧૦-૩૦ પડી આપુજી પચારીમાં પડ્યા મારા ફોર્મમાં મિચારા પાચ વાગ્યાના આખા હોવા છતાં આપુજીને પ્રણામ કરવા જઈ શક્યા ન હતા આપુજીને મેં વાત કરી એટલે આપુજીના કહેમથી એ રાત રોમર્ષ ગયા. આજે રાતના માથામાં તેમણે તેન ધસ્યું મેં પગ દાખ્યા આજે મોડું થયું હોવાથી આપુજીની માળ-મડળીના માળકો મિચારા કટાણીને એક પડી એક સૂત્રા ચાલ્યા ગયા હતા મદાનસા બહેન પણ અહીં જ છે તેમનો પુત્ર નાનપ્રોડો ભરત પણ મડાણીને બિધી ગયો. આપુજી તેમને રોજ ચીડવે છે ભરત (પ્રોફેસર શ્રીમન્તારામજી અમરાનનો પુત્ર) ‘અમરાલ’ તેની અટક છે એમણે આપુજી તેને ‘પીડેવાન’ રીતે વિનોદ કરે અને આપુજી સાથે રમે પણ એ મિચારો મુહરાવદી સાહેબની મડળી વહેવી ન બોલવાને પ્રતાપે બિધી ગયો. સાજ પડી મને તાન બિતરી ગયો હતો ડાયરી પણ દિવસની લગભગ લખી નીધી હતી આ મડળી સાથેની વાતો લખી હલ્લુ આપુજી મારા ફોર્મમાં સાથે વાતો કરે છે ૧૧-૧૫ થયા છે હું પણ મધુ પૂરું કરી સૂતા જાઉં છું

૧૩-૫-૪૭
બાદી પ્રતિદાન (કવિતા-રોડપુર)

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પડી મારા ફોર્મમાં સાથે મુદ્દમની વાતો કરી અને ચિંતાપૂર્વક સહુની ખબરો પૂછી ગતના ખાસ વાતો

નહોતા કરી શક્યા મારી પણ થોડીક વાતો કરી મારા ફાઈના
માપુછને કહે “ મને મનુની અરેખાઈ આવે છે ”

ખાપુછ કહે “ વાત ખરી છે મારી પામે ઘણી છોકરીઓ
આની ગર્ભ ઘણી છોકરીઓને મે ઉઠેરી છે પણ આ છોકરીને
દુ જે આપી રહ્યો છું તેવું આટની નાની ઉમરની કોઈ છોકરી
મારી પાસેથી પામી હોય એવું યાદ નથી અને એ પણ આટની
હિમત કરીને નોઆખાનીમા આવી મને હતું કે મારા યજમા
એ નખી નહી જ શકે એની અનેક વખત આશ્રમા આટરી કસોડી
કરી છે, કારણ કે મે એની મા હોવાનો દાવો રો છે, અને
એણે મને મા જોવા ગણ્યો છે આગાખાન મહેલમા તેર ચૌદ
વર્ષની નાની ઉમરમા જોલમા આવી માની મેરા કરી, તે જોઈને જ
એ છોકરીને હું કેળવી શકુ તો કેળવવી એ મારી ઇચ્છા હતી પણ
માણસની મંધી જ ઇચ્છા લગનાન પૂર્ણ કરતો નથી બા ગર્ભ અને હું
માદો પડ્યો મને સરકારે છોડ્યો સયોગાનશાત્ આ છોકરી પણ છૂટી
પડી એને એમ જ લાગતું હતું કે ખાપુએ મને અન્યાય કર્યો છે એની
વાત હવે મને સાચી લાગે છે અને મારે કપૂલ કરવું જોઈએ કે, જે
મે એને નોઆખાલી ન બોલાવી હોત તો અને એને આટની કમી ન હોત
તો, એને હું એળખી ન શકત અને મારી ઉપરતું તેનું મહેણું કદાચ
કામમ રહી જાત કારણ કે મને ખબર નથી કે હું આ દાવાનગીમાથી
ક્યારે નીકળીશ જ્યાં સુધી હું ન નીકળું ત્યાં સુધી મનુડી પણ ન
નીકળી શકે યજમા હોમ્યા પછી એનું મનોબળ મજબૂત કરવા માટે
પહેનેથી જ એને કહ્યું કે તારાથી તારા કુટુંબીઓને તમારે જ મળી
શકાશે કે જ્યારે કા તો હું મરુ અથવા કઈક કરું ત્યાં સુધી તારા
પિતા કે બહેનોને ખાસ મળવા ન જવાય કે ન મોલાવાય (મારા
ફાઈમાને સબોધીને) તું તો અહીં તારા કામને માટે સહજ આવી
છે એટલે મળી છે અને મનુ વિષેની આટની વાત તારી સાથે કરી
શકું તે માટે તને અહીં રાત રહેવાની રજા આપી અને મારા કામમાં
એ મસ્ત છે પણ એ કપૂલ કરવું જોઈએ કે, હું તેની પાસેથી તેના
ગળા ઉપરાંત કદાચ કામ લઉં છું અને એની બેદરકારી હજુ ગર્ભ

નથી એટલે અનારનાર તાવ આવી જાય છે આજે જ ૧૦૩° ડિગ્રી તાવ હતો અને મારુ લગભગ બધુ જ કામ તેણે કર્યું તુ એની ફાઈ છે એવે તારી શિખામણુ માને તો થોડીક શિખામણુ આપજે’

ફાઈમા કહે “બાપુ! તમે એટની મધી સલાળ રાખો છો કે, એની મા છત્તી હોત તો આટની સલાળ રાખત કે કેમ એની મને શંકા છે આપની ખાસે એ છે એથી અમે સહુ કુટુંબીઓ આશ્વાસન લઈએ છીએ કે, અમારી છોકરી બાપુની સેનામા છે એ અમારુ સદ્ભાગ્ય છે”

(મારા ફાઈમા તેમની પુત્રી શ્વકતા રહેતા હોવાથી અગત કામ માટે શ્વકતા આવેના) સમાજના સડાનો ટ્રેપડોય બાપુને ઉકેલનાનો હતો તેનુ જ્ઞાન આ વાતોથી થાય છે કારણ કે બાપુજી માનતા કે “સમાજ આજે એક જાતના ગદનાડમા સમડે છે તેને જીવો લાવવો હોય તો પુરુષોએ માતૃહંસ કેળવવુ પડશે’ પણ બાપુજી કદી ‘પરોપદેને પાતિયમ મા માનતા ન હતા તેઓ તો પોતે આચરણમા ઉતારીને પગી જ ઉપદેશ રતા તેમણે મને સગી માતા ન ખેળવે એ રીતે કેળવી એ વાત્સલ્યની સાક્ષીના પુરાવા મારે માટે શબ્દોમા વર્ણવના અશક્ય જ છે અને એના માતૃસ્નેહની પરાજાદાએ પહોંચ્યા જ છે

આમ સનારના ફાઈમા સાથેની વાતોમા વખત ગયો સુદરાવઈ સાહેબને બાપુજીએ એક પત્ર લખ્યો હતો તેમા મહી મ્મી તે પત્ર સુદરાવઈ સાહેબને હાથોહાથ આપવા માટે એરોડોમ પર નિર્મળદા જતા દતા એટલે ફાઈમા પણ તેમની સાથે ઘેર ગયા

અમારે કદાચ આનતી કાલે અઝીથી પગલા જવાનુ થશે બાકીનો બાપુનો ક્રમ નિયમ મુજબ ચાલ્યો આજે મને તાવ ન હતો અને નિર્મળદા ટપાલ આપના ગયેના હોવાથી બાપુજીને માનિશ રોજ પ્રમાણે મે જ કરી બાથમા બાપુજી દસ મિનિટ બેઠી ગયા હું હાથપગ યોગતી હતી તેમામા બાપુજી આખ બધ કરીને ગરમ પાણીના ટમમા પડ્યા હતા પણ એ જ મિનિટમા તો નસકોરા સલગાયા મરામત દસ મિનિટ બાથમા બાપુજીનો બેઠ પર આવો અજમ કાબૂ છે અને અહી ખૂમ શ્રમ પડે છે અહી માનસિક અને શારીરિક બંને રીતે થાક છે કારણ

સગવડ વધશે એટલે રચનાત્મક કાર્યની જરૂર નથી, એમ ઠાઈ રખે માની
 બેસતા પણ અત્યારે હું જે વાતાવરણ જોઉં છું તે પરથી લાગે છે કે,
 સ્વતંત્રતા આપ્યા પછી તો એક દાયકા સુધી આપણી દશા વધારે ખરાબ
 થવાની છે રાજકીય સ્વતંત્રતા વડે આપણા પર જે અકુશો હતા તે દૂર
 થશે અને આપણે ધારેલું કામ પાર પાડી બતાવી શકીશું સ્વતંત્રતા
 મળ્યા પછી જ ખરી મહેનત કરવાની રહેશે ગરીબાઈ અને બેકારીનો
 જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાંથી નાશ નહીં થાય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા મળી છે
 એમ હું માનવાનો નથી હીરા, મોતી, ઝવેરાત કે રૂપિયા એ કંઈ ખરી
 મિલકત નથી પણ સાચી સમૃદ્ધિ તો એ જ છે કે, પ્રજાના એક એક
 બાળકને ખાવાનું, કપડાં, ઝેળવણી, આરોગ્ય અને રહેવાનું સંપૂર્ણ રીતે
 મળે એક માણસને જોઈએ તેટલું સહેલાઈથી સાપડે ત્યારે જ એ સમૃદ્ધ
 અને સ્વતંત્ર દેશ કહેવાય પણ આજે તો એક તરફ એરાઆરામથી
 રહેનારા લોકો છે અને બીજી તરફ લાજ ઢાકવા પૂરતા કપડાં ન હોય,
 પેશમા બોટો ખાડો દોય એની કરુણ સ્થિતિ છે માણસ આજે ૧૫
 વગરનો બેકાર બેડો છે માણસને પોતાનો વિશ્વાસ સાધવાની સંપૂર્ણ
 તક તો મળવી જ જોઈએ અને એ તક ત્યારે જ મળશે જ્યારે રચનાત્મક
 કાર્યકરોમાં જાગૃતિ આવશે દેશમાં રાજદ્વારી માણસોની જરૂર છે પણ
 હવે જ્યારે દેશનો ઉત્કર્ષ સાધવાની સાધના કરવાની છે ત્યારે સાચા
 રચનાત્મક કાર્યકરોની જરૂર છે અને મારી ખાતરી છે કે લોકો મશીનની
 તરફ આજે વળ્યા છે, પણ એમાં ખત્તા ખાવાના છે અને સદુએ, બંધે
 યાજીને, પણ ઘેર ઘેર રેડિયો ચલાવવો જ પડશે પોતાના દરેક કામમાં
 સ્વાવલંબી બનવું જ પડશે લોકોની પોતાની સમજશક્તિથી જો નહીં
 બને તો સમય અને સંયોગો તેને કામ કરતા બનાવશે જ પણ આજે
 તો આ સ્વતંત્રતાના પગરણ જે જાતના મડાઈ રહ્યા છે તે જોઈને
 ગભરામણ થાય છે અને કયાય પ્રકાર દેખાતો નથી મારણ ? અથેને
 સત્તા સોંપવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં અનેક યામ
 છે તે સદુને થાય છે ૧૫ સત્તા લઈએ પણ જે આપણે આપણું
 કર્તવ્ય નથી બજાવીએ તો આપણે ગુલામીને સારી કહેવડાવીશું નિર્ભયતા
 અને નીડરતા રચનાત્મક કાર્યકરોમાં જોઈતી હશે તેની અસર તેના મામ
 પર પડશે અને કામ દ્વારા એ આબોહવામાં ફેલાશે અને પ્રજા આવી
 તદુરસ્ત હવામાં શ્વાસ લેશે તો સ્વાભાવિક રીતે જ તદુરસ્ત થશે માટે
 દરેક રચનાત્મક કાર્યકરે હવે કમર કસીને મામ કરનાનો સમય આજે
 છે આ સમયનો સંપૂર્ણયોગ કરી લે, અને પ્રભુએ જે મનુષ્ય બનાવ્યો
 આપ્યો છે તેને સાર્થક કરે ”

સતીશમાયુની તમિલત ખરામ હોનાના ખમર આનતા ચારુદા અને અનિતભાઈ તથા નરેનભાઈને માપુજીએ (નોઆખાલી) મઝીર-ખીન મો આ મા* અહી છે તેઓ ખાપુ અહી તેમના મહેમાન હોનાથી ન ગયા માપુ કહે “હેમપ્રભાદેવી અને સતીશમાયુ બને પોતાનુ તંત્ર્ય જરા પણ ચૂ તેના નથી હુ અહી છુ તેથી પોતાના પતિની માદગીના ખમર આબ્યા છતા જરાયે ગભરાઈ નહી પોતે જ જનાની ના કહી તેમણે કહ્યું ‘ચારુમાયુ જે એમના દીપ્ત્રા જેવા છે તે જગે અને હુ અહી રહીશ એ જ એમને (સતીશમાયુને) ગમશે આપ અહી હો અને હુ તેમની પામે જાઉં તો તેઓ વધારે દુખી થશે’”

બહાર દર્શનાથી એ તો એક પ્રવાશની અદર બેઠરાઈ જાય છે તેથી માપુજીને વાર નાગ બહાર જવુ પડે છે

નાતિકમારભાઈનો આજે જન્મદિવસ હોનાથી તેમણે માપુજીને તાર દ્વારા પ્રણામ મોકલ્યા (શાતિકુમારભાઈ ન મોરારજી) માપુજીએ તેમને તુરત જ આશીર્વાદનુ વર્ડ લખ્યું

પ્રાર્થનામા પણ આજે બેસુમાર બીડ હતી પ્રાર્થનાપ્રવચનમા આજે પણ બે પ્રશ્નોના જવાબો માપુજીએ આપ્યા

પ્રશ્ન—હિંદુ કે મુસ્લમાન પોતાની ભતને અથવા તો પોતાની સરકૂતિને બચાવવી હોય તો તે શુ કરે?

ખાપુજી—કોઈ બીજા માણસે આપ ની સરકૂતિનુ રક્ષણ કરશે એની માન્યતા તમારા મનમા હોય તો તમે બહુ મોગી બનમા છો આપણે જાતે જ આપણા સિપાઈ બનીને તેનુ રક્ષણ કરવાનુ છે દરેક માણસ જે જન્મ્યુ છે તેને મૃત્યુને આધીન તો થવાનુ જ છે પણ તે રાજ્ય હોય કે રક હોય પોપર હોય કે મોગે બેઘ હોય તેય મરે છે તો પણ મરનનો દર રો રાખવો? સ્વતંત્રતા અને સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે નિમ્મલતા કેજવાની પ્રથમ જરૂર છે આપ ની સરકૂતિનો નાશ આપ ની બેવકાઈ અને ગયરતા વડે આપને જ કરીશું બગાડની સંસ્કૃતિ એમ હોય એમ જો બગાડીએને લાગે છે તો તેનુ ચમન કરવાની જવાબદારી પણ બગાડની પ્રભની છે

આપને પડિત નેદુરુને આપના વગ પ્રધાન બનાવ્યા છે જન ખડુ પૂડો તો તેને આધાર આપનાર આપને જ બીએ આપને તેના દાણ પણ

* શ્રી સતીશમાયુના પત્ની શ્રી હેમપ્રભાદેવી

નહી થઈએ તો તેમની શક્તિનો લાભ આપણે નથી મેળવી શકવાના. હિંદુસ્તાનનું સદ્ભાગ્ય છે કે પડિત નેહરુ જેવો પુરુષ આપણો વડો છે કે જેના પર આખી દુનિયાના દરેક ભાગના લોકો શ્રદ્ધા છે પણ હવે તો લોકશાહીનો જમાનો આવવાનો છે તમે જેને ઇચ્છો તેને જ તમારા દેશનું સુકાન સોંપી શકવાનો અધિકાર તમને પ્રાપ્ત થયો છે તો તેઓ સીધા ન આવે તો માન પકડીને તેઓને હાકડી રાખે છે પણ પ્રજા અજ્ઞાન રહેશે તો કશુંય વળવાનું નથી પ્રજા બે એટલું સમજે ન, યાયાની મજબૂતાઈ પર જ મોગી ઇમારતનો આધાર રહેતો છે તો જ પ્રજાનું ક્ષમાણ થાય

હું મને કાઈનો પ્રતિનિધિ ગણતો નથી હું ફક્ત મારો જ પ્રતિનિધિ છું હું તો કેવળ મારા વર્ણના અનુભવને આધારે તમને સલાહ આપું છું તેને સ્વીકારવી કે નહીં તે તમારે વિચારવાનું રહે છે એટલે જગાળના ભાગલા પાડવા કે જગાળ એક રાખવું એ તમારા જ હાથની વાત છે

પ્રાર્થનામાથી આવ્યા બાદ બાપુજી થોડુંક ક્યાં મને નમગાઈ હોવાથી દુ ફરવા નહોતી ગઈ હમણા ત્રણેક દિવસથી બાપુજીએ મને પ્રવાહી પર જ રાખી છે

બાપુજીએ ફરીને ફક્ત અગૂર જ લીધી રાતે રયામપ્રસાદ મુ રજી આવ્યા ૧૦-૩૦ પત્રી બાપુજી પરવાર્યા રયામબાબુએ હિંદુઓ પર થઈ રહેલા અત્યાચારનું વર્ણન આપ્યું અને સુદરાનદી સાહેબની ખૂમ ફરિયાદો કરી બાપુજીએ તેમને જો બને તો લેખિત આપનાનું જુલું

રાતે નક્કી કર્યું છે આવતી કાલે સાંજે અહીંથી પટણા જવાનું છે આ વખતે મદાલચામહેન, ભરત અને શ્રીમનજી તથા સતોમકામીમા સાથે આવશે મગનનાલકાકા (મગનનાન ગાંધી) પટણામા ગુજરી ગયા હતા તેથી સતોકકાકીમાને પટણા આવવાની ઇચ્છા છે

બાપુજીએ ‘હરિજન’ માટે લખનાનું શરૂ કર્યું છે આ અન્વાડિયે તો ફક્ત પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે પણ હવે નિયમિત ક્ષણે લેખો આપશે તો બાપુજીનું કામ ખૂબ વધશે

રાતે છાપાઓ સાલળ્યા, બાગકો સાથે જગાળીમા વાતો કરી અને નિયમ મુજબ ગરમ પાણીમા પગ ધોયા આ મધુ કરતા અને પથારીમા પડ્યા ત્યારે અગિયાર વાગી ગયા બાપુજીને માથામા તેન વસી

પગ દબાવી મેં આપુનું સૂતર ઉતાર્યું અને આ કાચરી પૂરી કરી. હવે આપુછ માટે દાતણનો ફૂચો કરી થોડુંક પરચૂરણ કામ કરીને સૂતા જઈશ. ૧૧-૩૦ થયા છે. આપુછ તો ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયા છે. આજે તો પથારીમાં પડ્યા ત્યારે કોઈ વાતો કરનાર ખાસ ન હતું. હું માથું ઘસી પગ દબાવતી હતી ત્યારે જ લગભગ ઊંઘી જવાની તૈયારીમાં હતા.

૧૪-૫-૪૭

ખાહી પ્રતિધાન, શેઠપુર આશ્રમ

રાતના બે વાગ્યે મને એકાએક ટાઢ ચડી, ઊલટી પણ થઈ. પેટમાં દુખાવો પણ વધતો ગયો. પણ હું ધીમેથી આપુછ જાગી ન જાય તેવી રીતે મારા ખાટલામાંથી ઊડીને ઊલટી કરવા તો ગઈ, પણ પાછી વળી ત્યારે આપુછ પોતાની પથારીમાંથી મારી પથારી તરફ જોવા માટે બેઠા થયા હતા.

આપુછ કહે: “કાણ જાણે એકાએક હું જાગી ગયો, અને તારી મચ્છરદાની હવામાં ઊડતી જોઈ એટલે મને થયું કે લાવ આ છોકરીની મચ્છરદાની તેણે સરખી દબાવી નથી તેથી પથારી નીચે દબાવી દઉં. પણ નજર નાખી તો હું જ અંદર ન હતી. મને થયું કે ભૂલમાં પ્રાર્થનાનો સમય થઈ ગયો જાણીને ઊડી તો નહીં હોય?”

મને સખત ટાઢ આવી રહી હતી અને તેની આપુછને ખબર ન પડે તો સારું એટલે આપુછ સાથે અપારે વાતો કરવા ઇચ્છતી ન હતી પણ મારું ચાલ્યું નહીં અને આપુછ સમજી ગયા એટલે તુરત કહે “કેમ ટાઢ આવી છેના?” તુરત આપુછએ પ્રેમથી પંપાળી. હું તે જે કંઈ કાયમાં આવ્યું તે ઓઢીને સૂઈ જ ગઈ. અમારી પાસે તે ગાદલાં ગોદડાં કયાંથી હોય? આપુછ જ એક સાવ રજાઈ જેવું પાતળી ગાદી પથરાવે છે. અને મારી પાસે પાથરવાની એક શેતરંજ અને ઓઢવાને માટે ગરમ શાલ તથા ચાદર જ છે. મોટા ખિસ્તરા ગાજના મુસાફરોને લેવા પરવડે નહીં. અને તેમાંય આપુછ સાથે ફરવાનું હોય ત્યારે. એક જાડી શેતરંજ જેમાં આપુછનો ખિસ્તરો આંધું છું તેને ઓઢવામાં લીધી. આપુછના ઓરડામાં પથરાયેલ નાનકડો

એસનાનો બિનનો ગાલીઓ પણ ઓઢવાના ઉપયોગમા લીધો રાતે એ વાગે બીજુ ન થાય ?

પ્રાર્થના સમયે તો તાન ઓછો થઈ ગયો હતો ટાઢને મદ્યે પસીનો અડી ગયો અને બત્તી ફરી બાપુજીને દાતણ રાના બિમી થઈ અને પાથરણાને ઓઢવાના ઉપયોગમા લીધા હોનાથી તે દેખાન મારી પથારીમા જોઈને બાપુજીએ વિનોદ ર્યો કે “ માણસ કેના નખરા કરે છે ? અમસ્તા તને આ પાથરણા જે ઓઢના આધ્યા હોય તો તુ એમ જ કહે કે મધાના પગ પડ્યા હોય તે ઓઢવાને ન મમે પણ રાતે ઢડી લાગી ત્યારે તને આ પાથરણા કેના મીઠા લાગ્યા હશે કેમ ? ખાવામા પણ આપણે એમ જ કરીએ છીએ ભૂખ વગર આપણે ખાઈએ છીએ એટલે આપણને નખરા સૂઝે છે કે આ ખાતુ છે, આ કુતુ છે અને આ નથી લાવતુ પણ ખરી જરૂરિયાત હોય ત્યારે જે સૂકો રોટલો મળે તો તે પણ મિષ્ટાન્ન સમજીને માણસ ખાય આ પરથી આપણે સમજવુ જોઈએ કે જ્યારે ખરી જરૂરિયાત હોય તે વખતે જ વસ્તુ વાપરવી જોઈએ આથી સહુને કેમલો બધો નામ થાય ? ”

દાતણ કરતા બાપુજીએ આમ વાતો કરી નિયમ મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી મારો ગીતાપાઠ દસ મિનિટ ચાલ્યો બાપુજીને ગરમ પાણી અને રસ આપીને હુ થોડી વાર સૂતી બાપુજી પણ આજે લખતા લખતા બિધી ગયા હતા સાડા ૯ વાગ્યે બિઠ્યા ફરવા ગયા બાપુજી ફરવા ગયા ત્યારે બીજુ કોઈ જ ન હતુ આજે ધણા દિવસે હુ અને બાપુજી એકના ફરવામા હતા મારી તમિયતની બાપુજી ખાસ ચિતા કરતા હતા એટલે ફરતી વેળાએ તે સબધી વાતો રી આજે નમજાઈ મધારે લાગતી હોવાથી દૂધ લેવાનુ કંછુ આજે સાજે પગલા જવાનુ હોવાથી તૈયારી કરવાની પણ વાતો ખરી અમે દસ મિનિટ ફર્યા તેનામા એક પછી એક માણસો આવ્યા એટલે શુભલામહેન અને મદાનસામહેન બાપુજીની લાકડી થયા અને હુ માનિશની તૈયારી કરના ગઈ માનિશ વેળાએ ૧૦ બિધાનમાણુ આવ્યા બાપુજીને તપાસ્યા બાપુજીને ખૂબ થાક છે, અને તેને લીધે નમજાઈ પણ છે અને તો

જે એક દહાડા મુનાડાતો મધ ડરાવીને મૌન લઈને આરામ લેવાની તેમણે સૂચના કરી

આપુણ કહે “ચોતરફ આગ બળતી હોય ત્યારે એ રીતે આરામ કરીને જીવવાની ઇચ્છા નથી થતી ”

તેમણે દલીલ કરી કે “આપને કયા આપના માટે આરામ લેવો છે? જનતાની વધુ સેવા કરી શકો તે માટે આરામ લેવાનો આપનો ધર્મ નથી થઈ પડતો ?”

આપુણ કહે “હા જો લોકો મારુ કંઈક પણ સાબળે, અને હું પ્રજા તેમ જ સત્તાધીશોને કંઈક ઉપયોગનો હોઉં તો તો જરૂર એમ કરું પણ હવે મારો ઉપયોગ કયાય હોય એમ હું અનુભવતો નથી મારી બુદ્ધિ કદાચ છુટ્ટી થઈ ગઈ હોય! છતાં પણ આ કંટોળીના કામમાં હું આરામ લેવાનું પસંદ કરવાને બદલે એમાં ‘ઢરવાનું અથવા મરવાનું’ જ પસંદ કરીશ કામ કરતાં કરતાં, અને રામચંદ્ર લેતા લેતા મરવાની ઇચ્છા છે અને એ ઇચ્છા ઇશ્વર પૂરી ડરશે એટલી શ્રદ્ધા આ યજ્ઞમાં દઢ થતી જાય છે એમ હું અનુભવું છું મારા અનેક વિચારોમાં હું એટલો છું, છતાં ગુરુદેવનું ‘એકવા મલો’નું ભજન મને ખૂબ બળ આપે છે, એથી એમનતા નથી અનુભવતો અને અનેક મિત્રો સાથે દલ્હતાથી ઝંખૂમવાની દિ મત ઇશ્વર આપી રહ્યો છે, એ જ મારે મન ઇશ્વરદર્શન છે, ઇશ્વરી મદદ છે ઇશ્વર દર્શન એટલે કોઈ હાથપગવાળો કે ચિત્રમાં બોધ એ છીએ તેમ અનેક સાજથી સળેલો પુરુષ નહીં, પણ દરેક ક્ષણમાં આપણને જાગ્રત રહેવાની શક્તિ આવે અને તે થકી સીધા રાહ પર આપણે ચાલીએ એ જ ઇશ્વરની મદદ છે—ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે ”

પછી તુરંત મારી તમિયત તપાસવાનું તેમને કહ્યું, અને રાતના તાવ અડધો વગેરે બંધી વિગત આપુણએ કહી યજ્ઞના સાક્ષી તરીકેની વાતો કરતા આપુણ કહે “જો તેના હૃદયમાં રામનામ હૃદયગત થઈ જાય તો તેને અવારનવાર તાવ ન જ આવે, પણ મારામાય હજી એવી અનાસક્તિ કદાચ નહીં આવી હોય, નહીંતર આ છોખરી ચોરીસ ક્યાક મારી સાથે રહે છે, મારી ભાવનાપૂર્વક સેવા કરે છે,

એ માદી ન જ પડી જોઈ એ કારણ કે મેં એને આ ‘યશ’ની ભાગીદાર બનાવી છે મારા હૃદયમાં હૃદયગત રામનામ થયું હોય તો તેનો રોગ જવો જ જોઈએ ”

બાપુજીએ આવા મોટા ડૉક્ટરની સાથે આધ્યાત્મિક વાતો કરી પણ ડૉક્ટર મને તપાસ્યા પછી કહે કે, “ મને એપેન્ડિસાઇટિસ હોય તેમ લાગે છે જો અહીં મારે ત્યાં રહી જ તો જરા સરખી તપાસીને તુરત કામમને માટે સારી ડ્રી દઉં, કેમ કે પૂરી તપાસ કર્યા પછી મને ખબર નહીં પડે વળી જો એપેન્ડિસાઇટિસ પાડી જશે તો બાપુજી જેના હેરાન થયા હતા તેવું થશે ”

બાપુજીએ કહ્યું છે કે, “ મનુ માની જાય તો તમે રાખી લો ”

મેં કહ્યું, “ મારા ડૉક્ટર તો બાપુ જ છે, એમણે બીજાની સાગર નીચે બાપુજીથી છૂપી પડીને રહેનાનું હું પસંદ નહીં કરું ”

બાપુજીને પણ તેમણે માત્ર ડ્રી “ હવે પટણા જઈને જોઈશું ” અહીં ડૉક્ટરના બે મત કે મદરતી ઉપચારક કુતુરજનમાંથી કહે છે કે એવું કંઈ નથી, અને મિથાનમાંથી જુદો જ મત થયો, એમણે બાપુજી વિચારમાં પડી ગયા

માનિશ-સ્નાન પછી બોજન પછે નિયમ મુજબ ચાલ્યું. બાપુજીના પગ આજે મદાનસામહેને ઘસ્યા

૧૨-૩૦ પછી ‘લેજના આમ દસ વિદ્યાર્થી’ ભાઈમહેનો આવ્યા હતા, તેમની સાથે માત્રો કરતા બાપુજી બોમ્બા કે

વિદ્યાર્થીઓ જ દેશના ખરા વારસદારો છે તે હોય સારા નાગરિકો બનશે તો જ આ દેશની પ્રજાનો ઉદ્ધાર થશે અત્યાર મુંધીની તમને આપવામાં આવતી ઝેલવાળી હવે સાત નકામી છે અચેત્તેએ જ કેળવણી દાખલ ની છે તેમાં તો તેમનો સ્વાર્થ હતો, મારણ કે તેમને તમારી ઉપર રાજ્ય કરવું હતું તેણે તમને બાવી ઝેલવાળી આપીને દાગુનો તૈયાર કર્યા જેમ એમ ઓફિસમાં મારકુનોએ તેના સાહેબોને તામે રહેવું પડે તેમ આ કેળવણી યદી આપોઆપ આપણે મિશિયોના ગયામ રહીએ એ એમ જાતની એમની રાજ્ય કરવાની યુક્તિ હતી પણ જો મારું આવે અથવા મારા રાખ્દો સહના ન સુધી અને હૃદય મુંધી પહોંચાડી શકે તો હું કે હિન્દુસ્તાનમાં અત્રતતા આવતાની સાથે જ ઝેલવાળીમાં

સહુથી પ્રથમ ધરમૂળથી ફેરફાર કરો અને નર્મ તાત્પર્યની દૃષ્ટિએ કેળવણી આપો, જેથી દરેક વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબી થાય અને બહુી ગણીને એ પ્રશ્ન ન રહે કે હવે હું શું કરીશ? અત્યારની કેળવણીમાં વિદ્યાર્થીઓને પુનઃકોનો પારાવાર ખર્ચ થાય જ છે, પણ તેના કરતાં કોને જિયનની રહેણીના ખર્ચનો હિસાબ તમે તો માઠ્યો હશે જ. આગળ બહુવાનુ શરૂ કરીને વિદ્યાર્થીને કોટ પાટલૂન, ખૂટ મોજા, પેન ઇડિયાળ સુગંધી તેલો વગેરે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું નેઈએ એ એક સ્વાભાવિક હકીકત બની ગઈ છે પણ હવે હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્રતા મળી છે તેથી હિન્દુસ્તાની ઓનુ ધડતર રાજ્ય ફાલે તેમ ધડી શકે છે, હવે કોઈ જાતનો અકુશ નથી તો હું સૂચવીશ કે વિદ્યાર્થીઓ અક્ષરજ્ઞાન, ભાષા ગણિત દતિ હાસ ભૂગોળ આદિ તમામ વિષયો ખેતીની મારફતે - શ્રમની મારફતે શીખી શકે છે વિદ્યાર્થીના હાથમાં કોદાળા પાવડો આપીશું એટલે આપોઆપ તેના કોટ પાટલૂનનો ખર્ચ બની જાય છે મરણ કે વિદ્યાર્થીને પોતાને જ એ કપડા પહેગીને ખોદતા નહીં ફાલે પણ સાદી ચૂંટી અને પહેરણ પહેરીને ખોદવાનું કામ તે સહેલાઈથી કરી શકે એટલે વિદ્યાર્થીની રહેણીમાં એની મેળે જ પરિવર્તન આવી જશે એ જ ગીતે મ્યુ બિયારણ કેવી રીતે ચોરાય છે અને તેનો પાંચ વાસો સાચો થાય છે? મ્યા સેનમાં, અને આ રાજ્યવહીવટમાં ૩ અનાજ, તેલીબિયા સારા માંડતા હતા? શા માટે? કેટલા પ્રમાણમાં પાકતા હતા? આવા વિષયોમાં દરેક જાતનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને મળી જ જાય છે આ તો એ તમને એક સામાન્ય દાખરો આપ્યો પણ જો નર્મ તાત્પર્યની દૃષ્ટિએ કેળવણીમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો મારી ખાતરી છે કે બાર વર્ષનો છોકરો કે છોકરી પોતા પૂરતા વસ્ત્ર અને અન્ન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવશે આજે પચીસ વર્ષના વિદ્યાર્થી- માં તેણે એમ એ ની કે ગમે તેવી મોટી ડિમી મેળવ્યા છતાં અને મા બાપોના હબરો રૂપિયા બગાડ્યા છતાં પરિણામે બળ્યા પછી શું કરવું એની નિરાશા અને હતાશાપણુ દેખાય છે અને તબિયતને પણ એ જીવેના છતાં તેની મૂંઝેલા જેની હાલત લાગે છે ત્યારે મારી કેળવણીમાં કુદરતના ખોળામાં ઓછરેલો બાળક તદ્દુરસ્ત હોય અને તેને આશ્વાસન વાળા વરણ મળે એટલે માનસિક તદ્દુરસ્તી પણ સંપૂર્ણતાએ જળવાય

“વળી જુદા જુદા રાજકીય પ્રશ્નોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને સહુએ ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે એ એક મોટી બૂદ ધર્મ હોય તેમ લાગે છે બૂતકાળની આ બૂદને હવે મુધારતી જ નેઈએ અને સ્વતંત્ર પ્રજાના બાળકોની કેળવણી કેરી દોની નેઈએ તેનો પણ હવે નવેસરથી વિચાર કરવો નેઈએ વિદ્યાર્થીઓએ પોને પાત્ર હવે વિચારના શખનું નેઈરો પાત્ર

એનો અર્થ તમે એ ન કરતા કે હડતાળો પાડી શિક્ષકો પર પથરાઓ ફેંચી પોતાના વિચારો અથવા પોતાની માગણીને સંજ્ઞા કરવી પરંતુ નિયામકો સાથે સમજાવટથી કામ લેવું જોઈએ

“મે હમણા જ કહ્યું તેમ પશ્ચિમની કેળવણી આપવાનું બધું થયું તેની સાથે જ તેમાની ફેરનો પણ આપોઆપ દૂર થશે વિદ્યાર્થી વિદ્યા લ્યાસને ‘વેક’ નહીં ગણતા રાષ્ટ્ર તરફની એક ફરજ માની તેમાથી સાચો આનંદ મેળવતો થાય ત્યારે જ તેને હું સાચી કેળવણી માનીશ વિદ્યાર્થી જીવન પૂર્વજોએ સન્યાસી જીવન જેવું જણાવ્યું છે તે સાચું જ છે પણ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આવી અપેક્ષા રાખતા પહેલાં મારે કહેવું જોઈએ કે સ્વતંત્ર હિંદની સરકારે પહેલાં વાતાવરણ તૈયાર કરી આપવાની ફરજ છે જેમ બાળક જન્મે તો તેને વખતસર દૂધ પાવાની માતાની ફરજ થઈ પડે છે તો જ તેનું શરીર બધાય અને બાળક મોટું થઈ જાય ખીલતું જાય તેમ સરકાર અને વિદ્યાર્થીના ઘડતરની વચ્ચે છે”

આ ભાષિતોનો તો આપુણના હસ્તાક્ષર લેના જ આવેલા અને તેમણે મને ખુબ હાલુ કે, બે મિનિટમાં અમે સાચા જઈ ગયા પણ આપુણની આદત પ્રમાણે જે બે બહેનો આવી હતી તેને પૂછપરછ કરી, અને શું ભણે છે? ક્યા ભણે છે? તેના ખમગઅતર પૂજતા ઉપરની વાતો લગભગ દસ મિનિટ સુધી કરી આપુણ કહે. “તમે બે મિનિટ માટે આવેલા પણ મેં જ તમને દસ મિનિટ આપી દીધી અને જ્યારે જ્યારે મને વિદ્યાર્થીઓ મળે છે ત્યારે તેઓની સાથે ભળનાનો અને વાતો કરવાનો મારો એક શોખનો નિયમ છે જોકે હું બીજી અનેક પ્રવૃત્તિમાં રહેતો હોનાથી એ શોખ પૂરો નથી કરી શકતો પણ બોલો, આ સહીના મદનમાં તમે મને કેમ પાચ પાચ રૂપિયા જ આપશો? વળી મેં તો તમને બગાળીમાં ચઢી કરી આપી છે એને તેની ફી વધારે આપવી જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું?”

ખૂબ હસાહસ ચર્ચ પડી વિદ્યાર્થીઓ કહે “આપુણ તમે તો આ વેપારીની રીત સમજાવી.”

આપુણ કહે “દરિદ્રનારાયણનો હું ધધો વર્ષને બોલે છું એટલે બીજો ગમે તે ધધો કરું તેમા મારો ધધો તો મધ્યમિદુ છે પણ તમે વધારે ન આપી શકો તો મારા એકતાના મમમાં મદદ કરવો. વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે કોઈ પણ જાનનો જાતિભેદ ન રાખતા, અને હું ખી

ગરીબોને તમે મદદ ન કરી શકો તો છેવટ સહૃદયતાથી સટાનુભૂતિ
જતાવજો એટલું પ્રમાણિત્તાથી કરશો તો હું માનીશ કે તમે મને
ઘણી ડિમત આપી છે ”

એ છોકરીઓમાની એકના હાથમા સોનાની વીટી હતી તે તેણે
તુરત જ બધાની વતી કાઢીને આપુજના હાથમા દરિદ્રનારાયણ ફડને
સારુ આપી દીધી, અને આપુજને સહુએ પ્રણામ કર્યા આપુજએ સહુના
વાસામા મીઠી ટપનીઓ મારી સૌ હસતા હસતા વિદાય થયા

આવા દર્શનાર્થીઓ આવે છે ત્યારે ક્યારેક આપુજ એમિતા
તેમની સાથે વાતો કરવા લાગે છે, અને સામાન્ય વાતોમાથી આપુજના
ક્યા વિષય પર શા મિચાશે છે તે જાણના મળે છે આજે એવું જ
અન્યુ સારુ થયું કે હું ત્યાં જ મેસી રહી નહીતર આ વિદ્યાર્થીઓ
સાથે આપુજએ જે સુદર વાતો કરી તે સાબળવાનું શુભાવત

મે આપુજને કહ્યું “હું ખીજા પ્રમમા હોઉં ત્યારે આપને
આના તો કેટલાય મળવા આવે છે તેમની સાથે કેટલી જાણવા જેવી
વાતો કરતા હશો ? આજે તો મને એમ જ થાય છે કે આ રીતે હું
કેટલુંય શુભાવતી હોઈશિ !”

આપુજ કહે “મે કશું આગળથી તો ક્યારેય વિચાર્યું નથી
હોતું નાતો થતા થતા મારા મનમા જે ભર્યું હોય છે તે સ્વાભાવિક
રીતે જ બહાર આવી જાય છે. તને એ બધું સાબળના-નખનાનો
શોખ છે તે સારુ લાગે છે તે તો સહેજે મળે તેનાથી સતોય રાખવો
જોઈએ શરીર સાચવતા શીખી જ તો અત્યારે જે મળે છે તેના
કરતાય વધુ મળે અને પછી તું ખીજું કામ રાતે જાગીને પણ પૂરું
કરે તો મને દયા નહીં આવે !”

મને તો ડર લાગ્યો કે, વળી આપુજ શરીર પર લાખુ વ્યાખ્યાન
આપશે હમણા તો મારી સાથે દરેક વાતમા મારી તમિયનને વચ્ચે
મૂકી દે છે

મ્પોરે આખો સામાન પેક કર્યો આ વખતે અમારી મળી
સોની દોઢાને મરણે બાથાતો બદોયકત આશ્રમના રૂમોડે જ ર્યો

આપતાં આપશે. એટલે તને ન લઈ ગયો એમાં મને કેટલો લાભ થયો તે તો જો! કારણ તને લઈ ગયો હોત તો તકકાને પ્રતાપે હુમ લાલ થઈ ગઈ હોત તો મહાનમાં ખપત. અને મને આ ‘મહાન’નો હોદ્દો ન મળતને?”

આમ આપુજી અને મારી વચ્ચે વિનોદ વાર્તાલાપ થતો હતો ત્યાં જ ક્ષિતીશમાયુ આવ્યા અને આપુજીએ તેમને હસતાં હસનાં થયેલી આ વાતો અને મને નહોતા લઈ ગયા તેથી રિસાઈ હતી તે અંધી વાતો કરી. અને સહુને આપુજીએ બે મિનિટ હસાવ્યા અને સીધા પ્રાર્થનામાં ગયા

પ્રાર્થનાસભામાં આપુએ કહ્યું કે :

“આજે અહીંથી પછલા જાડ છુ અને ત્યાંથી દિલ્લી થઈ વેળાસર પાઠે અહીં આવવા પ્રયત્ન કરીશ.

“આજે હુ બગાળના વડા પ્રધાનની સાથે બે કલાક મુઠ્ઠી જ્યા રમખાણ થયા હતા તે વિભાગ ભેગા ગયો હતો મારી આશા તો એવી છે કે આ રમખાણ હવે છેલ્લુ જ હશે”

પછી આપુજીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો.

પ્રશ્ન — “કલકત્તામાં આજે હિંદુ મુસ્લિમ એમ બે ભાગલા પડી ગયા છે, તો સામાન્ય જીવનયોગ્ય ચાલુ થાય તે આટલું શુ કરવું?”

આપુજી — “હુ તો એક વાત કહેવાનો છુ કે, બેમાઠી એક પક્ષ ને સંપૂર્ણતાથી સત્ય અને અહિંસાનુ પાલન કરે, અને ઈશ્વર સિવાય કોઈનાય ઉર ન રાખે, તો માણસને મારનાર કોઈ માનવી નથી એ તો નિમિત્ત બને છે પણ આયુષ્ય પૂરું થાય એટલે મૃત્યુ-મિત્રને સહુ કોઈએ ભેટવાનું રહે જ છે. પછી કોઈ હૃદયના રોગથી મરે, કે કોઈ અકસ્માતથી મરે, કે કોઈ ખાટલે રિખાઈને મરે. પણ જેનો જન્મ થયો તેને મરવાનું નિશ્ચિત થઈ જ ચુકેલું છે આવા હિંમતવાન લોકોનો ને પક્ષ મજબૂત હશે તો બધા પક્ષના લોકો તેની સાથે મૈત્રી રાખશે જ. અને આના કરતા બીજો કોઈ સારો ઇલાજ હોય તો મારા ધ્યાનમાં નથી.

“પોતાના ધર્મનો અભ્યાસ તો દરેક વ્યક્તિ કરે, પણ સાથે સાથે બીજાઓના ધર્મશ્રદ્ધાનો અભ્યાસ પણ સહુએ કરવો નોઈએ કારણ કે આપણા દેશમાં અનેક કોમ છે. હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્તી આ બધી કોમના માણસો આપણા દેશવાસી ભાઈઓ છે, એથી જ આપણે તેઓના

ધર્મશ્રેયો વાચી વિચારી સારી વસ્તુ લાગે તેને આચરણમાં મૂકવી એથી
તુકસાન તો કોઈને જરા પણ નથી ફાયદો તો દેખીતો જ છે એથી
આપણી બુદ્ધિનો પણ વિશ્વસ થશે અને દિલમાં ઉદારતા કેળવાશે’

પ્રાર્થના પછી માપુછ ફરવા નીકળ્યા મેં સામાનની યાદી કરી,
ખટારમાં ભરાની સ્ટેશન પર મોકલ્યો મિસેનભાઈ પહેલા ગયા ૭-૩૦
વાગે અહીંથી નીકળીશું હવે પાચેડ મિનિટ બાકી છે માપુછએ પણ
બધું આટોપ્યું કે, બાળકો સાથે અમારે મગાળીમાં છે ની વાતો કરી
આનંદ કરે છે

*

*

*

(રાતના ૬મ વાગ્યે પટણા જતી ગાડીમાં આ બાકીની ડાયરી
લખી રહી છું)

અમે ૭-૩૦ વાગે શેઠપુર છોડ્યું પહેલી મહાળી આગળ ગઈ
હતી તેમાં કયાણુ, મિસેનભાઈ ને શ્રીમન્નારાયણુ ગયા માપુછની
મોટરમાં મદાલસામહેન, ચતોન્કાકી, ભરત, ક્ષિતીશમાયુ અને
હતા હાવડા સ્ટેશન પર બેશુમાર ગીરદી હતી માડ માડ પોનીમોએ,
‘નિર્મલદા આશ્રમ’ના આશ્રમનાસી ભાઈઓએ અને સ્વયંસેવક દળે
રસ્તો કર્યો, ત્યારે અમે ગાડીના ડામા ચડી શક્યા ફોટાનાગાઓ
પણ લાઈટ ફેકીને આખ આજી નાખતા હતા આમાં કેને રોડીએ
એકને રોખવા જઈએ ત્યાં બીજે સામે આવે, નાઈટ ચમકાવે અને
દૂર હડી જાય માપુછ કહે કદી પણ પત્રમારો અને ફોટોગ્રાફરોને
નહી છતી શકાય ” ખૂમ જ બીસાતા બીસાતા ઉપર ચડ્યા માપુછએ
ઉમરાણુ શરૂ કર્યું સારી પેરે ઉધરાણુ થયું હોય એમ લાગે છે પોણી
થેની તો પરચૂરણુથી ભરાઈ ગઈ છે

આ વખતે રેલવેવાળાઓએ ડીપ ખાસ સગવડ કરી છે ત્રીજા
વર્ગના ડામામાં બેસના માટે જે પાંચિયું હોય છે તેની બાથે નીમળા
શકે એવું લાણુ બીજું પાંચિયું મૂક્યું છે, એટલે સ્થાનમાં પહોળાઈ
ખૂમ વધી છે મારી બો બાપુછની પથારી ખરતા પણ ધણી જગ્યા
વધી છે બાપુછના પગ દમાયા, સામાન સરખો મૂક્યો અને આ
ડાયરી નખી તાવ ચડતો હોય એમ લાગે છે હું પણ સૂઈ છું

રાત એકઠરે ડીક ગર્ભ રહેવાય દરેક સ્ટેશને માણસો તો દર્શન કરવા આવતા જ હતા પણ હવે લોકોને તાનીમ મળી ગર્ભ હોય તેમ લાગે છે અરદ્રાન સ્ટેશને ખૂબ લીડ થઈ હતી તેથી ત્યાં રામધૂન શરૂ કરવાની આપુલએ સૂચના કરી એક બારીનો કાચ તૂટ્યો એટલે મને ખીન્ન લાગી કે આપુલના પર કાચ પડશે તેથી બારી પરથી ફૂટીને ત્યાં આવતા લોકોને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા તો ગર્ભ, પણ મારું મહુ ચાલ્યું નહીં રામધૂન શરૂ કરી તેથી લોકો શાંત થયા ઉવગાળુ તો દરેક સ્ટેશને કરીએ જ છીએ મદાનસાગહેન પણ સાથે છે એથી લહેર પડી. રાતના બારી પરથી ફૂટી તેનાથી કે શા કાગળથી પણ બિનગી અને તાન આવ્યો અને પેગમા સખન દુખાવે બાપડચો એથી એએની વધી ગર્ભ સમાર તો માડ માડ પાડી પ્રાર્થના નિયમ મુજબ ચનાવી પણ ગાડી ચાલુ હતી, અને મદાલસાગહેન સતોમ્મક્રીયા, એમ બે ત્રણ જણાનો સાદ હતો એટલે પ્રાર્થના પણ પૂરી કરી પછી આપુલને ગરમ પાણી આપીને રસ કાઢ્યો આપુલ મદાનસાગહેન સાથે રાતો ખરતા હતા એટલું સારું હતું રસ આપીને તે સામાન પાછો સરખો મૂકીને સ્ત્રી મદાનસાગહેન સાથે આપુલ મારા વિષેની વાતો કરતા હતા એમલે હું ત્યાં બિન ન રહી પછી આપુલએ પોતાની કાયરી લખી બગાળી પાંચ કર્યા પોતાની કાયરીમા મદાનસાગહેન સાથે થયેલી વાતોનો સાર આપુલએ પોતે લખ્યો કે

પ્રાર્થના પછી બગાળી રસ પીયો મદાનસા સાથે મનુડી વિષે વાતો મે એને કંઈ કે મનુડી તો જ્યાં સુધી હું જીવું છું ત્યાં સુધી મારી સાથે જ રહેવાની છે મે એને આ શરતે આવવા દીધી છે એ મને હોય શકે છે, હું એને નહીં છોડું હું એનામા બારે રહેલા શુભિને પોષના માગુ છું વગેરે વાતો મ્હી

આપુલએ પોતાના હાથે મારા વિષે કાયરીમા આ લખ્યું તેની મને ખબર ન હતી, પણ મદાનસાગહેને વાંચ્યું એમલે મને અભિનંદન આપના ખૂબ ખુશ થયા અને પોતે જ મને ખૂબ આનંદપૂર્વક

વંચાવ્યું, અને કહે, “આપુછએ જાણે આવું સર્ટિફિકેટ મને જ ન આપ્યું હોય એવો આનંદ તારા વિષેની ઘણી વાતો આપુછએ મને સંભળાવી તેથી થયો. અને ઈશ્વર તને તેમની ખૂબ ખૂબ સેવા કરવાનું બળ આપે એવી હું રોજ પ્રાર્થના કરીશ.”

અમે ૬-૪૫ વાગ્યે સવારે ગુલઝાર બાગ પર ઊતર્યાં. અહીંના વડા પ્રધાન શ્રીઆણુ, ડૉ. સૈયદ મહમૂદ સાહેબ, મુસ્તફા સાહેબ સ્ટેશન પર લેવા આવ્યા હતા.

આપુછએ મૃદુલાજહેન સાથે વાતો કરી. મેં ધીમે ધીમે માલિશ વગેરેની સવારની તૈયારી કરી. મહેમાનોની વ્યવસ્થા કરી.

માલિશ, સ્નાન અને બોજનનું તો માંડ માંડ ધીમે ધીમે પડ્યું. આપુછના પગે મદાલસાજહેને ઘી ઘસ્યું. આ ડાયરી હું અપોરના બે વાગ્યે આપુછએ માટી લીધી છે ત્યારે લખું છું. પણ હવે તાવ વધ્યો હોય તેમ લાગે છે. લખાતુ નથી. પેટમાં સખત દુખાવો બિપડો છે.

૨૦-૫-૪૭

(પટલ્લા સિવિલ હોસ્પિટલ-પક્ષગમાં)

પાંચેક દલાડાની ડાયરી આજે એકસાથે ધીમે ધીમે લખવાની શરૂ કરું છું. ૧૫મીએ બે વાગ્યા સુધીની ડાયરી લખી હતી. તા ૧૫મીએ ત્રણ વાગ્યા પછી તાવ સખત ચડ્યો. ૧૫મીએ આપુછએ માટી કરાવવા માટે મને બોલાવી ત્યારે બિસેનભાઈએ આપુછને કહ્યું કે, “મનુ સ્ત્રી છે. એને સખત તાવ ચડ્યો છે.”

તુરત જ આપુછ મારી પાસે આવ્યા. મારા ખાટલા પર બેઠા. મને તપામી, બહાર જઈ મૃદુલાજહેનને કહી ત્રણ ચાર ડોક્ટરોને બેગા કર્યા. આ સહુનો મત થયો કે તાત્કાલિક ઓપરેશન કરાવવું જ જોઈએ. એપેન્ડિસાઇટિસ છે. આપુછએ મને પણ ખૂબ પ્રેમથી સમજાવી. મને પૂછ્યું કે, “જયસુખલાલને તાર કરી બોલાવી દઉં?” મેં કહ્યું : “આપના બોલામાં જો મોત આવે તો એથી વિશેષ કશી લાલસા નથી. આપ એટલી બધી સંભાળ રાખો છો કે આવી સંભાળ પછી બીજું શું જોઈએ? અને ભાઈ પણ અહીં શું કરશે? બધાં વધારે ચિંતામાં પડે. આપને જેમ હીક લાગે તેમ કરો.” મદાલસાજહેન અને સંતોકકાકાના તો

અપોરના બહાર ગયા હતા મપોર પછી તસો અને ડોક્ટરોએ ઓપરેશન માટેની પૂર્વતૈયારી કરવા માઢી માપુજી તો પ્રાર્થનામા ગયા, પણ જલદી પાછા ફર્યા મે ધીમે ધીમે આપુજીને કચારે ગુ જોઈએ અને ડૉ વસ્તુ કયા છે તેની યાદી મદાવસામહેન અને ખિસેનભાઈને આપી ખિસેનભાઈને હું યાદી ડરાવતી જતી અને તે પોતાની આખના આસુ લૂછતા જતા હતા નિર્મળદા પણ નથી એટલે એમને એમ થયુ કે આપુને સલાળી શકીશ કે નહી ? પોતે સ્વભાવથી ખૂમ લલા અને મૂગા છે મને બેચેની ઘણી હતી તેના કરતા જાણે એમને જ રોગ ન હોય એમ એ બેચેન હતા

પ્રાર્થનામાથી આવીને આપુજી મારી પાસે જ બેઠા મારા ખાટલા પર બેમીને તેમણે પ્રવચન લખ્યુ મને કહ્યુ “જરા ગભરાતી નહી હું સામે બિભો રહીશ ”

મે કહ્યુ “આપને આટલો થાક છે, અને મૃદુલામહેન તો આવે જ છે, આપના થકી મારી સારવાર તો સરસ જ થશે અને ઓપરેશન કરાવી નાખરાની મને ખૂમ હિમત છે કારણ કે એક મહિનો થયો આમ રિખાઉ છુ, એટલે તેના કરતા પાર આવે ”

આપુજી કહે “મારે તો મારી પરીક્ષા કરવી છે એટલે ઓપરેશન સમયે હાજર રહેવુ છે કારણ કે, કુદરતી ઉપચારકોએ તો સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે, તને એપેન્ડિક્સની આ માદગી નથી એટલે રોગ અમુક પ્રમારનો હોય અને ઇલાજ જુદો થાય તો તેમા દર્દીના શા હાન થાય ? એટલે કુદરતી ઉપચારકોની જૂલ હશે તો મારે તેમને જાણાવવુ પ શે કે તેઓએ શરીરવિજ્ઞાન તો સપૂર્ણપણે જાણવુ જ જોઈએ ”

આટલું લખ્યુ અને થાક લાગતો હોવાથી સૂઈ ગઈ અપોરના આપુજીની અને આપુજીના ભાષણોની તથા ખીજા કોઈ લખાણો લખ્યા હોય તો તેની નોધ રાખવાનું ખિસેનભાઈને મે કહ્યુ હતુ તે અધુ તેમણે મોકલ્યુ છે

અપોરે ૨ વાગ્યે લગભગ ૭-૩૦ પગી મને એમ્બ્યુનન્સ કારમા અહી લાન્વા મારી સાથે ડો ભાર્ગવના દીકરી, એક નર્સ અને સિસ્ટર હતા ખીજી મોટરમા માપુજી પણ આન્વા કોઈને ખમર નહોતી

પડવા દીધી, છતાં લોકોને ખમર પડી ગઈ તેથી ફેટાવાળાઓ અને પત્રકારો તુરત જ પહોંચી ગયા.

રાતે ૯-૩૦ પછી બધું શરૂ કર્યું ક્વોરોફોર્મ દેવાનું શરૂ કરતા પહેલાં બાપુજીએ અત્યંત વાત્સલ્યથી મારા માથા પર હાથ ફેરવ્યો અને કહે “રામજીનું રટણ મનમાં રાખજો કરીય ખમર નહીં પડે મેં બાપુજીનો હાથ જોરથી પડડ્યો મારી પાસે જ ખુરશી નાખી મોકસ માધી પોતે બેઠા મૃદુનામહેન અને મદાલસામહેનને ઓપરેશન થિયેટરમાં નહોતા આવવા દીધા ધબ ધમ ક્રક્રક થતું હતું (આ પછીનો ભાગ તો ડોક્ટરે, બાપુ અને નર્સો પાસેથી સાંભળેલી વાતો પરથી અને બાપુજીએ પોતાની ડાયરીમાં નોંધ લખી છે તે પરથી મારી ડાયરીમાં લખુ છું)

હાલિસ સર્જન અને ડૉ. લક્ષ્મણમહેને મોળખીએ સવારે વાતો કરતાં મને જણાવ્યું કે, બાપુજીએ મારા માટે સ્પેશિયલ રૂમની ના પાડી “માર્ગ દીકરી તો ગરીમતી દીકરી છે ગરીમને જે મારવાગ મળે તે એને સારું હોય ’ પણ અમે કહ્યું કે, “તમે આવો ત્યાં ખૂમ બીડ થાય, અને મનુ પણ પટણામાં પ્રાર્થના કરાવતી હોનાથી ખૂમ જાણીતી થઈ ગઈ છે એટલે એની પાસે માણસો ખૂમ આવશે માટે અમારે એને લુદી જ રાખવી પડશે એટલે તને અહીં રાખી રાતના ૧૧-૩૦ વાગ્યે તને અહીં લાવ્યા ત્યાં સુધી બાપુજી અહીં હતા તને ક્વોરોફોર્મ ઊતરે તેની રાહ જોતા હતા પણ છેવટે અમે કહ્યું કે, એને મોડું ઊતરશે એથી તેઓ તો માડ માડ ગયા બેત્રણ જનની થઈ હતી અને એક વાગ્યે ક્વોરોફોર્મ ઊતર્યું તરત જ જાગીને ‘બાપુ ! બાપુ !’ એમ બે વખત તે ખૂમ મારી અને બાપુને બદલે અમને જોઈને તું ગભરાઈ ગઈ એક ડોક્ટરે ખૂમ સાત્વન આપ્યું કે તને જલદી સાજી કરીને બાપુ પાસે મોકલીશ ”

૧૬-૫-૪૭ની સવારે મેં ફોન કરવાનું કહ્યું કે “બાપુ મારી ચિંતા ન કરે હું સારી છું”

પત્ની તો શહેરમાંથી અને બહારથી માણસો, પ્રધાનો વગેરે ઘણા ખમર લેવા આવે છે

મિસેનભાઈ એ સમાચાર આપ્યા કે, આપુજી ખાખરા નથી ખાતા. ફક્ત શાક અને દૂધ લે છે. બોજનની સંભાળ મિસેનભાઈ રાખે છે. આફ્રીનું બધું કામ મદદાલસાખહેન તથા પ્રભાખહેન (જયપ્રકાશજીનાં પત્ની) કરે છે. માલિશ પ્રભાખહેન કરે છે.

૧૬-૧૭ તારીખે વધારે વસંતુ લાગ્યું હતું. ત્રણ ત્રણ કલાકે પેનિસિલિન આપ્યાં.

પત્રકારોને ના કહ્યા છતાં ઓપરેશનની વિગત છાપાંમાં આવી. એથી મારા પિતાશ્રી, બહેનો, કુટુંબીઓ અને બીજાં બધાં ચિંતામાં પડી ગયાં. એથી ઉપરાઉપરી તારો આવ્યા. ડૉ. સુશીલાખહેને પણ તાર ક્યોં કે, તેમની જરૂર હોય તો આવે. આપુજીએ મને પૂછ્યું. પણ મેં ના કહી. લોકો ખૂબ આવે છે એટલે બહાર એક ચોકિયાત મૂક્યો છે કે કવખતે કોઈ ન આવે.

આપુજી રોજ સાંજે આવે છે. ડૉ. ભાર્ગવે ખૂબ કાળજીપૂર્વક ઓપરેશન કર્યું અને સારવાર કરે છે. તેમનાં ભત્રીજી પણ અહીં લેડી ડોક્ટર હોવાથી મારી પાસે જ લગભગ રહે છે. તેઓ પોતાને ત્યાંથી આઈસક્રીમ બનાવીને લાવે છે. ગરમી સખત છે જેથી બીજી વસ્તુ ખાવાની ગમતી નથી. નસોં પણ ખૂબ જ કાળજી રાખે છે. આખો સ્ટાફ મિચારો કહે છે કે : “તમારા યકી અમને રોજ આપુજીના દર્શનનો અને આમ અંગત મળવાનો લાભ મળે છેને?” નમોં નવાં નવાં ફૂલો લાવી, આપુજીનો આવવાનો સમય થાય છે ત્યાં એરડી શણગારે છે. ‘ડેમ મનુડી હજી જીવે છેને?’ એમ હસતાં હસતાં કહેતા આપુજી આવે છે. અહીં કલાક મારી પાસે બેસે છે, દરેક દર્દીને ખાટલે પણ જાય છે. પહેલે દહાડે તો દર્દીઓ કે જેઓને ખાટલામાંથી ઊભાની મનાઈ હતી તેઓ પણ જડી જડીને આપુજીનાં દર્શન કરવા આવતા હતા. એથી ડૉ. ભાર્ગવે વિનોદમાં કહે : “આ એક છોકરીને સાજી કરતાં અમારાં બીજાં દર્દીઓ હેરાન થશે, એટલે આપ જો બન્ને મિનિટ તેઓ પાસે આવી જશો તો તેઓને ખૂબ સાંત્વન મળશે.” આપુજી કહે : “તેમાં કહેવાની જરૂર હોય જ નહીં, મારે ફરજ રૂપે દરેકની પાસે જવું જ જોઈએ.”

ગઈ કાલે (૧૯-૫-'૪૭) આપુણી રાત સુધી નહોતા આવ્યા. ગામડાંઓમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે. ૯-૩૦ પછી તો મેં પણ આશા છોડી હતી. દસ વાગ્યે આપુણી આવ્યા. હું ઘસઘસાટ બેઠી હતી, પણ આપુણી ટપકી માથા પર પડતાં એકદમ જંગી ગઈ, અને ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. જોરથી 'આપુણી!' એમ બોલાઈ ગયું. મેં કહ્યું: "આપ આટલા મોડા કેમ આવ્યા?" આપુણી કહે: "આવતું જ જોઈએ ના? તું એમ સમજતી હશે કે તારે મારી મેવા નથી કરવી કાં? પણ મારે તો તને જલદી સાથ કરીને સેવા લેવી જ છે. વળી નિયમ-ભંગ તો કરાય જ નહીં", પણ આ ડોક્ટર સાહેબે મારા પર મહેર-આતી કરી મને રજા આપી એટલે આવી શકાયું." આમ વિનોદ કરી દસ મિનિટ ખજરો પૂછીને આપુણી ગયા. પછી અગિયાર વાગ્યા સુધી તો હું અને ડૉ. લજ્જબહેન વાતો કરતાં હતાં. તાવ જરાય ન હતો. મને તો આપુણના આવા અગાધ પ્રેમના વિચારોમાં બહુ મોટી બેઠાં આવી.

ક્યા પુણ્યનું આ ફળ હશે કે દુનિયાના મહાપુરુષ ગણાતા આપુનાં આવાં લાડ સાંપડે છે?

આજે (૨૦મીએ) દિવસના ૧૨-૩૦ વાગે હું બાંધી ગઈ હતી અને કોઈ ખાદીનાં કપડાં પહેરેલ હતા તેવા ભાઈ મને મળવા આવના હતા. ચોકીદારે ના કહી તેથી પેલા ભાઈએ તેને થપાટ મારી અને આપ્યા ગયા.

સાંજે ડૉ. ભાગવ સાહેબ મારી પામે આવ્યા. ચોકિયાતનો સૂજેલો ગાલ મને બતાવ્યો. મને કહે: "ખાદીવાળાઓ બધા આવાં કામો કરીને નામશે?" એ બહુ જ નારાજ થઈ ગયા હતા. મેં આપુણ સાંજે આવ્યા ત્યારે વાત કરી. આપુણી કહે: "હું પ્રાર્થનારુખામાં કહીશ કે, કોંગ્રેસનું નામ લીધાથી કે ખાદી પહેરવાથી કંઈ જિંદગી થોડી જ મળી જાય છે કે ગમે ત્યારે બધે જ જઈ શકાય?"

આજે જયપ્રકાશજી અને જોગમ સાહિબ પણ ખજર કાઢવા આવ્યાં હતાં.

આપુછનું દિલ્હી જવાનું નક્કી થયું છે. મને પણ લઈ જવાના છે. હવે તો અહીં પણ ખૂબ કંટાળો આવે છે. કદાચ આવતી કાલે રજા આપશે. ડોક્ટરો તો કહે છે કે, હજુ અમે ચાલવા નહીં દઈએ. જવાદરલાલજીનો તાર હતો.

આપુછની નોંધમાંથી મારી ડાયરીમાં ઉતારા કરીને પાંચ દહાડાની મારી ડાયરી પૂરી કરું છું.

તા. ૧૫-૫-૪૭ શુક્રવાર બાગ પર ભિતર્યાં. આવીને ફર્યો. મસાજ સ્નાન. ખાતાં મૃદુલા સાથે વાનો. સૂતાં દેવ સાથે... મનુને બારે પેટનો દુખાવો છે, બલદી અને તાવ પણ છે, તેથી ડોક્ટરોને બોલાવ્યા. ડોક્ટરોએ તેને તપાસી. મનુને એંથેન્ડિસાઈટિસ નક્કી થયું, તેથી આજે જ દવાખાને ખસેડી. રાતના ઓપરેશન કરશે. મદાલસા તથા સતોડને પાછાં બોલાવ્યાં. તેઓ આવ્યાં. દવાખાને જઈ મનુડીનું ઓપરેશન બેયું. સાથે મૃદુલા અને મદુ (મદાલસા બહેન) હતી. પણ તેને ઓપરેશન થિયેટરમાં નહોતાં આવવા દીધાં. મેં મોકલે બાંધી આપું ઓપરેશન બેયું. ઉપરની ઓરડીમાં ૧૧-૩૦ વાગ્યે એને લઈ ગયા. હું એને ડોક્ટરને સોંપી ૧૧-૧૦ વાગ્યે પાછો ફર્યો. ૧૧-૩૦ પછી સૂતો. ડૉ. કર્નલ ભાગલે ઓપરેશન કર્યું.

મનુડીને બહારે મારી સેવામાં મદુ છે. મનુડીના રાતના ઘણા વિચારો આવતા હતા.

૧૬-૫-૪૭

પટણા

પ્રાર્થના પછી શાંતિનિકેતનથી આવેલું બંગાળી સાહિત્ય ભેઈ ગયો. બંગાળી પાઠ. વહેલા ખબર આવ્યા કે મનુડીની તબિયત સારી છે. રાતના એક વાર ઘેનમાંથી જાગતાં બાપુ, બાપુ, બોલાવતી હતી. પણ પછી સાવધ થઈ ગઈ અને કહેવડાવ્યું કે, “હું સારી છું.” કાગળો લખ્યા: ખુરશાબહેન, ખ્યારેલાલ. ફરવા ગયો. મદુ આવી હતી પણ મેં તેને મનુડીને મળી આવવા કહ્યું તેથી તે વહેલી ચાલી ગઈ. મનુડી વગર બધું જીંધું થઈ રહ્યું છે. એ બતાવે છે કે, એ એકલ છાકરીએ માફ કેટલું બધું કામ ઉપાડી લીધું હતું? મારી સેવા પાછળ એ ગાંડી છે.

મસાજ આ થોડા દિવસ મદનબાબુ કરશે. અને નવડાવશે દેવ, (દેવપ્રકાશભાઈ નથર). રીલને છાપાં સંભળાવ્યા. ૯-૪૫ ખાવા બેઠો. ૧૦-૩૦ વાગ્યે ખાકસારો મળી ગયા. પછી સહેજ સૂતો. અગિયાર વાગ્યે જાગી ગયો. ડાબ પીધું. સૂતી વખતે મૃદુલાએ મનુડીને બહારે ધી ધસ્યું.

નળ્યા પછી કાગળો લખ્યા જયસુખવાય, સતીશ, રામેશ્વરી નેહરુ, સુશીલા નાયર ખાર વાગ્યે માટી લીધી અને ચિમનવાલને કાગળ લખાવી સૂઈ ગયો. શ્રીમન્, સતોક નાવદા જોવા ગયા એક વાગ્યે ઠંકચો કાતતા બિસેનને મગજો લખાવ્યા બચવ તસિહ, કોસબી, શ કરન, માત્યા પછી કલ્યાણમને, સાવિત્રી (ઓરટેલિયા) પેરી, માટીન અને મીરાને આખમા ઠંક ભરાતા સૂતો ૩-૧૫ ઠંકચો મજલાય નેહરુને કાગળ લખાવ્યો Lady's Open ને કાગળ લખાવ્યો અનસારી અને મૃદુલા સાથે વાનો પ્રમા આવી ગોળ ખાધો દૂધ ન પીધુ ૫-૧૫ બહાર જતી વખતે જયપ્રકાશ આવ્યા

જયપ્રકાશ પણ સાથે હતો મનુડી પાસે વીસ મિનિટ બેઠો તળિયત સારી છે પેશાબ હતું નથી આવતો ધાત્રી જ નબળી પડી છે ગુલઝા ખાગમા પ્રાર્થના હતી પ્રાર્થનામા મનુડીની ખોટ પૂરેપૂરી સાવતી હતી ત્યાંથી ૭-૪૫ પાછો ફર્યો અનુગ્રહબાબુ તથા અનસારી સાથે વાતો આવતી કાંઈથી પ્રમા મસાજ માટે આવશે 'હરિજન' માટે થોડુંક લખાવ્યું દેવનું લખેલ પ્રવચન જોઈ ગયો ૮-૩૦ વાગ્યે રાને ખમર નળ્યા કે ઇન્જેકશન પછી મનુડીને પેશાબ આવ્યો છે પેનેસિલિન ૩-૩ કલાકે આવે છે રામાનદ મિશ્રનો માણસ આવ્યો હતો ઉપવાસની વાનો મ્મી મે રામ્યા છે પછી ફર્યો મૃદુલા સાથે હતી નતે જ રાગીર લગ્યું. ૮-૩૦ વાગે સૂતો

તા ૧૫મીના પ્રાર્થના પ્રચયનમા માપુરજીએ જણાવ્યું કે :

“આજે બરાબર ૫૬૨ દહાડે આપણે અહીં બાકીયોર મેદાનમા પ્રાર્થના કરવા માટે ભેગા મળ્યા છીએ દરમિયાન હું દિલ્હી અને કંચકતા જઈ આવ્યો મારે કંચકતા જવાનું થશે એવું મેં ધારું નહોતું કારણ કે મારી 'કરેગે યા મરેગે'ની પ્રતિજ્ઞા નોઆખાની અને બિહાર પૂરતી જ મર્યાદિત હતી પણ કંચકતા વિષે મેં જે કાંઈ સાબળ્યું તેથી મને લાગ્યું કે હું ત્યાં પણ કંઈક ઉપયોગી થઈ શકીશ ત્યાં બેસીને પણ હું બિહારની જ સેવા કરતો હતો હું ગમે ત્યાં નહિ પણ મારું માર્યું તો તેનું તે જ રહેવાનું છે

“પણ આ રીતે મારો 'કરેગે યા મરેગે'નો વિસ્તાર વધતો ચાલ્યો છે મારી ખાતરી છે અને શ્રદ્ધા છે કે ગમે ત્યાં એક જગ્યાએ જો મારું મિશન સફળ થશે તો તેની અસર બધી જ જગ્યાએ પડવાની છે

‘અહીંનો હેવાલ આજે જણ્યો અહીંનું ભમાજ ધીમું ચાલે છે પણ બિહાર ગાંડું બન્યું ત્યારે મદ ગતિએ ગાંડપણ નહોતું આવ્યું, એમને રાહતનું કામ પણ મદ ગતિએ ન ચાલતું જોઈએ વરસાદની ઝડપ પણ

આવી છે. એટલે નિરાશિતોને નેટલા જલદી હેઠાણે પાડી રાકાય તે માટેનો પ્રયત્ન તરત થવો જોઈએ. અને બહેનોને પણ હું વિનવતી છું કે મુસ્લિમ બહેનોમાં જઈને સેવાકામ ઉપાડી લે.

“અને અહીં જે સફળતા મળશે તો તેની અસર આખા હિંદુ-સ્તાનમાં પડશે.

“મને હિંદુઓ તરફથી પત્રો મળે છે કે, અમારી પાસેથી તમે એ આશા રાખો છો કે અમારે મુસલમાનોની ખુશામત કરીને તેને લાડ લડાવવા? આવી હઝીકત લખનાર બાઈઓને હું શું કહું? એટલું જ કહું કે તેઓ મારી વાત સમજ્યા નથી એ આખી જિંદગી સત્ય અને અહિંસા વડે અન્યાયની સામે લડવામાં ગાળી છે. એટલે આવી જાતની ખુશામતમાં હું ન જ પડું તે સ્વાભાવિક છે. હું તો એટલું જ કહું છું કે ક્રોધ અને વેરને દૂર કરો તરતા કાઢી નાખી સમજાવેલા યવામાં જે ખુશામત ગણાતી હોય તો તે સંજ્ઞ વાપરવામાં પણ મને વાધો નથી.

“હું આ ગરમીના દિવસોમાં ગામડાઓમાં મુસાફરી કરવાને અરાજક હોવાથી શહેરમાં જુદે જુદે લોકો પ્રાર્થનાસભા યોજાવીને સતોષ માનીશ.”

૧૬-૫-૪૭ ના પ્રવચનમાં બાપુજીએ કીક કહ્યું :

“અહીં આવતા પહેલાં હું નિરાશિતોની છાવણીમાં જઈ આવ્યો. મારી એ છાવણીમાં વધારે સમય આપીને ઝીણવટથી બધું જોવાની ઇચ્છા તો હતી. પણ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસેથી મેં જે દાર્ઢ સંમિત્યુ તે જાણીને હું બહુ રાજ થયો.

“એ છાવણીમાં જે હથોગો આવી રહ્યા છે તેમાં સ્વાવ્યવનને મહત્ત્વ અપાયું છે. છાવણીમાં બાળકો રહે છે તેમને પણ કામ આપે છે. અને ઉત્સાહ રહે તે ખાતર કામના કરતા મજૂરી વધારે અપાય છે.

“માર્ગ સજાહ છે કે હિંદુઓ—સીઓ અને પુરુષોએ આ છાવણીમાં અવારનવાર આવીને નિરાશિતો સાથે દોસ્તી બાધવી. તેમને આશ્વાસન આપવું. આટલું કરશો તો એક મોટું પુરુષનું કામ થશે.”

(પત્રોનાં લખાણોમાં પણ બાપુજીના વિચારો જાણુરા મળે છે. આમ બાપુજીની ગયરીમાં અને પત્રોમાંથી અહીં (દોસ્તિપત્રમાં) ગહેવાથી મારી ગયરીમાં જે દમ દિવસનો ખાડો પડ્યો છે તે પૂરવા માટે બાપુજીએ જ સૂચના કરી કે, “તું તારી ગયરીમાં નોંધી શકે છે” એથી મારી ગયરી અપૂર્ણ ન ગહે. જોકે મુવાકાતીઓ સાથે જે વાતો થઈ હશે તે તો ગુમાવી જ. પણ ખીજે ઉપાય શો?)

ता. १५-५-१७, ता. १६-५-१७ અને તા. ૧૭-૫-૧૭ના
પત્રોમાંથી :

૧૫-૫-૧૭

પટના

ચિં. . . . ,

તુમ્હારા સત્ આજ પટનામે પડ્યા ! વલ્લ સામકો સોદપુરમે
મિલા ધા ! વાસીનાયકા નિવેદન સરાવ હૈં । વિની મી વારણમે
અગર ઉસમે સચ નિવેદન દેનેકી હિમ્મત નહી થી તો ઉમકો
કીમત વહુત હી કમ રહેગી । અવ કયા રિયા જાય વહ મે
નહી સમજ પાતા હૂ । અગર સચ્ચે નિવેદન પર વાયમ રહનેકી
ઉસમે તાવત હો તો, યા વહી મચ્છા હૈ એમા મિદ્ધ કરનેકે
લાયક સમૂત હો તો કુછ હો સકે । વાસીનાયકે માઈને
પૈસે દિયે સો મી વુરા લગતા હૈ । ઝિમ તરહ લોગ પૈમા ગુડા-
ઓકો દેતે રહે યા દૂસરી તરહ ડરતે રહે તા બાઘિરમે ઉન
લોગોકો વુરાઈયા કરનેમે ઉત્તેજના મિલતી હૈ । એમે લોગોના
દૂસરી જગહ પર રહના ચાહિયે । મહા મે ૨૪ તારીખ તક હૈ ।
પચ્ચીસકો દેહલી પહુચના હૈ ।

વાપૂકે આર્ગીર્ષાદ

૧૫-૫-૧૭

ચિ . . . . .

તુમ્હારા સત મિલા, મજનાવલિકા દૂમગ મસ્તરપ નહી
મિલા ।

પૈગમ્બરકે વચનોમે કાનસા ઠીક હૈ મો વિનાયા યા વારામે
પૂછો । મે ધ્યાનસે પડ મલૂ એની મેરી હાલત નહી હૈ ।

તુમ્હારે વિવાહરી વાત મુનકર કુછ આશ્ચર્ય હોતા હૈ,
કુછ દુસ મી । વહી મી કોઈ દોષ ગ્હા હૈ કિ ઝિમમે ઝો
વસ્તુ સ્વાભાવિક હોની ચાહિયે મો અતિ કટિન પ્રતીત હોતી હૈ ।

યહ તુમકો સાવધાન કરનેવે લિખ લિખતા હ, રોકનેવે લિખ નહીં । જૈસે વિનોબા કહે કરો ।

વાપૂકે આશીર્વાદ

૧૬-૫-'૪૭

૫૪૫

ચિ. . . .

તમારો કાગળ મળ્યો, રામેશ્વરદાસને જવાબ આપી ગયો એ ઠીક થયું. તમારી ચળ જડમૂળથી જાય, અને ખોરાક ખરાબર ખાઈ શકો એટલે સતોષ થાય. શકરન અને તમારો મેળ નથી ખાતો એ વિચારવા જેની વાત છે, પણ શુ થાય? તમારાથી એને છતી શકાય તો છતને. પણ એય તળિયત બગાડીને તો નહીં જ

મારો ગર્વ ઉતારીને મનુને કાલે એપેન્ડિસાઇટિસનું ઓપરેશન કરાવવું પડયું છે. મને ખબર પડી ગઈ હતી, પણ દિલ્હીથી કલકત્તા લખાવ્યું અઢી દસ દિવસ મળ્યા છે એટલે ટોકટરોને બતાવી. મારો જાય ખરો પડ્યો એ લોકોએ તરત ઓપરેશન કરાવવાનું સૂચવ્યું. મેં કમૂલ રાખ્યું. આજે ઇસ્પતાલથી ખબર આવી છે કે તે સારી છે.

૧૬-૫-'૪૭

૫૪૫

ચિ . . .

તારો તાર મળ્યો . . . ને મોકલ્યું છું. આજે તે ક્યાં છે તે ખબર નથી . . . ને તારા તારની વાત કરી હતી તારા વિચારને હું મળું છું. બનેનો પ્રેમ ઉક નિર્મળ છે, પણ સ્વભાવમેદ મોટો છે. એ જો એ પ્રમાણે લખશે તો નિવેડો વહેથી તકે આવી જશે. બંને સમત થાય ત્યારે જ મારાથી બહાર નિવેદન કાઢી શકાય. આશા તો સેડ છું કે હવે તરત નિકાલ થઈ જશે.

તમે બંને મનમાં હરો.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૬-૫-'૪૭

૫૪૫

ચિ. જયમુખવાવ,

મારો ગર્વ ઊતર્યો છે. કાલે ગને મનુને એપેન્ડિસાઇટિસનું ઓપરેશન ઇસ્પતાલમાં કરાવ્યું. હું મારો હતો અત્યારે સવારના ૭ વાગ્યે નથી વાપ્યા માણસ કહી ગયો, મનુ કહેવડો છે, એ મનમાં છે.

હું તો દિલ્હીમાં ચેતી ગયો તો કે એપિડિસાઇટિસ છે
માગીથી સાગી થશે એમ ધાતુ હતું પણ માગીએ પૂરું કામ ન આપ્યું
એમ ન કહે દાખતરોને બોનારી પૂછ્યું તેઓએ ઓપરેશન સૂચવ્યું એને
કરાવ્યું આમ ઈશ્વર માણસનો ગર્વ ઉતારે છે હતું કયા મને હર્ષ
જશે એ ખમર નથી હવે કોને કહીશ કે મરે પણ નૈસર્ગિક ઉપચાર
ન હોડતા ? મારે પાતાને વિષે એમ કહીશ તોને ધણ માનીશ

ફિકર કરવાનું તો ન જ હોય બાર વાગે મનુ પાસે મદાલસા,
સતોક જઈ આવ્યા મળ દરે છે હું સાજો જઈશ

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ

૧૬ ૫ ૪૭

તુમ્હારાં લેત પ્રાથનાકે પહન લિખા હુથા મિંગ । કૌસવી
જીવા પઠકર આનંદ હોતા હ । માયમ અનેકે ત્રિએ લેત રવતા
હ । મિઝન તક દેહ હોગા તા મન અનેકો દે દેના યા પઢા
દના । અનેકે આશ્રમમ રહનસે આનમ (સેવાગ્રામ આશ્રમ) પવિન
હોતા હૈ । હસમ મુવવો કોઈ મી ગવ નહા હ ।

વા લેત રપકે સાથ હૈ । કુછ હોગા તો
બચ્છા હ ।

૧૬ ૫ ૪૭

ચિ

લિખતે હે કિ તુમ્હારી ઓર વી પડતા નહા
હ । ઉપચારકની હસિયતસ તુમ્હાર દર્દીકે મનકા જીતના હૈ
દર્દીકો ઉપચારકકા નહી । જ્ય દર્દી ઉપચારકકા મન જાતતા
હૈ તવ દર્દી ઉપચારક વનતા હૈ ઓર ઉપચારક દર્દી । એસા
તુમ્હારે ત્રિએ હોના ચાહિય । અવ દર્દી ઉપચારકની સેવા ચાહતા
હૈ ઝેકિન સબકે સવ અપચારાકા સ્વાકાર નહી કર મક્તા હ ।
તવ ઉપચારકકો ચાહિય કિ વહ દર્દીકે અનુકૂળ વન ઓર
જિતની સેવા હો સકતી હૈ ઉતની વર । ઓર ધારવસ કામ
ઝે । અગર યહ સમજમ આયા હૈ તો એમા કરો ।

[ધર્મનિદ ઘૈસબી બડુ માદા હોવાથી સેવાશ્રામમાં સારવાર લેતા
હતા તેમને લખ્યું]

भाई कौसबी,

तुम्हारा सब अहेवाल हमेश मिलता है। तुम्हारा पैगाम भी बलवन्तसिंहने दिया है। तुम्हारे आश्रममें रहनेसे मुझको बड़ा आनन्द होता है।

शांतिसे ही जाओगे इसमें मुझे शक नहीं है।

[अध्यासनिविदाभां भाननार रोष्ठरने क्षुभुः]

तुम्हारा खत तो जैसे मिला वैसे ही पढ़ गया था। लेकिन उसके साथ जो लेख भेजा था वह आज ही पढ़ गया। पढ़कर खुश हुआ। सब केस (दर्दी) योगिक क्रियासे अच्छे हुए ऐसा बताया है वह काफी नहीं है। कौनसी क्रिया करवाई थी और उसमें सुराक इत्यादिका भी काफी हिम्सा था या नहीं आदि बताना चाहिये था।

अच्छे या बुरे सब बिनाबोझों बातें लिखी जाती हैं, वही तुम्हें लिखनी चाहिये।

हरखर मुझको कल मेरी ही लडकीके लिए डॉक्टरोंका सहारा लेना पड़ा तब मुझको तुम्हारा स्मरण हुआ और मनको कहा, कैसा भी अच्छा होता अगर मैं जासन आदिमें इस लडकीको अच्छा कर पाता ! उसको एपेन्डिसाइटिस थी, उसको भोजन था। मिट्टी, पानी और गुरावने वह अच्छी न हो सकी। दो नैर्गमिक उपचारकोसे गंभीरता मैंने किया। ये भी कुछ बताने सके। एक हकीमने हरड़ और थैल फल सिलानेको भी कहा। उससे भी दुस्तर न हुई। अब अस्पतालमें पड़ी है। नैर्गमिक उपचार जोर आसनोत्तों माननेवाला मैं हार गया। वह मुझे अच्छा नहीं लगा। लेकिन मेरा कोई भी इलाज न रहा। वह लडकी पढ़ जाती थी तो गात आठ दम्ब जा जाने थे। गिरफ्तो छोटी छान पर रखा था। न दम्बको मैं रोका मरता, न एपेन्डिसाइटिस भोजनको। अब बाहरी ऐसे पैगामोंमें मुझे क्या करना चाहिए था ?

[એક નૈસર્ગિક ઉપચારના પ્રખર ઉદરને લખ્યું]

માઈ જહાગીર થોડા સમયને માટે નપાન જશે એવો મને તાર હતો. એ તમારી પડખે છે એમ સમજીને હું બેઠિંકર રહેતો. તમારા વિચાર કોઈ દિવસ હૃદયતા નથી તમારી પાછળ હું ધમડાવો છું અને નૈસર્ગિક મામલા પડ્યો પણ પડતા મેં જોયું અને વધારે જોઈ હું કે, કદાચ તમારા અને મારા વિચારોમાં બહુ ફરક હોય હું બીજી રીતે ઘડાઈ એમ મને ભાસતું નથી અને કદાચ તમે પણ બીજી રીતે ઘાઈ ન શકો એ સંભવ છે તો આપજો બંનેએ શુ કરવું એ આપણે બેએ વિચારવું રહ્યું તમારે મારી પાસે દોગ આવવાની જરૂર નથી હું અચારે બની રહ્યો છું, મને પાતાને ધગ રહ્યો છું મારે રખડવું પડે છે અહિંસાની દૃષ્ટિએ સાધના કરી રહ્યો છું એમાંથી હું બીજી વાતોમાં પડી નહીં શકું મારે સારું નૈસર્ગિક ઉપચાર પણ એમ અહિંસાનું ક્ષેત્ર છે તમારો ધર્મ, તમારી સાધના અત્યારે બે ચીજમાં રહેતી છે માનની સેવા કરવી માનની પાસે રહેવું અને તમારી પાતાની હાજત વિચારી લવાની એવું મારી પાસે તો ન જ હોઈ શકે મારા મેં માજી મારી પામે નથી હું તેની સાથે નથી પેસાતું પણ તમારે જ વિચારવાનું રહ્યું

હવે બીજું પ્રકરણ એ મારી શરમનું છે ચિ મનુ માંડું મ્હેનું જ કરે છે એટલે મારે એને કયા લગી લઈ જવી એ વિચારતો હતો હું દિલ્લીમાં હતો ત્યાં જ મને યઈ આગ્યું હતું કે એને અર્પેડસાઈટિસ હોતું જોઈએ પણ મારું જ્ઞાન સાવ છીજડું ગટલે હું મારો પાતાનો વિશ્વાસ કેમ કરું છતાં પાગીના અને માટીના ઉપચારો મરતો હતો મોરામના પણ એનિમા લવાનું મ્હેતો એને કાલિયાતમાંથી દસ્ત શરૂ થયા અને તેમાંથી અપનિસાઈટિસની ખબર પડી બે નૈસર્ગિક ઉપચારકો મારી હ ફેટમાં આગ્યા હતા પણ એ બિચારાનું જ્ઞાન કેટલું? કોઈ સંપૂર્ણ નૈસર્ગિક ઉપચાર મારા હાથમાં આગ્યા નથી તમને એવા માનવા મન ત્યાગ તો હતું પણ એ પ્રમાણે મગવા જતા હું જોઈ ગયો કે ખરો અને નૈસર્ગિક ઉપચાર તો જ છું છતાં અપૂર્ણ આટી આગ્યા ને મારે દસ દિવસ રહેવાનું હતું એટલે દુસ્મદ જોઈ એમને બંને ચાર દાખતર આવી પડ્યા અને એ લોકોએ આપરેશન કરવાનો નિશ્ચય બતાવ્યા હારીને મેં આપરેશન કરવા દીધું આજે બીજો દિવસ છે સમારના મગજ લખાતું છું ને દરિયાલાથી ખબર આવી છે કે મનુ સારી છે આપરેશન કરાવવાનું મને જરાયે નથી ગમ્યું જો મને પૂરી આવડત હોત તો હું આપરેશન ન જ થતો દેત આ વખતે તમે શુ કરત? આ તો મારી ભવિષ્યની મદને સારું સનાવ મૂંઝા છે નવરાશે

અને નિરાતે જવાબ આપ્યો, ઉતાવળ નથી. પચાસમી તારીએ દિલ્હી પહોંચવાનું છે, એવું આજે જ્ઞાન છે. આવતી કાને કયા હોઈરા એ તો ભગવાન જાણે. તમારું મન શાત હશે માજી સારા હશે . . . મનમાં હશે, તેમ જ બને બધ્યા.

૧૭-૫-૪૭

પદ્મજી

પૂ જાપુજની ડાયરીમાંથી :

“ પ્રાર્થના પછી મનુ સાથે વાતો . . . ને કાગળ લખાવ્યો. મનુની તબિયત સારી હોવાના સમાચાર ફોનથી આ-યા મત્રી, ગિહાર કેથલિક એસોસિયેશનને કાગળ ફરવા ગયો, સાથે શ્રીમન્ અને મદુ હતા. મસાજ પ્રભાએ ારી. આજે ખાખરા નહી લેવાનું કહ્યું. સુશીલાનો દિલ્હીથી તાર હતો, મનુડીને મદદ કરવા આવવા વિષે મે તાર મોકલ્યો, જરૂર નથી આજ કેટલાક દિવસથી સુશીલાનો કાગળ નથી રનાન, જમતી વખતે સતોક તથા બાળા સાથે વાનો ડો. મહમદ મળવા આવ્યા. પછી સૂતો જાગ્યા પછી ડામ (નાળિયેર) પીને દેવની ટપાલ સાલણી રૌવન આવ્યો. મનુની વાત છાપામાં આવી તેથી તમે બધા પણ પણ હવે સ્વતંત્ર છે એમ કહ્યું (“તમે બધા” — છાપાવાળાના પ્રતિનિધિઓ) કારણ કે એ પછી એક છાપામાં વાચીને તાર છૂટે છે અને ખાસ કરીને એની બહેનોને નકામી ગમરામણુ થશે તેથી કહ્યું રૌવને છાપા સંભળાવ્યા. ૧૨-૧૫ જાગ્ય ગયો મૃદુલા સાથે વાતો કરી ૧ વાગ્યે માટી લઈને સૂતો. ૧-૪૦ માગી કાઢી દેવ ટપાલ લાવ્યો ધણો વખત ગયો દિનસાહનો કાગળ લેઈ ગયો . . . ને મનુ વિશે એણે કહ્યું હતું કે એપેન્ડિક્સ છે જ નહી, તેથી કાગળ લખ્યો

“ ગિરેનને કાગળ લખાવ્યા હોમપ્રસાદેવી, દરબારસાહેબ, જુગતરાગ, અન્નપૂર્ણા . . . સમાનદ મિત્રના પ્રતિનિધિ બનુસિંહ મત્રી ગયા ૪ વાગ્યે મૃત્યુચક્રપ્રસાદ અને નવેશ્વરપ્રસાદ આવ્યા હતા, ૪-૧૫ જયપ્રકાશ અને પ્રભાવતી, બીબા ૩ ભાઈઓ, પોલીસ હડતાલ વિષે વાતો

“ દાતના રોકડર લેવા આ યા ૫-૩૦ ચિ મનુડીને લેવા દરિયાતાલમાં ગયો ત્યાં ૩૦ મિનિટ બેઠો મને લેઈને મનુડી ગમગમી થઈ ગઈ. પ્રાર્થના માટે દીનાપુર ગયો ૫-૪૦ વાગ્યે આવ્યો અનુમદબાપુ સાથે વાતો

“ જવાદરલાલ અને સરદારના ખાસ કાગળ લઈને માણમ આવ્યો . . . જવામ લખી આપ્યા. ૮-૪૫ ફરવા ગયો મૃદુલા સાથે હતી ૧૦-૧૫ સૂતો.

“આજનું પ્રાર્થના પ્રવચન કે પ્રાર્થના સારી રીતે ન થઈ શક્યાં, કારણ કે મેદની ઘણી વિશાળ હતી, વ્યવસ્થા હતી નહીં, અને જરાયે શાંતિ ન હતી. તેથી ફક્ત પ્રાર્થના કરીને જ ચાલ્યા આવ્યા. પ્રાર્થના દીનાપુરમાં હતી.”

પત્રોનાં લખાણોમાંથી :

૧૭-૫-'૪૭ .

પટના .

ચિ. . . . ,

તુમ્હારા ક્ષત મિત્રા । કસ્તૂરવા નિધિમસે અનાથોંકે લિએ
કુછ કરના મુશ્કિલ માનતા હૂ । અગર કુછ હો મી મલે તો
વહ કામ લાવણ્યલતાકા (કસ્તૂરવા નિધિકે વગાલકે એજન્ટ) 'હૈ ।
લેકિન અગર કોઈ અનાથકે લિએ તુમ્હારે દિલમેં કુછ હૈ તો
મુઝે લિલ્હો, મેં સોચ લૂગા । હમારે પાસ જો પડ હૈ ઉસકે
વાહર એસા અનાથકા કામ નહી હૈ ।

સતીશવાલૂકે વારેમે મેરા તો નિશ્ચય હૈ કિ ઉનકો અપના
શરીર વગેર કારણકે ક્ષતરેમેં ડાલના નહીં ચાહિયે । દિદિમણી
અચ્છી હોગી ।

વાપૂકે આશીર્વાદ

.....ને, અગ્રેજ સરકારના સમયમાં . . આ જાગીર ખાલસા
કરી હતી, તે હવે ચરકારે . . . ને પાછી સોંપી તેમને સુદર લખાણુ :

૧૭-૫-'૪૭

પટણા

ભાઈ . . . .

તમારો તાર મળ્યો. તમે કોઈ દિવસ દરબાર મટયા જ ન હતા.
મારી તો ખાતરી જ હતી કે જો પદ તમારી પાસેથી છીનવી લેવામાં
આવ્યું હોય તે તમને પાછું મળવાનું જ છે. આ વસ્તુ છાપામાં આવી ગઈ
છે. મને કંઈ આશ્ચર્ય નહોતું થયું. તમારો તાર આવે મળ્યો. ત્યારે
કલકત્તામાં આવ્યો હતો ત્યારે હું કલકત્તા છોડી ચૂક્યો હતો. મારી આશા
અને હિમેદ તો એ છે કે, પદ પાછું મળ્યું એટલે તમારી નબત્તા વધતી
નેઈએ, તમારી ખવિતતા વધતી નેઈએ અને સેવાભાવ વધતો નેઈએ.
પદ પાછું મળતાં સેવાનું ક્ષેત્ર એાછું નથી થતું પણ વધે છે. જવાબદારી

પણ વધે છે. એ દીપાવળે. આપણે બધાં બહુ કઠિન કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ, એમાં કેણે ઉત્તીર્ણ થયું એ આજે કહી શકાય એવું નથી. તમને બંનેને બાપુના આશીર્વાદ

૧૭-૫-૪૭

પટણા

ચિ. . . .

તમારો ને . . . નો કાગળો મળ્યા. મને મસૂરી જવાનો જશયે ઉત્સાહ નથી. તમે મસૂરી રહેવાય ત્યાં સુધી રહેજો. મને નેટલા દિવસ મળે તેટલા કામના જ છે. એટલે તમે રબ આપશો તો હું ત્યાં ૩૧ મીએ આવું અથવા જ્યારે કહો ત્યારે. મસૂરીમાં તમે છેક આરામ લો એ મને ગમશે. વાતો તો આપણે દિલ્લીમાં કરીશું.

ફરબારની વાત છાપામાં વાંચી. મને તો ખાતરી જ હતી. આજે એનો તાર છે એટલે મેં લખ્યું છે.

તબિયત સારી રાખજો.

બાપુના આશીર્વાદ

*

ચિ. . . નો કાગળ સુશીલાબહેન પર છે. પણ ખરું જોતાં મારે સારું છે. એ કાગળ તમે ન વાંચ્યો હોય તો વાંચજો. વિચારજો અને એની લીડ દ્વર કરજો, અથવા મને લખવું પડે તો લખજો.

*

ચિ. . . .

સુશીલાબહેન પરનો તારો કાગળ રખડતો રખડતો આજે જ મળ્યો. તું અધીરી ન થતી. મેં કહેલી વસ્તુ સનાતન સત્ય છે. ખરા સેવકોની બીડ હમેશાં ઈશ્વર વાગે જ છે. તેથી તે 'બીડબંજન' કહેવાય છે. . . . મેં . . . બાઈને લખ્યું છે. એ તને મળશે એમ ધારું છું. રખમીએ દિલ્લી હોઈશ, પણ છાપામાંથી વધારે જણાશે.

૧૮-૫-૪૭

પટણા

બાપુજીની ડાયરીમાંથી :

પ્રાર્થના પછી ગઈ કાલે લખાવેલા કાગળો જોઈ સહી કરી. બંગાળી. જમીનદારો વિષે . . . ને કાગળ લખાવ્યો, ફરવા ગયો, મદુ સાથે હતી. મસાજ મદનબાબુએ કરી. દેવે નવડાવ્યો. નાશા પછી ખાવાની વાર હતી તેથી . . . નો અપૂરો કાગળ પૂરાં કર્યો. ચિત્તરિક્ષનનો કાગળ સાંભળ્યો. અપૂરો

રહ્યો નવ વાગ્યે ડો દાદુ અને નાયકર મળવા આન્યા ખાતા વાતો સ્ત્રી
ખાવાનું પ્રમાણ ઓછું કર્યું સૂતો ૧૦-૪૫ જગીને ટામ પીધું દક્ષિણ
આફ્રિકા વિશે કાગળ લખ્યો ૧૧-૪૫ કાતવા જેમ ૧-૧૦ મારી વીરી
અનસારીની આખી યોજના વાચી સતીશભાઈને કાગળ લખાવ્યો મિત્ર
મિત્રના કાગળિયા વાચી ગયો જવાળ લખા યો મૃદુલા સાથે વાનો
૩-૨૦ દાદુ, નાયકર ફરી મળવા આન્યા પ્રવચન લખ્યું પ્રભા આવી.
૪-૧૫ અનસારી તથા મૃદુલા સાથે વાનો પાચ વાગ્યે દાત માટે દવાખાને
ત્યાંથી ચિ મનુદી પાસે બાદીપુર મેદાનમાં પ્રાર્થના કાગળો ફરવા
ગયો, સતોક અને મૃદુ હતા.

આજે બાપુજીનું મૌન હતું એટલે પ્રવચનમાં લેખિત સંદેશો
વાંચ્યો

“પ્રથમ તો સ્વયં સેવકોએ પોતે પૂરી તાકીમ લેવી જોઈએ અને પછી ત્યાં લોકો ટોળે વગતાં હોય ત્યાંથી ટોળાંને કેમ સાંત કરવાં, વિખેરવાં તે કુનેડપૂર્વક શીખવું જોઈએ. પણ તેને ખદલે સ્વયં સેવકો પોતે જ ખૂબ અવાજ કરી મૂકે છે, અને અન્યવસ્થા કરી મૂકે છે. સમા આવતી હોય ત્યારે લોકોને શીખવવા નીકળે છે એટલે ઘોંસાટ વગેરે છે.”

“સ્વયં સેવકોને મારી સૂમતા છે કે, ફરી વાર વીનાપુર લઈ જવાની યોગ્યતા કરી, પણ સારત એ કે લોકોને સાત રહેતાં અને પ્રાર્થનામાં ભાગ લે તે શીખવવું. હવે તો દિલ્હીથી આવ્યા બાદ.”

પછી શાંતિ અને ઐક્ય પર રોજ પ્રમાણે કહ્યું.

૧૮-૫-૪૭

૧૮૫

માર્ડ સાહુ,

‘જનતા’ના લેખ જિગમેં જમીંદારોની શિતાયતે છે, સહે સાય મેંજતા હૂં। પિતારમેં જયતે નીલવરોરા રાગ્ય રાત્મ હુઆ તયમે ચોર્ડ મી જમીંદારોનો, જેમે ‘જનતા’મેં રિમાતે હૈ વેમા કરના ધમંતી યાત્ર હામી ચાદિયે। સત્ત કિમતે રેમાતમે મેરી યાત્ર હુર્દ હૈ। ચે ચર્તો હૈ તિ જમમેં ચોર્ડ યજિતયોગિત નહીં હૈ। આપ દેમેં ઓર ઉપિત ધમતેં મોં ચર્તે।

૧૮-૫-૪૭

૧૮૫

આ કાગળ...ને તુ વચાવીશ તો ચાલશે. છતાં હું લખી કે લખાવી નાખુ છું.

...વિષે હું ઘણે ભાગે તને લખી ચૂક્યો છું....ના કાગળથી મને ...ને વિષે ચિંતા થઈ. અને...ની સૂચના કે...એ તારી સાથે જ રહેવું જોઈએ, એ મને ગમ્યુ એવું તો ન કહ્યું. પણ મેં સ્વીકારી લીધી. ગમી નહીં. કેમ કે, મારા મનની સાથે મેં જે નિર્ણય કર્યો હતો એ તૂટે. તમે બનેએ એનો આકાર પણ કર્યો હતો. છતાં...ને હું છેક બાળક ગણ્યુ, એટલે જો ત્યાંનું જીવન જીવવી ન શકે તો એને બાળકમાં ન રાખવી ધટે. પણ આ વિષેનો નિર્ણય તો તુ જ કરી શકે. મારા તરફથી તને ક્ષત છે એટલું હું કહી શકું. અને...એ પોતાની તબિયત મુદ્દારવી જ જોઈએ. ન સુધરે તો એવા કંઈ રીતે કરશે?

હું અહીંથી કદાચ ૨૪મી તારીખે નીકળી દિલ્લી જઈશ. મનુને એપેન્ડિસાઇટિસનું ઓપરેશન કરાવ્યું છે, એ તો તે બધું દશે જ. કસ્ટોડિયનમાં છે. સારી છે. અહીંયા ગરમી સખત પડે છે. આ મહિનામાં પહાડો સિવાય હિંદુસ્તાનમાં ચામેર ગરમી હોય જ. તેને સહન કરવામાં હજી લગી મને હરકત નથી આવી.

૧૮-૫-'૪૭

પટના

ચિ. . . .,

તુમ્હારા સત્ત મિલા। રોપસે મરા। કિતના ક્યો નહીં દેખતે હો કિ હિન્દૂ ઓર મુસલમાન ઇન્સાનિયતકો લો વૈઠે હૈં। વિહારકો વમી ન મૂલેં। દૂસરે એસે દૃષ્ટાત મી હૈં। લેકિન મૈં દલીલમે નહીં ગિરના ચાહતા। ઈશ્વર હમ મદકો સન્મતિ દેગા।

उपवासके बारेमें जा लिता वह गरममझसे लिखा है। जब मिले तब समय होगा तब मुझे पूछो। अब मासद २५ तारीखको मेरा आना नहीं होगा। ३१ को तो होगा ही। लेकिन मेरी तैयारी वहासे २४ को चलनेकी रहेगी। समय ज्यादा मिल गया तो अच्छा ही है। तुम्हारी तबियत अच्छी होगी।

मनुको शस्त्रक्रिया हुई सो देखा होगा, अच्छी है।

बापूके आशीर्वाद

ચિ . . .

તારો કાગળ આજે મળ્યો રાતે જવાળ લખ્યું છે. તું નકામી મૂઝાય છે મેં તો તને તરછાડી નથી ખોગી રીતે પપાણી નથી, એ ખરું. તારે ખાતર કેવળાની સાથે વઢવાડ થઈ એ તું કયા જાણે છે? જાણવાની જરૂર શી? ... તું કેમ માફ લાગે છે? ... ને રોધનાર તો તે જ હતા ને? તેને ચડાવનાર પણ તે જ. એનો પાડ માનવાને બદલે વાક કેમ કાઢે છે? ... મૂકી ગયો તે પેસાને વળગે તો બીજાની આશા કેમ રાખે છે? એ પેસાનો મોહ છોડ એટલે તારું બધું ગોઠવાઈ જશે તું અકોળી થાય છે તેથી દુઃખ ભોગવે છે તું ચચા છો, બહુ આગળ વધી છો, અને હવે કઈ રીતે થાય છે તો તું જ કારણ છો આ બધું હું નહીં બતાવું તો કોણ બતાવશે?

તું તારો માર્ગ કાપતી થઈ ગઈ છો એ સારું છે પણ ખોટી હક છારશે તો હવે આગળ જશે ને રોધશે હું તો અત્યારે આઠવામા રખડું છું ઈશ્વર નવો જન્મ આપશે તો સેવાગ્રામ જઈશ નહીં તો આઠવામા ફરવું કે મરવું છે

મનુબહેનને એપેન્ડિસાઈટિસનું દરદ હવે, ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું

બાપુના આશીર્વાદ

૧૮-૫-૧૪૭

પાટણા

ચિ

તારા બે કાગળ સાથે મળ્યા હવે તો તું વિમાનનાસી થઈ આ કપમા કેપે નથી જ

એ કેરી ખૂમી કે મારા કાગળ તને કહે, મારા મીઠા વચન તને ઝેર નેવા લાગે? આ સ્થિતિ તને દયામાણી કેમ નથી લાગતી? 'મરા' શબ્દ બજાને મોઢે 'રામ' થયો એ જાણે છે ના? એની જ કયા વાત મીઠીમાં છે ના? એનું મૂળ સરકૂત બૂલી ગયો છું એવામાથી 'બાપની ગાળ રીતી નાળ' કહેવાઈ છે. આ તારે વિષે ખરું નથી પડતું એમા વાક મારો જ ગણ્યું ના? હવે શું લખું? જે થવાનું હોય તે થવા દેવું ને જોવું હું તો છાપામા કઈ લખવાનો નથી તને જે સારું લાગે તેથી હું ફૂલે, તને ન ગમે તૈથી ફરમાય, આ લક્ષણ દાક્તરના

અહીંની ઇશિયતાનમા દાક્તર ભાર્ગવની એક ભત્રીજી છે તે તારી કોનેજમા ભણતી તારાથી ચાર વર્ષ ઊંચી હતી તેણે મનુને કહ્યું
 “મને . કસ્તુરબામા લે તો હું મફત મામ વડું” આમા ષ્ટકુ તથ્ય છે તે તો ભગવાન જાણે

મારા વિરોધી લાગતા વેણ તે તે વખતના અનુભવ ઉપર બંધાવેલા ન હોય? એક જ દરનીને આજ છ તકુરગત ગણે તેને કાલ નાકુરસ્ત ન અનુભવી શકે?

હું ત્યા (દિલ્લી) રખમીએ પહોંચીશ દરમિયાન છ સિમત્રા ગઈ હોય તો બહુ સાડું રખમીએ ઊતરશે

બાપુના આશીર્વાદ

૧૮-૫-૪૭

પટણા

આપુજીની ડાયરીમાથી

“આજથી બપો કાર્યક્રમ બા કલાક વહેલો કરવાનું નક્કી મુકું છે તે પ્રમાણે ૩-૩૦ વાગે ઊઠ્યો ૩-૫૦ પ્રાર્થના બગાળી પાઠ મીનવાર કોઠો દુરસ્ત કર્યો ને કાગળ લખ્યો સાથે જ બીડયા ૫-૧૫ ફરવા ગયો સાથે તતોલક હતી પગ પોઈ ફરીને દાડુ નાયકર જય છે તેથી તેઓની સાથે વાતો ૬ વાગે માલિશમા ગયો ૮ વાગે સ્નાનથી પરવાર્યો ૮-૪૫ ખાતા (જમતા) કિશોરલાનનો કાગળ સામગ્ર્યો ૮-૨૦ આડો પડ્યો ને કાગળ લખ્યો જવાહર નાનનો ભગ ટપાનમા છે માત્ર કાતતા શૈલને છાપા સભળાયા ૧૧-૧૦ કાતવાનું પૂરું થયું પાચખાને ગયો ૧૨-૩૦ માગી કાઢી નાળિયેર પી કાગળો લખ્યા ૨-૧૫ કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય ટપાવ જોઈ ને મગજ ૩-૩૦ મગજો લખ્યા રાજકુમારી, સત્યનારાયણ મિટા મહારાજ કુચબિહારને ૪-૫૦ ગેરશન માટે ગ્વાના થયો વાઈસરોયનો કાગળ માગ કાગળની પહોંચનો બિહાર ગવન મેન્ટની મારફતે આગ્યો બાદ (ગામલનું નામ) મા પ્રાર્થના ગાગ (ટ્રેન) ૮-૩૦ને બંદ ૯-૩૦ આવી ત્યાંથી ૧૦ મનગ પાસે ગયો એ ઊઘતી હતી પણ મે માથે હાથ ફેંવતા જ ના II ગઈ મને જોઈને ખૂબ ખુશ થઈ ગઈ ૧૦-૩૫ દવાખાનેથી આ યો ૧૦-૫૦ સુતાની તૈયારી વી જવાહરજીવજીનો તાર ગોપાલજીનો ફરીથી તાર મેહુ થવાથી સાગે કઈ જ ખાધા વગર સૂતો

૧૮ મીના પ્રત્યનમા અને મીન લખાણોમાથી

“પરમ દહાડે હું દીનાપુર યો હતો ત્યા પછી આવી જ બીડ હતી, પરંતુ ત્યા આવી વ્યવસ્થા ન હતી અને આગે થાં સાગી વ્યવસ્થા છે

તેને માટે સ્વયંમેનમેને હું ધન્યવાદ આપું છું. આપણા અવયવોને જે કામ પડેલા હતા તે હવે નથી. પડેલા તો જેલ હઈ ગિને બરડી એ રીખવાનું હતું અને તે પા કોઈના પર ક્રોધ કર્યા વગર અને જીવના જોખમો પણ અત્યાચાર કરેલા, કાળજી કે પરદેશી હુમલોને આપણે કાઢી હતી. હવે તો આપણા દેશમાં આપણું ગમ્ય છે હવે બીજી જાતની તારીખ આપની જોઈએ. પરદેશી હુમલોની લડતમાં પણ દિસા નથી જ થઈ એમ માનું કહેતું નથી, પણ આજના જેની તો નહીં જ. આજે તો આપણે અદરો અદર લડીએ છીએ, અને આમ બાઈએ-બાઈએ લડીશું તો જે આજારી આવી ગઈ છે તે ગાયબ થઈ જશે.

“આપણું પ્રાયશ્ચિત્ત તો એ જ છે કે, પોને પોતાનો ગુનો કમૂલ કરીને લાંબે લાંબી જીવું જોઈએ શાશ્વત્તાથી મુક્તિ મેળવવાનો આ એક જ ઉપાય છે. આજે જેઓએ ગુલામી કરી છે તેઓ અતી તડી નાસતા ફરે છે. પણ એમ કયા સુધી છુપાશે? એ ગુનેગારો વહેલા મોડા તો પકડાવાના જ છે. ગુનેગારો કૃત્રિમ બની રાકતા નથી. જો ગુનો કરીને પછી છુપાઈ જઈ જીવી રાખાવું હોય તો તો આ દુનિયા આલસ જ નહીં. એવે વહેલા કે મોડા ગુનેગારો અડધાયા વગર રહેતા જ નથી. કોઈ વાત એમ કહે કે અમે નિર્દોષ મુસલમાનોને મારીને પરાક્રમનું નામ કંઈ” છે, અને મુસલમાનો એમ સમજે કે અમે હિંદુઓને મારીને પરાક્રમ કરું” છે, તો હું કદીરા કે આપણે માનવી નથી, પણ એ પગલાં જાનવર છીએ

“દુનિયામાં વેરનો બદલો વેરથી લેવામાં કેટલું તુકસાત થયું છે તે તો આપણે નહીં આખે જોઈએ છીએ આપણો પુરાણો ઈતિહાસ પણ એ જ બતાવે છે. અને આખરે દિસા કરનાવાળાનો દિસાથી નાશ થયો. જર્મની, જાપાન અને હાની જેવા પ્રદેશોનું શું થયું? પગલાંથી નિર્દોષો પર છૂરીથી ધા કરવા એ કાયરતા છે અને દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ચપારણનો જ દાખલો નહોતો! અહિંસાત્મક લડાઈઓ લડી તો અમેજોને નમત આપવું જ પડ્યું. આપણે એવી બહાદુરી નહીં બતાવીએ ત્યાં સુધી આપણો ઉદ્ધાર નથી”

*

*

*

૧૯-૫-૧૯૭૭

પાણા

વિ . . .

તારો કાગળ કાંતે મળ્યો આજે મૌનવાર છે, એટલે જવાબ તુરત પાળી રાકું છું.

તને શાન મોકલી તેમા યાડ શો? તો મારે તારો પણ માનવો કે
ખ્યારે તુ કંઈ મોકલે ત્યારે?

મિત્રની પૂરાણી માગે તે ન હોય પ્રેમ પ્રેમાનો

કર્ણાટકનું પૂરું સમજ્યો નથી, મને ફરી લખજો. શુ ધણી બધી
છોકરીઓ બગરી?

મહારાષ્ટ્રનું તુ ઠીક દીપાવી રહી લાગે છે.

મારે ઉપરાસ કરવા જ પડે તો તુ મારી પાસે હોય એ ગમે. પણ
ગમે તેના ખાતર જઈ કરાય કે? એ વખતે જે મારો અને તારો ધર્મ
હશે તે વિચારી લેશુ અત્યારથી એનો વિચાર પણ ન કરીએ જેનો તે
ઉત્તર કર્યો છે એટલી નોટિસ પણ મેં સંચાર્યોને આપી ન આપુ તો
ઠીક નહીં

ગાડગીલ ખબર લાગ્યા તે ખોટી સ્ત્રીઓની સામે ઉપવાસ કરવાનો
મામનો મને સૂઝતો જ નથી ઉપવાસના વિચાર મનમાથી કાઢી નાખીને
તુ તારા કામમા મગ્ની રહેજે.

દાક્ષિણ ગિલ્ડર દાક્તરી દિધિએ એ જ કહેશે કે મારી દિધિ સ્પષ્ટ છે.
ગીતાજીના બીજા અધ્યાયનો જે શ્લોક સાંજે રોજ રહીએ છીએ તેનો
સ્થિતપ્રજ્ઞ જે થાય તે ૧૨૫ વર્ષ જીવે જ ઈશોપનિષદમા 'સન્' શબ્દ છે.
અર્થ આપણે ૮૮+૧ તેનો અર્થ નથી ૧૨૦, ૧૨૫ કે ૧૩૦ વર્ષ છે
મેં તો મુળર્થમા ૧૮૪૨ની ઓગસ્ટની ૭મી તારીખે ૧૨૫ ગણ્યા
એ જ કહ્યા કરું છું, પણ મારો મમ, ક્રોધ હું ન છુટું તો મારાથી ૧૨૫
વર્ષ ત્રિવાય જ નહીં. જીવવાની ઈચ્છા પણ છોડવી નેઈએ એટલે મારી
ઈચ્છા શરતવાળી છે.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૯-૫-'૪૭

પણ!

તમારો કામગીર મજ્યો તમે લખવામા બંદ મહેનત લીધી છે
એ ગણતુ નથી

હું જે વિચાર રાખુ છું એ તમે સૂચવો છો તે રીતે મૂકવા નથી
માગતો મને ઉતાવળ નથી, અવધાન નથી જેવા છે તેવા રહેવા દેવા
નથી માગતો પણ જગત કંઈ ખોટો કે મેં ખોયું હશે એમ માનતો નથી.
હું પુનર્જન્મ છે એમા માનુ છું આ ભવમા મુધરવાનું રહી મધુ હશે તે
બીજે ભવ મુધરશે આ ભવમા પૂરો પ્રયત્ન કરવાનો ધર્મ સ્વીકારું છું
ધણા ભવ છે એટલે આગસ ગણતુ એ ખોટું વચન ગણુ છું

ને હું નહીં ગમતો. આચાર કરું તો તમે તે હવે સાંખી નહીં શકો. એ વચન પાછું ખેંચવા જેવું છે. હું જોઈ જોઈ તો તમને આધાર નહીં પડે? હું મનુષ્યહત્યા કરીશ તો? આ વિચારમાં તમે દોષ નથી જોતા?

તમે જે નામો આ વિચાર ઉપર ન્યાય તોળવાનું સોંપવા ઇચ્છો છો એ નામો એ કામ હાય થઈ તેવાં નથી. હું તો તેઓની ઉપર એ બિલ્લે ન જ મૂકું. એઓ કઈક નીતિશાસન બતાવે તોયે જોઈ ન હોય એમ કેમ કહેવાય? તમને તો એ લાગુ પડે એમ નથી. મને તો માત્ર જ શાસન લાગુ પડે એમ છે. એટલે આપણે બે હતા ત્યાં રહી જઈએ. ને જગતની પાસે ફેાતરાં મુકાય? સાદે નસીબે એવું કઈ થવાનું નથી. તેઓની રીત પ્રમાણે તેઓના વિચાર તેઓ મૂકે જ છે. આ એક બાબત પર નથી મૂક્યા એ ખરું; પણ તેથી શું?

આપણી વચ્ચેની ચર્ચા હું મારી ઇચ્છાએ બધ કરવા માગતો નથી. ... ના વચનમાં વલૂદ જોઈ છે. પણ તમે જ્યાં લગી લખ્યા કરશો ત્યાં લગી હું આનંદપૂર્વક લખ્યા કરીશ. એથી પણ તમને કઈક સંતોષ આપી શકું તો મને ગમે. તમે બધા સાથીઓની મને ગરજ છે જ.

બાપુના આશીર્વાદ

*

*

*

૧૯-૫-'૪૭

પટના

...આપકા સત્ત મિલ્લા । મ્રીનવીચ સાહચકે વારેમેં વયા વહ સવતા હૂ ? હરેક આદમી અપને-અપને હેતુકે કારણ લિલ્લેતે હેં । કોઈ મુલે ગાલી દેતે હેં, કોઈ તાગીફ કરતે હેં । હસમેં મેં વયા કહ ?

આપજા,

મોં વં ગાધી

૧૯-૫-'૪૭

પટના

... ને તમારો કાગળ ૧૩ મીનો કાલે મળ્યો. આજે વાંચી શક્યો. મેં પહેલાં લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. યાદ હતું. પણ જે રીતે કામ ચાલે છે તે જોતાં એને સ્વતંત્ર ચાલવા દેવું વધારે બધ બેસે છે. મૂળ દૂરસ્થતું ગમે તે થાય તોયે ઊંચી નહીં જાય તો સાઈ. વધા બધો આધાર... ભાઈ

પર છે, એ જોતાં એને નાખું થવા દેવું સારુ લાગે છે. એમ છતાં આપણે મૂળ દ્રશી તો તેમાં હોઈશું જ. એટલે આપણા મુદ્દા જાળવી શકારો...ની અને તમારી વચ્ચે મતભેદ છે એ તેણે જાણવું હતું. એવું તો થયા જ કરશે.

, પંદરપુરનું પણ સ્વતંત્ર કરો એમાં ખોટું નથી જોતો. એમ કરતાં ક્યાંય યુનિવર્સિટી (નૈસર્ગિક ઉપચારની) થવાની હશે તો થશે. હું તેની આશા નથી રાખતો. માણસો જ ક્યાં છે? નથી નૈસર્ગિક ઉપચારની નિરાજ, નથી કોઈ કોણેજ. એ વિના યુનિવર્સિટી કેમ થઈ શકે? તમે પંદરપુરમાં ચૂંચાઈ જાઓ તેથી દ્રશ્યને કશું નુકસાન નહીં થાય એમ માનું છું. કેમ કે એક પણ ઠેકાણે તમે ખૂચી શકો તો હું તેને દ્રશ્યનું કામ થયું ગણીશ. તમારે એ બાબત કાગળિયાં કે વિગત મોકલવી હોય તો મોકલજો.

મને લાગે છે કે, તમે જે રીતે નૈસર્ગિક ઉપચારમાં સફળ થશો તેનો ફાયદો દ્રશ્યને છે જ.

તમે ગુજરાતી અપાઠાખ ધ ન લખી શકો એ કેમ બનશે? એ વિના ગામિડાનું કેમ થાય? તમારી દયા ખાઈને અંગ્રેજીમાં લખવાનું મન થઈ નથી, પણ એને હું ખરી મિત્રાચારી ન ગણું.

માછનું સમજ્યો. ૨૫ મીએ દિલ્લી પહોંચીશ.

બાપુના આશીર્વાદ

કોંગ્રેસ કમિટીને બદલે પીસ કમિટી - શાંતિસલા - નું નામ અપાયું અને તે બાબત...ના પ્રધાનને :

૧૯-૫-'૪૭

પટના

તુમ્હારા લત્ત આજ મિલા । સમા તો વલ હુઈ होगी ।
સફલતાપૂર્વક સમાપ્ત હુઈ होगी । मैं जानता हूँ कि हमने नाम
बदल करके बड़ा कदम उठाया है । कैसा अच्छा होगा अगर हम
अपने कामसे नामके लायक बनें ।

૧૯-૫-'૪૭

પટણા

ચિ. . . .

મારા મનમાં હજી કે, કલકત્તામાં બેઠાંમાં કંઈક પેસા પડેલા છે, પણ હું જોઈ છું કે એ બધા ઉપાડીને ત્યાં મૂક્યા લાગે છે. એટલે ૩૬ હજારનો એક મારા ખાતામાંથી બાદશાહખાનને મોકલ બાંધવાને સારુ

મોકલી આપને (ખાનસાહેબના ગામમાં શાળા બંધાવવા માટે બાપુજી પાસે દાનના રૂપિયા છે તેમાથી ખાનસાહેબે શાળાની જરૂરિયાત જણાવી એટલે બાપુજીએ તરત તે મોકલવા માટે પ્રબંધ કર્યો)

તમને સક્રિય આવતી જતી હશે અને ચા તો નાખૂદ થઈ ગઈ હશે હું અહીંથી ૨૪ મી તારીખે દિલ્હી જવા ડીપટીમાં દિલ્હી સાતેક દિવસ રહેવાનું થશે જ કદાચ વધારે પણ થાય

ઉપરનો ભાગ સવારે લખાવ્યો હતો લગભગ એ વાગ્યે ત્યાંની ટપાલ મળી એમાં તમારો કાગળ ભેજો માફગીમાં પણ આવશ્યક જ્ઞાન વધારી રહ્યા છે. એ બહુ ગમે છે ‘જ્ઞરામરવત્ પ્રાણો વિદ્યામયં ચ ચિંતયેત્’ એ વાક્ય પહેલા કોઈ વાર લખી જ ગયો હોઈ તોપણ ચાદ કરવા જેવું છે અર્થ નાપૂતા હશે જ નહીં તો ને પૂછને એ ભણે છે

બાપુના આશીર્વાદ

૨૦-૫-૪૭

પટણા

બાપુજીની ડાયરીમાંથી

પ્રાર્થના પછી બગાળી બિસેન સાથે વાતો કરી ના સંબંધ વિશે હરિજન માટે આવેલ પ્રશ્નમાં એકનો જવાબ લખાવ્યો ફરવા ગયો સાથે મદુ હતી મસાજ સ્નાન ફરતા હરિજન માટે થોડુંક લખાવ્યું આડો પડ્યો મહેશ આવ્યો છે ૧૦-૨૦ જગીને ડાબ પીધું લખવા બેઠો મૂંઢલા સાથે વાતો પાંચખાને ગયો કાલું કાતતા રોલને છાપા સંબળાવ્યા ૧૦-૫૦ માટી લઈને સૂતો ૧૧-૩૦ વાગ્યે ભગ્યો હરિજન માટેનું લખાણ તપાસી ગયો ટપાલ જેઈ સુરેન્દ્ર આનંદ હિંગોરાણીના કાગળો છે ટપાલ વાચી જવાબો લખાવ્યા ૩-૧૦ જમીનદારોનું ડેપુટેશન મળી ગયું ખાકસારોને મળ્યો ૪-૧૦ વાગ્યે મનુકીને મળવા દવાખાને ગયો ત્યાંથી સીધો રોટરને ગયો હિલ્સામાં પ્રાર્થના સાહનવાજ સાથે હતા ૧૦-૩૦ પછી સૂતાનું

બીજા લખાણોમાંથી

૨૦ ૫ ૪૭

પટના

आपका खत मिला। परम शांति कैसे मिल सकती है। यह पाठ हम सबके लिए है न?

चि . . . ,

तुम्हारा १६ का खत मिला है। उसके पहले ऐसा कोई खत नहीं मिला है। जिसमें कौसबीजीके शरीरका मृत्युके बाद क्या करना ऐसा पूछा हो।

लेकिन आज . का खत है उसमें सब विगत दी है, कौसबीजीका आखिरका निर्णय हम पर छोड़ते हैं तो अग्नि संस्कार ही सबसे अच्छी क्रिया है यह बात जगतमान्य हो रही है। उसमें खर्च भी ज्यादा नहीं है अथवा न होना चाहिये। दफन करनेमें या शास्त्रीय तरीकेसे कर ता काफी खर्च होता है। बाकी चीजें जो उन्होंने लिखवाई हैं। पालि (पालि भाषा) इत्यादिके बारेमें उसका अमल होगा ही ऐसा उनको कहा जाय। मेरी उनसे प्रार्थना है कि अब ऐसी बातोंको भूल जाय और अंतरध्यान होकर देह-छूटनी है तो छूटे, रहनी है तो रहे। उनसे यह भी कहो कि पालि भाषा तो लकामें सीखी जायगी लेकिन बौद्ध धर्म सीखनेका क्षेत्र लका है, ऐसा मेरा दिल नहीं मानता। बौद्ध धर्मकी उपरी बात जाननेसे रहस्यका ज्ञान होता नहीं है।

२०-५-'४७

पटना

चि .

तुम्हारा खत मिला, अच्छा लगा। वे अगर तुमको आश्रमकी सेवासे बचा सके तो माताको मिलनेके लिए जाओ। और काकासाहबके पास भी

२०-५-'४७

पटना

चि .

तुम्हारा खत मिला। कौसबीजीके बारेमें . . . को पत्र लिखा है सो देखो। अस्पतालके बारेमें समझा। फिर भी . . . के साथ बात करनेका तुम्हारा धर्म है। कौसबीजीकी मौजूदगीमें तो

તુમ્હારે આશ્રમ છોડના નહીં હૈ। તુમ્હારા કહના યહ હૈ કિ નૈસર્ગિક ંપચારકી મર્યાદા હૈ, અર્થાત્ જિસ આદમીકે પૈરકી હઢી ટૂટ ગઈ હૈ ંસકા પૈર કાટના ંર નયા લગા દેના વહ નૈસર્ગિક ંપચારકે બાહરકી વાત હુઈ। ંપેન્ડિસાઈટિસકા ંર ંસા હૈ કયા? યહ દૂસરી વાત હૈ કિ જિસકી હઢી ટૂટ ગઈ હૈ વહ બગૈર પૈરકા રહે ંર ંર ંર હો ંસે વર્દાસ્ત કરે। યહ ંપેન્ડિસાઈટિસવાલા મરને તક ંયા।

નૈસર્ગિક ંપચારકોમે ંરાજકતા હૈ ંસકા અર્થ યહ હૈ કિ હિન્દુસ્તાનમે દો ંપચારક ંસે નહીં હૈ ંર ંક મતકે હો, સવ ંપની-અપની ગુમાનમે પડે હૈ। જ્ઞાનમે વૃદ્ધિ કરનેવા સોચતે ંર નહીં હૈ। ંસ સ્થિતિકા નામ ંરાજકતા હૈ। ંરાજકતાકા અર્થ અવ્યવસ્થાસે કહ સકતે હો। અવ મે સમજા સકા હૈ કયા?

વાપૂકે આશીર્વાદ

ખેડા જિલ્લાના ંક આમકાર્યકર ંર્ષને :

૨૦-૫-૪૭

પટણા

ચિ. . . .

તમારો કાગળ ધણે દિવસે ંંં, વાંચીને રાજ થયો. ંર વર્ષ ંક જ જગ્યાએ પૂરાં થયો ં ધન્ય થડી સમજું છું ંટલે હવે તમને 'લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા ંવી છે ંને પાછી ન વાળી' ં ઠીક કયું. વજ્રંં પૈસા મળ્યા ં ચિંતા રાને વધારે? ં પૈસા . . . (કાર્યકરને) નથી મળ્યો પણ તેના કામને મળ્યો છે. ં કામ ને મગવાનું હતું તો મગવાનું મળ્યા, ંને તેના દાસ તરીકે ંનો ઉપયોગ કરી લેવો. ંરિયાવીધી જ ને ંકરા કે ંકરી અરપૂચ્ય અથવા તેની નજીક ગણાય ંવાંને અર્થે વાપરવા. મલે ધીમે ધીમે વપરાય અથવા મલે જલ્દી પડી રીતસર ખૂટી નય. હું તો નઈ તાલીમનો પૂલરી છું ંટલે મને તો ંમ જ સુઝે કે નઈ તાલીમની ંમે જ તાલીમ ંપાય.

. . . ંને . . . ંર્ષ તમારી પડખે છે, ં જેમ સુચવે તે પ્રમાણે કરવાનો તમારો ંર્ષ છે; ંને તેથી જ તમારી તટસ્થતા જલવારો

મને મળવાની ઇચ્છા થાય એ સમજી શકું છું, પણ એ ઇચ્છાને રોકવાથી એની પૂર્તિ થાય છે. સહેજેય મળારો ત્યારે મળીશું જ. સેવાશ્રામ તરફ મારું આવવાનું તો નવો જન્મ લઈ ત્યારે જ થાય. નવો જન્મ એટલે અહીં, નોઆખાવી, અને કલકત્તાનું ખતી નય અયવા એ પતતાં દેહ નય ત્યારે આ ક્ષેત્ર છૂટે. એવો ક્ષેત્રસંન્યાસ છે. એ કંઈ કઠિનો નથી, ગમે છે. કેમ કે એને હું ધર્મ સમજું છું.

ઝીણાઝાઢેબની સાથે સહી કરી છે તેથી ક્ષેત્ર કદાચ વૃદ્ધે તો ના નહી કહી શકાય. આટલામાં બધું આવી નય છે એમ માનું છું.

તમારી તબિયત સારી છે એ તમને શોભતી વસ્તુ છે. હું ૨૪મીએ દિલ્હી નહી છું. ત્યાં એક અઠવાડિયું તો જશે જ.

બાપુના આશીર્વાદ

તા. ૨૧-૫-'૪૭

પટણા

બાપુજીની કામરીમાંથી.

પ્રાર્થનામા ભજન ન ગવાયું. લખાવેલા પત્રોમા સહી કરી. . . ને કાગળો. ૫-૧૦ ફરવા ગયો, મદુ સાથે હતી. જમતી વખતે . . . ના કાગળો વચાવી લીધા. ૯ વાગ્યે શાહનવાજની સાથે વાતો રાવલપિંડીની ખબરો આપી. હિંદુ સરણ ગયા. સૂતો ૧૦-૩૦ વાગ્યે, હાલ પીધું. અરુણારાનો બગાળી નાગજ વાચવાનો પ્રયત્ન. બાળનો કાગળ આવ્યો છે. કાત્યુ. છાપા સામગ્ર્યા. ૧૨-૧૦ માટી. ડોક્ટર સાહેબ સાથે વાતો. ટપાલો લખી, ખાકસારેને જવાબ લખી આવ્યો. ૨-૧૫ કૃષ્ણવલ્લભબાબુ મળવા આવ્યા. ૩-૪૫ જનરલ રટેબલ અને તેમના એ. ડી. સી. મળવા આવ્યા. ૪ વાગ્યે જમીન પર છૂટેલા બે પોલીસો મળી ગયા. ૪-૧૫ ગોળ ખાધો. અનુગ્રહબાબુ (ગૃહપ્રધાન) આવ્યા. સરયૂપ્રસાદ પણ મળી ગયા. ૪-૪૫ હરિપતાલમા મનુને મળવા ગયો. ત્યાંથી મોટરથી વિક્રમ ગયો. પ્રાર્થના પછી ૮-૨૦ પાછો આવ્યો. પ્રધાન મંડળ-શ્રીબાબુ, કૃષ્ણવલ્લભ સહાય, અનુગ્રહબાબુ, વિવેકાનંદ જા, અનસારી મળી ગયા.

દૂધ ન પીધું. અગૂર ખાધી. દેવનું લખેલ પ્રવચન જોઈ ગયો. ૧૦ વાગ્યે સૂતો.

પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં - કોંગ્રેસીઓને ચેતવણી.

“આજની આ પ્રચંડ મેદની હોવા છતાં તમે શાંતિપૂર્વક પ્રાર્થનામા ભાગ લીધો અને રામધૂન તાલબદ્ધ ઝીંલી તે માટે તમને ધન્યવાદ ધટે છે.

“વળી ચારેય તરફ માણસો પાગલ બન્યા હતા છતાં, આ ગામમાં તમે તેઓના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક મગજનું સંમતોલપણ જાળવ્યું હતું, તે માટે પણ તમને મુબારકબાદી આપું છું.”

“મારે આજે તો બીજી જ વાતો કહેવી છે મારી પાસે ધણા પ્રાતોમાથી અને દેશમાથી સારા ગણાતા માણસોના પત્રો અને ફરિયાદો આવી છે કે, ૧૮૮૫ની સાલમાં એક નાનકડી રાજઆવના ખરિયામે અનેક ભોજ, બલિદાન અને કષો વેડીને કોંગ્રેસની એક સરઘા બની છે આ કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ કેટલો ઉગ્ગમજ છે? પણ હવે રાજ્યવહીવટની સત્તા જ્યારે હાથમાં આવી રહી છે ત્યારે તેમાથી (કોંગ્રેસીઓમાથી) આ ગુણો નાબૂદ થતા જાય છે અને હવે કોંગ્રેસીઓ પોતે જ અમલદાર બનવા માટે પડાપડી કરે છે, વગેરે અનેક જાતની ફરિયાદો મળી છે.”

“જો આ વાત સાચી હોય તો આપણે ખૂબ શરમાવું જોઈએ અને મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે, સ્વતંત્રતાનું જે અમૂલ્ય રત્ન આપણા હાથમાં આવી રહ્યું છે તે આપણે ખોઈ બેસીશું સ્વરાજ્યનું જતન કરવાને માટે આપણે ફરી એકઠે એકઠી બાણુ પડશે સ્વરાજ્ય લેવાનો પાક તો મળ્યો, પણ સાચવવાનો પાક આપણે નથી શીખ્યા આપણી રાજસત્તા સિટિરીની માફક બદલકને જોરે ટપ્પી નહીં રાકે અનેક ત્યાગ, તપ વડે કોંગ્રેસે પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે પણ જો આજની ધંડીએ કોંગ્રેસવાળાઓ પ્રજાને ઢગો દેશે તો, અને સેવા કરવાને બદલે માલિક બની જશે તથા ધણીપણુ આદરશે તો, હું કદાચ જીવ કે ન જીવ, પણ આટલા વર્ષોના અનુભવને આધારે આ આગાહી કરવાની હિંમત કરું છું કે દેશમાં બળવો ફાટશે ઘોણી ટોપીવાળાને પ્રજા વીણી વીણીને મારશે અને કોઈ ત્રીજી સત્તા એનો લાભ લેશે.”

“બિહારમાં તો હું હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્નને હલ કરવા માટે આવ્યો છું, પણ આ બધા સવાનો એકબીજા સાથે ખૂબ સંકળાયેલા છે એટલે આ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવાનો મારો ધર્મ થઈ પડે છે અને કોંગ્રેસમાંના ધણા ભાઈબહેનો મારા સાથી છે, મારા પુત્રપુત્રી સમાન છે અને મિત્રો તો છે જ એટલે મારે એ સંબંધને વફાદાર રહેવું હોય તો તેમને મારે આ બધી વાતો કહેવી જ જોઈએ કોંગ્રેસીઓએ આવા કાવાદાવા છોડીને આખા હિંદની એકતા જાળવી ગામડે ગામડે, ઘેરેઘેર, કોઈ નાગબૂધનું ન હોય, કોઈ નિરક્ષર ન હોય, કોઈ ધરખાર વગરનું ન હોય તેની કોંગ્રેસના પ્રત્યેક કાર્યકરે ઝીણવટપૂર્વક તપાસ મરી તેનો ઉકેલ લાવવો અને તે રીતે હિંદને સમૃદ્ધ બનાવવો અને સેવાની સંસ્કૃતિને

ટોચ પર લઈ જવી, એ આ સંસ્થાનાં તમામ બાઈબલેનોનો ધર્મ છે. તો જ આ સંસ્થા ટકશે અને દુનિયાને દોરવણી રૂપ બનશે.”

ખીજાં લખાણોમાંથી :

ચિ. . . .

તુમ્હારે અક્ષર દેખકાર खुशी हुई, लेकिन . . . और . . . के क्यो नही है ? . . . के बारेमें समझ सकता हूँ । शारीरिक दर्दसे घिरी हुई कैसे लिख सकती थी ? मुझे डर ही था कि . . . को ऑपरेशनका दर्द काफी होगा, क्योंकि उसने दर्दको बहुत बढ़ने दिया । अगर तबियत अच्छी हो जायगी तो दुःखको भूल जायगी और दुःखका बड़ा अनुभव सुखकी मात्रा बढ़ा देगा । इसीका नाम ससार है न ? इसी तरहसे मानसिक सुखका भी है । पाप मानसिक दुःख है, पुण्य मानसिक सुख है । इमीलिए अंग्रेजी कहावत है कि ‘महापापी महापुण्यशाली हो सकता है ।’ बशर्ते कि महापापी प्रायश्चित्त रूप बड़ा ऑपरेशन करता है ।

माताजीको पूना बुला लिया, और . . . को तुम्हारे साथ रहना मुझे अच्छा लगेगा । फिर भी देखो धर्म क्या बताता है ? मेरा शरीर अब तक तो काम दे रहा है । गर्मी सस्ત है, लेकिन मुझे बहुत नहीं सताती है । बीचमें कभी थोड़ा पानी आ जाता है तो एक दिन थोड़ी ठंडक मिलती है ।

मनुको अपेंडिसાइटિસका ऑपरेशन करवाना पड़ा । वह अस्पतालमें है, अच्छी है । नैसर्गिक उपचारके बारेमें मैं जो गर्व करता था वह ढीला पड़ गया । देखें ईश्वर मुझे वहाँ ले जायगा ?

पच्चीस तारीखको मैं दिल्ली पहुँचता हूँ । कमसे कम एक हफ्ता तो रहना होगा ! बादमें पटना या कलकत्ता ।

મારાં મોટાં બહેન પદ્મ માંદાં પડ્યાના ખજર માગ પૂ. પિતાશ્રીએ આપ્યા. એટલે આપુણે તેમને અને રો. . . ને બચામથુનો પત્ર લખ્યો :

ચિ. સંયુક્તા મારી પૌત્રી થાય, ચિ. મનુની સગી બહેન, મારા બત્રીજ જયમુખલાલ ગાંધીની દીકરી. તે ધણો વખત થયાં પીડાયા કરે છે. તમે અને દા. જીવરાજ મહેતા એને તપાસીને કંઈ થતું હોય તો બતાવજો. મને લાગે છે કે તમે એક વાર તો એને તપાસી છે. દા. મહેતા ત્યાં છે કે નહીં તે જાણતો નથી. આ તમને જ લખું છું. ખત તુરંત કરજો. ચિ. સંયુક્તાના પતિ ક્ષી આપી શકે એ સ્થિતિમાં છે. એટલે ક્ષી લેવી હોય તે લેશો. બલામણુ તો એટલા સારુ કે, હવે તમે તમારા જાહેર કામમાંથી કુરસદ મેળવી શકો કે નહીં એ બાકે આવો કાગળ હોય તો તમારા લગી પહોંચી શકાય. તમે બધાં સુખી હશો.

મારાં બહેનને :

ચિ. સંયુક્તા,

જયમુખલાલનો તાર છે. મનુની સાથે વાત પણ કરી. તને બડખામાં બહુ લોહી પડ્યું એટલે જયમુખલાલને ચિંતા થઈ આવી છે. અસલ કાગળ રૉ. ગિલ્ડરને મોકલુ છું. તેની નક્ક આ સાથે છે. તમે બંને જણા રૉ. ગિલ્ડરની પાસેથી વખત મેળવીને ત્યાં પહોંચી શકો. એથી લાલ યરો કે નહીં એ તો દૈવ જાણે.

જ્યાંથી આશ્વાસન મળી શકે ત્યાંથી મેળવવાનો કદાચ ધર્મ હોય. રામબાણુ દવા તો જગતમાં એક જ છે. તે રામનામ; અને નામ રટનારના અધિકાર પરત્વે જે નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ તે નિયમોનું પાલન. પણ એ રામબાણુ દવા આપણે બધાં ક્યાં કરી શકીએ છીએ? મનુને સારુ હું ક્યાં ધીરજ રાખી શક્યો? અને મારી ધીરજ શા કામની? મારા હાથમાં આવેલી છેાકરીને હું મારી તો ન નાખું? રામ તેના હૈયામાં ક્યાં લગી વસ્યા છે તેનો તાગ મને ક્યાંથી મળે? કેમ મળે? એટલે મેં મારી અધીરાઈથી અહીંના દાક્તરોને બતાવી. અને એ લોકોએ ઓપરેશન કરવાની સલાહ આપી. અને તે જ દિવસે ઓપરેશન કરાવ્યું. હવે તે ઇસ્પતાલમાં છે. સારી છે. રજમીએ મારી સાથે દિલ્હી આવશે. દિલ્હીમાં કેટલા દિવસ રોકાઈું એ તો ભગવાન જાણે. તાર મળ્યો તેનો જવાબ તારથી નથી આપ્યો. (મારા ઓપરેશનની ખબર મારાં બહેને છાપામાં વાંચી હતી તેથી તબિયતના સમાચાર જાણવા બાપુજી પર તેમણે તાર કરેલો.) કેમ કે તને મનુનો કાગળ મળી ગયો હશે. લોહી પડવા છતાં તું ચાંત હશે. બહાદુર રહેતી હશે, અને તારા પતિ પણ ધીરજ રાખતા હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

મેં પૂ. આપુલનાં લખાણોના આધારે, અને પૂ. આપુલની ડાયરી તેમ જ પ્રવચનોના આધારે મારી ડાયરી પૂરી કરી, આને ઘેર આવી. સાંજે ૫-૩૦ પછી પૂ. આપુલ ફત્તેહપુર પ્રાર્થનાસભામાં ગયા છે અને હું આજની-આ ડાયરી લખું છું. થાક ન લાગે તેમ કટકે કટકે ડાયરી લખાય છે. હજુ પૂરા ટાંકા તોડ્યા નથી અને નવજાઈ પણ છે જ. બહેનની માંદગીના ખચરથી પણ ખૂબ ચિંતા થાય છે. મને હોસ્પિટલમાં જરાયે ગમતું ન હતું, રોકટરો તથા આપુલએ મારી પાસેથી વચન લીધું કે, ઘેર આરામ જ લઈશ, જરાયે ઊડીશ નહીં, એટલે માંડ માંડ ઘેર લઈ આવ્યા છે.

બરાબર ચાર વાગ્યે મને ખુરશીમાં બેસાડી નીચે લઈ ગયા. જતા પહેલાં ટેટલાક દર્દીઓ પાસે પણ ડો. ભાર્ગવ સાહેબ મને લઈ ગયા હતા.

હાલિસ સર્જન, ભાર્ગવ સાહેબ, અને બીજા ત્રણ રોકટરો તથા ડો. લજ્જવતીબહેન મને મૂકવા આવ્યાં. બિચારી નસો અને સિસ્ટર તો રડી પડી. એ બધાં છ વાગ્યે આવશે. આપુલ તો મને જોઈ ને ખુશ થઈ ગયા. હું પગે લાગી, આપુલની ટેવ પ્રમાણે જોરથી ધખ્યો ન મારતાં ધીમેથી પંપાળી કહ્યું : “હજુ ધખ્યો ખાઈ શકવાની શક્તિ ક્યાં છે?” મારો ખાટલો પોતાની બેઠકની સામે જ કરાવ્યો. મેં કહ્યું, આપને બધાં મળવા આવે, અહીં આપની મીટિંગ ભરાય અને હું ખાટલા પર સૂતી હોઉં તે શોભે?

આપુલ કહે, “માંદું પડતું એ જ ન શોભતી વાત છે. પછીનું બધું ગૌણ છે. તારો ખાટલો મારી સામે હોય તો હું વધુ નિશ્ચિંત રહી શકીશ. નહીંતર તો તું કામકાજ કરવા બેઠવાની જ. સહુની સામે સૂતું ન ગમે તો માંદું ન પડતું એ પણ શરત હોવી જોઈએ ને? તારી માંદગીમાં તું ઓછી ગુનેગાર નથી.”

(ખાટલી ડાયરી લખીને થાક લાગતાં ચૂકી દીધી. બાકીની રાતે ૯ વાગ્યે લખું છું.)

૬-૩૦ પછી નસોં આવી હતી બાકીના બે ટાકા ભાગવ સાહેબે તોડ્યા ખૂમ કાળજીથી તેમણે અને તેમના ભત્રીજા લજ્જબહેને મારી સારવાર કરી છે

નિર્મલદા ઓચિંતા આવ્યા હુ તો રાજી રાજી થઈ ગઈ મદાલસાબહેને મારા માટે ખીચડી બનાવી હતી સાંજે તે ખાધી નિર્મલદા સાથે બાપુજી આવ્યા ત્યાં સુધી ખૂમ વાતો કરી

બાપુજી પ્રાર્થનામાથી રાતે ૮-૩૦ પછી આવ્યા આંત્રીને મારા ખાટના પર બેઠા બેઠા અગૂર ખાધી અગૂર ખાતા ખાતા મારી સાથે વિનોદ કર્યો અને કેટલીક વાતો કરી

“મને તારા વગર ગમતુ તો ન હોય પણ તારા પરથી મારે બહુ જીંડો અભ્યાસ કરવાનો છે મને એક પાઠ મળ્યો છે કે, રામનામથી તને કેમ સાજી ન કરી શક્યો? કુદરતી ઉપચારમાં પણ કયાંક ખામી હશે જ મેં જયસુખનાથ, સયુક્તા અને બીજા ઘણાને કામળો લખ્યા તેમાં બધું રેડી દીધું છે, તેથી જ તને એ બધું લખાણ અને મારી ડાયરીમાં મારા વિચારો જણાવ્યા છે તે ખાસ જોવાનું કહેલું પણ મારે તને જોવી ન હતી અને દસ દિવસ મળતા હતા વળી એકસરખા આમ દસ દહાડા આ સમયમાં બહુ ઓછા મળે ૧ ભાગવની સલાહ થઈ કે, ઓપરેશન ને તાત્કાલિક નહીં કરાવો તો ઊંઘરી ખાસ થશે હું જાણુ છું કે, તું ખાસ થઈ હોત તો તારો બાપ મને કંઈયે ન કહેત જૂણ કદાચ એ રાજી થાત કારણ કે એને મારા પર અસાધારણ શ્રદ્ધા છે અને તું તો હું કહેત તેમ ક્યાં કરત પણ મને સોપાયેલી ઊંઘરીને એમ મરવા દેવાની મારી હિમત ન ચાલી એટલે મારો મોહ કંદે કે નબળાઈ, પણ એટલી હદ સુધી હું પહોંચી ન શક્યો એ હકીકત છે છેલ્લા આઠ દિવસથી ન્યારથી મેં તને મારાથી અજગી કરી દરિયાનાં મૂકી ત્યારથી ઈશ્વર હજી મારી પાસે શું શું કરાવવાનો હશે? હું ક્યા છું? મારે શું કરવું નેઈએ? તેનો વિચાર સત્તા ભગતા રાત દિવસ ક્યાં કરું છું તને તો આ બધું એટલા સારું કંદુ છું કે, તું પણ વિચાર કર કે રામચંદ્રથી હું કેમ સારી ન થાક? મારી તો ખાતરી છે કે, જેના હૃદયથી રામનામ લેવાય છે, જે તન નિસ્વાય છે, ફગની આશા રાખ્યા વગર કતવ્ય ક્યેં નય છે, ત્યાં માદગીને સ્થાન જ ન હોય તેનું પ્રાણપંથેનું પણ રામ રામ મુખેથી જપતા જ ફાલ્ગુનમાં ઠીક નય તેને કંઈ સહન કરતા કરતા મરવાનું જ ન હોય એકે મારે

૧૨૫ વર્ષ જીવવાની એક દહાડો ધગશ હતી, આજે નથી તેના ધણા કારણો છે પણ હું એટલું તો કહું કે, રામરટણ કરતા કરતા ‘મૃત્યુ-મિત્રને’ બહાદુરીથી ભેટી શકવાનો મારો પ્રયત્ન ચાલુ છે જ પણ એ પ્રયત્નમાં હજી ક્યારા છે, તે આ તારું ઓપરેશન થયું તે જ તેની સામિતી છે પણ હું જો ૩૬ સહન કરીને મરું તો તારે તો હનિયાને પોમરી પોમરીને કહેવું કે, આ તો દહા મહાત્મા હતો. જો તું મને એમ ખુલ્લો નહીં પાડે તો હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં દુખી હોઈશ પણ રામરટણ લેતા મૃત્યુ આવે તો સમજવું કે, ના ના, આ બાપુમાં કઈક હવે અથવા લોકોએ મને ‘મહાત્મા’ કરી દીધો તે લોન્ડાગણીને વફાદાર રહેવાની પ્રભુએ મને શક્તિ આપી ”

અગૂર ખાતા ખાતા,— આ મધી વાત બાપુજીના હૃદયમાં ભરી હશે તેનો તો મને જરાયે ખ્યાલ નહીં, — પણ આ વાત મને ખૂબ ગાભીર્યપૂર્વક કહી આજ્ઞાન માપુજી પોતાના મૃત્યુ વિષે અનારનનાર આમ વાતો સભળાવે છે નાથજીના મિહાર આવ્યા પછી તો બાપુજી ખૂબ હલન થઈ ગયા છે, અને એમ જ કહે છે કે “મારી શ્રદ્ધા ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતી જાય છે અને મારા આ યત્નને કોઈને હું સમજાવી નથી શકતો પણ જીવનમાં આ એક અજોડ યત્ન છે ” અને ઠેગ યત્ન કેટલો પવિત્ર છે તેની સામિતીમાં પોતાનું મૃત્યુ કેવું થશે તેનો હવાલો અવારનવાર મને આપે છે

ઉપરાંત માપુજીએ પ્રત્યક્ષમાં હોસ્પિટલમાં મને મળ્યા આનનાર કાર્યકરે જે વર્તાવ કર્યો હતો તેના બનાવની વાત પણ કરી

માપુજીએ . ને લખ્યું

૪-૪૫ મનુડી આવી ગઈ દામ્તરો પણ આજ્યા ચિ મનુડો ખાટલો મારા જ એરડામાં મારી બેઠકની સામે રાખ્યો મનુડી પાસે થોડો વખત બેઠો ૮-૩૦ પાછો આવ્યો મનુડી પાસે એના ખાટલા પર બેસીને જ અગર ખાધી

માપુજીના લખાણોમાં પણ શબ્દે શબ્દમાં વાતસંચિતો પ્રેમ નીતરે છે આજે એમણે મારી પામે જે વાતો મ્હી તેમાં તેમના અનાજમાં પણ, મારા શરીરની માદાગીમાં સાજી ન કરી શકના બદલ પોતે કેમ મોટા ગુનેગાર ન હોય, એટલો ગંભીર ધ્વનિ હતો

આજની ફતેહપુરની પ્રાર્થનાસભામાં આપુજીએ કહ્યું કે,

“હમણા રોજ હું આસપાસના જુદાં જુદાં ગામડાઓમાં પ્રાર્થના કરવા જઈ છું. પણ મને આવકારવા રસ્તાઓ રોકીને માણસો ઊભા રહે છે. તેમ કરવાથી માણસોને અને મને બંનેને સારી પેઠે ત્રાસ થાય છે. માટે જો શાંતિપૂર્વક ઊભા રહો તો આપણે બંનેને અરસપરસ લાભ છે.

“મને એક સલાહ પૂછવામાં આવ્યો છે કે, પુનર્વસવાટમાં બહેનોએ શી મદદ કરવી જોઈએ ?

“આ પ્રશ્નનો જવાબ તો અનેક વાર હું આપી ચૂક્યો છું. હિંદુ બહેનો મુસ્લિમ બહેનો પાસે જાય, કારણ કે હિંદુ બહેનો મુસલમાન બહેનો જેવી પડદાનશીન નથી હોતી. જોકે આ જમાનામાં હું તો કહીશ કે બાહ્ય પડદો કરાવવા કામનો નથી. દિલમાં પડદો રાખો. લાજ મર્યાદા અને મન સચમિત રાખો એ જ આ પડદાનો રિવાજ છે. બહેનોનાં દુખ-મુખ બહેનો સમજી શકે છે અને બહેનો પ્રેમ અને સેવાથી એકબીજાનું દિય જીતી શકે છે એવી શક્તિની તેમને કુદરતે બક્ષિસ આપી છે. એટલે તેનો ઇશ્તી ઉપયોગ કરે.

“એક બીજી વાત પણ મારે તમને કહેવાની છે. હમણા જ ચંદ્રલાની દરિયાકાંઠામાંથી પાછી આવેલી મારી પૌત્રીએ મને જે હકીકત કહી તે તમને જણાવું. અને તે બનાવ દુઃખદ છે. કોઈ માણસ ખાલીના કપડાં પહેરી પોતાને કોચેસી તરીકે ઓળખાવીને કસમચે તેને મળવા માગતા હતા. એને આરામ મળે એ માટે ડોક્ટરોએ એક ચોક્કીદાર રાખ્યો હતો કારણ કે એ હાકળીને ઘણા લોકો જોવા માટે જતા હતા. આ ચોક્કીદારે ના પાડતા પેલા માણસે તેને તમાચો માર્યો. આ બનાવમાં દુઃખ અર્થ તો એ છે કે, રાજ્યસભા કોચેસીઓના હાથમાં જોકે હજી પૂરી તો નથી આવી, પણ જેટલી આવી છે તેમાં જ કોચેસીઓ એમ માનવા લાગ્યા છે કે, આ દેશમાં જે કાંઈ છે તે બધું જ અમારું છે. એક ગીને તો આ વાત સારી છે. પરંતુ એ બધામાં પણ મર્યાદા અને શિસ્તનો નિયમ જળાવવો જોઈએ. દરેક કોચેસી બાઈબલને માટે શિસ્ત, નમ્રતા, વિવેક, સાદાઈ, સ્વચ્છતા આદિ તેમનાં બૂધાણ ગણવાં જોઈએ.

“હમણા હમણાં ચોતરફ દરેક વસ્તુમાં કાળાબજારની ખૂબ બૂમ પડે છે. પણ વેપારીઓને કાળાબજાર કરાવનાર આપણે જ છીએ. જો જનતા એકદમ નિમ્ન થઈ લે કે, બૂમ મરી જઈશું ત્યારે એક પાર્શ્વ પણ કાળા બજારમાં વધારે આપીશું નહીં, તો મારી ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી આ બંનેનો અંત નીકળે. આજના જ આવી જાય. જો કોઈ મારી

સલાહ માને તો હું ખાતરી આપું છું કે, આપણે અનાજ માટે બીજા દેશમાં લીધા માગવા તો નહીં જ જવું પડે, પરંતુ દેશનો એક પણ માણસ નાગો ભૂખ્યા ન રહે. પણ તે માટે હું કોઈને એક પણ પણ આજસમાં નહીં કાઢવા દઉં. દરેક સ્ત્રી, પુરુષ કે સમજી શકે તેવા બાળ પાસેથી પણ તેઓની શક્તિ મુજબ હું કામ લઉં. ચાલીસ કરોડમાંથી ચાલીસ લાખ પણ ને આ રીતે ચોતાનો દેશ માનીને ફરજ અદા કરે તો અહીં દૂધધીની નદીઓ વહેવા લાગે. પણ મારું કોણ સાંભળે ?

“ઑરટેલિયા આપણને કહે છે કે, તમે નો અમને અજસી આપો તો અમે તમને અનાજ આપીએ. કોઈ પણ દેશમાં ધાન્યની કાશમી ન - તમી પડતી હોય તે સમયે આવી સાટાની વાતો કરવી તે કોઈ પણ મુલકને શોભતી વાત ન કહેવાય. પણ અત્યારની દુનિયાનો આ વ્યવહાર છે ત્યાં શું થાય ?”

પ્રાર્થનાસભામાંથી આવીને આપુજીએ મારા ખાટલા પર બેસીને જ અંગૂર ખાધી. પ્રાર્થનાસભાનો સંદેશો કહ્યો. એક માંદા ભાઈને પત્ર લખ્યો :

૨૨-૫-૪૭

પટના

તુમ વીમાર પઢ ગયે થે સો મુઝે કિસીને કહા થા ।
મેં મૂલ ગયા । કલ યકાયક સ્મરણ હુઆ । મનુષ્ય અપને અપરાધસે
વીમાર હોતા હૈ । તુમને કયા કિયા ? કયો કિયા ? વીમારીસે
સેવા કામ સૂક્તા હૈ ન ? . . . કહા હૈ ?

વાપૂકે બાપીવાંદ

આપુજી પાસે પ્રધાન મંડળ આવ્યું છે. અને હવે લગભગ ૬ થયા છે. ભાગવ સાહેબ મને જોવા આવ્યા. નિર્મળદા સવાગના જ જવાના છે. મદાલસા બહેને બધાંની પથારી કરી. મારું કામ પણ તેમના પર આવી પડ્યું છે. મને સ્પર્જ આપવો, મારી પથારી કરી આપવી, વગેરે તેમના પર છે, એથી મને ગમતું નથી. બિચારાં બે દહાડા ફરવા આવ્યાં અને મારે તેમની સેવા લેવી પડે છે. જોકે ભાગવ સાહેબે અને નસોએ પણ મારી પાસે રહેવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ આપુજીએ ના કહેતાં (વિનોદમાં) કહ્યું : “હું જ પોતે નર્સ હું

ના ? અને મારો દાવો છે કે તમારા સહુ કરતા હું સરસ નર્સિંગ ક્વીન એટલે તમે તો અત્યાર સુધી મનુની સેવા કરી હવે મને કરવા દો. પત્રી ભાર્ગવ સાહેબને આપણે પૂછીશ કે કોણ ચડે ? વળી તમને રાત દિવસ રોકું તો 'ફી' ક્યાંથી કાઢું ? હું તો મફતિયો રહ્યોના ? માટે મારીય પરીક્ષા થવા દો ” આમ બધાને ખડખડાટ હસાવીને વિદાય કર્યા અને નર્સ બહેનોએ બાપુજીના હસ્તાક્ષર માગ્યા. પણ બાપુજી પોતાના હસ્તાક્ષરના પાત્ર રૂપિયા લે છે તેની આ બહેનોને ખબર ન હતી.

બાપુજી તો એમ છોડે તેમ ક્યાં દત્તા ? મને કહે, “ તારે ખાતે લખીને આ બંને નર્સીને દું હસ્તાક્ષરો આપુ છું ” તેઓ બંને નર્સીને બાપુજીએ સદેશો લખી આપ્યા.

તમારી નોમ્મી સ્વાયતી સાથે પરમાર્થ યાત્રા તેવી છે અને કાર્ડ પુરૂષના પ્રતાપેજ આવી પરમાર્થતાની કેળવણી પામી શકાય છે અને તેવી નોકરી પણ મળે છે એટલે ઈશ્વરે તમને જે સેવાનું કાર્ય આપ્યું છે તેને શોભાવજો અને પૈસા કમાવાનો મોડ છોડજો.

બાપુના આશીર્વાદ

લગભગ ૯-૩૦ પત્રી સૂતાની તૈયારી

૨૪-૫-૧૯૭૭

પટણાથી દિલ્હી જતાં ગાડીમાં

નિયમ પ્રમાણે બાપુજી પ્રાર્થના માટે ઉઠ્યા હું પણ ઊઠી પણ બોલના હજુ આતરડા ખેંચાતા દોષ તેમ લાગે છે તેથી બજન-ધૂન ન પ્રારી બાપુજી તો આજે પ્રાર્થના પત્રી ખૂબ કામમાં જ રહ્યા. મગાળી પાઠ અત્યારે ગાડીમાં કરી રહ્યા છે વડેલી અંદારે ખાકસારે મળવા આત્મા તેઓની સાથે બીજા પણ કેટલાક આર્મીઓ હતા બાપુજીએ તેમની સાથેની વાતોમાં કહ્યું :

લોકશાહી દેખે જ ચાલવો નોઈએ હવે અમેનેની કે બીજા ગમે તે મુલક-
 ની મુરાદ ગમે તે હોય પરંતુ આવતી આઝાદીને કોઈ અટકાવી રાકનાર
 નથી. એ સમયમા ને આપણે ચેતીશું નહીં તો ટાકોઈટના રાગીની જે
 હાલત થાય તે આપણી થશે. ટાકોઈટના રાગીને તાવ ગમે તેટલો હોય
 ત્યારે તો આપણે તેને સાચવીએ જ. પરંતુ તે રાગીની ખરી માનજત
 કરવાની તો તાવ ઊતર્યા પછીની છે. ને તાવ ઊતર્યા પછી તે રાગીને
 બરાબર ન સલાખાય તો રાગીને ઊઘલો આવે છે અને રાગી મરણ સરણ
 થઈ જાય છે. તેવો આપણે આ આઝાદી આવ્યા પછીનો કાળ છે. આપણે
 ને આઝાદીને લાયક બનવું હોય તો થોડું ખમી ખાતા પણ શીખવું
 પડશે. દરિયા જેવું મોટું પેટ રાખવું પડશે. જેમ દરિયામા અનેક નદી-
 ઓના પાણી સમાય છે, અનેક જીવજતુ રહે છે, અનેક સ્ત્રીમરો આવે
 છે, અને કાકાઓ પરની અનેક નતની ગદગી પણ ભજે છે, છતાંય તે
 ખવિત્ર મનાય છે, તેમા સ્નાન કર્યાંથી પાપ ધોવાઈ જાય છે એ આપણી
 માન્યતા છે, તેવી જ રીતે આપણને કદાચ કોઈ જે શબ્દો કહી જાય, કે
 કોઈ મારી જાય, તોપણ તે આપણો ભાડું છે એમ ગણી દરિયાવ દિવ
 રાખીએ, તો આપણે દરિયાના પાણી જેટલા ખવિત્ર બની રાકીશું. એ
 તત્ત્વાની સિદ્ધિ તો આપણે અહિંસા અને સત્યના સાધનોથી કરી છે. હું
 તો અત્યારે પરસ્પર વિશ્વાસ પેદા કરવાને અને સમભાવ ઉત્પન્ન કરવાને
 ધૂમી રહ્યો છું. મારે તેમા તમારી મદદ નોઈએ. લરકર કે પોલીસની
 મદદથી જે શાંતિ થાય તે શાંતિ નથી, પણ તેમા ક્રાંતિનો અગ્નિ ભમ્બૂડી
 રહેલો છે પોલીસની જરા પણ ગેરહાજરીથી આ અગ્નિનો ભડકો થશે
 તેમા મને શકા નથી પરાણે લાદવામા આવેલી શાંતિ સાચી શાંતિ જ
 નથી બચને દૂર કરાવવાનો એક જ ઉપાય છે કે, દરેક ધારાસભાના સભ્યે
 કુટુંબ સહિત, દરેક પ્રધાને કુટુંબ સહિત આમ પ્રજામા ભળવું હિંદુઓ
 હોય તે મુસલમાન વસ્તીમા જાય, મુસલમાન હોય તે હિંદુ વસ્તીમા જાય.
 સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ પાસે જાય, બાળકો બાળકો સાથે હસે, રમે, ભણે, અને
 પુરુષો પુરુષો પાસે જઈ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આજાદ હિંદની કંઈ રીતે
 ઉત્તમ સેવા થઈ શકે તેના વિચારોની આપ લે કરે, તો માગી પાત્રી છે
 કે સમાજતુ સ્થાન બચુ આવશે. કોઈ પ્રધાનને એમ નહીં થાય હું હાકેમ
 છું. કોઈ પ્રધાનપત્નીને એમ નહીં થાય કે મારો પતિ અમુક ખાતાનો
 સત્તાધીરા છે. અને તેના બાળકોને પણ એમ ન થાય કે અમે પ્રધાનના
 બાળકો છીએ. એટલું મળતાવડાપણું પણ રૂંટા દરેક પ્રાવના ધાય કે સાત
 પ્રધાનોએ જ અને તેમનાં કુટુંબોએ જ કેળવ્યું હોય તો મારી ખાતરી છે
 કે આજે આ દિવસો ન આવત. હું તો અનુભવે નોઈ રહ્યો છું કે,

શ્રીબાબુ (બિહારના વડા પ્રધાન) પ્રધાન ન હતા ત્યારે તેઓ સમાજમાં વધુ ભળતા. આજે પ્રધાન થયા છે એટલે જે સ્થાન આગાખાન મહેલ જેવા આદરણીય બંગલામાં મારું હવે તેવું સ્થાન આજે એમનું થયું છે. હું એકલા શ્રીબાબુને નથી કહેતો. આ વાત દરેક પ્રધાનને લાગુ પડે છે. પ્રધાનો થયા તો પોલીસો તેમના બંગલાના દરવાજા ગોઠવાઈ ગઈ. પ્રધાનો થયા તો પહેલેથી પોલીસોને તૈયાર કરવા પડે, ‘બોડીગાર્ડ’ વગર કેમ જવાય? આવી બધી ખટખટમા પડ્યા. અને પ્રધાનો ન હતા ત્યારે રાતે ખાર વાગ્યે થયારીમાં સૂતા સૂતા વિચારો આવે કે અમુક જગ્યાએ જવું છે તો થયારીમાંથી ઊઠીને ચાલ્યા જવાતું. એટલે ખડું પૂછા તો હું તો પ્રધાનો ઉપર દયા ખાઉ છું. અને મારી ભાષામાં કહું તો તેઓની હાલત એક કેદી કરતાંય વધુ કફેડી છે.” (હસાહસ ચર્ચ પદ્ધતિ.)

૭-૧૦ વાગ્યે અમે સ્ટેશને આવવા નીકળ્યાં. ઘરથી સ્ટેશન સુધીનો રસ્તો ઘણો લાંબો હતો. બાપુજીએ મોટરમાં મને સુવાડી દીધી. મને કહે : “રોજ હું તારા બોળામાં માથું મૂકીને સૂતો હતોના! આજે તારો વારો. મારા બોળામાં માથું રાખી સૂઈ જા.” પણ મેં તેમ ન કર્યું. બાપુજીનો બોળો થાકી જાય ને? એક દુવાલ રાખ્યો. પણ બાપુજીને એન ન પડ્યું. મને કહે : “તું મને બાપુ, (દાદા) મા, માનવાનું કહે છે પણ તે મને કંઈકે મોટો માણસ માની લીધો છે એટલે મારા બોળામાં માથું રાખતાં અચકાય છે. પણ તે ખોટું છે. દીકરીઓ, પૌત્રીઓ કે પૌત્રોને પોતાના દાદાના બોળામાં સૂતાનું મને તો સદ્ભાગ્ય ગણાય ને? મારા દાદા તો વહેલા ચાલ્યા ગયા, નહીંતર હું તારી જેમ દાદાની દયા ન ખાત.” એમ કહી મારું માથું નીચે હવે તે તેમણે પોતાના બોળામાં મૂક્યું. અને પગ લટકતા રાખ્યા હતા તે જગ્યા ચર્ચ ગઈ એટલે જાંચા લીધા. આગળની સીટ પર કર્નલ શાહનવાઝ સાહેબ અને મૃદુલાબહેન હતાં.

ડૉ. ભાર્ગવ સાહેબ સીધા જ આવ્યા. અમારી સાથે જન્મપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીબહેન પણ છે.

આ વખતે તો દરેક સ્ટેશને બ્રિડનો પાર નથી. હું ઊઠતી હતી પણ બોલી નહોતું શકાતું. રસ્તામાં બાપુજીનો ચરખો બિસેનમાઈએ તૈયાર કરી આપ્યો. બાપુજીને મેં માટી મૂકી. સાંજે અત્યંત નખખાઈ લાગી અને ચક્કર આવ્યાં. ભાર્ગવ સાહેબે સારવાર કરી. નાકમાંથી

ત્રણેક વખત લોહીની ધારા ફૂટે એમ નસકોરી ફૂટી. ભાગ્યે સાહેબે કૅલ્શિયમનું ઇન્જેક્શન આપ્યું. કોરામીનનાં ટીપાં પાયાં.

ભાગ્યે સાહેબ પણ દરેક સ્ટેશન પર ફંડ ઉઘરાવવામાં મદદ કરતા હતા. સાંજની પ્રાર્થનામાં પણ તેમણે ભાગ લીધો. ખૂબ ભક્તિપૂર્વક આપુણ સાથે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી રહ્યા છે. અને આપુણ પણ તેમના સુવા, ખાવા વગેરેનું ખૂબ ધ્યાન રાખે છે.

સાંજની પ્રાર્થના મેં કરાવી. ભજન અને રામધૂન છોડ્યાં. કાનપુર સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે હું જિંઘી ગઈ હતી. કાનપુર પછીનાં બેએક સ્ટેશન ગયા પછી હું એકએક જાગી. આપુણ કંઈક શોધતા બધો સામાન ફેરવી રહ્યા હતા. મેં પૂછ્યું ત્યારે આપુણ કહે, “કાનપુરમાં કોઈક તડિયા નીચેથી ઘડિયાળ ઉઠાવી ગયું હોય તેમ લાગે છે.” આપુણ પાસે આ ઘડિયાળ વીસ વર્ષથી હતું. આપુણ કહે, “આ ઘડિયાળ હું મોતીલાલજીને મળવા અશ્વાહાબાદમાં ગયો ત્યારે ઇન્દુ (ઇન્દિરા બહેન ગાંધી) પાસે હતું! અને મેં રમતમાં જ તેની પામે માગ્યું. ત્યારે તો તે નાનકડી છોકરી જ હોય ને? તેણે બહુ જ હર્ષથી મને આ ઘડિયાળ આપ્યું.” મને કહે, “તું માંદો પડી તેનું આ પરિણામ. એટલે હવે તારે વિચારવું જોઈએ કે તારે જલદી જલદી સાગ થવું જોઈએ ને!”

અત્યારે રાતના આર વાગ્યા છે. હું તો દિવસના ઠીક ઠીક જિંઘી હતી. એટલે જિંઘ જીડી જતાં આ ડાયરી પૂરી કરી. આપુણ માટે સવારના જોઈતી વસ્તુ તૈયાર કરાવીને બાકીનો સામાન પેક કરાવ્યો. આ વખતે અસહ્ય ગરમી પણ લાગી છે, અને સંતરાં મોસંબીનો મોટો ઢગલો થઈ પડ્યો છે. દરેક સ્ટેશને લોકો આપતાં હતાં. દાલે ભંગી વસ્તીનાં બાળકોને આપી દર્શ્યું. આપુણએ ખોરાકમાં સવારના રસ લીધો હતો. બપોરના એક જ ખાખરો લીધો. અને સાંજે લીલી દ્રાક્ષ આવેલી તે ખાધી. ખૂબ ગરમીને લીધે અને માણસો પણ અકળાવે છે એથી ખોરાકમાં ખાસ કંઈ જ ન લીધું.

ઘડિયાળ શોધવા માટે બધું ખૂબ ફેંધું, રખે નીચે પડી ગઈ હોય, પણ હાથ ન જ આવી. એક ટાંકણી પણ ગફલતથી નાથ તો આપુણ બેએન થઈ નાથ, ત્યારે આજે વર્ગોન્દૂતી ઘડિયાળ શુભાર્થ ગઈ.